राजी राजीवमालाविशदरुचिचया चञ्चदभ्रान्तभव्या
नव्या भव्यापसव्यामममदितगवीगुम्फसंदर्भदिव्या
लोकालोकाय शोकापगमगतिमती बिभ्रती भूरिभासं
क्षेमस्थेमानमव्यादधिकमसुभृतां यद्गुणानां नवीना ५

पीनो हीनो न दीनो यशसिशुभपथे क्षेमसंचारसारे
लीनो नो नो नवीनो नुतनयनिपुणः संदधन्धर्ममार्गे
खिन्नोऽखिन्नोदखिन्नो न विशदनियमे नीतिमान्देवचंद्रः
सोऽयं जीयाज्जगत्यां विमलितभविका यस्य कीर्तिप्रशस्तिः

लेखालीप्रणयप्रियंकरलसद्वेलत्सुधाम्भोनिधि
रिगत्तुंगतरंगनिर्मलचलत्पीयूषकूलंकषा
कीर्तिः स्वर्गनरेन्द्रनन्दनवनप्रासादसंधाविका
कल्याणागममेदुरस्य सुतरामुज्जृम्भते सर्वदा ७

जैनाजैनान्निजैर्नो विदलितमनसो मानसे नष्टतन्द्रो
भव्ये कैवल्यनव्ये पथि युतहृदयान् कारयन्क्षीणतेजाः
पूतःप्रख्यातकीर्ति गुणिगणविलसच्छीलतो देवचंद्रः
सोऽयं जीयादुदीयादवतु भवभयाद्विश्ववन्द्यो गुरुर्वः ८

निदानं दिव्यदानस्य निवासः श्रेयसः सदा
उपघ्नो मुक्तिवल्लर्या देवचद्रो पुनातु वः ९

"साहित्यतीर्थ" "कविरत्न" शास्त्री पोपटलाल हीरजी

સમર્થન દ્વારા જનસેવા બજાવી રહ્યાછે વ્યવહારૂ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપયોગીતા જૈનધર્મના ઉપાસકો પણ સમજવા લાગ્યા છે એ આનદ પામવા જેવું છે. જૈનેતર વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનો 'જૈન' ધર્મનુ મુખ્ય મુખ્ય જ્ઞાન પણ ધરાવતા નથી, જૈન ધર્મના પ્રધાન સૂત્રાની માહિતી પણ તેમને હોતી નથી અને કેટલીકવાર એ સૂત્રાને વિપરીત અર્થમાં તેઓ સમજી બેઠા હોય છે એવું બહુ જોવામા આવે છે જૈન ધર્મ સબધે થોડો પણ ઉલ્લેખ કરવા જતાં જૈનેતર લેખકો ઓડનુ ચોડ વેતરી નાંખેછે તેનુ કારણ પણ જૈન સિદ્ધાન્તો સંબધી તેમનુ અજ્ઞાન અથવા તો અર્ધજ્ઞાન છે આનુ કારણ એ છે કે જૈનધર્મનાં તત્ત્વોનુ વ્યવહારૂ રીતે જ્ઞાન આપનારા ગ્રથોની વર્તમાન જૈન સાહિત્યમા ત્રુટિછે છેલ્લા થોડા વર્ષોથી આ દિશાએ કેટલોક પ્રયત્ન થયો છે, પરન્તુ એ પ્રયત્ન એટલો થોડોછે કે તેટલેથી સતોષ માની લઇ શકાય તેમ નથી

શ્રીયુત 'સુશીલ' ના જે લેખોનો સંગ્રહ આ ગ્રથમાં કરવામા આવેલો છે તે સર્વ લેખો વ્યવહારૂ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાજ છે અને પ્રાકૃત જૈન તેમજ જૈનેતર સમાજને તેમાંના તત્ત્વોના નિદિધ્યાસન તથા પાચન માટે તે લેખો જેટલા ઉપયોગી નીવડશે તેટલા ઉપયોગી કેવળ ધર્મસૂત્રો થઇ શકે તેમ નથી. કાર્ય કારણવાદ અને તર્કવાદની પરંપરાએ તેમણે પોતાના લેખોમાં જૈન ધર્મના કેટલાક પ્રમુખ સિદ્ધાંતોનુ પ્રતિપાદન રોચક શૈલીથી કરેલુ છે. **एगं जाणाइ सो सव्वं जाणइ**. અર્થાત્ 'જે એકને—આત્માને પિછાણે છે તે સઘળુ જાણે છે' એ સૂત્ર વાકય અગાધ જ્ઞાનથી ભરેલુ છે, પરતુ પ્રાકૃત જનવર્ગને તે નિરૂપયોગી છે તેને તો શ્રીયુત સુશીલના "આત્માના માનસિક કારણો" અને "આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ" એ લેખોજ ઉપયોગી છે કેવળ ધર્મસૂત્રોનુ જ્ઞાન કિંવા વ્યાખ્યાન-કથાશ્રવણ સમાજના ચારિત્ર્ય ઉપર થોડીજ અસર કરે છે. આવો અનુભવ લગભગ સર્વ ધર્મના અનુયાઇઓમાં થતો

ॐ ભુમીકા. ॐ

આ ગ્રંથમાં જે લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે તે જૈન વર્ગના તત્વવેત્તા, ગભીર સુવિચારક શ્રીયુત્ સુશીલની આધ્યાત્મરસ પ્રવાહિની લેખીનીથી " આત્માનદ પ્રકાશ " અને " આનન્દ " માસીકમા પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલા લેખોનો, સંગ્રહ માત્ર છે જ્યારથી એ લેખો મારા વાચવામા આવવા શરૂ થયા ત્યારથી ને ક્ષણિક સાહિત્યના પ્રવાહમા તણાઇ જતાં અટકાવી ગ્રથાકારે જૈન સાહિત્યમાં દાખલ કરવાની વૃત્તિ મને સ્ફુરી હતી જૈન દર્શનના વર્તમાન સાહિત્યમા આવા પ્રકારનુ લેખન અત્યંત વિરલ છે એમ મને લાગ્યા કરતુ હતુ અને જેમ જેમ એ લેખો પ્રગટ થતા ગયા તેમ તેમ તેમને અખિલ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનો મારો નિશ્ચય અધિકતર દૃઢ થતો ગયો. આ લેખોમા નિહિત થએલી સુંદર ભાવના આજે પુસ્તકના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કરવાની જે તક મને આજે મળેલી છે તેને હુ મારા જીવનની એક પરમ સોભાગ્યની ક્ષણ લેખું છું આ સગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખો મુખ્યત આત્મા, કર્મ અને મનોવિજ્ઞાન વિષયક છે. જૈન દ્રષ્ટિએ તે વિષયની રહસ્યપૂર્ણ આલોચના તેમાં થએલી છે, એ તાત્વિક વિષયમા આપણા માહેના ઘણાકને જે અસ્પષ્ટ અને ભ્રાન્ત કલ્પનાઓ છે તે આ લેખોના અનુશીલનથી વિશદ રૂપે સમજવામા આવશે એમ મને વિશ્વાસ છે. આ લેખોની ઉપયોગીતા વિષે અત્રે સવિસ્તર નિરૂપણ કરવુ મને યોગ્ય ભાસતુ નથી, અને તેથી તે લેખોના વાંચન દ્વારાજ તેનો નિર્ણય કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી વિરમુ છુ **સંગ્રહ કર્ત્તા.**

આ પુસ્તક પડતર કરતા ઓછી કિંમને અમો ફેલાવી શક્યા છીએ તે નીચે જણાવેલ સદ્‌ગૃહસ્થોની મદદને આભારી છે.

૧૫૦) તલસાણીયા જગજીવન ઉજમશી લીંબડી. ૧૦૦) શા ચમનલાલ પોપટલાલ મુમ્બાઇ ૧૦૦) પારિ મુળચદ જીવરાજ લીંબડી. ૧૦૦) શા જીવરાજ દેવચંદ જેતપુર

સ્માનો આવિર્ભાવ થાયછે, અને તેવા આત્માનું મુખ્ય જીવન-કાર્ય એ વિસ્મૃત થયેલા સત્યાંશને તેના યોગ્ય સ્થાન ઉપર પુનઃ અધિષ્ઠાપન કરવાનું હોય છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં જૈન ધર્મના (આદિપુરૂષ) વર્તમાન શાસનના મુખ્ય પુરૂષ શ્રી વર્ધમાન—મહાવીર મહાત્માનું મુખ્યજીવન-કાર્ય સત્યના કયા અંશને સ્થાપવાનું હતું, એ પ્રશ્ન થયા વિના રહેશે નહી. જેમ (વેદમાન્ય) કૃષ્ણનો મુખ્ય પ્રબોધ નિષ્કામ કર્મયોગ, ચૈતન્યનો ભક્તિયોગ, પતંજલિનોરાજયોગ, શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનયોગ, બુદ્ધદેવની સમાનતાની ભાવના (equal rights of all) જેસસ ક્રાઇસ્ટની નમ્રતા અને આમરણાંત પ્રેમની ભાવના માટે હતો તેમ મહાવીર પ્રભુનો મુખ્ય પ્રબોધ કઇ ભાવનાના પ્રચાર માટે હતો? હમને જણાય છે કે તે કર્મના મહા નિયમનું વિશ્વને દર્શન કરાવવાનો મુખ્ય હતો અર્થાત્ આ જગત્માં કોઇ ઇતર સત્તા પ્રાણીઓના શુભાશુભની નિયામક નથી, પરંતુ આત્મા પોતેજ પોતાનો નિયમદાતા છે, પોતેજ પોતાની શુભાશુભ કૃતિના પરીણામે પારિતોષિક પામે છે અને શિક્ષા પણ પામે છે. કર્મફળ પ્રદાત્રી સત્તા કોઇ ઇતર નથી પરંતુ આત્મા પોતેજ છે. પોતાનું સ્વર્ગ, નર્ક, મોક્ષ અને સંસાર આત્મા પોતાનીજ મેળે બનાવે છે. અન્ય કોઇ સત્તાના અવલંબનની તેને જરૂર નથી માત્ર પોતાનાજ અવલંબનની તેને અપેક્ષા છે. પારકાનો પ્રસાદ અને કૃપા અથવા અપ્રસાદ અને અકૃપા આત્માના હિતાહિતમાં કાંઇજ ડખલ કરવા શક્તિમાન નથી, પોતે પોતાની કૃતિવડે જે

સુવિખ્યાત છે અને કર્મના વિષય ઉપર એ કારણથીજ આટલી બધી ઉહાપોહ એ દર્શનમા થએલી છે.

હમો આ સ્થળે કર્મના વિભાગો તેના પેટા વિભાગો અને જૈન ગ્રથોમા પ્રતિત થતી ભંગજાળ ઉપર વિવેચન કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી. હમને પોતાને એવા પ્રકારનું અતિ વિવેચન બહુ પ્રયોજનવાળું જણાતું નથી. કેમકે એવા વર્ગીકરણોથી મનુષ્યના સામાન્ય જીવન ઉપર બહુ અસર થતી જોવામાં આવતી નથી. કર્મના કેટલા પ્રકારછે તે કહેવા કરતાં કેવું કર્મ કેવા પ્રકારે પ્રવર્તે છે અને આત્માના કયા અંશ ઉપર અસર કરે છે, એનુ વિવેક અને બુદ્ધિને અનુસરતું વિવેચન વર્તમાન મનુષ્ય-જીવનને અધિક ઉપયોગી છે આથી મહાવીર પ્રભુના મુખ્ય કથિતાશયને- કર્મવાદને- સામાન્ય જનસમાજને ઉપયોગી થાય, તેવા રૂપે કાંઇક સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં કર્મના નિયમને (law of karma) કાર્ય કારણના નિયમ (law of cause and effect) અથવા (law of causation) ના નામથી ઓળખાય છે અમુક કારણથી અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થવુ જ જોઇએ. એવો આ સૃષ્ટિમાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે, એને આ દેશમાં "કર્મનો નિયમ" કહેવામાં આવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તેને 'કાર્ય-કારણના નિયમ'ની સંજ્ઞા અપાય છે એકજ સત્યની ભાવનાને ઉભય દેશના તત્ત્વવેત્તાઓએ જુદા જુદા નામથી ઉદ્દેશી છે પરંતુ એકજ સત્યને અમુક પ્રકારની સંજ્ઞા આપવાની રીતિમાથી તે

પરિણામ એ ઉભય એકજ તત્ત્વ છે. માત્ર કર્મ એ પાણીના સપાટીના ભાગની પેઠે બાહ્યતત્વરૂપે છે અને તેનું પરિણામ એ પાણીના તળીઆના ભાગની પેઠે અંતર્તત્ત્વરૂપે છે. કર્મ એ "વર્તમાનમા" છે અને પરિણામ એ "ભાવિ"માં છે એમ આપણે ઘણીવાર અનુભવીએ છીએ પરંતુ એ "વર્તમાન" અને "ભાવિ" એ પાણીની સપાટી અને તળીઆની માફક એકજ અખીલ વસ્તુઓનો બાહ્યાતર દૃશ્ય છે અને તે ઉભય એકજ સંજ્ઞાથી ઓળખવા યોગ્ય છે આથીજ આપણા તત્વવિદોએ "કર્મ"એ શબ્દમા તેના પરિણામનો પણ સમાવેશ કર્યો હતો અને કર્મ અને તેના પરિણામને એકજ ભાવનાવડે સબોધી હતી.

કર્મ અને તેનું ફળ એ એકજ વસ્તુ—એકજ દૃશ્ય, અથવા ભાવના છે એ સત્ય આપણે આ કાળે ભૂલી ગયા છીએ. આપણે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય એવા વસ્તુના બે વિભાગ કર્યા શિવાય કોઇ વસ્તુને જોઇ શકતા નથી. પરંતુ એ ખામી આપણી બાહ્યદૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. વસ્તુતઃ એ બંને (visible and invisible) દૃશ્ય અને અદૃશ્ય એ બન્ને એકજ વસ્તુની બે બાજુઓ છે જેમ આપણે દંડારો અને તેથી ઉદ્ભવતા અવાજને જુદા પાડી શકીએ નહી તેમ કર્મ અને તેના પરિણામને પણ જુદા પાડી શકીએ નહી. એકજ તત્વના આવિષ્કારરૂપે છે. આપણે જ્યારે કોઇ કર્મ કરીએ છીએ ત્યારે તે ત્રણ વિભાગમા વિભક્ત જોઇએ છીએ (૧) તે કર્મનુ પૂર્વકારણ અર્થાત્ તે કર્મની પ્રેરકભાવના અથવા (motive) અથવા ભાવકર્મ (૨

શું સગવડ કે અગવડ એ પાલન કે અનાદરમાંથી ઉદ્ભવશે એના ઉપર રાખે છે તમે પારકી જ્ઞાતિના મનુષ્ય સાથે ખાનપાનાદિ વ્યવહાર રાખો તે માટે કુદરતનો કાયદો અથવા કર્મનો નિયમ કાંઇ સજા કરતો નથી કેમકે તે વૈશ્વિક નિયમ (universal law) ની દૃષ્ટિમા મનુષ્યોના ભેદ નથી; તે તો મનુષ્ય માત્રને એક માનવ જાતિ (human race) રૂપે ઓળખે છે. પરંતુ સમાજ એવા પ્રકારના વ્યવહાર માટે તમારો બહિષ્કાર કે દંડ કરે છે. આ શિક્ષા એ ઉપરોક્ત કર્મનું સાહજીક પરિણામ (natural result) નથી, પણ સમાજ પોતાની સગવડ ખાતર એ કૃતિનું એ પરિણામ આપે છે. તેથી એ "નિયમ" નથી પણ "આજ્ઞા" છે.

કુદરતની સૃષ્ટિમાં અથવા કહો કે કર્મના ક્ષેત્રમાં (the realm of causation) તેવી આજ્ઞાઓને સ્થાન નથી. જેમ વિજ્ઞાનના નિયમો અચળ અને સર્વકાલીન છે તેમ કર્મના નિયમો પણ અચળ અને સર્વકાલીન છે. ઉભય નિયમો વસ્તુતઃ એકજ છે એકનું પ્રવર્તન સ્થૂળ ઉપર હોયછે, બીજાનુ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ ઉપર છે. ઉભય કુદરતી છે—સહજ છે—સ્વાભાવિક છે—વિજ્ઞાનના નિયમોનું પ્રવર્તન સ્થૂળ સૃષ્ટિ ઉપર હોવાથી અમુક દૃશ્ય અનુસરે છે એમ અનેકવાર અવલોકનથી સિદ્ધ થઇ શકે છે અને "કર્મના નિયમોનું" પ્રવર્તન આત્માના ક્ષેત્ર ઉપર થતું હોવાથી ક્યા ભાવનું શું ફળ આવે છે તેનું અવલોકન ઇન્દ્રીય વ્યાપારોથી બની શકતું નથી, તેથીજ આપણે કર્મની ગતિને

રત હુકમ કરી શકતી નથી ઉભયમાંથી તમને પસંદ હોય તે વાવો. પરંતુ વાવ્યા પછી એકને બદલે બીજું મળે એ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કેમકે મનુષ્યકૃત નિયમની પેઠે કુદરતના નિયમો પરિવર્તનશીલ કે ક્ષણિક નથી અલબત તમને શું વાવવું તેની પસંદગી અથવા સ્વાતંત્ર્ય એ નિયમ પ્રથમથીજ આપે છે. પરંતુ પાછળથી તેનું બીજું પરિણામ તમે માગો તે કુદરત તમને કોઇ રીતે આપી શકે નહીં. તમને ઘઉની ઇચ્છા હોય તો બાજરો અથવા મગ વાવવા એ તદ્દન નકામું છે. ઘઉ વાવ્યા પછી ઘઉના પરિણામથી તમે કોઇ રીતે નાશી છુટી શકો તેમ નથીજ. આ અચળ, સ્થિર નિયમને અમે કર્મનો મહા નિયમ કહીએ છીએ. "વાવે તેવું લણે" એ અત્યંત સાદા અને સરળ નિયમનું રહસ્ય જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય નિમગ્ન થયા વિના રહેવાતુ નથી.

સ્થૂળ સૃષ્ટિ ઉપર પ્રવર્તતો આ અચળ નિયમ જ્યારે મનના સૂક્ષ્મ પ્રદેશ ઉપર આપણે ખેચી જઇ તેનું તે પ્રદેશ ઉપરનુ પ્રવર્તન વિચારીએ છીએ ત્યારે ત્યાં પણ એ નિયમ એજ પ્રકારે કાર્ય કરે છે. એમ માનવામાં કાંઇ બાધ આવતો નથી. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ અસ્ખલિત સળંગ સબંધવાળી સૃષ્ટિઓ છે અને તે સર્વ ઉપર એકજ મહાનિયમનું આધિપત્ય છે, એકજ નિયમ સતત નિત્ય અનિવાર્યરૂપે ઉભય સૃષ્ટિ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી રહ્યો છે, (as below so above) (જેમ અહી તેમ ત્યા) એ કોઇ યુરોપવાસી મહાપુરૂષનું કથન ખરેખર સત્ય છે. તમે

કોઇ સૃષ્ટિમાં કૃપા કે પ્રસાદને સ્થાન નથી એવું ડિંડિમ નાદથી જૈન દર્શનના મહાત્મા પ્રભુ મહાવીરે જગતને પ્રબોધ્યુ છે. કોઇ કોઇને સુખ કે દુઃખ ઉપજાવી શકવા સમર્થ નથી. એક નાની કીડીથી લઇ એક ચક્રવર્તી પર્યંત જેને જેને જ્યારે જ્યારે જે જે સુખ દુ ખ પ્રાપ્તથાય છે તે સુખ દુઃખ તેમને પોતાની યોગ્ય અથવા અયોગ્ય કૃતિથીજ મળેલું હોય છે તેમનું કર્મજ તેમના તે સુખદુઃખનું કારણ હોય છે. અન્ય કાંઇ હેતુભૂત હોતું નથી જે કૃતિમાંથી જે ફળ મળવા યોગ્ય છે તેમાંથી દેવ કે રાક્ષસ, મનુષ્ય કે ઇશ્વર, પશુ પક્ષી, કીટ કે જંતુ કોઇ ભાગી છુટવા સમર્થ નથોજ. જે દુઃખને લાયક નથી તેને દુઃખ આવતુંજ નથી. જે મનુષ્ય પોતાના ખેતરમાં ઘઉં વાવી ઘઉંના પાકના પરિણામને લાયક બન્યો છે તેને બંટી કે બાવટાનું પરિણામ આવતું નથી. દુ ખને લાયક કૃતિના બીજ જેણે વાવેલા છે તેને તે તે પ્રકારના ફળથી બચી શકાતું નથી. ખ્રીસ્તી ધર્મના મહાત્મા જેસસ ક્રાઇસ્ટે ખરૂ કહ્યું છે કે (Be not deceived, God is not mocked whatever a man Soweth that shall he all so reap) અર્થાત્ " ભ્રાંતિવશ થાઓ નહી, ઇશ્વરી ન્યાયને તમે મૂર્ખ બનાવી શકો તેમ નથી. મનુષ્ય જે જે વાવે છે તેજ લણે છે " આ સત્ય મનુષ્ય ભૂલી જઇ ઘણીવાર એક કલ્પિત મહા સત્તા આગળ, જે કૃતિમાંથી જે ફળ મળવું જોઇએ તે કૃતિમાંથી તે ફળ ન મળવા અને કાંઇ બીજુંજ મળવા કરૂણસ્વરે પ્રાર્થના કરે છે. અને એ અચળ નિયમને પોતાના સંબંધે જરા ફેરવી નાખવા વિનવે છે. મૂર્ખ ભ્રાન્તિવશ મનુષ્ય,

ભૂલી જઇ મનુષ્યો ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ મેળવવાનો ધંધો લઇ બેઠા છે, અને દેવળોમાં એ મૂર્ખાઇ ભરેલી પ્રાર્થનાઓનો ઉચ્ચ સ્વરે પોકાર કરી રહ્યા છે. મહાવીરપ્રભુએ કોઇ સ્થાને એમ નથી કહ્યું કે મારી પ્રાર્થના કરશો તો હુ અમુક અયોગ્ય કર્મમાંથી ઉદ્દભવવા યોગ્ય પરિણામનો પરિહાર કરીશ અને કાંઇ બીજુંજ તમને ઇષ્ટફળ આપીશ તેમણે જગતને કર્મનો મહા નિયમ સમજાવી " કૃતિ તેવું ફળ " નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. અને તે હકીકત ધ્યાનમાં લઇ તેઓનુ આલંબન ગ્રહી અનેક મનુષ્યો તેવા ઉપદેશથી મુક્ત થાય છે આમ છતાં હજારો જૈનોને અંતઃકરણમાં એજ પ્રાર્થના પૂજાકાળે રહ્યા કરતી હોય છે કે અમને અમુક મળો અને અમુક ન મળો. બંધુઓ ! તે મળવાનું કે ન મળવાનું જેને તમે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છો તેના હાથમાં નથી તો પછી શા માટે એવી અયોગ્ય માગણીઓ કરો છો ? એ પ્રભુએ તો તમને સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે આત્માજ પોતાના સ્વર્ગ કે નર્કનો, સંસાર કે મોક્ષનો, સુખ કે દુખનો કર્ત્તા છે. જો એ પરિણામ તેમણે પોતાના હાથમાં રાખ્યું હોત તો તેઓ એમ કહેવાને બદલે આમ કહેત કે " તમને જે ઠીક પડે તે આચરણ કરજો પણ મારી પ્રાર્થના અને ખુશામત હમેશા કરતા રહેજો એટલે હું તમને ધારેલું ફળ આપીશ, " પણ પ્રભુએ તેવું કશું કહ્યુ નથી. તેઓ કર્મના નિયમને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજતા હતા અને તેથી જગતને પોતાની સેવી પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું નથી. જેને જે પરિણામ ઇષ્ટ હોય તેવું પરિણામ લાવવાને યોગ્ય કર્મ કરવાનું કહ્યું હતું અને અનેક આત્માની મુક્તિ થાય તેવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપ્યો હતો.

ઉપર કોઇએ પક્ષપાત કરી તેવા બનાવ્યા હોતા નથી, પણ તેમણે પોતાની કૃતિ વડે પોતાને તેવા સંયોગોમાં મુક્યા છે. કર્મના અપ્રતિહત નિયમને અનુસરીનેજ તેઓ સર્વ પોતપોતાની વર્ત્તમાન સ્થીતિમાં આવ્યા હોય છે એ નિયમની સાણસીમાંથી કોઇ બચ્યું નથી કે કોઇ બચનાર નથી. મહાવીર પ્રભુના આ ઉપદેશને ગમે તેટલી વાર પુનઃ પુનઃ કહીએ તો પણ પુનરૂક્તિ દોષનું કલંક લાગતું નથી, એ સત્ય પરમ સુંદર છે. પરમ મંગળ છે. હમારી કૃતિ અને તેમાંથી મળવા યોગ્ય ફળ વચ્ચે કોઇ આડખીલ ન કરે એના જેવું સૌભાગ્ય કયું હોઇ શકે ? અન્યથા હોત તો કર્મને પુરૂપાર્થનો અવકાશજ ન રહેત અને કોઇ મનસ્વી સત્તાના તરંગના ભોગ થઇ પડત. પરંતુ તેમ નથી એજ આપણું ધન્યભાગ છે.

મનુષ્યોએ એ નિશ્ચયને પોતાના અંતઃકરણમાં સતત આરૂઢ રાખવો ઘટે છે કે ' મને સુખ આપનાર કે દુઃખ આપનાર કોઇ નથી પણ હું પોતેજ છું. મારી અયોગ્ય કૃતિ વિના મારો વાળ વાંકો કરનાર કોઇજ નથી " એ નિશ્ચયમાંજ મનુષ્યનું વાસ્તવબળ સમાએલું છે એટલાજ માટે મહાવીર દેવે આત્માને નિશ્ચયથી પોતાનેજ સર્વ દેવોનો અધિપતિ રૂપે સિદ્ધ સમાન કહ્યો છે મનુષ્યની નિર્બળતા બીજા ઉપર પોતાના સુખદુઃખનો આધાર રાખવા પ્રેરે છે. આ અનિષ્ટ પરિણામમાંથી ઉગારવા તે મહાપ્રભુએ સમજાવ્યું કે "મનુષ્યો ! તમે વાવો તેવું લણશો." આમ છે તો પછી આપણે બીજા ઉપર આધાર ન રાખતા આપણા ઉપરજ રાખવો ઘટે છે

અને તે એજ કે જ્યાં જ્યાં જે જે થવું યોગ્ય છે અને જેના કારણો પૂર્વે રચાયાં છે ત્યાં ત્યાં તેવું તેવું અવશ્ય થાયજ છે. આત્માને જ્યારે કર્મ ફળદાત્રી સત્તા યોગ્ય સમય થયે ફળ આપવા ઉદ્યુક્ત થાય છે ત્યારે કરોડો મનુષ્યો તે ફળથી ઉગારવા તમારે વ્હારે ધાય તો પણ કાંઇજ તે લેખે લાગતું નથી. અને આખું વિશ્વ તમારું બુરું કરવા એક મત કરી તમારો પાછળ પડ્યું હોય છતાં અંતરાત્માથી તમે રક્ષાએલા હો તો તમને કશુંજ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ પ્રકારની કારણ સામગ્રી એ અંતરાત્માના ક્ષેત્ર ઉપર રચાય છે. અને ફળ પણ ત્યાંથી ઉપજે છે મારનાર કે જીવાડનાર આત્માજ છે. નિર્ધનતા, વ્યાધિ, મૃત્યુ એ આત્મા પોતાને માટે પોતેજ પોતાની કૃતિવડે ઉપાર્જે છે આત્મા જાણ્યે અજાણ્યે તેવા પરિણામને યોગ્ય કૃતિ કરી તે તે ફળ મેળવતો હોય છે.

પુનઃ પુનઃ એજ વાત પ્રભુ મહાવીરે પ્રબોધી છે કે આપણે આપણને પોતાનેજ ઉગારી શકીએ છીએ. આપણે બીજાને કે બીજા આપણને ઉગારી શકતા નથી. આપણે આપણું પોતાનું દુઃખ ટાળી શકીએ છીએ. આપણે બીજાનું કે બીજા આપણું દુઃખ ટાળી શકતા નથી. એટલું છે કે આપણે બીજા અથવા બીજા આપણને સુખ મેળવવા અને દુઃખ ટાળવા શું કૃતિ કરવી યોગ્ય છે તેની સમજણ-બોધ-ઉપદેશ આપી શકે. સત્કર્મમાં પરસ્પર ઉત્સાહ આપી શકીએ, દુષ્કર્મનો ત્યાગ કરવા ચેતવણી આપી શકીએ. આ કરતા અધિક એક મનુષ્ય બીજાનું કશુંજ હિતા-

સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે (Free agent) છે. આ સ્વાતંત્ર્ય કેવા પ્રકારે ઘટી શકે છે. અને કર્મના નિયમની અચળતા સાથે એ સ્વાતંત્ર્યનો સમન્વય કેવી રીતે હોઈ શકે તે આગલા અંકમાં જણાવીશું.

(૨)

સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ પ્રદેશ ઉપર—ભૌતિક તેમજ માનસ ભૂમિકા ઉપર—કારણ કાર્યનો મહા નિયમ એકજ પ્રકારની અચળતાથી પ્રવર્તે છે અને તે નિયમ કોઇથી કોઇ કાળે નહી ઉલ્લંઘાવી શકાય તેવો દૃઢ છે એમ આપણે ગતાંકમાં જોઈ ગયા છીએ. જો આમ છે તો પછી આત્મા કર્મના અચળ નિયમની સાંણસીમાંથી કદાપી કેમ મુક્ત થઇ શકે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા-યોગ્ય છે. હમે તેનો ઉત્તર આપવા યથામતિ, યથાશક્તિ પ્રયત્ન આ સ્થાને કરીશું.

કર્મની સત્તા સામે આત્મા બે પ્રકારે પોતાનું બળ અજમાવી શકે છે અને તેના સામાર્થ્યને નિર્બળ કરી નાખી શકે છે:— (૧) કર્મની સામે તેના વિરોધી કર્મની સત્તાને પ્રેરવાથી અને (૨) કર્મની સત્તાના પ્રવર્તનકાળે, તેવા પ્રવર્તનથી આત્મપ્રદેશ ઉપર ઉપસ્થિત થવા યોગ્ય સુખ-દુઃખમય લાગણીથી અતિરિક્તપણું સેવવાથી. આ પ્રકારમાંથી પૂર્વનો પ્રકાર સરલ છે અને ઉન્નતિ ક્રમની સામાન્ય શ્રેણીમાં સ્થીત આત્માઓ સહેલાઇથી અનુસરી શકે તેવો છે બીજો પ્રકાર માત્ર જ્ઞાનીઓ વડેજ સમજાવા અને અનુસરાવા યોગ્ય છે કેમકે એ નિયમને ગતિમાન કરતા પહેલા આત્માએ પોતાના

ત્મક વાગ્સો આપણા પૂર્વના મહાજનો મુકી ગયા છે તે માટે
તેમની મુક્તકંઠથી સ્તુતિ કરે છે લોકો જ્યારે એ રહસ્યને અનુ-
ભવતા શીખશે ત્યારેજ તેમની ભક્તિ અને સ્તુતિપાઠો અર્થપૂર્ણ
થવાના એમ નહી થાય ત્યાંસુધી તેઓ વાણીનો હેતુશૂન્ય અને
અર્થહીન પ્રલાપજ કરે છે એમ હમો માનીએ છીએ. હવે એ
બન્ને પ્રકારો કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તેનુ કિંચિત્ અવલોકન કરીશુ.

કર્મનો નિયમ અચળ છે, માટેજ એક પરિણામને નિષ્ફળ
કરવા માટે અન્ય કાર્ય કરવા અવકાશ રહે છે. જો નિયમ બદ-
લાયા કરે તો મનુષ્ય કદી પણ કર્મના ફાંસામાંથી મુક્ત બની
શકે નહીં પરંતુ અમુક પરિણામ લાવવા માટે અમુક કાર્યંજ
કરવું પડે છે અને તે પરિણામને સત્વહીન કરવા માટે વળી
બીજુંજ કાર્ય કરવું પડે છે. એટલો અવકાશ એ મહાનિયમના
પ્રદેશમાં હોવાથીજ આત્માનો મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો છે. ગુરૂત્વા-
કર્ષણનો નિયમ મનુષ્યને પૃથ્વીના મધ્ય કેન્દ્ર પ્રતિ ખેંચવા
માગે છે પરંતુ વસ્તુતઃ આપણે તે નિયમને માન આપી એકજ
સ્થાને સ્થીર રહેતા નથી કોઇ અજ્ઞાન માણસ એ નિયમ-
જાણે અને તેની અચળતા વિષે નિશ્ચય કરે તો તે કદી પણ મેડા
ઉપર ચઢી શકે નહી. પગથીઆ ઉપર ચઢવાનું કહેતા તે એમજ
કહે કે “ ગુરૂત્વાકર્ષણનો મહાનિયમ દરેક વજનવાળા પદાર્થને
પૃથ્વી ભણી ખેંચે છે, અને હુ વજનવાળો ભારે પદાર્થ હોવાથી
એ નિયમને અતિક્રમ કરી શકુંજ નહીં ” સામો મનુષ્ય ડાહ્યો
હોય અને એક નિયમને બીજા નિયમના પ્રતિકારથી પરાસ્ત
કરવાની પદ્ધતિ જાણતો હોય તો તેનો ઉત્તર એમ આપે કે “ જે-

શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે તે ઉચ્ચતર પ્રદેશ ઉપર પણ યોગ્ય નિયમોને યોજવાથી ઇષ્ટ ફળ મેળવી શકાય છે. અર્થાત્ કર્મના એક પ્રકારના વેગ સામે તેના વિરોધી ગુણવાળો કર્મ—વેગ પ્રેરવાથી તે પૂર્વકર્મનો વેગ બળહિન બની જાય છે. તે પોતાના ભાવીને ઇચ્છાનુસાર ઘટાવે છે. મનુષ્ય અભ્યાસ અને ચિંતનથી આ નિયમોનુ જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને અંતર પ્રદેશ ઉપર રચાતા ગમે તે પ્રકારના કર્મ—બીજને એ નિયમના જ્ઞાનવડે ભસ્મીભૂત કરી શકે છે. પરંતુ આ બનવુ તે અતિ પ્રયત્નસાધ્ય છે. સ્થૂલભૂમિકા ઉપર કુદરતના સામર્થ્યો સામે વિજય મેળવવા માટે જે અથાગ પ્રયત્નવડે મનુષ્યે કુદરતના નિયમોનુ સંશોધન કરી વિજ્ઞાન—શાસ્ત્ર બાંધ્યુ છે તે અને તેથી પણ અધિક પ્રયત્નની અપેક્ષા માનસપ્રદેશ ઉપર પ્રવર્તતા નિયમોના જ્ઞાનને સિદ્ધ—હસ્ત કરવા માટે રહે છે.

સત્તાગત કર્મોનું સંક્રમણ થઇ શકવાની જે હકિકત જૈન દર્શનમાં વર્ણવેલી છે તે ઉપરોક્ત ક્રમનોજ એક ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી ફળ આપવા તે કર્મ તત્પર થયા નથી ત્યાં સુધી તેનામાં ફેરફાર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આત્માને રહેલું છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે તમારો આધુનિક મત એવો છે કે કર્મ ફળ દેવા તત્પર થાય તે પહેલા અને તે પછી પણ આત્મા જ્ઞાન વડે તેને નિવારી શકે છે. જ્યા સુધી ફળ દેવા તે કર્મ તત્પર થયા ન હોય ત્યાં સુધી જે નિયમ વડે, તેની સત્તામાં ફેરફાર કરવા આત્મા સ્વતંત્ર છે તેજ નિયમ ફળ દેવાની શરૂઆત થયા પછી પણ આત્માને

શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે તે ઉચ્ચતર પ્રદેશ ઉપર પણ યોગ્ય નિયમોને યોજવાથી ઇષ્ટ ફળ મેળવી શકાય છે અર્થાત્ કર્મના એક પ્રકારના વેગ સામે તેના વિરોધી ગુણવાળો કર્મ–વેગ પ્રેરવાથી તે પૂર્વકર્મનો વેગ બળહિન બની જાય છે. તે પોતાના ભાવીને ઇચ્છાનુસાર ઘટાવે છે. મનુષ્ય અભ્યાસ અને ચિંતનથી આ નિયમોનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને અંતર પ્રદેશ ઉપર રચાતા ગમે તે પ્રકારના કર્મ–બીજને એ નિયમના જ્ઞાનવડે ભસ્મીભૂત કરી શકે છે. પરંતુ આ બનવુ તે અતિ પ્રયત્નસાધ્ય છે. સ્થૂલભૂમિકા ઉપર કુદરતના સામર્થ્યો સામે વિજય મેળવવા માટે જે અથાગ પ્રયત્નવડે મનુષ્યે કુદરતના નિયમોનુ સંશોધન કરી વિજ્ઞાન–શાસ્ત્ર બાંધ્યુ છે તે અને તેથી પણ અધિક પ્રયત્નની અપેક્ષા માનસપ્રદેશ ઉપર પ્રવર્તતા નિયમોના જ્ઞાનને સિદ્ધ–હસ્ત કરવા માટે રહે છે.

સત્તાગત કર્મોનું સંક્રમણ થઇ શકવાની જે હકિકત જૈન દર્શનમાં વર્ણવેલી છે તે ઉપરોક્ત ક્રમનોજ એક ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી ફળ આપવા તે કર્મ તત્પર થયા નથી ત્યાં સુધી તેનામા ફેરફાર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આત્માને રહેલુ છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે તમારો અર્વાચિન મત એવો છે કે કર્મ ફળ દેવા તત્પર થાય તે પહેલા અને તે પછી પણ આત્માં જ્ઞાન વડે તેને નિવારી શકે છે. જ્યાં સુધી ફળ દેવા તે કર્મ તત્પર થયા ન હોય ત્યાં સુધી જે નિયમ વડે, તેની સત્તામાં ફેરફાર કરવા આત્મા સ્વતંત્ર છે તેજ નિયમ ફળ દેવાની શરૂઆત થયા પછી પણ આત્માને

છે. કર્મની સત્તામાં કેવા કારણોથી ફેરફાર થઇ શકે છે તેનું વિવેચન અમે આગળ કરવા ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. હવે આ સ્થાને, કર્મની સત્તાનો પરાભવ કરવાનો બીજો પ્રકાર જે શરૂઆતમાં દર્શાવ્યો છે તેનું સ્વલ્પમાં વર્ણન કરીશુ.*

માનસ–જીવન (psychie life) પણ અમુક ચોક્કસ નિયમોનેજ અનુસરે છે. અને સ્થૂળ પ્રદેશ ઉપરના સ્થૂળ બનાવો જેમ ચોક્કસ નિયમોને આધીન છે તેમ માનસીક બનાવો પણ આધિન છે. સ્થૂળ બનાવો સંબધી જેમ અગાઉથી તેનું પરિણામ કહી શકાવા યોગ્ય છે તેમ સૂક્ષ્મ પ્રદેશ સંબધે પણ પૂર્વ નિશ્ચય થઇ શકવા યોગ્ય છે. કારણ કે અંતઃકરણ અથવા મન જડ છે અને જડ જે નિયમોને આધિન છે તે નિયમોને આધિન અંતઃકરણ પણ છે. અંતકરણ માત્ર આત્માનું આંતર–સાધન છે. અને તેના પરિવર્તનો, આત્માના બાહ્ય સાધનની માફક આગળથી ચોક્કસ કરી શકાય તેવા છે. જડ દ્રવ્યનો પ્રત્યેક આવિષ્કાર–સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ–કાર્ય–કારણના નિયમને Law of causation) માન આપી ચાલે છે. આથી પ્રત્યેક માનસ પ્રવર્તન તેના પૂર્વગામી પ્રવર્તન અથવા કાર્યને આધિન છે. તેથી જો પૂર્વગામી કારણનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ સમજતા હોઇએ તો તેનું કાર્ય આપણે ચોક્સપણે કહી શકીએ તેમ

*જૈન શાસ્ત્રકાર તો ઉદયમાં આવેલા નિકાચિત્ત કર્મો ભોગવ્યા સિવાય છુટકો નથી અને તે ભોગવ્યા સિવાય નિવૃત્ત થતા નથી એમ કહે છે.

કારણોથી તે વિકારના ઉદ્દભાવન પહેલા; નષ્ટપ્રાય કરી હોત તો સારૂં." પરતુ અમુક સામગ્રીમાંથી અમુક વિકાર કે ભાવ ઉપજાવ્યો હત તો ઠીક" એમ તો કદીજ ન કહી શકીએ. અંતઃકરણના તમામ વિકારો તેની પૂર્વગામી સ્થિતિમાંથી ઉદ્દભવે છે. આત્મા જે વિકારો સેવે છે, તે વિકારોની કારણ સામગ્રી રચાયા પછી અને અતઃકરણમાં વિકાર રૂપે ઉપજવાની યોગ્યતા મેળવ્યા પછી, તે વિકારો સંબંધે તે નિરૂપાય અને પરતંત્ર છે. મન સ્વતંત્ર નથી. તે તેના પૂર્વગામી કારણોને વશવર્તી છે. તે એક જડ સચો છે અને તેના ચાલકે જેવા પ્રકારના કાર્ય કે પ્રવર્તન માટે તેને તૈયાર કર્યું છે તે સિવાય મન બીજી રીતે પ્રવર્તી શકતુજ નથી. Spinoza નામના એક સમર્થ પંડિતે પોતાના ethics નામના ગ્રથમા ખરૂં કહ્યું છે કે-"In the mind thete is no absolute or free-will, but the mind is determined to wish this or that by a cause which has also been dete·mined by another cause and this last by another cause and so on to infinity અર્થાત્ મનને સ્વતંત્રતા નથી; પરંતુ મનને તેના પૂર્વગામી કારણને લઇને આ પ્રકારે કે તે પ્રકારે ઇચ્છા કરવાની ફરજ પડે છે. આ પૂર્વગામી કારણ પણ તેના આગલા કારણને લઇ નક્કી થયું હોય છે અને એ પ્રમાણે કાર્ય કારણની સાકળને આપણે ભૂતકાળની અનંતતા સુધી ખેંચી લઇ જઇ શકીએ. Leibniz નામનો બીજો એક સમર્થ તત્વજ્ઞ પણ એજ ભાવનું લખે છે-All our thoughts

ક્રમ પરમ રહસ્યમય વિભાગ ઉપર આવીએ છીએ એ રહસ્ય આપણી જૈન ફીલોસોફી રૂપી મોતીની માળાના મધ્ય મણિરૂપ છે. જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાના પરિસ્ફોટન રૂપે છે. શાસ્ત્રરૂપી મહા સમુદ્રના મંથનના અંતે પ્રાપ્ત થતી મહા લક્ષ્મી તુલ્ય છે. આટલા વિવેચનના અંતે હવે અમારે જે કાંઇ કથિતવ્ય છે તે સરળપણે અવગત થશે એમ માનીએ છીએ.

"મન સ્વતંત્ર નથી પણ આત્મા સ્વતંત્ર છે. અને મનની અવસ્થાઓ સાથે રસપૂર્વક ન ભળતા તટસ્થ ભાવે મનની અવસ્થાઓના સાક્ષી રહેવાથી આત્મા બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ ટુંકા વાક્યમાં કર્મના બંધનને કાપી નાંખવાનું અમોઘ શસ્ત્ર રહેલું છે. મનુષ્ય તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા શીખે તો તે મનુષ્ય નહી પણ ઇશ્વર કોટીમાં ગણાવા યોગ્ય છે. કેમકે પછી તે કાર્ય કારણના નિયમને આધીન રહેતો નથી. તેની શારીરિક અને માનસિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓને એક સંચાની ગતિ જેવી ગણી તે પોતાના પદમાં નિરંતર સમભાવે સ્થિર રહે છે મન ગમે ત્યાં જાય, ગમે તે કરે છતાં તેનો દૃષ્ટા—આત્મા—સર્વકાળ સમાધાન યુક્તજ રહે છે. આત્મા જાણે છે કે મન જે જે સ્થિતીઓને વશ વર્તે છે તે તેના પૂર્વગામી કારણોને લીધે હોઇ આત્મા તેને અન્યથા કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ પોતે રસપૂર્વક એ અવસ્થામા ન ભળે તો મન આગળ વધી શકતું નથી આપણા સર્વ વિચારો અને ગતિઓના આપણે દૃષ્ટા છીએ આપણે ધારીએ તો અમુક વિચારમાં આપણે ભળીને તેને આગળ લંબાવીએ અને ધારીએ

પ્રકારનું છે ? શરીરના કે મનના બનાવોની સૃષ્ટિમાં ફરજીઆતરૂપે આત્માને આ કાળે ભળવુંજ પડે છે તેનાથી મુક્ત થવું તે મુક્ત પુરૂષો પૂર્ણતાને પામે છે. અને તે સ્વતંત્ર કહેવાય છે.

કર્મથી મુક્ત થવાના આ ઉપાયનો જ્ઞાનીજનો નિરંતર ઉપયોગ કરે છે શરીર કે મનની કોઇ પ્રકારની સ્થિતીમાં તેઓ લપેટાતા નથી. સર્વદા તે અવસ્થાઓના સાક્ષી તરીકે રહે છે. મન કે શરીરના વેગ સાથે ફરજીઆત તણાવાની ગુલામગીરીમાંથી તેઓ છુટકારો મેળવે છે. પ્રીય કે અપ્રીય, સુખદ કે દુઃખદ, મનોજ્ઞ કે અમનોજ્ઞ, રૂચીકર કે અરૂચીકર, શુભ કે અશુભ એ સર્વ ભાવોના ઉદય પ્રત્યે તેઓ સમાનપણે જુવે છે. સર્વ પ્રતિ એવીજ દ્રષ્ટિથી જુએ છે કે એ બધા મનના આવીષ્કારો છે. મનોમય ચિત્રો છે. અને એ ચિત્રો પૂર્વકારણોને લઇને રચાયા છે તેમા રસપૂર્વક ભળી માનસ-જીવનને લંબાવવાથી આત્માને તે જીવનના ભોક્તારૂપે સાથે સાથે રખડવાનું રહે છે. આથી તેઓ પોતાના સ્વરૂપરસથી તેને પોષણ મળતું તદ્દન બંધ કરી દે છે. અભિમાન વડેજ જેનું જીવિત નભી શકવા યોગ્ય છે, એવું માનસ કલેવર અભિમાનીના અવજ્ઞા પામ્યા પછી તુર્તજ જીવન-રહિત થાય છે. આ પ્રકારે મનના બધા પૂર્વકારણો યથાકાળે એક પાછી એક ઉદયમાન થઇ જ્યારે પોષણના અભાવે મંદ પડી આખરે મરણ પામે છે, ત્યારે આત્મા, તેનું સ્વજીવન અનુભવે છે પછી માનસ જીવન સાથે ભળવાનુ તેને રહેતું નથી. આ કાળે અભિમાનીનો આનંદ મનના ચિત્રો સાથે ભળી તેમાંથી રસ

હૃદયની દુર્બળતા છે. હવે માનો કે તમોને ક્રોધ કરવાની બહુ ટેવ પડી ગઇ છે અને વાત વાતમાં મીજાજ ખોવાઇ જાય છે. તમને પોતાને પણ ખબર છે કે મારી આ આદત બહુ ખરાબ છે અને કુટુમ્બ અને સમાજમાંથી એ કારણને લીધે મારી કિંમત બહુ ઓછી થાય છે. છતા ટેવ એવી ચીજ છે કે તેના ઉપર મજબુત અંકુશ ન રાખવામાં આવે તો તે પુનઃ પુનઃ અજ્ઞાતપણે આપણા અંતઃકરણની સપાટી ઉપર આવી પોતાના અસ્તિત્વનો પરિચય આપે છે. આ ચારિત્ર–દુષણથી મુકત થવા માટે હવે તમને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ છે, અને દોષ ટાળવાની ઇચ્છા કયા મૂર્ખને ન હોય ? તેથી તમે ઉપરોક્ત નિયમને તમારા પોતાના સંબંધમાં પ્રવર્તાવવા માગો છો. એ નિયમ કહે છે કે "તમે જેવા વિચારો કરો તેવા તમે બનો છો' આમ છે તો હવે તમારે એવા વિચારો કદી ન જ કરવા જોઇએ કે " હું બહુ ચીઢીયા સ્વભાવનો માણસ છુ મારો મીજાજ મારા હાથમાં નથી. " કેમકે એમ કરવાથી તમે ચીઢીઆપણાના વિચારો કરો છો અને એ ટેવના મૂળમાં વિચારો રૂપી જળ રેડી તેને અધિક પોષણ આપો છો. તમે ક્રોધનું ચિંતન કરો છો તો તમે જરૂર ક્રોધની મૂર્તિ બનવાના. કેમકે "જે જેનુ ચિંતન કરે તે તે મય થઇ જાય" એવો કર્મસત્તાનો સનાતન અને વિશ્વવ્યાપી મહા નિયમ છે. આથી તમારે ક્રોધને બદલે "ક્ષમા" નું ચિંતન કરવું જોઇએ. ક્ષમા ગુણના સ્વરૂપની રૂપરેખા તમારા હૃદયપટ ઉપર કલ્પનાની પીંછીથી ચીત્રો અને તેના ચિતનમાં થોડીવાર મશગુલ બનો. ગુણનુ ચિતન ન બને તો તે ગુણના ધારક કોઇ આદર્શ મહાપુરૂષ-

પણ નિરંતરના પ્રયત્ન પૂર્વક નિયમિત અભ્યાસ કરવાનું ધૈર્ય બતાવી શકતો નથી થોડા એકદમ જોસ ચઢે છે અને પાછું તે જોસનો પ્રત્યાઘાત થતાં, એકદમ તે નરમ પડી જાય છે. આ જોસ આવવો તે શકિતનું સૂચક નથી પણ મનુષ્ય આત્માની મોટામાં મોટી નબળાઇ છે. અતિઆવેગ એ બળને નહી પણ સન્નિપાતના રોગવાળા મનુષ્યને જેવા આંચકા આવે છે તેવા નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય સામર્થ્યને સૂચવે છે આથી મનુષ્યોએ એવા ક્ષણિક આવેગને વશ બની કોઇપણ કાર્યમાં નહી પડતાં ધૈર્ય અને દૃઢતા પૂર્વક પ્રત્યેક કાર્યમાં પડવું જરૂરનું છે. અને તેમ ન થાય ત્યા નિરાશાજ નિર્માએલી હોય છે. આથી ઉપરોક્ત નિયમના ફળની પ્રતીતિ માટે જે અભ્યાસ આવશ્યક છે તે થોડા દીવસ નિરંતર અને નિયમિત અભ્યાસ છે. અનિયમિતતા એ મનુષ્યને ઘાણીના બળદ જેવો બનાવે છે. એ બળદને મહેનત અને પરિશ્રમ બીજા બળદો કરતા જરાપણ ઓછો કરવો પડતો નથી—ઉલટો અધિક હોય છે—છતાં દિવસના શ્રમને અંતે તેણે એક પણ કદમ આગળ ભર્યું હોતું નથી. આથી નિયમિતપણું એ અભ્યાસના ફળનું એક અત્યંત આવશ્યક અંગ છે. અને ભૂતકાળની એકત્ર થએલી કર્મસત્તા જે ટેવરૂપે પરિણમેલી હોય છે, તેને નિવારવાનું અમોઘ શસ્ત્ર છે.

ચિંતન કેવા પ્રકારે કરવુ એ માટે ચોક્કસ પ્રકારના નિયમ આપી શકાય નહીં જે ગુણની તમારે જરૂર હોય તેનું ચિત્ર રચી ને તમને બહુજપ્રિય છે એમ સ્વિકારો. અથવા કોઇ વ્યકિત વિશે-

પણ નિરંતરના પ્રયત્ન પૂર્વક નિયમિત અભ્યાસ કરવાનું ધૈર્ય બતાવી શકતો નથી. થોડા એકદમ જોસ ચઢે છે અને પાછું તે જોસનો પ્રત્યાઘાત થતાં, એકદમ તે નરમ પડી જાય છે. આ જોસ આવવો તે શક્તિનું સૂચક નથી પણ મનુષ્ય આત્માની મોટામાં મોટી નબળાઇ છે. અતિઆવેગ એ બળને નહી પણ સન્નિપાતના રોગવાળા મનુષ્યને જેવા આંચકા આવે છે તેવા નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય સામર્થ્યને સૂચવે છે આથી મનુષ્યોએ એવા ક્ષણિક આવેગને વશ બની કોઇપણ કાર્યમાં નહી પડતાં ધૈર્ય અને દૃઢતા પૂર્વક પ્રત્યેક કાર્યમાં પડવું જરૂરનું છે. અને તેમ ન થાય ત્યા નિરાશાજ નિર્માએલી હોય છે. આથી ઉપરોક્ત નિયમના ફળની પ્રતીતિ માટે જે અભ્યાસ આવશ્યક છે તે થોડા દીવસ નિરંતર અને નિયમિત અભ્યાસ છે. અનિયમિતતા એ મનુષ્યને ઘાણીના બળદ જેવો બનાવે છે એ બળદને મહેનત અને પરિશ્રમ બીજા બળદો કરતા જરાપણ ઓછો કરવો પડતો નથી—કેલટો અધિક હોય છે—છતાં દિવસના શ્રમને અંતે તેણે એક પણ કદમ આગળ ભર્યું હોતુ નથી. આથી નિયમિતપણું એ અભ્યાસના ફળનું એક અત્યત આવશ્યક અંગ છે. અને ભૂતકાળની એકત્ર થએલી કર્મસત્તા જે ટેવરૂપે પરિણમેલી હોય છે, તેને નિવારવાનું અમોઘ શસ્ત્ર છે.

ચિંતન કેવા પ્રકારે કરવુ એ માટે ચોક્કસ પ્રકારના નિયમ આપી શકાય નહીં. જે ગુણની તમારે જરૂર હોય તેનું ચિત્ર રચી તે તમને બહુજપ્રિય છે એમ સ્વિકારો. અથવા કોઇ વ્યકિત વિશે-

નિયમમાં વિશ્વાસ છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ કર્મના સંક્રમણ સંબંધે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ મહાન નિયમને ઉદ્દેશીનેજ કર્યો છે. તેઓ જાણતા હતા કે એક અનિષ્ટ ચારિત્રઅંશને અમુક ભાવના કે વિચારો દ્વારા પલટાવી તેને ધાર્યા મુજબ બનાવી શકાય છે. પરંતુ આજે આપણે એ કર્મના ભેદ અને ભંગજાળ મુખપાઠ કરી કડકડાટ બોલી જઇએ છીએ, છતાં તેને આપણા પોતાના ચારિત્ર દુષણ ઉપયોગ કરવાનું કોઇવાર ભાગ્યેજ વિચારીએ છીએ. કર્મગ્રંથમાં અને અન્ય તેવાજ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અનેક બાબતો બહુજ વ્યવહારૂ અને નિત્ય ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી કાર્યકર છે. નહીં કે માત્ર સંભાવનાઓ (theory) રૂપે અને બુદ્ધિમાનોના બુદ્ધિના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે છે પરંતુ આજે આપણા કમનસીબે તેઓ ઉલટા ભારરૂપ થઇ પડયા છે. કેમ કે કાંઇ પણ ઉપયોગી થવાને બદલે તેઓ ઉલટો, આ ભીષણ જીવન કલહના દુઃખમય યુગમાં આપણા મગજ ઉપર બોજો વધારે છે. જેમ કસ્તુરી તેના ઉત્પાદક મૃગને કાંઇજ કામ આવતી નથી, તેમ કર્મગ્રંથના અમુલ્ય રહસ્યો (તેનો ઉપયોગ નહી કરવાથી) આપણને આ કાળે કાંઇજ કામના થઈ પડતા નથી, એ ખરેખર આપણું કમનસીબ સૂચવનાર છે, પરંતુ હવે મૂળ વાતઉપર આવીએ.

ઉપરોક્ત નિયમને આપણા પોતાના સંબંધે પ્રવર્તાવવાથી ભૂતકાળના કર્મો જે અનિષ્ટ ચારિત્રરૂપે પરિપાક પામ્યા હોય છે તેને દૂર કરી શકાય છે. નિર્બળતાને સ્થાને મબળનાતું અગ્નિ

છે, તેના વિચારમાં શું કાંઇજ બળ ન હોય ? જરૂર તેની શ્રદ્ધા ના પ્રમાણમાં હોવા યોગ્ય છે. એક પરમ સત્તા પોતાના વિચાર બળથી વિશ્વને રચવા શકિતમાન હોવાનું મનાય છે તો પછી એક મનુષ્ય તેજ સામર્થ્યથી પોતાના ચારિત્રને રચી શકે અને મરજી પ્રમાણે બનાવી શકે તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ? આપણે આપણી પોતાની આંતર સૃષ્ટિ આપણા વિચારો વડેજ રચીએ છીએ. આજ સુધી વિચારો વડેજ તે આપણે રચતા આવ્યા છીએ. પરંતુ આજ સુધી તેમ કર્યું અને હવે પછી તેમ કરશું એમાં તફાવત એટલોજ કે આટલી વાત સમજ્યા પછી જે કાંઇ કરવાના તે જ્ઞાતપણે–ઉપયોગ સહિતપણે નિયમની સમજણ પૂર્વક કરવાના અને અત્યાર સુધી ઓઘપણે સંજ્ઞાપણે–અજ્ઞાતપણે પશુની માફક કરતા આવેલા હતા. માણસ રસ્તો જાણ્યા પછી અરધો અરધ ચિંતામુક્ત બને છે. પોતે શું છે, કેવા નિયમને તે આધિન છે, એ નિયમને કેવી રીતે પોતાના સબંધે અમલમા મુકવાથી પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તેમ છે, એ જાણ્યા પછી તેનો વિકાસ બહુ ઝડપથી થતો ચાલે છે.

કેવા બનવું એ આત્માના પોતાનાજ હાથમાં છે. જ્યાંસુધી તે ઉપર જણાવી તેવી ફર્યાદ કર્યા કરે છે ત્યાંસુધી તે પામર અને અજ્ઞાન છે. તેને નિયમની સમજણ મળી હોતી નથી. ચારિત્ર વિષયકકર્મનું બળ ત્યાંસુધીજ છે કે જ્યાંસુધી તેનો ઉપાય હાથમાં આવ્યો નથી. ચારિત્રને ઘડવાની શક્તિ વિચારમાંજ રહેલી છે. વિશ્વમા જે જે સર્જનશકિતનો પરિચય છે, તે તે માત્ર વિચાર

ઇચ્છા એ સમસ્ત વિશ્વની મહાન પ્રેરક સત્તા છે. બે અણુ એગા થાય છે, તે પણ તે અણુમા નિવસતા શક્તિના આકર્ષણ-વડેજ થાય છે. પદાર્થો એક બીજાને ખેંચે છે તે પણ તે તે પદાર્થગત શકિતનુંજ કાર્ય છે. રાસાયણીક દ્રવ્યોમાં જે સ્નેહાકર્ષણ અને વિશ્લેષ પ્રતીત થાય છે, તે પણ તે દ્રવ્યગત શકિતની ઈચ્છાનોજ બહિર્ભાવ છે. ચુંબક લોહ સાથે પ્રીતિ રાખે છે અને પોતાના પ્રભાવક્ષેત્રમાં જયા જ્યાં તે હોય ત્યાથી તેને ખેંચીને પોતાના આશ્લેષમાં ગ્રહે છે એ સર્વ ઇચ્છાનુંજ કાર્ય છે. આપણામાં જેમ રાગ અને દ્વેષ, પ્રેમ અને તીરસ્કાર, સ્નેહ અને અનાદર છે, તેમ ખનીજમા પણ તે બીજક રૂપે હોય છે. અને ત્યાં, એ મીલન વીખરણ, ભેગા થવું, છુટા થવું, એ રૂપે હોય છે. કુદરતના સર્વ પ્રદેશમાં એ શકિતના પ્રવર્તનનો પરિચય આપણને મળે છે ઇચ્છા (desire) અને સંકલ્પબળ (will) માં ભેદ એટલો જ છે કે ઇચ્છા એ બહારના પદાર્થો પ્રત્યેના આકર્ષણમા મુગ્ધ બને છે, તે કાંઇ શુભાશુભ કે યોગ્યાયોગ્યનો વિવેક કરી શકતું નથી, ત્યારે સંકલ્પ એકત્રીત અનુભવના બળથી યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ણય કરી શ્રેયના રસ્તે દોરાય છે. એક સબળ ચારિત્રવાન મનુષ્યને નિર્બળ પામરની વચ્ચે તફાવત એટલોજ છેકે એ નિર્બળ આત્મા સહજ પ્રલોભનથી પોતાનો ધારેલો માર્ગ ત્યજી દઇ બાહ્યાકર્ષણથી દોરાય છે, ત્યારે સબળ આત્મા પોતાનો આતરિક અનુભવ અને વિવેક જે માર્ગ દર્શાવે ત્યા આગ્રહ પૂર્વક ગતિ કરે છે નિર્બળ મનુષ્ય ઉપર તમે ચોક્કસ કામ માટે કાંઇ આધાર રાખી શકોજ નહી અને તેમા પણ જે કામમા પ્રલોભનો અને

વામાં અને વિખરાઇ જતામાં સર્વ કરતાં ઉપયોગી સ્થાન રોકે છે. આથી એના વિવેચનની અધિક અગત્ય રહે છે. આપણી જૈન પરિભાષામાં આ કર્મને મેહનીકર્મના નામથી સંબોધેલું છે, પરંતુ એના કાર્ય સંબંધે હજી આપણામાં બહુ અલ્પતના રહેલી છે.

આત્મા કેવી ઇચ્છાઓને વશ બની વર્તે છે, તે સંબંધમાં તેણે બહુ ચેતવાનું છે એક દાખલા તરીકે ધારો કે તમને દ્રવ્યની બહુ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્ર કરી તેનો ઉપભોગ કરવાનું તમને બહુજ મન રહ્યા કરે છે આવી ઇચ્છા આ જમાનામાં લાખો મનુષ્યોમાં એકાદ કોઇ વિરલ મનુષ્યનેજ નહીં, બાકી તો પામર જનોની ટોળાબંધ સંખ્યા આવી વાસનાને વશજ હોય છે.

આવી વાસના તમને પણ પીડયા કરતી હોય તો તમે અમેરીકાના ક્રોડાધિપતિઓ તરફ જરા નજર કરો. તેમણે વિપૂલ દ્રવ્યના ઢગલાઓ ખડકી રાખ્યા છે, એનો હવે શું ઉપયોગ કરવો તે પણ તેમને ખબર નથી. તેમને આનંદ આપવાને બદલે એ ધન ઉલટો કંટાળો આપતું હોય છે અલબત, તમારો અન્યારની ધનહિન સ્થિતિ તમને ધનમા આનંદની કલ્પના ઉપજાવે છે, પરંતુ જેને તે પ્રાપ્ત થએનું હોય છે એના અંતરમાં પ્રવેશવાનું તમને કંઇ નામન હોય તો સંગુમર ત્યાં પ્રવેશ કરી જુઓ. અને તમને માલૂમ પડશે કે ત્યાં આનંદ નથી પણ દુઃખ છે. એ વેદનો પ્રારંભમાં બનો ને તપાને બાકુપ ઉલ્લોગાડ વે-

નંદો તેઓ મેળવી શકતા નથી, કેમકે તેમણે માત્ર ધનની અને ધનને અંગે રહેલા ઉપભોગની લાલસા રાખેલી હતી, એ પ્રબળ ઇચ્છાવડે બંધાએલા કર્મનો ઉદય બીજા માણસોને ગમે તેવો સુખકર જણાતો હોય છતાં જરા વિવેકની નજરથી જોવા જઇએ તો તે અધમતાનો કુંડી ખીણ સિવાય અન્ય કશુંજ નથી. તેમને જીવનની ખરી મીઠાશ મળતી નથી. જીંદગીનો હેતુ સમજાતો નથી. તેઓ નિરંતર ચેન વિનાના આરામહિન અને તેઓની આવી સ્થિતિમાંથી ભાગી છુટવા માટે કાંઇને કાંઇ આવેશ ભરેલા પ્રસંગો શોધતા હોય છે. કાંઇક ઉશ્કેરનારી અને ઉત્તેજક પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તેમનો વખત જતો નથી; પોતાની વાસ્તવ સ્થિતિના ભાનથી બચવા માટે તેઓ પોતાના મનને ચકડોળે ચઢેલુંજ રાખે છે. ક્ષણ પણ ઉત્તેજક કે ક્ષોભ ઉપજાવવાવાળા નિમિત્તો વિના રહી શકતા નથી. રાત્રે નાટક ચેટક નાચ તમાશામાં તે પછી દારૂની ખરાબીમાં અને સવારથી સાંઝ સુધી ખાવાપીવાની અને દોડધામની ધમાલમાં વખત વીતાવતા હોય છે. આ કર્મની કઠણાઇ આપણે જોઇ શકતા નથી. આપણી નજરે તેઓ સુખી દેખાય છે કેમકે આપણે પણ હજી અજ્ઞાનના ઘાટા જંગલમાં ભમીએ છીએ, છતાં જ્ઞાનીજનો ધનિકોની એ પામરતા જોઇ બહુ ખેદ પામતા હોય છે

આવો માણસને જ્યાંસુધી ધન ન મળ્યું હોય, ત્યાંસુધી તે મેળવવાની પ્રબળ વાસના રહ્યા કરતી હોય છે. અને એ વાસના તેની પાસે અનેક પ્રકારના શુભાશુભ ઉદ્યોગો કરાવે છે. તે અનેક

(૪)

અમે ઉપર કહી ગયા છીએ કે મનુષ્યોએ કોઇ પ્રકારની પ્રબળ ઇચ્છા કરતા પહેલાં બહુ વિવેક કરવો આવશ્યક છે. તેને ખબર હોતી નથી કે પ્રબળ ઇચ્છા દ્વારા તે કેવા મહાન સામર્થ્યને ગતિમાન કરે છે, અને તેના વિકાસક્રમમાં એ ઇચ્છાના પરિપાક કાળે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય પરિણામ શું પ્રતિબંધો ઉપજાવે છે. દ્રવ્યની પ્રબળ વાસના આત્માને દ્રવ્યનો સંયોગ સાધી આપ્યા વિના રહેતી નથી. હરકોઇ પ્રકારે તેની પ્રાપ્તિ થાય, તેવા સંયોગો તે ઇચ્છાનો વેગ સાધી આપે છે, અને તેની પાસે અસાધારણ પુરૂષાર્થ કરાવી તે ઇચ્છા ઇષ્ટની સાથે આત્માને મીલાવે છે. પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી આત્માની શું અવસ્થા થાય છે તે જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ જોતાં ખરેખર બહુ ખેદ અને પરિતાપ ઉપજાવનાર છે. એ દ્રવ્ય સામગ્રી આત્માના વિકાસક્રમમાં સહાયક થવાને બદલે ઉલટી વિઘ્નકર થાય છે પછી તો મનુષ્ય ઘણીવાર એક ભોગનો જંતુ બની જાય છે. મહાત્મા જેસસક્રાઇસ્ટે એક સ્થાને કહ્યું છે કે સોયના નાકામાંથી ઉંટને સોંસરૂ નીકળવું સંભવિત છે, પરંતુ ધનિક મનુષ્યને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. આ તેમના ઉદ્દગારો સર્વ દેશકાળના ધનિક સમુદાય સંબંધે હમને સત્ય જણાય છે. તેમની દ્રષ્ટિ એ ઉપભોગ સામગ્રીમાંજ સંકિર્ણ બની ગયેલી હોય છે કદાચ કોઇ ઉચ્ચતર હેતુથી પ્રેરાઇને દ્રવ્યની પ્રબળ ઇચ્છા કોઇ વિરલ આત્માએ કરી હોય તો તેના પ્રસંગે તે દ્રવ્ય કોઇ અંશે તેની આત્મ–પ્રગતિમાં સહાયક બને છે, પરંતુ ત્યાં પણ એ આત્માને, ઉદ્ધાર કરતા વિનાશના પથમાં વિચાર-

ઓ આત્મન્ ! આ સ્થળે તમારે વિવેક કરી નિર્ણય કરવાનો છે, કેમકે પૂર્વનો રસ્તો બહુ સરલ, સુગમ અને અસંખ્ય મનુષ્યોએ તે માર્ગે ગતિ કરેલી હોવાથી વિશાળ સડક જેવો રાજપથ બનેલો છે. ઉત્તરના માર્ગે કોઇ વિરલ અને જ્ઞાની આત્માએ જ ગતિ કરી પોતાની પૂર્વ કાળની દુઃઅેષણાના ફળને તે માર્ગે દોરી છે. અમે જાણીએ છીએ કે તે ઉત્તર માર્ગમાં ગતિ કરવી એ તમારે માટે બહુ દુષ્કર અને આ ભિષણ ભોગલાલસાના યુગમાં તો હસવા સરખું છે, પરંતુ સત્યની યથાર્થ દીશા એજ છે એટલું દર્શાવ્યા શિવાય રહેવાતું નથી.

આ વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ જો આત્માની ઉચ્ચગામી પ્રગતિમાં જો સહાયક ન થાય તો તેને ઝેરી જંતુની માફક આપણા શરીરથી દૂર ફેંકી દેવો ઘટે છે વાસ્તવમાં સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન આદી મુક્તિનાં સાધનો છે, પરંતુ મનુષ્યોનો અવિવેક તેમને બંધના સાધનમાં ઉલટાવી નાખે છે, આથીજ પૂર્વના જ્ઞાનીઓએ તેમનો બહિષ્કાર કરવાની ભલામણ કરી છે.* પરંતુ અમે તેમ કરવાની પણ ભલામણ કરી શકતા નથી. એકપક્ષે નિતાન્ત ત્યાગ અને અન્યપક્ષે અતિ ગ્રહણ એ ઉભયથી અમે વેગળા રહેવાની ભલામણ કરીએ છીએ, જ્યાંસુધી આત્માને શરીર આદી સામ-

---

*લેખકનું શાસ્ત્રકારના અભિપ્રાયથી જુદાપણું આ ઉપરથી સુચવાતું નથી કેમકે શાસ્ત્રકારોએ કોઇ વસ્તુનો એકાંત ત્યાગ કે આદર પ્રતિપાદન કરેલ નથી, જેથી લેખક-મહાશયની પોતાના માન્યતાવાળી હકીકત પણ શાસ્ત્રકારોના વિચારોમાંજ આવી જાય છે.

એજ પ્રકારે યશની, કીર્તિની, ખ્યાતિની લાલસા પણ મનુષ્યને પામર બનાવી મુકે છે. ઘણા મનુષ્યોની જીહ્વા ઉપર પોતાનું નામ રમે, લોકો તેની વાહવાહ કરે, તેના તરફ ક્ષણભર તાકી રહે અને ટુંકામા સર્વ કોઇનું ધ્યાન તેના તરફ દોરાય એવી વાસના ઘણા મનુષ્યોને રહ્યા કરતી હોય છે તેમને એમ ખબર હોતી નથી કે મનુષ્યોના અભિપ્રાયનો બોજો ઉપાડવો એટલો દુષ્કર છે, કે યશની લાલસાવાળા મનુષ્યોને જન અભિપ્રાયને માન આપી પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને દબાવી દેવી પડે છે તે જાણતો હોય છે કે આ વિદ્યાના યુગમા વિદ્યા અર્થે ધનનો ઉપયોગ કરવો સર્વથી અધિક આવશ્યક છે, છતાં અજ્ઞાન ટોળાનો સારો અભિપ્રાય મેળવવો હોય તો તેણે જમણવારોમાં, નાતવરોમા વરઘોડામા આદિ નિરૂપયોગી વ્યવહારોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવું જોઇએ. યશની લાલસાથી બધાએલા તે મનુષ્યને પોતાનો સાચો મત દબાવી પોતાનું પ્રિય ધન લોકોનો યશ ખરીદવામાં વાપરવું પડે છે. યશની પ્રબળ ઇચ્છાવાળા આત્માઓ એવા કુટુમ્બમાં જન્મે છે કે જ્યાં કુળપરંપરાગત કીર્તિ વળગી રહેલી હોય છતાં તેને સાચવી રાખવા માટે જીવતોડ મહેનત કરવી પડતી હોય છે. ઘણા નિર્ધન પરંતુ ઉચ્ચકુળ અને કીર્તિવાળા કુટુમ્બોની દશા જેમણે અનુભવી અથવા જોઇ હોય છે તેમને ખાત્રી થએલી હોય છે કે કીર્તિ એ કેવો ભયંકર પિશાચ છે. તેને સાચવવા માટે પગલે પગલે નુકશાનમા ઉતરવું પડે છે. પૈસાનો જોગ નહી છતાં દરેક ખરડાવાળાનું મન રાજી રાખ્યા શિવાય ચાલતું નથી. કુળગૌરવની ભારે તોક ગળામાં નિરંતર વેંઢારવી પડતી હોય છે હવે તેને

એજ પ્રકારે યશની, કીર્તિની, ખ્યાતિની લાલસા પણ મનુષ્યને પામર બનાવી મુકે છે. ઘણા મનુષ્યોની જીવ્હા ઉપર પોતાનું નામ રમે, લોકો તેની વાહવાહ કરે, તેના તરફ ક્ષણભર તાકી રહે અને ટુંકામા સર્વ કોઇનુ ધ્યાન તેના તરફ દોરાય એવી વાસના ઘણા મનુષ્યોને રહ્યા કરતી હોય છે તેમને એમ ખબર હોતી નથી કે મનુષ્યોના અભિપ્રાયનો બોજો ઉપાડવો એટલો દુષ્કર છે, કે યશની લાલસાવાળા મનુષ્યોને જન અભિપ્રાયને માન આપી પોતાની સ્વતત્ર ઇચ્છાને દબાવી દેવી પડે છે તે જાણતો હોય છે કે આ વિદ્યાના યુગમા વિદ્યા અર્થે ધનનો ઉપયોગ કરવો સર્વથી અધિક આવશ્યક છે, છતાં અજ્ઞાન ટોળાનો સારો અભિપ્રાય મેળવવો હોય તો તેણે જમણવારોમાં, નાતવરોમા વરઘોડામા આદિ નિરૂપયોગી વ્યવહારોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવું જોઇએ. યશની લાલસાથી બંધાએલા તે મનુષ્યને પોતાનો સાચો મત દબાવી પોતાનું પ્રિય ધન લોકોનો યશ ખરીદવામાં વાપરવું પડે છે. યશની પ્રબળ ઇચ્છાવાળા આત્માઓ એવા કુટુમ્બમાં જન્મે છે કે જયાં કુળપરંપરાગત કીર્તિ વળગી રહેલી હોય છતાં તેને સાચવી રાખવા માટે જીવતોડ મહેનત કરવી પડતી હોય છે. ઘણા નિર્ધન પરંતુ ઉચ્ચકુળ અને કીર્તિવાળા કુટુમ્બોની દશા જેમણે અનુભવી અથવા જોઇ હોય છે તેમને ખાત્રી થએલી હોય છે કે કીર્તિ એ કેવો ભયંકર પિશાચ છે. તેને સાચવવા માટે પગલે પગલે નુકશાનમાં ઉતરવું પડે છે પૈસાનો જોગ નહી છતાં દરેક ખરડાવાળાનુ મન રાજી રાખ્યા શિવાય ચાલતું નથી. કુળગૌરવની ભારે તોક ગળામાં નિરંતર વેંઢારવી પડતી હોય છે હવે તેને

વિશ્વમાં કોઇ પણ બે માણસની અક્કલનું પ્રમાણ બરોબર એક સરખું હોતું નથી આથી સહુનું મન સાચવવા અને સહુના તરફની કીર્તિને મેળવવાની લાલસા તમને તમારા સ્વતંત્ર વેગમાં રોકી રાખનાર નીવડે છે

વિવેક વિનાની ઇચ્છા કેવું ફળ પ્રકટાવે છે તે આપણે ઉપરના એક બે દૃષ્ટાંતોથી જોયું. પરંતુ આથી અમારો એવું કહેવાનો મુદ્દલ આશય નથી કે આપણે સર્વથા પ્રયત્નહીન બની જવું. અથવા સઘળી પ્રવૃત્તિ સંકેલીને શૂન્ય બનવા ઉદ્યોગ કરવો. આ યુગમાં ઘણા મનુષ્યો આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી આવો ફલિતાર્થ ખેંચી કર્તવ્યભ્રષ્ટ બન્યા છે. અને બીજાને તેવા બનવા માટે બોધ આપે છે. અમે પ્રવૃત્તિને સંકેલવાની ભલામણ કરતા નથી, પરંતુ તેને વિસ્તારવાની અને અત્યારે છે તે કરતા અનેક ગુણ અધિક કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ પરંતુ એટલી શરત કરીએ છીએ કે તેની ગતિ મનુષ્યને અધમતા કે અધોગતિના માર્ગમાં લઇ જવાની હોવાને બદલે ઉચ્ચતા અને શૂરત્વના ગુણો સંપાદન કરવાના માર્ગમાં હોવી જોઇએ. દ્રવ્ય, યશ વિગેરે મનુષ્યોને પોતાની આંતરિક શક્તિનો બહિર્ભાવ કરવાના પ્રબળ હેતુઓ અને નિમિત્તો છે. જેમ બાળક તેની માતાએ થોડે દુર હાથમા પકડેલા રમકડાના પ્રલોભનથી ખેંચાઇને હીડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્ન દ્વારા પોતામાં ગુપ્ત રહેલી હીડવાની શક્તિનો બહિર્ભાવ (expression) કરે છે તેમ મનુષ્ય પણ દ્રવ્ય આદિના પ્રલોભનોથી આકર્ષાઇ તે તરફ ગતિ-

પ્રવૃતિ શોધતો અટકી પડે તો ત્યાંથી તેનો વિનાશ આરંભાય છે. કેમકે પ્રવૃતિનો મૂળ હેતુ આત્માને એક લાલચ પછી બીજી અને બીજી પછી ત્રીજી એમ લાલચોની પરંપરામા રખડવાનો નથી, પરંતુ એમ ધીરે ધીરે તેને પ્રભુના ઘર સુધી દોરી જવાનો હોય છે અલબત્ત અત્યારે આત્મા અનેક ભૂલોને વશ બની એ હેતુ સફળ કરતો નથી અને ઉલટો ઘણીવાર એ હેતુથી વિપરીત કરે છે, પરંતુ આખરે તેની અનેક ભૂલોના કડવા ફળ અનુભવી ઠેકાણે આવવા નિર્માએલો છે. અને ખોટે માર્ગે વિહરવાને બદલે ખરા માર્ગે ચાલે છે. પરંતુ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃતિથી વિરમી ગયેલો ભ્રષ્ટ આત્મા તો શૂન્યતારૂપી ગંદા પાણીના ખાબોચીયામાં રહેવું પસંદ કરતો હોય છે. ઇચ્છાને ગુમાવવી એ પ્રગતિને ગુમાવવા તુલ્ય છે. આથી હમે ઇચ્છાના વેગને બંધ પાડવાનું કહેતા નથી. હમે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે,–" તમે કાંઇ પણ ઇચ્છો તે પહેલા તમારે બહુ વિવેક કરવાનો છે.' ઇચ્છાજ ન કરવી અને ઇચ્છતા પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરવો એ એમાં જે તફાવત છે તે કોઇથી અજાણ્યો રહે તેવો સૂક્ષ્મ નથી. ઇચ્છાભ્રષ્ટ હોવું એ સર્વથી ભ્રષ્ટ થવા તુલ્ય છે. કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે તમે જે કાંઇ ઇચ્છો છો તેની પ્રાપ્તિ સાથે જે કાંઇ આગંતુક વળગણો રહેલા હોય છે તે પણ સ્વીકારવા માટે તમે તત્પર છો ? આખરે તો પ્રાણી માત્રને પરમાત્માનું શરણ શોધ્યા વિના વિરામ નથી. અને તેથીજ ભૂત માત્ર એ પરમ ધામ ભણી ધીરે ધીરે ગતિ કરી રહ્યા છે. જો કે એ રાહ સીધો નથી. કોઇવાર સીધો તો કોઇવાર આડો હોય છે. અનેક કેથ-

છે અને પહેલાં જ્યાં રસપૂર્ણતાની કલ્પના કરી હતી, ત્યાં ખાલી નિરસતાનું દર્શન કરે છે. આમ એક પછી એક ઇચ્છાના વિષય ઉપરથી ઉડતા ઉડતા આખરે સર્વથી કંટાળીને આત્મવિહંગ પ્રભુનુ શરણ લેવા સ્વભાવથી પ્રેરાય છે, પરંતુ તે પ્રેરણ ઘણા ઘણા અનુભવ અને કષ્ટોની પરંપરાને અંતે આવે છે. કેમકે ઇચ્છાથી ગતિમાન કરેલા શુભાશુભ કર્મોનો અનુભવ કર્યા વિના તેનાથી છુટાતું નથી. એક કર્મનો ભોગ પુરો ન થાય ત્યાં આત્મા અન્ય કોઇ વિષયમાં પ્રીતિ ઉપજાવી તેને મેળવવા પ્રબળ આકાંક્ષા સેવે છે અને તે ઇચ્છાના પરિપાક કાળે તેની પ્રાપ્તિ થતાં વળી કોઇ બીજીજ ઇચ્છા તેના હૃદયક્ષેત્ર ઉપર ઉગી નીકળે છે આત્મા જો બુદ્ધિ અને હૃદયનો સમ્યક્ ઉપયોગ કરે તો તે સમજી શકે કે જીવનનો અંતિમ મર્મ અને રહસ્ય શું છે ? પરંતુ વિષયનો લોલુપી આત્મા તેમ કરવા રોકાતો નથી. એ તો વસંતની મધમાખીની પેઠે એક પુષ્પથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા પુષ્પ ઉપર રસ ચુમવા માટે ભમ્યાજ કરે છે. તેને ખબર નથી કે રસનો મહોદધિ તે પોતેજ છે. અને પુષ્પ તો ક્ષણ પછી કરમાઇ જવા માટે નિર્માએલાં છે. મનુષ્યે તેની વર્તમાન ભુમિકાએ હવે સમજવું યોગ્ય છે કે તેની ગતિ તેણે વિશ્વની પરમ ગતિમાં ભેળવી દેવી ઘટે છે. પ્રભુની ઇચ્છા (Divine Will) ના મહા પ્રવાહમાં તેણે તેનું આત્મઝરણું ભેળવી દેવું યોગ્ય છે. જે મહા અગ્નિનું તે સ્ફુલીંગ છે, તે મહા અગ્નિમાં તેણે પોતાનું આત્મ વિસર્જન કરવું જોઇએ, તરંગની ગતિ સમુદ્રની ગતિથી પ્રથક કેવી રીતે હોઇ શકે ?

નિભાવવામાં, નિશાળો સ્થાપવામાં અથવા ગામના સુખને માટે બાગ બગીચા આદિ જાહેર સંસ્થાઓ રચવામાં વાપરે છે. આમ કરવામાં જો તેનો હેતુ તે તે સંસ્થાનો લાભ લેનારને આપવાનો ન હોય પરંતુ પોતાનું નામ કાયમ રાખવાનો, કીર્તિ ખાટવાનો, સરકારમાંથી રાવસાહેબ અથવા સરનાઇટનો ખિતાબ મેળવવાનો અથવા તેવાજ પ્રકારનો કોઇ સ્થૂળ અને લૌકિક આશય હોય તો તે કૃતિનું ફળ લૌકિક અને સ્થૂળભૂમિકા ઉપર આવીને પ્રગટ થાય છે. અલબત તેણે ગમે તેવા હેતુથી એવી સંસ્થા રચી હોય, પરંતુ તેનો લાભ લેનાર મનુષ્યો સુખ સંપાદન કરે છે, ગરીબ દર્દીઓ મફત દવા અને સારવાર મેળવે છે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં વિદ્યા મેળવી જન્મભરનું સુખ મેળવે છે, અને બાગ બગીચામાં સર્વ કોઇ સુંદર હવાપાણીથી સુખાનુભવ કરે છે, આથી એ સર્વ કાર્યના સુખાસ્વાદનો પ્રત્યાઘાત તેના મૂળ ઉત્પાદક ઉપર થયા વિના રહેતો નથી. પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે, એ પ્રત્યાઘાત, તે ઉત્પાદક પુરૂષના હૃદયના જે અંશમાંથી તે કૃતિનું સ્ફુરણ ઉદ્ભવ્યું હોય છે તે અંશ ઉપરજ થાય છે. આમ હોવાથી તે સંસ્થાના રચયિતા પુરૂષે સ્વાર્થના હેતુથી પ્રેરાઇને તે કૃતિ કરેલી હોઇને તેના ફળ તરીકે તેને એવું સુખ મળે કે કે જેમાં એકાંત સ્વાર્થનોજ અંશ હોય. તેને સુખ મળે છે તેની ના નથી, પરંતુ તે એવું સ્વાર્થપૂર્ણ અને એકલપેટું હોય છે કે બીજાઓને તેનો કશો લાભ મળતો નથી. ઘણી વાર આવા પુણ્યવાન ગણાતા સ્ત્રી પુત્ર, ભાઇઓ વિગેરેને પણ તે સુખનો

તેમના પૂર્વ પૂણ્યના સ્વાર્થ ભરેલા સ્વરૂપની અસર આ કાળે તેમના ચારિત્ર ઉપર એવા રીતે થએલી હોય છે કે તેઓ એક ધનસંપન્ન પશુની કોટીમાં આવવા લાયક બન્યા હોય છે. સ્વાર્થ, ઇર્ષ્યા, ભય, અને ઉપભોગ જેમ શ્વાન આદિ પશુને પ્રકૃતિગત અને સ્વાભાવિક છે તેજ પ્રમાણે આવા ચારિત્રહીન ધનિકોના સંબધે પણ હોયછે. તેઓ એક પક્ષે સુખ એશઆરામ અને વિભવમાં આળોટતા હોય છે અને અન્યપક્ષે-ચારિત્રપક્ષે દયાપાત્ર સ્થિતિમાં હોય છે. પરંતુ કર્મફળ પ્રદાત્રી સત્તાએ આવા લોકોની સ્વાર્થપુર્ણ સત્કૃતિ માટે તેમને યોગ્યજ બદલો દીધો હોય છે. એવા લોકોના પક્ષે એટલું સદ્‌ભાગ્ય છે કે તેમને પોતાની આવી હિનચારિત્ર દશાનું ભાન હોતું નથી અને તેથી તેઓ પોતાનો સ્વાર્થી આનંદ નિર્વિઘ્ને ભોગવ્યે જાય છે. પરંતુ સહજ ઉચ્ચ જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ જોતા આવી અવસ્થા બહુ વિષમ અને દુશ્મનને પણ ન હોય એમ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

એથી ઉલટુ જેઓની સત્કૃતિઓ નિઃસ્વાર્થપણે બંધુતાની ભાવનામાથી ઉદ્‌ભવતી હોય છે તેમનું ચારિત્ર પણ તે સત્કૃતિના ભૌતિક ફળ સાથે ઉત્તમ પ્રકારનું ઘડાએલું હોય છે. ભૌતિક કૃતિ ભૌતિક ફળ આપે છે અને તે કૃતિની અનુષંગી સદ્‌ભાવનાનો પ્રત્યાઘાત ચારિત્ર ઉપર થતો હોવાથી તે સદ્‌ભાવનાના સ્વરૂપ અને તારતમ્ય અનુસાર ચારિત્ર પણ ખીલેલું હોય છે. ડાહ્યા મનુષ્યો અન્ય મનુષ્યોના સુખ માટે જ્યારે પોતાનું દ્રવ્ય અર્પતા હોય છે ત્યારે તેઓ એવા ભાવથી નથી પ્રવર્તતા કે આ ગરીબ માણસો ઉપર હુ ધનાઢય પુરૂષ મારા દ્રવ્યથી ઉપ-

મારો ઉપકાર સ્વીકારી લ્યો. આ વિશ્વ જે મહાન સત્તાવડે ગતિમાન બની રહ્યું છે, તેને તમારા જેવા પામર રજકણોની કશી જ અપેક્ષા નથી. બીજાને ગરીબ, પામર અને ભિક્ષુક જોનાર તમે પોતેજ પામર અને ભિક્ષુક છો. આ સમસ્ત વિશ્વ-પરમાત્માઓવડેજ ભરેલું છે. પ્રભુના ઉપર ઉપકાર કરનાર તમે પામર કોણ માત્ર છો ! તમે તમારૂં ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય કદાચ એમના ખાતર નહી વાપરો તો તેથી આ વિશ્વનું તંત્ર ભાંગી પડવાનું નથી. તે સત્તા તમારા જેવા અનંત જંતુઓને પ્રકટાવવા શક્તિમાન છે. તે સત્તાના મહાક્ષેત્ર ઉપર અનંત કાર્નેજી, અનંત તાતા, અનંત વીરચંદ દીપચંદ નિરંતર પડેલા હોય છે. તમે શામાટે નકામા અભિમાનથી ફુલીને મૂર્ખ બનો છો ? એ અભિમાન આગામીકાળે તમારા ચારિત્ર ઉપર અત્યંત હાની-કારક અસર પ્રકટાવ્યા વિના રહેશે નહી. આથી તમે સર્વને પોતા-તૂલ્ય જોતાં શીખો. સર્વભૂતોના અંતરાત્મા સાથે એકતાનો અનુ-ભવ કરી, તેમના સ્વરૂપને તમારાથી અભિન્નપણે જોતાં શીખો અને પછી તમે જે કાંઇ તેમને અર્પશો તે તમને પોતાને જ અર્પેલું તમે અનુભવશો. ઉપકાર કરવાનું અભિમાન સ્વ અને પર, એમ ઉભયને બહુ ઇજા કરનાર છે. બીજાની સ્વમાનની લાગણી બુઠ્ઠી થાય છે અને તે પોતાના મનુષ્યત્વનો કીંમતી અંશ ગુમાવી બેસે છે. તમારા અભિમાનના પાપનું પરિણામ તમે સ્વાર્થી ચારિત્ર રૂપે આગામી કાળે અનુભવશો આથી એ અનિષ્ટ પરિણામથી બચવા માગતા હો તો બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવાનું અભિમાન છોડી દો.

મનુષ્યોની કૃતિજ કોઇ વિશિષ્ટ ભાવનામાંથી ઉદ્‌ભવવી જોઇએ. અર્થાત્ ભાવના પોતે કૃતિ અનુગામી હોવી જોઇએ. ભાવના વડેજ કૃતિનો બહિર્ભાવ થવો જોઇએ ભાવના, કારણ અને કૃતિ તેના કાર્યરૂપે પરિણમે, એમાજ સ્વભાવિકતા રહેલી છે. અત્યારે ઘણા લોકો જ્યારે અમુક કાર્ય કરવાનું તેમને આવી પડે છે, ત્યારે તે સાથે ભાવના એજ ફળની નિયામક છે, એમ ધારીને ભાવના ભાવવા મંડી પડે છે. પરંતુ એમ કરવામાં તેઓ પોતાની જાતને ભમાવે છે અને એક પ્રકારના ભ્રાન્તિજન્ય સ્વર્ગમાં વિહરતા હોય છે એવી ભાવના કશાજ કામની નથી. કૃતિની પછવાડે બળાત્કારથી વળગાડેલી ભાવના વ્યર્થ અને અર્થહિન છે. ભાવનામાંથી ઉદ્‌ભવતી કૃતિજ ફળદાયી કલ્યાણકર અને શ્રેયસ્કર છે લોકો ભાવનાની પ્રશંસા સાંભળી હરકોઇ કામમાં તેના આવિષ્કાર માટે પ્રયત્ન કરે છે. દાન પુણ્ય કરતી વખતે તેમના રાગ દ્વેષ અનુસાર તેઓ કાંઇને કાંઇ ભાવવા-લાગી જાય છે, તે વખતે કાંતો એમ તેમના મનમાં આવતું હોય છે કે આ બિચારાને મારા આ પ્રસાદની બહુજ આવશ્યકતા છે હું જો તેને આ વખતે પાછો કાઢીશ તો તેના કેવા બુરા હાલ થશે? મને આટલી બધી સંપત્તિ સાંપડેલી છે તો આ ગરીબ માણસને તેમાંથી એકાદ અંશ આપીશ તો આવતા ભવમાં તે અંશથી કરોડગણું અધિક મને મળવાનું છે, એ વાત ચોક્કસ છે. વળી તેમ કરવાથી મારી સારી ગતિ પરલોકમાં નિર્માશે હુ સુખી થઇશ. મારી સંપત્તિ, ઇજત, આબરૂ, વ્યાપાર–રોજગાર, આવા સારા

ઉત્તમપણાની જ માંગણી છે. જે કાર્યની સાથે સંસાર-યાચના જોડાએલી છે, તે કાર્ય કોઇ પ્રકારે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

ભૂત માત્ર ઇશ્વરના જ વિવિધ સ્વરૂપો છે. કોઇ કાળા, કોઇ ગોરા, કોઇ ઘઉં વર્ણા, કોઇ સુંદર, કોઇ કુરૂપ, કોઇ ધનવાન, કોઇ ધનહિન, કોઈ મનુષ્ય વેશે, કોઈ પશુના વેશે, કોઇ કીટ વેશે, કોઇ જંતુ વેશે, કોઇ વનસ્પતિના આવરણમાં, કોઇ ખનિજના આવરણમાં એમ સર્વત્ર બ્રહ્માંડમાં આત્મદ્રવ્ય જ વિલસી રહ્યું છે એકચિત્ત દ્રવ્યજ આ વિશ્વ-લીલામાં નિમગ્ન છે. એ મહાન ઘટનામાં સર્વ પ્રાણી કાંઇને કાંઇ ભાગ ભજવવા નિર્માએલા છે, અને આત્મદૃષ્ટિએ ઉંચા-નીચા, કુળવાન-કુળહિન, કાળા-ગોરા કે રંક-ધનવાનનો કશોજ ભેદ નથી, એવી ઇશ્વરી ભાવનામાંથી મનુષ્યની સત્કૃતિઓ ઉદ્ભવવી જોઇએ. તેણે સમજવું જોઇએ કે તે બીજાને આપવામાં કોઇનો કાંઇ જ ઉપકાર કરતો નથી, પરંતુ આપવું એ આત્માનો સ્વાભાવિક વેગ છે. તેને અનુસરીને જ તે આપે છે આત્માનું ઐક્ય તે દ્વારા તે પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. અન્યને સહાય કરવી, તેના દુઃખમાં ભાગ લેવો પોતાના સુખનો આસ્વાદ બીજાને કરાવવો એ તેનો સ્વભાવગત ધર્મ છે અને એ ધર્મ પ્રાણી માત્રના હૃદયમા રોપાએલો છે. તેનો બહિર્ભાવ થવો એ આત્માની ઉત્ક્રાન્તિનું એક સૂચક લક્ષણ છે. મનુષ્ય પોતાનું સારામાં સારૂં હોય તે બીજાને આપવા દોરાય એ તેનો સ્વભાવિક વેગ છે. જેમ ખાવું, પીવું, ઉંઘવું, પ્રજોત્પત્તિ કરવી એ પશુઓનો અને મનુષ્યોનો સ્વભાવિક

સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ કરવો એ હમને જરા અરૂચિકર ભાસે છે. અમારૂં કર્ત્તવ્ય હાલની ભાવનાને વખોડવામાં સમાએલું નથી, પરંતુ છે તેને બને તેટલી સારી બનાવવામાં રહેલું છે. તેથી ચાલતી પ્રણાલીમાં જે કાંઇ ટીકાપાત્ર છે તેના ઉપર હમે કટાક્ષ કરી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ શું કરવું વધારે ઠીક અને યોગ્ય છે તે ઉપરજ વાંચકનું ધ્યાન અમે દોર્યું છે. અલબત મનુષ્યમાં જ્યાંસુધી ભાવનાના સ્વરૂપ સંબંધી કાંઇ સ્પષ્ટ વિવેક ઉદયમાન થયો હોતો નથી ત્યાંસુધી તે બળપૂર્વક, ઉદીરણા કરીને ભાવનાને ઉપજાવવા મહેનત કરે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં મોટી હાની એ છે કે ઘણી વાર મનુષ્યો અનુબંધવાળી કૃતિઓ કરે છે. અર્થાત્ ભાવનાના બ્હાના તળે કૃતિના પરિણામ અને ફળને તે પ્રબળ ઇચ્છાથી માગી લે છે. આથી બહુજ હાનીકારક પરિણામ આવે છે. કેમકે જે કૃતિનો હેતુ મનુષ્યને મુક્ત, ઉચ્ચાશયી અને ઉન્નત બનાવવાનો હોય છે તેજ કૃતિના પરિણામે, તેની ભાવનાના બળથી તે અમુક ચોક્કસ પ્રકારના પરિણામોને માગી લે છે. આથી સંસારની સાથે તે વધારે ને વધારે બંધાતો જાય છે. ભાવના સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યા વિના મનુષ્ય ભાવનાને જાણી શકતો નથી પરંતુ માત્ર પોતાની કૃતિના ફળનેજ માગી લેતો હોય છે. આ ભૂલ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા માટેજ અમે આ ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજ્યારે દરેક વાતમાં આથી ઉલટી પ્રથા ચાલી રહી છે, પ્રથમ ભાવના અને પછી તેમાથી ઉદ્ભવવા યોગ્ય કૃતિ, તેને બ-

રની થાય તેમ જનસમુદાયનું સુખ, કલ્યાણ અને શાંતિ વધતા જાય છે. અત્યારે વિશ્વ ઉપર જે કાંઇ દુઃખ, અનિષ્ટ, વિગ્રહ, મહામારી આદિ પ્રવર્તી રહ્યા છે તે જનસમાજની તેવી તેવી ભાવનાઓનુજ પરિણામ છે એમ તત્વજ્ઞ પુરૂષોનો અભિપ્રાય છે. એક વ્યકિતના સુખદુઃખનું જે કાંઇ નિયામક છે તે સમસ્ત પ્રજાઓના સુખદુઃખનું પણ છે અને દૈવી મહા નિયમ પોતાનું પ્રવર્તન વ્યકિત અને વિશ્વ ઉભય ઉપર સમાન અપક્ષપાત અને સમદ્રષ્ટિથી કરતો હોવાથી, તે સર્વ કોઇને પોતપોતાની ભાવનાઓનું પરિણામ અનિવાર્યપણે કાળના પરિપાકે, સહવુંજ પડે છે. આ દેશમાં ઘણા કાળથી અમારા પૂર્વના મહાપુરૂષોએ પ્રબોધેલા "આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ" અને અહિંસા પરમો ધર્મ" ના જીવન-મંત્રોની અવગણના થઇ છે અને જ્યાં ત્યા વ્યવહારમા એ સૂત્રને અનુસરવાનો દાવો રાખનારા મનુષ્યો વર્તનમાં તે આજ્ઞાઓ ઉપર પાણી ફેરવે છે તેમની ભાવનાનુ જીવંતઝરણું શુષ્ક બની ગયું હોય છે. અને એ મહા નિયમના વિસ્મરણના પરિણામે આપણી મધ્યમા સર્વ સ્થાને સ્વાર્થ, દ્વેષ, લોભ, ઇર્ષા વ્યાપી રહ્યા છે. હૃદયનું ઔદાર્ય, બધુતા, ભૂત માત્ર ઉપર નિર્મળ આત્મપ્રેમ ભાગ્યેજ કયાંઇ દૃષ્ટિએ પડે છે. "પ્રાણી માત્રનો અંતરાત્મા એક છે" એ અર્થવાળાં બધાજ શાસ્ત્ર વાકયો હવે બહુ ઉપયોગથી જાણે ઘસાઇ ગયેલા જોવામાં આવે છે. હવે મનુષ્યના ભાવનાના ક્ષેત્ર ઉપર અંતઃકરણમાં-થોર અને કાંટાના જુથ ઉગી નીકળ્યા છે. ખરૂં છે કે પૂર્વે કોઇ પણ કાળ કરતાં આ કાળે અમે લોકો દેવાલયોમા મોટા મહોત્સવ કરીએ

કેવી ભિષણ યાદવાસ્થળીમાં રોકાએલા છે તે જુઓ. વિજ્ઞાન, સભ્યતા, પ્રગતિ, શિક્ષણ, એ સર્વમાંથી કોઇપણ તેમને અત્યારે મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી શકતુ નથી. એ સર્વનું કારણ તેમના અંતઃકરણમાં જે ભાવનાઓ આજસુધી ગુપ્તરીતે પોષાતી હતી તેજ છે. આજે તેઓ ભયાનક ચિત્રરૂપે દૃશ્યમાન બની છે. વ્યક્તિ અને વિશ્વઉભયનું સાચું સુખ ઉત્તમ ભાવનાઓના પરિપાકમાંથીજ ઉદ્દભવે છે, અને તે વિના એકલુ વિજ્ઞાન (science) જનકલ્યાણ અર્થે નિષ્ફળ નીવડે છે.

આજે આપણી અવનતિના નિદાનરૂપે આપણે સાચા કારણ ઉપર આંગળી ઠરાવી શકતા નથી અને મનોકલ્પીત કારણોને અવનતિના હેતુરૂપે માની લઇએ છીએ, તેની પાછળ કમર કસીને મંડીએ છીએ. ઘણા મનુષ્યોએ ઘણા કાળ સુધી આપણી અવસ્થા સુધારવા માટે પોતપોતાને ઠીક લાગતો પ્રયત્ન કરી જોયો છે. છતાં આપણી હિન અવસ્થાનો ભાગ્યેજ એકાદ અંશ સુધરેલો પ્રતીત થાય છે. એકંદરે આપણી દરિદ્રતા વધતી જાય છે, વ્યાપાર કસ વિનાનો થતો જાય છે, આપણું શરીરબળ, બુદ્ધિબળ, ચારિત્રબળ, સદ્ગુણબળ, ધર્મબળ, અને કર્મબળ, મંદ થતાં જાય છે. દેશમાં પ્રગટ થતા સરકારી વાર્ષિક રિપોર્ટો વાંચો અને તમને જણાશે કે કેળવણી વધવા છતાં ગુન્હાઓનું પ્રમાણ કમી થતું નથી, વકીલો વધવા છતાં કલહનું પ્રમાણ ઘટવાનું એક લક્ષણ પ્રતિત થતું નથી, પ્રતિ વર્ષે ડોક્ટરોની સંખ્યામાં ભરતી થવા છતાં વ્યાધિઓનું પ્રમાણ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજના ધોરણે આગળ કૂચ-

માતા મનુષ્યોની માનસિક સ્થિતિ છે અને માનસિક સ્થિતિ એ ભાવના વડે રચાતી હોવાથી સર્વનું આદિ મહાકારણ મનુષ્ય-હૃદયમાં વસતી ભાવનાઓ જ છે.

અત્યારે આપણે જે સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ તે આપણને અકસ્માત મળી ગઈ નથી, તે કાંઇ દૈવકોપ નથી. અથવા કોઇ ગ્રહના સંયોગમાંથી ઉદ્ભવેલી નથી. મનુષ્યો અને ગ્રહો વચ્ચે કોઈ જાતનો અણબનાવ નથી, આપણે તેમનું કાંઇજ બગાડ્યું નથી કે તે આપણને કોઇ જાતનું કષ્ટ આપે અથવા આપણા અંતઃકરણમાં ક્લેશ ઉપજાવે. આપણું કષ્ટ અને વિપત્તિનું કારણ આપણે આપણી ભાવનાઓવડે પોતેજ યોજેલું હોય છે. મનુષ્યના સુખદુઃખો એ એક પ્રકારના વૃક્ષો છે. તેના બીજકો કોઇ પૂર્વકાળે જરૂર અંતઃકરણની ભૂમિ ઉપર વવાએલા હોય જ છે આ વિશ્વમાં અકસ્માત જેવું કાંઇ જ નથી. એક મનુષ્ય ઉપર કે વિશ્વ ઉપર અકારણ આફત આવી પડતી નથી. અલબત્ત આપણે કારણને તેના ખરા સ્વરૂપે જોઇ શકતા નથી તેથી દુઃખોને 'અકારણ' આવી પડવાનું કલ્પીએ છીએ. પરંતુ એ સર્વ કારણો ભાવનારૂપે ત્યાં બીજકનું કામ અવશ્ય કરતા જ હોય છે આ સ્થૂળ સૃષ્ટિ જે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તેના પરભાગમાં સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. તે ભાગમાં વ્યક્તિ અને વિશ્વની કારણ સામગ્રી ભાવનાઓ દ્વારા રચાતી હોય છે. જ્યારે એ કારણો ત્યાં પરિપાકને પામે છે; ત્યારે સ્થૂળપણે સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં તે દેખાય છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ મનુષ્યની દૃષ્ટિએ આવી શકતી નથી, પરંતુ દૃષ્ટિએ

કરે છે તેમને પેટપુર અન્ન મળે છે કે નહી તેની ચિંતા ન કરતાં પોતાનીજ હોજરીની સેવામાં એક તાનથી લાગેલા હોય છે. દુનિયાના દુઃખને જોતા તેમને કંટાળો છુટતો હોવાથી એવા સ્થાનમાં મોઢા આડું લુગડુ દઇ તેઓ ત્વરિત ગતિએ ચાલ્યા જાય છે. પોતે સાત માળની રમ્ય હવેલીમાં, સુવર્ણથી રસેલા છત્ર-પલંગમાં, વાતાયનમાંથી સમુદ્રની મનહર લીલાને જોતા પોઢે છે અને એવુંજ સુખ પોતાને સદાકાળ હો એવી ભાવના ભાવતા નિદ્રાવશ બને છે. વિશ્વનુ ગમે તેમ થાઓ, તેમની ગમે તેવી સ્થિતિ હો, હજારો રંક, રોગી, દીન, મનુષ્યો પોતાની ગરીબાઇની ખીણોમાં ગમે તેમ તરફડતા હો, શીયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં ટાઢથી પરસ્પરને વળગી પોતાની ખોડામાં ગમે તેમ પડયા હો, તેમની તેમને ઝુદ્દલ પરવા નથી તેમના પ્રત્યે પોતાની કોઇજ ફરજ હોવાનુ તે કલ્પતા નથી. " હું મારૂં પુણ્ય ભોગવું, તે તેમનુ નસીબ ભોગવે " એવી આંધળી તત્વનીતિ તેમણે તેમના અંતઃકરણમાં ધારી રાખી હોય છે જેમ બને તેમ પોતાનું ઘર સાચવવું અને પારકાની પરવાથી નકામું મગજને અશાંત ન કરવું, એ આ યુગનું પ્રધાન લક્ષણ થઇ ગયું છે. જ્યાં સર્વ સ્થાને આજ ભાવનામાંથી મનુષ્ય સમુદાયની પ્રવૃત્તિ ઉદ્‌ભવે, ત્યાં કલ્યાણની સુખની શાંતિની અને મંગળની આશા શી રીતે રખાય ?

અમને આ કાળી બાજુ ઉપર વિવેચન કરતા બહુ કંટાળો આવે છે. સહુને વિવાહના ગીત ગાવા બહુ પ્રિય લાગે તેમ અમને પણ મનુષ્ય સ્વભાવની ઉજળી બાજુનું દર્શન કરાવવામાં

(૬)

કર્મના નિયમો એ પણ વિજ્ઞાનના નિયમો જેવા જ કાર્ય કર (practical) છે અને એ નિયમોને સમજણપૂર્વક ગતિ માં મુકવાથી ધારેલું પરિણામ મેળવી શકાય છે. જેમ અમુક ભૌતિક નિયમોને અનુસાર અમુક પરમાણુઓનો સંયોગ કરવાથી તેમાંથી અમુક દૃશ્ય ઉદ્‌ભવ પામે છે તેમ કર્મના પણ અમુક નિયમોને અનુસરીને અમુક પ્રકારની ચિત સ્થિતિ ધારણ કરવાથી ચોક્કસ પ્રકારનું પરિણામ મેળવી શકાય છે. હમે ઉપર સવિસ્તર દર્શાવી ગયા છીએ કે, વિચાર એ ચારિત્રનુ નિયામક છે, અમુક પદાર્થ અથવા સ્થિતિ વિશેષની ઇચ્છા અથવા વાસના એ આત્માને એ પદાર્થ અથવા સ્થિતિ મેળવવાની તક શોધી આપે છે, અને સ્થૂળ, માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક સુખનો આસ્વાદ અન્ય આત્માઓને કરાવવાથી મનુષ્ય તે તે પ્રકારનું સ્થૂળ, માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક શુભ પરિણામ ઉપાર્જે છે.

પરંતુ વિજ્ઞાનના નિયમો કરતાં, કર્મના નિયમોને સમજવા અને તેને સમજીને અમુક પ્રકારનું પરિણામ ઉપજાવવું એ અતિ દુષ્કર છે એટલા જ માટે કોઇ ભૂતકાળના મહાત્મા કર્મની ગહનગતિ છે, એ પ્રકારનુ કથન વિશ્વને સંભળાવતા ગયા છે. અલબત વિજ્ઞાનના નિયમો પણ અતિ ગહન, અને અત્યંત પ્રયાસથી તેનું રહસ્ય મનોગત થઇ શકે તેવા કષ્ટસાધ્ય છે, તો પણ એ નિયમોનુ પ્રવર્તન ક્ષેત્ર સ્થૂળ ભૂમિકા હોવાથી, અને સ્થૂળ પદાર્થો સ્થૂળ યંત્રવડે માપી તોળી શકાય તેવા હોવાથી, તેના

ચોનું એવું સંમિશ્રીત અને વિચિત્ર આંટીઘુંટીવાળું વણાટ (web) ઉત્પન્ન થાય છે કે એના અંગભૂત તત્વોનું પૃથક્કરણ કરી તે દરેકને તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં નિહાળવું એ સર્વજ્ઞ વિના અન્ય આત્માઓથી અશક્ય છે.

પરંતુ આ વિચારથી આપણે નિરાશ થઇ કાંઇ જ કરવા યોગ્ય નથી એમ નિશ્ચય કરવો એના જેવી મૂર્ખાઇ ભાગ્યેજ બીજી હોઇ શકે. આ બધા નિયમોનો બને તેટલો બારીકીથી અને ચોકસાઇથી અભ્યાસ કરી, આપણા ચારિત્રને આપણે કેવી રીતે બને તેટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું અને ઇશત્વના અંશવાળું બનાવવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યના પુરૂષાર્થનો વિષય હોવો ઘટે છે. એ નિયમો સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજી શકાય તેવી વર્તમાન કાળે આપણને માનસ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઇ નથી, તેથી એ નિયમોના સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરવા પ્રયત્ન જ ન કરવો એમ નથી. એથી ઉલટું સત્ય તો એ છે કે એ સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં જ આપણને આ કાળે હાલ ઉપલબ્ધ છે, તેટલી માનસશક્તિ મેળવી શક્યા છીએ, અને વિશેષ કાળજી, અભ્યાસ, ખંત અને ચારિત્રથી હજી પણ અનેક ગૂઢ નિયમોને શોધી તેનો ઉપયોગ કરવા શક્તિમાન બનીશું. " કર્મની ગતિ ગહન છે " એ કથન કહેનારનો ઉદ્દેશ આપણને નિરાશ કરી નાખી એ સંબંધી વિચારમાં ન જ ઉતરવું એમ કહેવાનો નહોતો, પરંતુ " હમે કર્મના બધા નિયમોને સમજી શક્યા છીએ " એવા અભિમાનમાં કોઇ અલ્પજ્ઞ પામર સંતોષ માની ન બેસી રહે તેટલા માટે

કર્ષણના નિયમના વર્તન દ્વારા હું અવશ્ય તુર્તજ હેઠો પડી જવાનો" તો આપણે તેને ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમનું અર્ધસ્વરૂપ સમજ્યો છે એમજ કહીશું. કેમકે એક પક્ષે જેમ એ નિયમ કામ કરે છે તેમ અન્ય પક્ષે આપણને પ્રાપ્ત થએલ સ્નાયુબળ પણ કામ કરે છે. અને એ નિયમના બળને આપણું સ્નાયુબળ પહોંચી શકે તો જરૂર આપણે મેડી ઉપર ચડી શકવાના. બન્ને વિરોધી બળોની અથડામણીમાં જે બળ ઉચ્ચ પ્રભાવવાળું કરે તે જરૂર વિજય પામવાનું એમાં કાંઇ શક નથી. આથી એક પ્રકારના સામર્થ્યને ગતિમાન નિહાળી નિરાશ થવાના બદલે તેનાથી વિરોધી સામર્થ્યને સવિશેષ શક્તિપણે યોજવાથી પૂર્વનું સામર્થ્ય પરાસ્ત થાય છે અને ઉત્તરનું સામર્થ્ય પોતાનો પ્રભાવ બેસારી શકે છે. પૂર્વકર્મ પણ એક પ્રકારનું આપણે આપણી વાસનાથી પૂર્વ કાળે ગતિમાં મુકેલું બળ-વિશેષ છે અને એની ગતિનો પ્રતિદ્વંદ્વી પ્રવાહ તેની સામે મુકવાથી એ બન્નેની અથડામણી થઇ વધારે બળવાન પ્રવાહ પોતાની દીશામાં ઓછા બળવાન પ્રવાહને લેતો ચાલે છે. આમ હોઇને, આપણા પૂર્વકર્મના પ્રભાવથી પરાસ્ત પામી લમણે હાથ દઇ નિરાશ થવાને બદલે પુરૂષાર્થવડે એ કર્મને આપણને અનુકુળ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આ કાળે આપણા સમાજમાં કોઇ પણ પ્રચલિત ભાવના શાપ રૂપ થઇ પડી હોય તો તે "પૂર્વકર્મ" ની છે. હજારો અલ્પજ્ઞ મનુષ્યો "પૂર્વકર્મ" ના બળને લક્ષ્યમાં રાખી તેની ગતિને

સમજી શકતો હોય છે, અને તેથી તેના પોતાના જીવનમાં કેટલી બુરાઈ વ્યાપી રહે છે તે પણ તે જોઇ શકતો હોય છે, છતાં તેને નિવારવા માટે કેટલોક કાળ સુધી તે આવશ્યક પુરૂષાર્થનો આવિર્ભાવ કરી શકતો નથી, અથવા કહો કે એ સંસ્કારનો સંપૂર્ણ પરાભવ કરવા માટે ઘટતા પુરૂષાર્થની કળાને પ્રગટાવી શકતો નથી. ઘણો કાળ સુધી એના એજ વિષયના ચિંતનના પરિણામે તેણે એક અનિવાર્ય ગતિવાળું પ્રચંડ બળ પ્રગટાવ્યું હોય છે. અને વર્તમાનમાં તેના પ્રવાહને ખાળી રાખવો એ લગભગ અશક્ય બની ગયું હોય છે. કેમકે પુરૂષાર્થની ગમે તેટલી માત્રા એકજ કાળે, તે વધીને રાક્ષસી બનેલી વાસનાને કાબુમાં લાવી શકે તેમ હોતું નથી. આવા પ્રકારના કર્મને આપણા શાસ્ત્રકારોએ "નિકાચીત કર્મ" અર્થાત ભોગવ્યા વિના નજ ચાલે એવી સંજ્ઞાથી પ્રબોધેલું જણાય છે. પરંતુ ત્યાં પણ પુરૂષાર્થનો અનવકાશ સુચવવાનો શાસ્ત્રકારનો હેતુ નથી. શાસ્ત્રકાર માત્ર એટલુંજ કહેવા માગે છે કે ગમે તેવા પ્રબળ પરંતુ એકજ પુરૂષાર્થની માત્રાથી એ કર્મને કાબુ લઇ શકાતું નથી, અને પુરૂષાર્થ અથવા ભોગદ્વારા એનો ધીમે ધીમે ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમ થવા યોગ્ય છે. "નિકાચીત કર્મ" બધું ભોગવવુંજ જોઇએ એમ કાંઇ નથી, પુરૂષાર્થનો ત્યાં જરૂર અવકાશ રહેલો હોય છે, અને એ કર્મની વિરોધી દશામાં ગતિ કરવાથી અર્થાત્ એ કર્મની ઉલટી દીશામાં કર્મશીળ બનવાથી થોડા કાળમાં એ "નિકાચીત કર્મ" સીથીલ અથવા પુરૂષાર્થ–સાધ્ય બની જાય છે. ખરી રીતે પુરૂષાર્થ એ એક પ્રકારનો ભોગજ છે, અને તેથી પુરૂષાર્થથી કર્મને ક્ષીણ કરવા

હદને ઓળંગનારા બની જાય છે. આવે પ્રસંગે આપણને આશ્ચર્ય થતું હોય છે કે આટલી બુદ્ધિ, વિવેક અને સારાસારની સમજણની સાથે આવી કૃતિનો સમન્વય કેવી રીતે ઘટી શકે? આ વખતે તેની અક્કલ કેમ કામ કરતી અટકી પડી? અથવા આ પ્રસંગે તેનો ગુરૂ કેમ ગામ ગયો હશે? ખરી રીતે તેમની અક્કલ કામ કરતી અટકી પડી હોતી નથી અથવા તેમનો ગુરૂ ગામ ગયો હોતો નથી, પરંતુ તેમણે એ વાસના ગત સંસ્કારને એવો પ્રીતિપૂર્વક પૂર્વકાળે સેવેલો હોય છે અને તે તેની ચિતભૂમિમાં એવો સજડ થઇ ગયેલો હોય છે કે તેમની હાલની વિવેક અને સમજણની માત્રા તે સંસ્કારનો પરાભવ કરવા વિજયી બની શકતી નથી. તેમનો વર્ત્તમાન ઉદયમાન વિવેક જ્યારે પવનના વેગથી એક દીશામાં ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે તેની વિરોધી દિશામાં તેમની પૂર્વકાળની વાસના વરાળ અથવા વિદ્યુત્ યંત્રની ગતિથી કામ બજાવતી હોય છે. પૂર્વની દિશામાં ગમે તેટલી ઝડપથી ગતિ કરતો વાયુ જેમ પશ્ચિમ દિશામાં જતી રેલવેને પોતાના બળથી અટકાવી શકતો નથી, તેમ આવા લોકોનો વર્ત્તમાન જ્ઞાન અથવા વિવેક બુદ્ધિનો ઉદય, તેમના પ્રબળ સંસ્કારોને દાબી અથવા રોધી શકતો હોતો નથી.

આપણે ઘણીવાર જોયું છે આપણા બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા ગણાતા મિત્રો અને સગાં-સંબંધીઓમાં કોઇ એવા ગુપ્ત દુરાચરણો રહેલા હોય છે કે જે માટે આપણે અત્યંત નારાજ થઇએ છીએ. એવા પુરૂષો પોતાની અનિષ્ટ કૃતિઓને પોતાની બુદ્ધિને હીકમતથી અથવા દ્રવ્યની અનુકૂળતાથી છુપાવી રાખતા હોય છે.

લાવે છે. તેમના લોભના પ્રબળ સંસ્કારો તેમના સ્પષ્ટ વિવેકના ઉપર આવરણ રૂપે રહેલા હોવાથી તેમને ફસાવવા માટે રચેલી જાળનું બધું સ્વરૂપ સાદ્યંત વાંચી જોઇ શકતા હોતા નથી; અને પેલો ફસાવનાર માણસ, પોતાનો શીકાર બનનાર જનસમુદાયના હૃદયનું બંધારણ બહુ સારી રીતે સમજતો હોવાથી તેમની દૃષ્ટિ આગળ એવી લોભાવનારી અને મોહક કલ્પનાઓ ઉપજાવ્યે રાખે છે કે તેમને વિવેકનો અવકાશ મુદ્દલ રહેતો નથી. એક હિકમતી અને કાબેલ સટોરીયો હજારો વ્યાપારીઓને આજ રીતે પાયમાલ કરી નાખી શકે છે. પરંતુ તેમના ભોગ બનનાર મનુષ્યો તેમના લોભના સંસ્કારને વશ થયેલા હોવાથી નિર્મળ વિવેકદૃષ્ટિથી તેના પ્રપંચને જોઇ શકતા નથી. ઘણા ડાહ્યા મનુષ્યો આવા કાળે વિવેક સાચવીને કામ લે છે અને તેથી એવી વિષમ કસોટીઓમાંથી નિર્વિઘ્ને બચી જાય છે. અને જે કાળે સમગ્ર દેશ કોઇ પ્રપંચને વશ બન્યો હોય છે ત્યારે તેઓ સમજીને તેનાથી નિરાળા રહી પોતાનું નિત્યનું કાર્ય નિભાવતા હોય છે. પેલા પ્રપંચની જાળમાં ફસાયેલા મનુષ્યો એ મનુષ્યને બીરૂ અને ડરકણ કહી તેની મશ્કરી કરે છે પરંતુ પેલો "બીરૂ" મનુષ્ય જાણે છે કે અત્યારે એવું ઉપનામ નિભાવવું એવું વ્યાજબી છે કેમકે પરિણામે એ આધળા માહસ કરતાં વધારે લાભ દાયક અને આફતમાંથી રક્ષણ કરનાર છે.

એજ પ્રકારે ઘણા મનુષ્યો સ્ત્રી લંપટ હોય છે. તેઓ કેળવાયેલા, સુશિક્ષિત, સભ્ય અને નેતા વર્ગમાં ગણના પામનાર હોવા છતાં એ વિષયમાં તદ્દન કાચુચિત્તના હોય છે. અને તેઓ

અને ચિંતવેલા એ વિષયના સંસ્કારો એવા મૂળ ઘાલીને બેઠેલા હોય છે કે તેનાથી નિવૃત્ત થવું એ તેમને માટે વગર નાવાએ પાસીફીક મહાસાગરને ઓળંગવા જેવું અશક્ય થઇ પડયું હોય છે. બીજી બધી બાબતોમાં તેમનું મગજ આરપાર જઇ વસતું હોય છે છતાં એ વિષયના સંબંધે તદ્દન પામર અને અસહાય હોય છે

આ પ્રસંગે આપણે બહુ ઉદાર થવું જોઇએ, આપણી ક્ષમાદૃષ્ટિને આવા કસોટીના પ્રસંગે ગુમાવવી એ ડહાપણ ભરેલું નથી કોઇ એકાદ વિષયમાં જ્યારે આપણે આપણા કોઇ બંધુને નિર્બળ જોઇએ તે વખતે તે નિર્બળતા ઉપરથી આપણે તેના આખા ચારિત્રનું માપ કાઢવું એ ઉપયુક્ત નથી, વિશ્વમાં કોઇ સ્થાને સર્વાંગ સંપૂર્ણતા હોતી નથી વિશ્વ પોતેજ અપૂર્ણ છે અને નિરંતર તે વિકાસના ક્રમ ઉપર જ છે તો પછી એક અપૂર્ણ અને નિર્બળ મનુષ્યમાં ચારિત્રની પૂર્ણતાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? દોષને જોઇને નિરાશ થવાનું નથી, પરંતુ હજી તેને સુધારવાનો અવકાશ છે એવી દૃષ્ટિ રાખવી ઘટે છે. ઘણા મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં દોષોનું દર્શન કરીને અને સર્વ સ્થાનોમાં બુરાઇનું મહારાજ્ય વ્યાપી ગયું માનીને તદ્દન નિર્વેદવાદી બની ગયા હોય છે પરંતુ તેમણે જાણવું જોઇએ કે વિશ્વમાં ભલાઇને બુરાઇ, સારૂં અને નરસું, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ, સુખને દુઃખ, દિવસને રાત્રી, પ્રકાશને અંધકાર, ઠંડી અને ગરમી એમ સર્વત્ર દ્વંદ્વીભાવ વ્યાપક છે. અને એ દ્વંદ્વનો મધ્યમાં થઇને જ સૃષ્ટિનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે આથી અનિષ્ટતા અથવા બુરાઇ નિહાળીને આશ્ચર્ય પામવાનું અથવા નિર્વેદ વશ બનવાનું લેશપણ કારણ

અને ચિંતવેલા એ વિષયના સંસ્કારો એવા મૂળ ઘ
હોય છે કે તેનાથી નિવૃત્ત થવું એ તેમને માટે વગર ન
કીક મહાસાગરને ઓળંગવા જેવું અશક્ય થઇ પડે
બીજી બધી બાબતોમાં તેમનું મગજ આરપાર જઇ
છે છતાં એ વિષયના સબંધે તદ્દન પામર અને અસ

આ પ્રસંગે આપણે બહુ ઉદાર થવું જોઇએ.
સદ્દષ્ટિને આવા કસોટીના પ્રસંગે ગુમાવવી એ ડહ
નથી કોઇ એકાદ વિષયમાં જ્યારે આપણે આપણ
નિર્બળ જોઇએ તે વખતે તે નિર્બળતા ઉપરથી
આખા ચારિત્રનું માપ કાઢવું એ ઉપયુક્ત નથી.
સ્થાને સર્વાંગ સંપૂર્ણતા હોતી નથી વિશ્વ પોતે
અને નિરંતર તે વિકાસના ક્રમ ઉપર જ છે ત
અપૂર્ણ અને નિર્બળ મનુષ્યમાં ચારિત્રની પૂ
ક્યાંથી રાખી શકાય ? દોષને જોઇને નિરાશ થ
તુ હજી તેને સુધારવાનો અવકાશ છે એવી દૃ
જે. ઘણા મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં દોષોનું દર્શન કરી
નોમાં બુરાઇનું મહારાજ્ય વ્યાપી ગયું માનીને
બની ગયા હોય છે પરંતુ તેમણે જાણવું જો
ભલાઇને બુરાઇ, સારૂં અને નરસું, દુષ્ટ અને અ
દિવસને રાત્રી, પ્રકાશને અંધકાર, ઠંડી અને ગ
દ્વૈભાવ વ્યાપક છે. અને એ દ્વદ્વનો મધ્યમા
પ્રવાહ વહેતો હોય છે આથી અનિષ્ટતા અથ
અ.શ્રય પામવાનું અથવા નિર્વેદ વશ બનવા

છે. પરંતુ આપણે કોઇને ભૂલને વસ બનેલા જોઇ તેમના ઉપર તિરસ્કાર કરવાની મૂર્ખાઇ કરવી વ્યાજબી નથી. કેમકે ત્યાં તે એનો દોષ હોતો નથી. પૂર્વનો પ્રબળ સંસ્કાર તેના વેગની દીશામાં પુરપાટ ઝડપથી ગતિ કરતો હોય છે. અને તે સામે ટક્કર ઝીલી ઉભા રહેવું એ ગમે તેવા પુરૂષાર્થી આત્માઓ માટે પણ અનેક પ્રસંગે અશક્ય અને અસંભવીત હોય છે.

પરંતુ અન્યપક્ષે પૂર્વકર્મના પ્રબળ સંસ્કારના બ્હાના તળે ગમે તે પ્રકારના સ્વચ્છંદને આધિન બની પોતાને અને પરને પ્રવંચનામા દોરવું એના જેવું પાપમય જીવન અન્ય એકે નથી. જે મનુષ્ય પુરૂષાર્થને ગોપવી રાખી પૂર્વ કર્મના સંસ્કારને આગળે ધરે છે, અને પોતાનો દોષ ન જોતાં પોતાની ગતકાળની તેતે પ્રકારની વાસનાને શીર બધો બોજો મુકે છે, એ મનુષ્ય વિશ્વની સર્વજ્ઞ અને પરમન્યાયી સત્તાને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કદાચ એવા મનુષ્યની આસપાસનો મનુષ્ય સમુદાય એના કથન ઉપર વિશ્વાસ મુકી, તેના અનિષ્ટ આચરણ અથવા વલણને પૂર્વકર્મ જનીત ગણી નીભાવી લે, પરતું એ સર્વજ્ઞ સત્તા એ ઢોંગી મનુષ્યનું પોકળ સમજતી જ હોય છે, અને તેને પોતાનો પુરૂષાર્થ ગોપવવાના વાંક માટે ઘટતો બદલો અવશ્યઃ આપે છે. આથી ગમે તેવા પ્રબળ મોહનીકર્મની પ્રકૃતિ સામે આપણે આપણા સર્વ સામર્થ્યથી લડવું જાઇએ અને તેમાં કદાચ આપણે પરાભવ પામીએ તો આપણી નિર્બળતા માટે આપણે દોષવાન નથી. પરંતુ એ લટાઇમાં પોતાના વીર્યને ગોપવી, વાસનાના મોહથી આકર્ષાઇને વશ બનવું એ અધમતા તરફ

લડવામાં અને તે પણ પ્રબળ પ્રલોભનરૂપી દુશ્મનના સાથે લડવામાં છે વિજય મળવો કે ન મળવો જુદો પ્રશ્ન છે, પરંતુ પરાક્રમની કસોટી, પરાક્રમને છુપાવી ન રાખતા કાયરતા રહિતપણે આંતર શત્રુઓને હણવામાં છે

આથી જ્યાં જ્યાં ત્રુટતા જોવામાં આવે ત્યાં આરણે એકદમ ન્યાય આપી દેવો વ્યાજબી નથી, તેમજ પરાજય ઉપરથી પરાજય પામનારના બળનો નિર્ણય બાંધવો એ ડહાપણ નથી અને મહા પુરૂષોમાં એવી કોઇને કોઇ પૂર્વકર્મ જનીત નિર્બળતા હોય છે કે જે સામાન્ય અજ્ઞાન સમુદાયમાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તે મહાપુરૂષના માહાત્મ્ય સંબંધે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ડાહ્યા પુરૂષો એવા વખતે તે ક્ષતિનું નિદાન શોધી એ અપૂર્ણતા તરફ ક્ષમાની નજરથી નિહાળવાની ઉદારતા દર્શાવે છે ઔદાર્ય નાણાનો વ્યય કરવામાં અને બહોળા હાથે પૈસા ઉડાવવામાં સમાએલું નથી, પરંતુ પારકા દોષોને વિસારી લઇ તેમાં માત્ર જે કાંઇ ઉત્તમ હોય તે ગ્રહણ કરવામાં રહેલું છે. ઉદારતા એ સંકોચપણાથી વિરોધી ભાવના દર્શાવનાર શબ્દ છે. સંકુચિત હૃદયમાં તેના પોતાના શિવાય ભાગ્યેજ કોઇનો સમાવેશ થઇ શકે છે, તે કોઇ સ્થાન ઉત્તમતા, ભવ્યતા, મહત્તા, મંગળતા, સુંદરતા, અને સુવાસમયતા જોઇ શકતો નથી, તેની દ્રષ્ટિ એકાદ આંબા ભાગ શોધી લોહી અને પાચપરૂ ઉપર ઠરી બેસવાનું પસંદ કરે છે. અને દુનીયાને બુરાઇ અને નીચતાથી ઉભરાઇ જતી માને છે, એક ઉત્કૃષ્ટ મહાપુરૂષમાં તે એકાદ કલંક શોધી કાઢી તેમનો તે બહિષ્કાર કરી તેના પ્રસંગમાં આવનાર

સંયમ હોવો જ જોઈએ આથી દોષો તરફ દૃષ્ટિ રાખી તે દોષવાનના અન્ય ગુણોથી વિમુખ થવું એ મૂર્ખાઈ છે.

આ સ્થળે, આપણા સમુદાયમાં અનેક ઠેકાણે ચાલતી એક મૂર્ખાઈ ભરેલી તત્ત્વનીતિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરવાની હમને આવશ્યકતા જણાય છે. જ્યારે કોઇ મનુષ્ય મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે તેની આસપાસના લોકોમાંહેનાં કેટલાક એ મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા મનુષ્યને ઉદ્દેશીને કહે છે કે "એ એનું પોતાનું કર્મ ભોગવે છે. આપણે તેને શામાટે સહાય કરવી ?" કર્મના મહાન નિયમનો ઉપર ચોટીયો અભ્યાસ કરનારને આ પ્રકારે લાગે તેમાં કાંઇ જ આશ્ચર્ય નથી. ખરી વાત છે કે આપણી આસપાસના મનુષ્યો જે કાંઇ અનિષ્ટ પરિણામો અને કષ્ટ સહન કરતા હોય છે તે તમામ તેમના તેવા પ્રકારના પૂર્વકર્મનાં અનિવાર્ય ફળો હોય છે. આપણે આપણા પોતાના પ્રયત્નથી એ મનુષ્યના અનિષ્ટ ફળદાયક પૂર્વકર્મની સત્તામાં અમુક હદ સુધી ફેરફાર કરી શકીએ છીએ એ વાત બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે. અશુભ વિચારો, વાસનાઓ અને કાર્યોવડે એવું અશુભ ફળ નિર્મીત થયું હોય છે. અને આકાળે આપણે ધારીએ તો આપણા પોતાના શુભ વિચાર ભાવના અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા એ મનુષ્યની દુઃખમયતામાં ઘટાડો કરી તેના જીવનને સુખમય અને રસમય કરી શકીએ તેમ છીએ. દુઃખી મનુષ્ય પ્રત્યે હૃદયપૂર્વક સહાનુભૂતિ, આશ્વાસન અને સાચા અંતઃકરણની પ્રેમમયતા દર્શાવવાથી તેના કષ્ટનો ઘણો મોટો ભાગ દૂર થાય છે, અને છેવટે આપણા સ્વાર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને પણ દુઃખી પ્રત્યે અનતિ સહાય કરવી ઘટે છે. સામા મનુષ્યનું

સંયમ હોવો જ જોઈએ આથી દોષો તરફ દષ્ટિ રાખી તે દોષવાનના અન્ય ગુણોથી વિમુખ થવું એ મૂર્ખાઈ છે.

આ સ્થળે, આપણા સમુદાયમાં અનેક ઠેકાણે ચાલતી એક મૂર્ખાઈ ભરેલી તત્ત્વનીતિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરવાની હમને આવશ્યકતા જણાય છે. જ્યારે કોઇ મનુષ્ય મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે તેની આસપાસના લોકોમાંહેનાં કેટલાક એ મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા મનુષ્યને ઉદ્દેશીને કહે છે કે " એ એનું પોતાનું કર્મ ભોગવે છે. આપણે તેને શામાટે સહાય કરવી ? " કર્મના મહત્ નિયમનો ઉપર ચેટીયો અભ્યાસ કરનારને આ પ્રકારે ભાસે તેમાં કાંઇ જ આશ્ચર્ય નથી. ખરી વાત છે કે આપણી આસપાસના મનુષ્યો જે કાંઇ અનિષ્ટ પરિણામો અને કષ્ટ સહન કરતા હોય છે તે તમામ તેમના તેવા પ્રકારના પૂર્વકર્મના અનિવાર્ય ફળો હોય છે. આપણે આપણા પોતાના પ્રયત્નથી એ મનુષ્યના અનિષ્ટ ફળદાયક પૂર્વકર્મની સત્તામાં અમુક હદ સુધી ફેરફાર કરી શકીએ છીએ એ વાત બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે. અશુભ વિચારો, વાસનાઓ અને કાર્યોવડે એવું અશુભ ફળ નિર્મીત થયુ હોય છે. અને આકાળે આપણે ધારીએ તો આપણા પોતાના શુભ વિચાર ભાવના અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા એ મનુષ્યની દુઃખમયતામાં ઘટાડો કરી તેના જીવનને સુખમય અને રસમય કરી શકીએ તેમ છીએ. દુઃખી મનુષ્ય પ્રત્યે હૃદયપૂર્વક સહાનુભૂતિ, આશ્વાસન અને સાચા અંતઃકરણની પ્રેમમયતા દર્શાવવાથી તેના કષ્ટનો ઘણો મોટો ભાગ દૂર થાય છે. અને છેવટે આપણા સ્વાર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને પણ દુઃખી પ્રત્યે બનતિ સહાય કરવી ઘટે છે. સામા મનુષ્યનું,

સંયોગોમાં હોઇએ કે જે વખતે કોઇ દુઃખી આત્માને આપણે સહાય આપી શકીએ તે વખતે બનતી સહાય ન આપવી એ વિશ્વના સાહજીક નિયમથી ઉલટું છે, કેમકે જ્યારે જ્યારે કષ્ટ અને આપત્તિના પ્રસંગોને એ સત્તા આપણા દ્રષ્ટિપથમાં લાવી મુકે છે તે વખતે એ સત્તાનો ઉદ્દેશ એજ હોય છે કે આપણે એ દુખદ પ્રસંગને ન્યુન કરવા બનતો પ્રયત્ન કરવો. જો કે એમ કરવાથી આપણે તેનું કષ્ટ દૂર કરીજ શકીએ છીએ એમ નથી, પરંતુ એવા પ્રયત્નો દ્વારા આપણે આપણા પોતાના આંતર સત્વનો બહિર્ભાવ કરીએ છીએ. કુદરત આપણા સમક્ષ જે કાંઇ પ્રયત્નના, પારકું કષ્ટ દુર કરવાના, દુઃખી મનુષ્યોને સહાનુભૂતિ આપવાના, વિગેરે પ્રસંગો રજુ કરે છે તેનો હેતુ આપણી ગુપ્ત શક્તિઓને તિરોભાવમાંથી આવિર્ભાવમાં લાવવાનો હોય છે. કુદરતને પોતાનો નિયમ પ્રવર્તાવવા માટે અથવા તેનો યથાયોગ્ય અમલ કરવા માટે આપણી જરૂર હોય છે એમ કાંઇ નથી, પરંતુ કુદરતનાં પ્રવર્ત્તનનો એટલો તો મર્મ હોય જ છે કે તેના નિયમના પ્રવર્તનમાંથી પ્રત્યેક આત્મા પોતાના આંતર સત્વના પરિસ્ફોટન માટે અને આત્મશક્તિના બાહ્ય પ્રકાશના અર્થે ઘટતી તક મેળવે અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી સ્વરૂપ અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ ઉપજાવી કાઢે.

ગમે તેવા પાપી, દુરાચારી અને અધમમાં અધમ આત્મા પ્રત્યે પણ આપણી ફરજ તો એ જ છે કે તેનું શ્રેય અને કલ્યાણ ઇચ્છવું અને તે યોગ્ય રાહ ઉપર આવે તે માટે બનતો પ્રયત્ન કરવો "સૌ સૌના કર્મ ભોગવે, મને તેમની સાથે કશો

નિરંતર પુરી રહ્યા છે. આથી કુદરત ગમે તે પ્રકારે કામ કરતી હોય, પરંતુ આપણો ધર્મ તો પારકુ કષ્ટ બને તેટલું ન્યૂન કરવાનો જ છે.

અમો આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આત્મા પોતાનું ભાવિ પોતાનીજ શુભાશુભ ઇચ્છાઓ વડે રચે છે. તે ઘણી વખત એમ માનતો હોય છે કે તે કર્મ નામની અલક્ષ્ય સત્તાને આધિન છે. વાત ખરી છે કે ઘણા પ્રસગે આત્માને પોતાની વાસનાઓના સ્વરૂપનું ભાન હોતું નથી. તેથી તે પોતાના મનથી એવોજ નિર્ણય બાંધે છે કે આ સંસાર સમુદ્રમાં તેનું ભાવી સુકાન વિનાના વહાણના જેવું અનિશ્ચિત અને ગમે ત્યા ઘસડાઇ જવાના સ્વભાવવાળું છે. પરંતુ ખરી રીતે એ નિર્ણય ભ્રાન્તિયુક્ત છે. તેનું ભાવિ તે પોતાની વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ, અભિલાષાઓ, આકાંક્ષાઓ અથવા રૂચિઓ વડેજ નિર્મે છે. તેના ભાવિને તે અનિશ્ચિત ગણે છે તેનું કારણ એજ છે કે તેની ઇચ્છાની દિશાને તે ચોક્કસપણે જોઇ શકવા અશક્ત છે. અગર જો તે એ દિશાને નકી કરી શકે તો જરૂર તે પોતાના ભવિષ્ય સ્વરૂપને જોઇ શકે છે.

પૂનર્જન્મનો નિર્ણય પણ પોતાની વાસનાઓ વડેજ કરે છે. વાસનાનું ખેંચાણ તેને એવા સ્થાનમાં ઘસડી જાય છે કે જ્યાં એ વાસનાની પરિતૃપ્તિ તે અનુભવી શકે. પરંતુ એ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે એ પ્રમાણે ઘસડાઇ જવામાં આત્માને પોતાની ઇચ્છાનો અવકાશ નથી. એથી ઉલટું તે પોતાનીજ ઇચ્છાના વેગવડે ઇષ્ટ સ્થાનમાં દોરાય છે. કદાચ તેને પોતાની

નિરંતર પુરી રહ્યા છે. આથી કુદરત ગમે તે પ્રકારે કામ કરતી હોય, પરંતુ આપણો ધર્મ તો પારકુ કષ્ટ બને તેટલું ન્યૂન કરવાનો જ છે.

અમો આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આત્મા પોતાનું ભાવિ પોતાનીજ શુભાશુભ ઇચ્છાઓ વડે રચે છે. તે ઘણી વખત એમ માનતો હોય છે કે તે કર્મ નામની અલક્ષ્ય સત્તાને આધિન છે. વાત ખરી છે કે ઘણા પ્રસગે આત્માને પોતાની વાસનાઓના સ્વરૂપનું ભાન હોતું નથી. તેથી તે પોતાના મનથી એવોજ નિર્ણય બાંધે છે કે આ સંસાર સમુદ્રમાં તેનું ભાવી સુકાન વિનાના વહાણના જેવું અનિશ્ચિત અને ગમે ત્યા ઘસડાઇ જવાના સ્વભાવવાળું છે. પરંતુ ખરી રીતે એ નિર્ણય ભ્રાન્તિમુલક છે. તેનું ભાવિ તે પોતાની વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ, અભિલાષાઓ, આકાંક્ષાઓ અથવા રૂચિઓ વડેજ નિર્મે છે. તેના ભાવિને તે અનિશ્ચિત ગણે છે તેનું કારણ એજ છે કે તેની ઇચ્છાની દિશાને તે ચોક્કસપણે જોઇ શકવા અશક્ત છે. અગર જો તે એ દિશાને નકી કરી શકે તો જરૂર તે પોતાના ભવિષ્ય સ્વરૂપને જોઇ શકે છે

પૂનર્જન્મનો નિર્ણય પણ પોતાની વાસનાઓ વડેજ કરે છે. વાસનાનું ખેંચાણ તેને એવા સ્થાનમાં ઘસડી જાય છે કે જ્યાં એ વાસનાની પરિતૃપ્તિ તે અનુભવી શકે. પરંતુ એ ઉપરથી એમ માનવાનુ નથી કે એ પ્રમાણે ઘસડાઇ જવામાં આત્માને પોતાની ઇચ્છાનો અવકાશ નથી. એથી ઉલટું તે પોતાનીજ રૂચિના વેગવડે ઇષ્ટ સ્થાનમા દોરાય છે. કદાચ તેને પોતાની

પ્રમાણે, આપણે કદાચ પુણ્ય કર્મનો ઉપભોગ કરતા હોઈએ તો આપણા સારા કાર્યોના બદલામાં કર્મની સત્તા આપણને સુખ આપી રહી છે એમ નથી, પરંતુ એ સારા કાર્યો પોતેજ આપણને સુખાનુભવ કરાવી રહ્યા હોય છે. ટુંકામાં આપણી શિક્ષાઓ અને ઇનામો અથવા દુઃખો અને સુખો એ આપણા વર્તનનાજ પરિણામો છે. અને આપણું વર્તન અથવા ચારિત્ર એ બીજું કાંઈજ નહી પણ આપણી ઈચ્છાઓનું એકત્ર સ્વરૂપ અથવા સરવાળો છે. આથી ઇચ્છા એજ કર્મની પ્રેરક સત્તા છે અને ઇચ્છા અથવા વાસનાવડેજ આપણું ભાવિનું સ્થાન નક્કી થાય છે

ઘણા મનુષ્યોને ભાસે છે તેમ પૂનર્જન્મ એ કોઈ સત્તાએ બળાત્કારે નાખેલો કર કે વેરો નથી આપણી પોતાની તેવી ઈચ્છાથીજ આપણે તે માગીને લઈએ છીએ. આપણી ઇચ્છાઓનો સરવાળો જેવા સ્વરૂપે હોય છે તેવાજ સ્વરૂપને અનુસરતો આપણો પુનર્ભવ નિર્માય છે એ પ્રમાણે ન થાય, અને કોઇ બીજીજ રીતે થાય તો આ વિશ્વમા ન્યાયનું સામ્રાજ્ય નહી. પણ કોઈ જુલમગાર રાજાનું આધિપત્ય પ્રવર્તે છે એમજ કહી શકાય આપણી મરજી વિરૂદ્ધ આપણા ગળે કોઇ કશુજ વળગાડી શકતું નથી માગ્યા વિના કશુંજ મળતું નથી માત્ર આપણે શું માગીએ છીએ તેનું આપણને સ્પષ્ટ ભાન હોતુ નથી એટલુંજ છે અને એ ભાન હોય તો આપણને અવશ્ય ખાત્રી થાય કે આપણે સ્થિતિ કે સ્થાનનો દાવો રાખતા હોઈએ છીએ તેજ આપણને મળે છે.

સુખનો અનુભવ આપણે મનોમય રીતે કલ્પીને તે સુખમાં શું માર અથવા આનંદદાયકતા રહેલી છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ અને એ પ્રકારે કલ્પનાથી એનો અનુભવ મેળવીને એ પ્રકારની ઇચ્છાથી આપણે ધારીએ તો મુક્ત બની શકીએ છીએ. સમજુ મનુષ્યો દરેક પ્રકારનો અંગત અનુભવ કરવાને બદલે કલ્પનાથી તેનો અનુભવ કરી લે છે, અને તેનો મનોમય ભોગ કરી તેમા શુ સુખ સમાએલું છે તેનું તારણ કાઢી પોતાને તેવી સ્થિતિમાં પ્રવેશવું યોગ્ય છે કે નહિ તે નક્કી કરી શકે છે. પરંતુ અણસમજુ મનુષ્યો એટલો વિવેક દર્શાવી શકતા નથી. તે તો માત્ર અંગત અને જાતીઅનુભવનાજ ભૂખ્યા હોય છે અને જ્યાં એ ભૂખ ભાંગી શકે તેવા સંયોગોમાં જવા માટે તત્પરજ હોય છે. આથા આપણે એટલું નક્કી કરી શકીએ છીએ કે ઇચ્છા (desire) એજ પૂનર્જન્મનો સ્વરૂપનો નિર્માતા છે

અનેક જન્મ જન્માંતર અને વિવિધ પ્રકારના અનુભવોના અંતેજ સ્થૂળ ભૌતિક ઉપભોગની લાલસામાંથી આત્માની અભિરૂચિ નિવૃત્ત થાય છે. ત્યાંસુધી તે પુનઃ પુનઃ તેની વાસનાઓના વેગને આધિન બની તે તૃપ્ત થાય તેવા સ્થાનોમાં ગયા કરે છે અનેક સુખદુખના પલટા ભોગવ્યા પછીજ આત્મા એ બધાના નિઃસારતા જોઇ શકે છે, અને વાસનાની તૃપ્તિના પરિણામો કેવા દુખદ છે, તે નિર્મળ વિવેક દ્રષ્ટિએ વિચારી શકે છે પછી તે ઉચ્ચ જીવન ભણી આકર્ષાય છે તેના હૃદયના ઉર્ધ્વગામી વેગમા તે પોતાની ગતિ મેળવી દે છે. આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ અગ્નિની શિખાની માફક ઊર્ધ્વગામી છે, અને એ બધું સમજ્યા

પ્રકારની આકાંક્ષામાં લુબ્ધ હોતું નથી, પરંતુ તેમાં જરા ઉંડા ઉતરીને જોવાથી વસ્તુસ્થિતિ કાંઇ બીજીજ જણાય છે. વાસ્તવમાં તે લોકો–સંસાર જીવનથી કંટાળ્યા હોય છે એમ કાંઇ નથી, પરંતુ આ ભવમાં તેમણે જે પ્રકારનું જીવન અનુભવ્યું હોય છે, તે પ્રકારના જીવનના અનુભવથી કંટાળેલા હોય છે. બીજા બધા પ્રકારના જીવનમાંથી જેમનો રસ ઉડી ગયો હોય છે એમ કાંઇ નથી. અમુક પ્રકારના સાંસારિક અનુભવોમાં તેમણે નિઃસારતા જોઇ હોય છે અને હવે તેવાજ પ્રકારના બીજા અનુભવોમાં તેમને આનંદ રહ્યો હોતો નથી, વારે વારે તેવોને તેવો એકજ જાતનો અનુભવ થાય તેવા પ્રકારનું જીવન તેમને હવે ગમતુ હોતુ નથી, તેમ છતાં બીજા પ્રકારના અનુભવો માટે તેમનો આત્મા તલસ્યાજ કરતો હોય છે. તેમણે અત્યાર સુધી એ જીવનમાં ભોગવેલા વિવિધ અનુભવોમાં હવે તેમને સુખનો અંશ ભાસતો નથી, પરંતુ જો આવા લોકો સાચા દીલથી પોતાને આત્માને પૂછે તો એટલી માહેતી જરૂર મેળવી શકે કે અલબત તેઓ અમુક જાતના સંસાર–જીવનથી વિરક્તિ પામ્યા છે, પરંતુ તે કરતાં કાંઇક જુદી જાતનું ચઢીઆતા સુખાનુભવથી ભરેલું જીવન મળતુ હોય તો તેમને ફરીથી સંસારમાં આવવા કશીજ અડચણ કે વાંધો નથી "જો આવું મળે ને તેવું મળે તો" તેઓ ફરીથી કમર કસીને સંસારનો નવેસરથી લ્હાવો લેવા તૈયારજ હોય છે. એ "જો" એજ આ સંસારમાં ભમાવનારી વાસનાનું મૂળ છે એ "જો" અમુક પ્રકારની સરતો માગી લે છે; અર્થાત જો અમુક પ્રકારનો પ્રેમ

શકે તો ફરીથી પણ તે જીવના માટે ફ્રુરસદ આપે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે મળવું અશક્ય છે માટેજ તેઓ પોતાના અંતઃકરણને એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે કે "હવે અમે કાંઠે બેઠા છીએ અમારે આ સંસાર સાથે હવે "મીચ્છામિ દુક્કડ" છે. હવે અમે કંટાળીને ગળે આવ્યા છીએ, અને માગીએ છીએ કે ફરીથી આ સંસારમાં કદીજ ન આવીએ."

આવા લોકો પોતાની જાતને ભમાવના હોય છે. તેઓ પોતાની સંસારવાસનાથી મુક્ત હોવાને બદલે માત્ર એ સંસારને બીજી રીતે-પ્રકારે ફરી ભોગવવા માગે છે. એનું નામ વાસના--ક્ષય નથી પણ એક પ્રકારના સતત્ અનુભવથી ઉપજેલો કંટાળો છે તેઓ માત્ર અનુભવનો ફેરફાર ખરી રીતે માગે છે. ધનની પ્રાપ્તિમાં નિરાશ બનેલાઓ, પ્રેમની યાચનામાં અનાદર પામેલાઓ, સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ આદિ તરફથી અયોગ્ય વર્તન અનુભવનારાઓ વિગેરેને સંસાર ગમતો નથી. પરંતુ તેનું કારણ એટલું હોય છે કે તેમની મરજી પ્રમાણે તેમને બધુ મળી રહેતું નથી તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સગાં સંબંધીઓ કુટુમ્બીઓ વર્તતા નથી-ધાર્યા પ્રમાણે વ્યાપારના પાસા સવળા પડતા નથી અગર સંસાર જો એ બધી બાબતોમાં તેમને અનુકૂળ બનવાની હા પાડતો હોય, તો તેમને અહીં હજી ઘણો કાળ સુધી વસવાટ કરવામાં કશોજ વિરોધ નથી. આપણા માંહેના વિરાગીઓ, ઘણુ ઘણે ભાગે આવા આશાભંગ પામેલા જ હોય છે. તેમના હૃદયમાંથી નિરાશાના ઉષ્ણશ્વાસની જવાળા નિરંતર વહતી જ હોય છે. આવા લોકો સંસારથી રીસાઇને ઘણીવાર ભાગી છુટે

હોય છે. "reason" (વિવેકબુદ્ધિ સારાસારની સમજણ) ઉદય-માન થએલી હોતી નથી. પરંતુ આત્મા જેમ જેમ વિકાસ પામતો જાય છે, અર્થાત્ "self consciousness" (સ્વરૂપ ભાન) માં જેમ જેમ આવતો જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની ઇચ્છાઓ, રૂચિઓ, વાસનાઓ, લાગણીઓ, આવેગો, આકાંક્ષાઓ વિગેરેને સ્પષ્ટ પ્રકારે સમજતો ચાલે છે, અને કઇ રાખવા જેવી અને કઇ દૂર કરવા જેવી તેનો નિર્ણય કરી શકે છે, જેમનામાં આત્મભાન બહુ ચઢીયતી કળાએ વિકસેલું હોય છે તેવા આત્માઓ પોતાનો પૂનર્ભવ દૃઢ સંકલ્પથી નકી કરી શકે છે. કેમકે તેમને પોતાની ઇચ્છાઓ કઇ દીશામાં છે તેનું ચોખ્ખું ભાન હોય છે. પછી તેઓ ઉપયોગ પૂર્વક (consciously) એવા સંયોગોની પસંદગી કરે છે કે જ્યાં તેમની બધી ઇચ્છાઓ બહાર આવી શકે, પરંતુ જેમને પોતાની વાસનાઓનું ભાન હોતું નથી ત્યાં તે અવ્યક્તપણે કામ કરતી હોય છે આવા પ્રસંગોમાં તે તે આત્માને એ લાગે છે કે અમને સંસારમાં ભ્રમવાની ઇચ્છા નથી છતાં આ ચોરાશીના ફેરો અમારો પીછો છોડતો નથી.

આ બધા ઉપરથી અમારો કહેવાનો આશય એવો મુદ્દલ નથી કે એ સઘળી ઇચ્છાઓ અને પસંદગીઓ વખોડી કાઢવા જેવી અને એક સામટી હૃદયમાંથી મૂળ સુદ્ધાં ઉખેડીને ફેંકી દેવા જેવી છે. આવા આશયનું એક પણ વાક્ય અમે કદીજ લખ્યું નથી. એથી ઉલટું અમે માનીએ છીએ કે એ બધી ઇચ્છાઓ આત્માની ઉન્નતિના સાધન સ્વરૂપે છે, એ ઇચ્છારૂપી લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે આત્મા પોતાના પ્રયત્નને કેન્દ્રીભૂત કરી

નથી. કરોડોમાં કોઇ જ આત્મા તેવો વાસના ક્ષય કરવા શક્તિમાન બને છે. એ "ક્ષાયકભાવ" આ કાળે અલભ્ય કે દુર્લભ્ય હોવાનું એટલાજ માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યું છે. ઇચ્છાઓ એ ઉત્ક્રાન્તિક્રમની નિશાળના કલાસો છે. તે દરેકમાંથી પસાર થઇ, તે અર્થેના પ્રયત્નમાંથી યોગ્ય બળ સિદ્ધ કરીને પછી જ આત્મા આગળ વધે એવો સૃષ્ટિનો નિયમ ભાસે છે. આપણે આ પ્રમાણે ભોગવીને હજારો ઇચ્છાઓનો ક્ષય અત્યાર સુધીમાં કર્યો છે આપણાથી હલકી કોટીના આત્માઓમાં જે પ્રકારની વાસનાઓ છે. તે પ્રકારની વાસનાઓ આપણામાં નથી હોતી તેનું કારણ બીજું કાંઇ જ નહિ પણ આપણે તેનો ભોગ કરી તેની નિઃસારતા જોઇ શકયા છીએ, અને તેથી જ આપણી રૂચિ તેમાંથી ઉઠી ગઇ હોય છે. એ રૂચિને રોકવાની આપણને જરૂર પણ પડતી હોતી નથી. કેમકે હવે તેનો આપણામાંથી "ક્ષય" થયો હોય છે. આ પ્રકારે એક પછી બીજી, બીજી પછી ત્રીજી એમ ઇચ્છાઓની પરંપરામાંથી આપણે ચઢતા ચાલીએ છીએ, અને તે મેળવવાના પ્રયત્નમાંથી બળ, અને ફળ-ભોગમાંથી અનુભવ એકત્ર કરતા ચાલીએ છીએ. એ અનુભવ આપણને બહુ ડાહ્યા, સમજુ, અને જ્ઞાની બનાવે છે. એ અનુભવની કસોટી આપણને ઉપલબ્ધ થયા પછી તેનો પ્રત્યેક સ્થાનમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ એ અનુભવ કયાંથી આવે છે ?

(૧.) ઇચ્છાના વેગ વડે પ્રયત્નમાં જોડાવાથી અને (૨) ને પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતા ફળના ભોગમાંથી તે સાથે એ પણ

નથી. કરોડોમાં કોઇ જ આત્મા તેવો વાસના ક્ષય કરવા શક્તિમાન બને છે. એ " ક્ષાયકભાવ " આ કાળે અલભ્ય કે દુર્લભ્ય હોવાનું એટલાજ માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યું છે. ઇચ્છાઓ એ ઉત્ક્રાન્તિક્રમની નિશાળના કલાસો છે. તે દરેકમાંથી પસાર થઇ, તે અર્થના પ્રયત્નમાંથી યોગ્ય બળ સિદ્ધ કરીને પછી જ આત્મા આગળ વધે એવો સૃષ્ટિનો નિયમ ભાસે છે. આપણે આ પ્રમાણે ભોગવીને હજારો ઇચ્છાઓનો ક્ષય અત્યારસુધીમાં કર્યો છે આપણાથી હલકી કોટીના આત્માઓમાં જે પ્રકારની વાસનાઓ છે. તે પ્રકારની વાસનાઓ આપણામાં નથી હોતી તેનું કારણ બીજું કાંઇ જ નહિ પણ આપણે તેનો ભોગ કરી તેની નિઃસારતા જોઇ શકયા છીએ, અને તેથી જ આપણી રૂચિ તેમાંથી ઉઠી ગઇ હોય છે. એ રૂચિને રોધવાની આપણને જરૂર પણ પડતી હોતી નથી. કેમકે હવે તેનો આપણામાંથી " ક્ષય " થયો હોય છે. આ પ્રકારે એક પછી બીજી, બીજી પછી ત્રીજી એમ ઇચ્છાઓની પરંપરામાંથી આપણે ચઢતા ચાલીએ છીએ, અને તે મેળવવાના પ્રયત્નમાંથી બળ, અને ફળ-ભોગમાંથી અનુભવ એકત્ર કરતા ચાલીએ છીએ. એ અનુભવ આપણને બહુ ડાહ્યા, સમજુ, અને જ્ઞાની બનાવે છે. એ અનુભવની કસોટી આપણને ઉપલબ્ધ થયા પછી તેનો પ્રત્યેક સ્થાનમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ એ અનુભવ કયાંથી આવે છે.?

(૧) ઇચ્છાના વેગ વડે પ્રયત્નમાં જોડાવાથી અને (૨) તે પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતા ફળના ભોગમાંથી તે સાથે એ પણ

પરંતુ જેમણે સંસારમાં અવતરવાનુ પ્રેરક બળ અર્થાત્ ઇચ્છાનો ક્ષય કરેલો છે તેનો સંસાર તે ક્ષણથી જ અટકી પડે છે. પ્રત્યેક આત્મા આ ક્રમ ઉપર જ છે એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ જે કાંઇ સહજ અને સ્વાભાવિક હોવું જોઇએ તેમાં નકામી ઉતાવળ, અધીરાઇ, અને તલસાપડતા દર્શાવવાથી કશુંજ વળતું નથી. આપણુ કર્તવ્ય માત્ર આત્માના એ ઉર્ધ્વગામી વેગને ખુલ્લા મૂકવામા રહેલું છે. જે કાઇ કાળના પરિપાકે અને યોગ્ય અવસરે થવા યોગ્ય છે, તે માટે અધીરાઇ અને તાકીદ કરવી છેકજ નકામા છે. "કાળ લબ્ધિ" નું જે સ્વરૂપ જૈન શાસ્ત્રકારે પ્રબોધ્યુ છે, તેનો સાચો અર્થ જે વિરલ મહાત્માએ. સમજી શકયા છે તેઓ જ આ મર્મ સમજી શકશે. આત્મારૂપી સરિતાનો પ્રવાહ તેના સ્વામી સમુદ્ર—પરમ પદે પ્રભુને મળવા માટે નિરંતર ગતિમાન જ છે તો તેના યોગ્ય પ્રવાહ-બળથી વહેવા દેવામાં જ આપણો પુરૂષાર્થ સમાએલો છે. એ પ્રવાહને હડસેલવાથી કાંઇ અધિક ફળ મળવાનું નથી. એ સમુદ્ર, સરિતાને ખેંચ્યાજ કરે છે. આપણું કર્તવ્ય, બળ, પુરૂષાર્થ માત્ર એમાજ રહેલું છે કે એ સ્વાભાવિક ખેંચાણના વેગમાં વિઘ્ન ન નાખતાં તેના યોગ્ય ક્રમે વહેવા દેવું. આ રહસ્ય-પાઠમાંજ જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિયોગ સર્વનો સાર સમાએલો છે. પ્રિય વાચક ! એ રહસ્ય તમને પ્રાપ્ત હો એટલું ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

(સંપૂર્ણ.)

માર્ગો ઉપદેશ્યા છે. એ બધા માર્ગો અને ઉપદેશો ઉપરથી તે તે દેશકાળની ભાવનાઓના પડ ઉતારી લેવામાં આવે તો પાછળ જે તત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તે તત્વ સર્વ, ધર્મો, દર્શનો, મત મતાં-તરો અને સંપ્રદાયોને એક સરખી રીતે ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેવા હોય છે. તેમ છતાં પણ એ એકજ ઉદ્દેશને સિધ્ધ કરવા માટે જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યો માટે જુદા જુદા માર્ગોનુ નિર્માણ થએલુ જણાય છે. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પારમાર્થિક માર્ગમાં પણ મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિને સ્વભાવગત લક્ષણોને છોડી શકતો નથી આથી મૂળ તત્વને સમજ્યા છતાં પણ તે તત્વના સાક્ષાત્કાર માટે મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતા માર્ગનુ અવલબન કરવુ જોઈએ, અને તેમ ન થાય તો તે માર્ગ તેને માટે અત્યત વિષમ, દુર્ગમ્ય, અને કટાળા ભરેલો તેને જણાયા વિના રહેતો નથી પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ એ કાંઈ આકસ્મિક ઘટના નથી પરતુ મનુષ્યે પૂર્વ ભવોમા જે માર્ગનુ અવલંબન કરેલુ હોય છે, અથવા કાર્ય અને ભાવનાના જે રસ્તા ઉપર થઈને તેણે પોતાની ઉન્નતિ સાધી હોય છે તેનુ પરિણામ હોય છે. પ્રકૃતિ અક-સ્માતથી આંધળીએ ટપે બધાયેલી હોતી નથી, પરતુ ગત જન્માતરોની તે તે માર્ગની પ્રવૃતિનુ કુદરતી પરિણામ છે. આપણા વિકાસક્રમની પ્રત્યેક ભૂમિકાએ મોક્ષ-પાટણ તરફના માર્ગમાં પગલે પગલે આપણી પ્રકૃતિને દષ્ટિમા રાખવી અત્યત આવશ્યક છે, કેમકે તે એક અત્યંત સત્ય ઘટના છે-મિથ્યા ભ્રાન્તિવાળી વસ્તુ નથી. પ્રકૃતિના માર્ગે પ્રવર્તવાથી આપણે ન્યુનમા ન્યુન શ્રમે અધિકમાં અધિક બદલો મેળવી શકીએ છીએ, અને

જણાય છે. આ માર્ગને આપણા પૂર્વ મહાજનોએ " જ્ઞાનયોગ ' નામ આપેલુ છે.

વળી એક માર્ગ ઇશ્વર પ્રત્યેના અસાધારણ પ્રેમ અને ભક્તિભાવનો છે સર્વ જીવનનુ મૂળ, પ્રાણીમાત્રના જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય અને કર્ત્તવ્યની પરાવધિરૂપ ઇશ્વર સાથે પ્રેમના બળથી એકતા સિદ્ધ કરવી. આ માર્ગને "ભક્તિયોગ" નામ અપાએલુ જોવામાં આવે છે, અને તેને યોગની જુદી શાખા તરીકે માનવામાં આવે છે. પરતુ અમે ભક્તિના માર્ગને જુદો માર્ગ માનતા નથી અમે નથી સમજી શકતા કે એક મનુષ્ય ગમે તે માર્ગનુ અવલબન કરે પણ તે માર્ગમા, ઇશ્વર પ્રત્યે તેનું હૃદય પ્રેમ અને ભક્તિથી ભરેલુ ન હોય તો તે માર્ગનુ અનુશીલન કેવી રીતે કરી શકે? મનુષ્ય ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરે, તેની પ્રકૃતિને અનુકુળ એવા ગમે તે રસ્તે પારમાર્થિક શ્રેય સાધે, પરંતુ તે પ્રત્યેક માર્ગમાં તેનું અત કરણ પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હોવુ જ જોઈએ; અગર તેમ ન હોય તો તે મનુષ્ય તે માર્ગ તરફ દોરાય જ નહીં. વ્યવહારમા મનુષ્ય ગમે તે ધધો નોકરી કરે પણ તે દરેકમા તેનુ મન પૈસા પ્રત્યે રૂચિવાળુ હોવુ જ જોઈએ તેમ ન હોય તો તે ધધો કે નોકરી કરી શકેજ નહીં. તેજ પ્રમાણે પરમાર્થ-માર્ગમા પણ મનુષ્યનું મન ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમયુક્ત ન હોય તો કોઈ પણ માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરી શકે જનહીં. આથી દરેક માર્ગમા પ્રેમ અને ભક્તિ તો આવશ્યક અગ તરીકે અનિવાર્યજ છે અને તેથી તે માર્ગને જુદા માર્ગ તરીકે અમે સ્વીકારતા નથી

ચાલી શકે જ નહિ. સર્વ માર્ગોની યોગ્ય કદર તેણે બુઝવી જોઈએ દરેકનું રહસ્ય અને સારતત્વ તેણે સમજવુ જોઈએ, પરતુ એ સર્વમાંથી એક માર્ગનું પ્રાધાન્ય તેના અતઃકરણ ઉપર હોવું જોઈએ.

"અબંધ યોગ" અથવા આસક્તિ રહિતપણે વ્યવહાર પ્રવૃત્તિના વિજ્ઞાનમાં ઉતરતાં પહેલા હમારે એક વાત સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરવાની રહે છે. આ બધા શિક્ષણનુ, યોગ માર્ગના અવલબનનું, વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનુ, વિધિઓનુ, આચરણોનું અંતિમ લક્ષ્ય શુ છે? એ બધાંનો અર્થ શુ ? આ સર્વ પ્રયત્નોદ્વારા આત્મા કઈ વસ્તુ શોધે છે ? જીવનનો, સવર્ધનનો, વિકાસનો, ઉન્નતિનો અર્થ શુ ? પ્રાણીમાત્રનો વિરામરહિત પ્રયત્ન છેવટ કયા ફળનો દાવો રાખે છે ? આ બધા પ્રશ્નો પ્રત્યેક મુમુક્ષુના હૃદયમાં સ્વાભાવિકપણે પ્રકટે છે. ઘણા લોકો એ સવાલનો ઉત્તર માગે છે. મહાજનોએ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ગત કાળમા આપેલ છે હમે એ ઉત્તર ટુકામાં આપીશુ. અને તે આ છે:—

મનુષ્ય પ્રયત્નનો ચરમ ઉદ્દેશ એ છે કે, આત્માનો વિકાસ કરી આખરે તેનો પરમ આત્મામાં લય કરવો, અર્થાત્ ઈશ્વર સાથે તેનો અભેદભાવ-એકતા સિદ્ધ કરવી આપણા વ્યક્તિ ભાનને અર્થાત્ જેને આપણે "હુ" કહીએ છીએ, તેને એક પરમ સમરસ ચૈતન્યઘનમાં-ઈશ્વરમાં-અભેદપણે પરિણમાવવુ. મનુષ્ય પ્રયત્નનો પરમ લક્ષ્ય એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રકારો, તત્વજ્ઞો જાહેર કરે છે.

આપણે જે પદાર્થમાં સુખપ્રદપણું કલ્પી તેને મેળવવા દોટ કાઢીએ છીએ તે પદાર્થ ગમે તેવો મહાન હોય, તો પણ પરિણામ ઉપર કહ્યું તે વિના અન્ય એકે પ્રકારે સંભવતુ નથી સાંસારિક પદાર્થ એ આખરે સાંસારિક જ રહે છે અને હાથમાં પકડતાજ તે રસહિન બની જાય છે. એ પદાર્થો માત્ર મર્યાદિત દેશ અને કાળમાં મર્યાદિત નામ રૂપ વાળી વસ્તુઓ છે, અને તે બધા પોતાની મુદત પુરી થયે પોતાના નામ અને રૂપને પોતાના સ્વ-રૂપમાં પાછા ખેંચી લે છે આપણે તેને મરી ગયુ અથવા અદ્-શ્ય થયુ માનીને દીલગીર બની જઈએ છીએ, પણ જે પદાર્થ મરવાના સ્વભાવવાળો છે તેને મરવા વિના કેમ ચાલે? તમારે એવુ સુખ જોતું હોય કે જે કદી પણ મરે જ, નહિ તો પછી તમારે એવું કાંઈ શોધવું જોઈએ કે, જે શાશ્વત્ હોય-કોઈ કાળે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું નહોય પાદાર્થિક સુખનુ છેવટનું ભાવી તો એકજ પ્રકારનુ હોઈ શકે અને તે એ કે તે મર્ત્યશીલ છે.

અને તેમ છતાં આ બધો પ્રચંડ જીવન-કલહ, દુ:ખ, દર્દ પ્રયત્ન અને અશ્રાન્ત અવિરત પ્રવૃતિનો કાંઈક ઉદ્દેશ છે તે સાવ નિરર્થક નથી તે ઉદ્દેશ એ છે કે, આત્મા, એ બધા દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને જોતાં, અનુભવતાં અને મેળવતાં શીખે એ સર્વનો અંતિમ હેતુ, આખરનો લક્ષ્ય, છેવટનો ઉદ્દેશ, આત્મ સાક્ષાત્કાર (Self-realization) છે. એટલાજ માટે આપણે થોડો કાળ અમુક ચીજ કે પદાર્થની પાછળ શ્વાસભર દોડીએ છીએ અને વળી તેને પડતુ મૂકી બીજા પદાર્થ પાછળ પડીએ

શોધમાં છો તે પદાર્થમાં તમે કલ્પેલુ "સુખ" તમારા ભીતરમાં જ છે એમ જ્યાંસુધી તમે શીખશો નહિ ત્યાંસુધી એમ જ રહેવાનુ નિર્માણ છે. "સુખ અતરમાં છે બહાર નથી" એ સત્યનુ મદ અને સ્હેજ સરખુ પણ સ્ફુરણ હ્રદયમાં અનુભવાયા પછી આપણે તદ્દન જુદા જ સ્વરૂપમાં પલટાઈ જઈએ છીએ. એ એક જ અનુભવનો પાઠ શીખવા માટે જીવનના સર્વ પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ છે

"સુખ અતરમાં છે, બહાર શોધવાથી તે મળવાનુ નથી." એમ જ્યાંસુધી નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી આત્મા કોઈ કાળે રસમયતાનો અનુભવ કરી શકે નહિ, ત્યાંસુધી વિકળ વૃત્તિનો કોલાહલ મચ્યો જ રહેવાનો નિર્વેદ, નીરસતા, બેચેનપણુ એ બધાનો પરિહાર કરવા માટે–જીવનમા કોઈ પ્રકારની રસમયતા આણવા માટે આપણે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ યોજીએ છીએ; નવા નવા મુદ્દા શોધીએ છીએ, નવા નવા તત્રો આરંભીએ છીએ પણ જે અર્થે એ બધુ થાય છે તે અર્થ–"સુખ"–તે તો આપણાથી છેટુ ને છેટુ જ રહે છે જીવનની નિરસમય સ્થિતિ દૂર કરવા અને "સુખ" મેળવવા કોઈ લોકો ખાનપાનમાં, દારૂ અને વ્યભિચારમાં, કોઈ રગ રાગ, વિલાસ વૈભવ, નાટક ચેટક, અને મનગમતા વિહારમા ઝુકાવે છે કોઈ બુદ્ધિ કે સમૃદ્ધિની જાળ વિસ્તારવામાં, કોઈ કાવ્ય તરગના આનદ ઉલ્લાસમાં, એમ વિવિધ સ્થુળ સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓ યોજે છે. એકમાં "મજા ન આવી તો વળી બીજુ, બીજામાં મજા ન પડી તો વળી ત્રીજુ, એમ ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે, એવી દર્દમય ચલવિકલ વૃત્તિ વધ્યા કરે

શોધે છે, અને તે શોધનો વિષય ક્યાં રહેલો છે પછી તે બુદ્ધિપૂર્વક, ઉપયોગસહવર્તમાનપણે વસ્તુસ્વરૂપની ભાવના મેળવે છે. છેવટે અનેક અનુભવોના અંતે તે મનુષ્ય જ્યાં એ વસ્તુ રહેલી છે, તે પ્રદેશમાં-અંતરમા-વળે છે અત્યારસુધીના તેના ગાંડપણ અને બેવકુફી ઉપર પછી તેને હસવું આવે છે. પછી તે ખરા અર્થમા "સમજે છે" કે આ બધાનો ઉદ્દેશ એક જ છે અને તે એ કે, સ્વરૂપની શોધ ત્યા સુખ, શાંતિ, અને આરામ છે. સર્વ અનુભવોનુ, પ્રયત્નોનુ, કલહનુ, આખરનુ ફળ એ નિશ્ચયરૂપે હોવુ જોઇએ કે, સુખ અંતરમા છે-બહાર નથી. આવો નિશ્ચય જેટલે અંશે આપણા હૃદયમાં જામે છે તેટલે અંશે આપણે મનુષ્ય મટી દેવ બનીએ છીએ. બંધનમુક્ત બનીને સંસાર અને સંસારની ચીજોને તેના ખરા અર્થમાં અને ખરા રૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ

ઘણા અર્ધ-જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો એમ કહે છે કે "એ તમારી વાત બધી ઠીક છે. હિંદુસ્થાન માહેના બધા જ દર્શનો અને ધર્મો એકે અવાજે એ વાત ડિંડિમનાદથી પોકારી રહેલ છે, પરંતુ આ પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના જમાનામાં એ તત્વજ્ઞાન હવે અમારી જીવન ઘટના સાથે અનુકૂળ થાય તેમ રહ્યું નથી. પૂર્વકાળમા જ્યારે આર્યાવર્તના મનુષ્યોને બીજો કાંઈ લાંબો ઉદ્યોગ કે વ્યવસાયન હતો, અને માત્ર અનાજ વાવી તેની પેદાશ ઉપર તેઓ ગુજારો ચલાવતા, તે વખતે આ તમારૂ તત્વજ્ઞાન કદાચ વ્યાજબી હશે, કેમકે લોકોને જ્યારે બીજો કાંઈ ધંધો

જબી છે, એમ પણ અમારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી કેમકે આપણા ચાલતા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપલક દ્રષ્ટિથી વાંચીને તેઓ એવાજ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, જેઓ પોતાનુ જીવન ધ્યાનમાં, ચિંતનમાં, વિચારમાં, અને સ્વપ્નમાં ગુજારી શકે તેમ હોય તેમને જ આંતર-જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ઉપરચોટીઆ નજરથી ધર્મ ગ્રથો વાંચનારને એવો જ ખ્યાલ આવે કે જો મનુષ્ય ઈશ્વરી-જીવન ગાળવા માગતો હોય, પ્રભુને ખુશી કરવા ઇચ્છા ધરાવતો હોય, તો તેણે વસતી છોડીને વનમાં વસવુ જોઇએ, ભોગ-સુચક સામગ્રીનો ત્યાગ કરી ભગવા ધારણ કરવા જોઈએ. શોક તાપના દાવાનળથી આ સળગી રહેલો સસાર ત્યજી દઇને કોઈ એકાત જગલ કે પહાડપર્વતની ગુફામાં નિરાંતે પડી રહેવુ જોઇએ. તનમનના અનેક કષ્ટો વ્હોરી લેવા જોઇએ. સ્ત્રી, પુત્ર, બધુ, બ્હેનો આદિ નિકટ-સબધના જનો ઉપર હમેશા ભ્રમર ચઢાવીને જોતાં શીખવુ જોઇએ, કેમકે તેમણે જ આ સંસારમાં આપણને મોહની આટીમાં જકડી લીધા છે.

તેમની આ માન્યતા જો કે તેમણે "શાસ્ત્રો" માંથી તારવી કાઢી હોય છે, છતાં તે ખરી નથી અલબત, ખરૂ છે કે ઘણા ખરા ધર્મગ્રથોમા એવી વાતોનો સાક્ષાત પ્રબોધ જોવામા આવે છે, અને તેમ આચરણ રાખનારાઓ માટે અનેક ઇનામોની લાલચો પણ ગોઠવી હોય છે, પરતુ તે ખરો માર્ગ હોવાનું હમે માનતા નથી. હમે પુછીએ છીએ કે સસારથી ભાગીને આત્મા કયાં-જાય તેમ હતો ? શુ સસાર ફક્ત ઈંટમાટીના મકાનોનો

અર્થાત્ તેણે ભૂતકાળમાં સેવેલી ભાવનાઓ અને કરેલી કૃતિના પરિણામો તેનામાં સંસ્કારો રૂપે ઉપસ્થિત છે. તે "કર્મો" તેના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે દ્રશ્યમાન થાય છે તેનુ ચારિત્ર, તેની રીતભાત, વર્તન, વલણ એ બધું "કર્મ" નોજ બહિર્ભાવ છે. પરંતુ આપણે "કર્મ" થી ભડકીને બ્હીવાની જરૂર નથી "કર્મ" વડે ઘેરાએલા હોવાનુ ભાન આપણને ડરાવે તે ઠીક નથી એથી ઉલટુ એ ભાન આપણા અંતરાત્મામા ઉદયમાન થયા પછી અને એ વાતનુ રહસ્ય જાણ્યા પછી આપણે બહુજ થોડા ક્લેશ અને દુઃખ સાથે એ "કર્મો" ભોગવી શકીએ છીએ, અને નવા કર્મોને ઉપાર્જતાં અટકીએ છીએ. આપણે ભૂતકાળમાં જેવા કારણોને ગતિમાં મુકયા હોય છે તેને અનુસરીને આપણા અત્યારના ઉદયમાન કર્મો સુખકર કે દુખકર હોય છે અને તે સાથે પણ બહુ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય બાબત એ છે કે આપણા અત્યારના માનસિક વલણથી આપણે સુખપ્રદ કર્મને દુખપ્રદ માની શકીએ અને દુખપ્રદને સુખપ્રદ પણ માની શકીએ. એ માનવાનો આધાર આપણા મોહનીય કર્મના ઉપર છે મોહ અને મૂઢતાનું આવરણ ખસી જતાં આપણુ જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે અને જે પૂર્વે આપણે દુખકારક કલ્પતા હતા તેમાથી દુઃખકારકતાનો ડંખ નીકળી જાય છે. જ્ઞાની જનો અને તત્વજ્ઞો અનિષ્ટ કર્મના પરિણામોમાં અનિષ્ટતા જોવાની ના પાડે છે, અને મૂર્ખ મનુષ્યો સારામા સારા કર્મમા પણ સતોષ નહી માનતાં તેમા અનિષ્ટતા જ જોયા કરે છે. આટલા જ માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ વેદનીય આદિ કર્મો કરતા મોહનીય કર્મનુ પ્રાબલ્ય

રિણામની ઉત્કટ વાસના રાખે છે ત્યારે તે એવી ગુંચવણીવાળું માનસ-યંત્ર (mental machinery) પોતામાં ઉપજાવે છે કે તે તેને પોતાને જ દળીને લોટ કરી નાખે છે. કરોળીઓ પોતાની જાળમાં પોતે જ ફસાઇને મરી જાય છે તેમ મનુષ્ય પોતાની કૃતિના ફળની પ્રબળ ઇચ્છામા પોતેજ ગોટવાઇને માર્માંતિક વેદના અનુભવતો અનુભવતો પોતાના જીવનને મૃત્યુ કરતા પણ અધિક મરેલુ કરી મુકે છે. જે બોમ્બ તેણે પોતે બનાવેલ હોય છે તેના જ વડે પોતાના પુરચા ઉરાડી દે છે, જે આગ તેણે સળગાવી હોય છે તેમા તે પોતે જ રાખનો ઢગલો થઇને પડે છે ખરૂ છે કે અસાધારણ મનોબળ અને અડગ નિશ્ચય-બળવડે મનુષ્ય કેટલીક વાર પોતાની ધારણા પાર પાડી શકે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં અન્ય મનુષ્યોના સબંધે તે જે કારણ કાર્યની સાંકળ ઉપજાવે છે તેના પરિણામો ભોગવવા તેને અનેક જન્માંતરો સુધી શુભાશુભ સ્થાનો અને સયોગોમાં અવતરવુ પડે છે. પોતાની મુરાદ પાર પાડવામા તેને અનેકના હક ઉપર, અનેકની પ્રિય સામગ્રી ઉપર પગ મુકીને ચાલવુ પડે છે, અનેકનો દ્વેષ, અનેકની ઇર્ષ્યા, અનેકનો ક્રોધ વ્હોરવો પડે છે, અને એ પ્રમાણે અસખ્ય આત્માઓની વાસનાઓ ભેગી પોતાની વાસનાને એવી રીતે ગુચવી મારે છે કે એ ગુચવણી ઉકેલવા તેને ઘણો કાળ સસારભ્રમણ કરવુ પડે છે એવા શુભાશુભ સબધોથી અનેક ભવાંતરો સુધી તે પ્રબળ માનસિક ચિંતાઓ વેદે છે ફળનો દાવો, પરિણામની લાલસા, પદાર્થ મેળવવાની આસક્તિ, એ એવી વસ્તુ છે કે જેનો ફાસો હમેશા આત્માને બધનમા જ રાખે છે.

છે. તેમાંથી મોટો ભાગ તો સરતના સ્થાને પહોંચતાં પહેલાં રસ્તામાંજ બીજા હરીફોની ધકાધકીમાં કચરાઇને પડી જાય છે. સબળ મનુષ્ય પોતાથી સ્હેજ નિર્બળ મનુષ્યને ઘાસના પૂળાની પેઠે રસ્તામાંથી ફેંકી દઇ પોતાનુ વિઘ્ન ઓછુ કરે છે બીજાઓ તે પડી ગયેલા મનુષ્યના ઉપર કચરતા ચાલ્યા જાય છે. દુનીઆની સરતમા ઉતરવાનુ આ ફળ છે. વાસના અને સ્વાર્થી રાગ દ્વેષોનું પરિણામ નિરાશામાજ આવે છે, એટલુંજ નહી પણ પોતાને હાનિ પણ તે કરી બેસે છે. અમને એક મનુષ્યના સંબધે સ્મૃતિમા છે કે, તે બીજાઓનો અત્યત તિરસ્કાર કરતો, દરેકને બને તેટલુ ધીક્કારતો અને બની શકે તેટલુ તેમને નુકશાન પહોચાડવા પ્રયત્ન કરતો. પરિણામ એ આવ્યુ કે દ્વેષ, તિરસ્કાર, ઇર્ષ્યા આદિ અનિષ્ટ વૃત્તિઓની યત્રણા જે આ વિશ્વમાં પૂર્ણ વેગમાં કામ કરી રહી છે તેને પોતાના સબધે તેણે ગતિમાન કરી. તે રાક્ષસી માયાની જાળમાં તે મનુષ્ય એવો તો ગુંચવાઇ ગયો કે હજારો મનુષ્યોને તેણે પોતાના દુશ્મનો કર્યા, તેણે હજારોનો દ્વેષ અને ધિક્કાર પોતા તરફ ખેંચી લીધો તે શરીરમા, મનમાં, દ્રવ્યમા હાલ હવાલ મળી ગયો, અને અનંત માનસિક અને-શારીરિક દુઃખ ખમવા લાગ્યો હજારોનુ બુરૂ કરવા તે નીકળ્યો તેમાંથી ફક્ત તે એકનુજ બુરૂ કરી શકયો, અને તે એક જણ પણ એવી મનોમય ભૂમિકા ઉપર હતો કે જ્યાં તેને ઇજા થાય તેમા કાંઇ જ નવાઇ નહી. અર્થાત્ તે પણ એવીજ દ્વેષી અને ઇર્ષ્યાળુ પ્રકૃતિનો હતો; અને તેથી તેણે પોતાની પ્રકૃતિ મુજબ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષની ભાનનાઓને આકર્ષી લીધી; પહેલા કહ્યો તે મનુષ્યને બહુ સજજડ થાપ મળી, તેની મૂર્ખાઇ અને બેવકુફી તેને જડી આવી, વાસ-

સમાં બેસારે છે, અને એ કલાસનો અભ્યાસ પુરો કરી ઉપરના વર્ગમાં ચઢે ત્યારેજ તેને તે સ્થાનથી મુક્ત કરે છે, તેમ કર્મની મહા સત્તા પણ પૂર્વનું રૂણ પુરૂ વળી રહેતાં પર્યંત કોઇને છોડતી નથી.

પ્રકરણ ૨ જુ.

ગયા પ્રકરણમાં અમોએ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરી લેખ સમાપ્ત કર્યો હતો "પ્રવૃતિની મધ્યમા હોઇને પણ આ બધા ઘસારાથી કેમ છુટી શકુ ? એવો કયો રસ્તો છે કે મારા કાર્યના પરિણામોમાં હુ બધાઉ નહીં ? શુ આ બધુ મુકીને હુ ભાગી જઉં ?"

ઉત્તરમા પ્રથમ તો એ કહેવાનુ છે કે આપણે આપણા વર્તમાન સયોગોમાથી કદી પણ ભાગી છુટી શકીએ તેમ નથીજ. કેમકે આપણે આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ જાતેજ પૂર્વ કાળમાં રચેલી છે. તે કાઇ અકસ્માતથી આપણા ગળે કોઈ ઇતર સત્તાએ વળગાડી નથી ઘણા મૂર્ખ મનુષ્યો સસારની વિકટ આટી ઘુટીથી કાયર બનીને નાસી છુટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ નાસીને તેઓ કયા જાય છે એ શુ તમે નથી જાણતા ? બાળકને નિશાળમાં ભણવુ ન ગમે અને તેથી કદાચ ત્યાંથી નાસી છુટે તો તે નાસીને કેટલેક જાય તેમ હતુ ? શિક્ષક અથવા બાળકના માત પિતા તેને તુર્તજ પકડીને તેના વ્યાજબી સ્થાનમાં બેસારી દે છે બાળક સમજુ હોય છે તો હૃદયમાં નિશ્ચય કરી લે છે કે કલાસમા નકી થયેલો અભ્યાસ પુરો કર્યા સિવાય ત્યાંથી છુટકારો મળવાનો નથી. અને તેથી સમ-

સમાં બેસારે છે, અને એ કલાસનો અભ્યાસ પુરો કરી ઉપરના વર્ગમાં ચઢે ત્યારેજ તેને તે સ્થાનથી મુક્ત કરે છે, તેમ કર્મની મહા સત્તા પણ પૂર્વનું રૂણ પુરૂ વળી રહેતાં પર્યંત કોઇને છોડતી નથી

પ્રકરણ ૨ જુ.

ગયા પ્રકરણમાં અમોએ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરી લેખ સમાપ્ત કર્યો હતો "પ્રવૃતિની મધ્યમાં હોઇને પણ આ બધા ઘસારાથી કેમ છુટી શકુ ? એવો કયો રસ્તો છે કે મારા કાર્યના પરિણામોમાં હુ બધાઉ નહીં ? શુ આ બધુ મુકીને હુ ભાગી જઉં ?"

ઉત્તરમાં પ્રથમ તો એ કહેવાનુ છે કે આપણે આપણા વર્તમાન સયોગોમાંથી કદી પણ ભાગી છુટી શકીએ તેમ નથી જ. કેમકે આપણે આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ જાતેજ પૂર્વ કાળમાં રચેલી છે. તે કાઇ અકસ્માતથી આપણા ગળે કોઈ ઇતર સત્તાએ વળગાડી નથી ઘણા મૂર્ખ મનુષ્યો સસારની વિકટ આટી ઘુટીથી કાયર બનીને નાસી છુટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ નાસીને તેઓ કયા જાય છે એ શુ તમે નથી જાણતા ? બાળકને નિશાળમા ભણવુ ન ગમે અને તેથી કદાચ ત્યાંથી નાસી છુટે તો તે નાસીને કેટલેક જાય તેમ હતુ ? શિક્ષક અથવા બાળકના માત પિતા તેને તુર્તજ પકડીને તેના વ્યાજબી સ્થાનમા બેસારી દે છે. બાળક સમજુ હોય છે તો હૃદયમાં નિશ્ચય કરી લે છે કે કલાસમા નકી થયેલો અભ્યાસ પુરો કર્યા સિવાય ત્યાથી છુટકારો મળવાનો નથી અને તેથી સમ-

નાસાનાસ કરી મુકો ” એવો ઉપદેશ યોગ્ય નથી પણ આ લોક અને પરલોક સંબંધી અહિત સાધનાર છે. આપણા ઉપર કોઈ દૈવી સત્તા વૈર રાખે છે અને તે વૈરની વસુલાત કરવા માટે આપણને તે સત્તાએ આહી ગોંધી રાખ્યા છે એમ કાંઈ નથી એમ હોત તો કદાચ તેમાંથી ભાગી છુટવુ એ વ્યાજબી ગણાત પણ સસાર એ કારાગ્રહ નથી તે એક મહાન દીવ્ય યોજનાનું પરિણામ છે ત્યાં ઝેર નથી પણ અમૃત છે. હલાહલ નથી પણ સુધામયતા છે. ઝેર અને બુરાઇ માત્ર મનુષ્યના વિકૃત પરિણામોમા-ભાવનાઓમા છે.

તો હવે એવો કયો રસ્તો છે કે, સસારમા પ્રવૃત્તિના ખેંચાણના મધ્ય દેશમાં હોવા છતા પણ મનુષ્ય તેની અસરથી બચી શકે ? જ્ઞાની જનોનો ઉત્તર એજ છે કે, ” આ વિશ્વની પરમ અદ્ભૂત લીલામાં તમારે ભાગ જે કર્તવ્ય, જે ફરજ, જે ધર્મ, આવેલો હોય તે બરાબર બજાવી લ્યો તમારૂ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય તમને જે જે ગતિ પ્રગતિઓમાથી સોંસરા કાઢવા માગતું હોય તે બધામાં તમારે હોશપૂર્વક જોડાવુ તમારા કર્તવ્યને તમે તમારી પ્રાપ્ત શકિત અને બુદ્ધિ અનુસાર સારામા સારી રીતે, કાંઇપણ કચાશ રાખ્યા વિના, કાયર બન્યા વિના, બજાવી લ્યો; અને તે બધું કરવા દરયામ્યાન એટલુ નિરતર સ્મૃતિમાં રાખો કે તમારૂ કર્તવ્ય જે ફળ ઉપજાવી શકે છે તેમા તમે કદીપણ આસકિત નહી રાખો, તમારા કાર્યના ફળનો દાવો નહી રાખો, પરિણામમાં નહી બધાઓ, કામને ખાતર કામ કરો, ફળને ખાતર નહી. દુનિઆમાં તમારે ભાગ જે કામ કરવાનુ આવી પડ્યુ છે તે વેઠ તરીકે, વગર છુટકે, આપી છુટવારૂપે નહી, પણ આનદથી, ઉત્સાહથી, સ્વેચ્છાથી, હૃદયપૂર્વક, દીલ દઇને કરો

અને બાળકબુદ્ધિનો મેલ માને છે તેઓ કહેતા હોય છે કે "ભાઈ, હજી તમે સસારમાં પડયા નથી, તેની આંટીઘુટી અને વાંકાચોકના અનુભવથી હજી તમે રીઢા બન્યા નથી, જ્યારે તેમ થશે ત્યારે તમે પણ તમારી આ ફીલસુફીને અભરાઈ ઉપર ચઢાવી દેશો અમે પણ એક વખત આવી ભાવનાઓ વાચતાં વિચારતા હતા, પણ આ દુનિઆની ધમાલમાં એ કશુંએ સચવાતુ નથી " મનુષ્યોમાં લગભગ સોએ સો ટકા આવા અર્ધદગ્ધ હોય છે, તેઓ આ કર્મયોગની ભાવનાને પોતાના સબધે અમલમા લાવવી છેકજ અશકય માને છે.

જનસમાજનો મોટો ભાગ પોતાના કાર્યના ફળ ભોગવવાની લાલસામા ઘેલો બનેલો જોવામા આવે છે તેઓ કર્તવ્યને ખાતર કર્તવ્ય નહી પણ ફળને ખાતર કર્તવ્ય કરે છે અને તેમ કરવામાં તેઓ પોતાના બધુઓના મૃતશરીરો કચરતા ચાલતા હોય છે તેનુ પણ તેમને ભાન હોતુ નથી પોતાના ફળની લાલસાની તૃપ્તિમા આડે આવનારને તેઓ પોતાના રસ્તામાંથી ફેંકી દે છે, પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ તેઓ બીજાની સેવા અર્થે નહી પણ સહાર અર્થે કરે છે, કેમકે તેમની દ્રષ્ટિ કર્તવ્ય ઉપર નહી પણ ફળ ઉપર હોય છે વર્તમાન ઔદ્યોગિક અને વ્યાપાર જીવનની ભયાનક ભીષણતા એ પૂર્વકાળના મનુષ્યાહારી જગલી જીવનની ભીષણતાથી કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. ઉભયમાં એક સરખી રીતે મનુષ્યોના મર્મછેદનનો ત્રાસ રહેલો છે કાર્યના પરિણામની હાય-વરાળમા તેઓ બીજાને ખાઈ જાય છે, અને વખતે તેઓ પોતે પણ બીજા અધિક બળવાન વડે ખવાઈ જાય છે. તેઓ બીજાને કચરી નાખે છે, અને પ્રસંગે તેઓ પોતે બીજા વડે કચરાઈ જાય છે. તેઓ અન્યનો તિરસ્કાર કરે છે અને તેઓ

હની મધ્યમાં હોવા છતાં તેની બહાર જ છે તે વિગ્રહની ઝપાઝપીમાં દેખાય છે ખરો પણ તેનો આત્મા તેમાં ભરાઈ પડેલો હોતો નથી તેનો આત્મા એ બધી યાદવાસ્થળીને છેટેથી દ્રષ્ટાપદે રહી જોયા કરે છે, તેના શરીરને તે લઢાઈમાં મોકલે છે. પણ પોતે તે યંત્રણામાં મુગ્ધ બનીને ફસાતો નથી, પોતે એ જાળથી હમેશા મુક્ત રહે છે. એ ફંદામાં ખેચાઈ જવા સામે તે હમેશાં સાવધ રહે છે. સસાર શુ છે, સંસાર તેને શું આપી શકે તેમ છે, સંસાર તેને જે કાંઈ આપી શકે તેમ છે તેની વાસ્તવ, ખરી કિંમત શુ છે, એ બધુ તે સમજતો હોવાથી તે મહાનુભાવ આત્મા માત્ર છેટે રહીને આ બધી ઘટનાને અવલોક્યા કરે છે, અને પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય બરોબર ઘટતી સભાળથી, પોતાથી બને તેટલી સારામાં સારી રીતે, ઉન્નત દશામાં રહી કરે છે, અને વિશેષમા તેના અજ્ઞાન બધુઓની ગાંડાઈ ઉપર કોઈવાર હસે છે.

અમને ઘણીવાર ઘણાક સજ્જનો તરફથી એવું પુછવામાં આવે છે કે " ભાઈ, દુનિઆના કોઢે અબજ મનુષ્યો કદાચ તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલે તો તેની શી દશા થાય ? વિશ્વનો ચાલતો વ્યવહાર તમારી શીખામણ મુજબ ચલાવા જઈએ તો, કાચી ઘડીમાં બધ પડી જાય; અને સંસારને નીભાવાનુ અવલંબન તુટી જાય " આના ઉત્તરમાં અમે એટલુજ કહીએ છીએ કે ઉપરની સલાહ પ્રમાણે બધા લોકો પોતાનુ જીવન નિયમાવે તો વર્તમાન જીવન ઘટનાની ઈમારત એકદમ તુટી પડે તેની ના નથી, પરંતુ તેના સ્થાને તેનાથી અનત ગુણ અધિક સુદર, અધિક ભવ્ય, અધિક દિવ્ય જીવન-ઘટના પ્રતિષ્ઠિત થાય પરતુ આવો ઉત્તર દેવાની ખરી રીતે અમારે કશી જરૂરજ ઉભી થતી નથી.

પ્રમાણે કહીએ છીએ તે માત્ર તત્વ દષ્ટિએ એમ છે માટેજ કહીએ છીએ વિશ્વની વ્યવસ્થા અને આત્માની ઉન્નતિનો ક્રમજ આ પ્રમાણે ગોઠવાયો છે, એના પ્રતિપાદનરૂપે, (Statement of fact) કહીએ છીએ. દુખવાદી હોવાને બદલે ઉલટુ અમે તો એમ માનીએ છીએ કે આ બધો જીવન-કલહ, કષ્ટ, કટુ અનુભવોની પરપરા એ બધુ અનિવાર્ય અને આત્માની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે. યુગની અભિવ્યકિતમા એ બધા અનિવાર્યપણે આવશ્યક તત્વો છે

હવે આપણે આપણા ચાલતા વિષય ઉપર આવીએ, આ સકિત રહિત કર્મદ્વારા ઈશિત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ પ્રથમ જે કોઈ ભાવનાનુ પોતાના હૃદય સાથે ઐકય કરવાનુ છે તે આ છે -તેમણે જાણવુ અને અનુભવવુ જોઈએ કે તેઓ વિશ્વની આ અનતયોજનામા, તેના એક વિભાગ તરીકે છે પ્રાણીમાત્રને આ જીવનલીલામાં પોતપોતાનુ વ્યાજબી સ્થાન છે અને પ્રાણી માત્રે પોતપોતાનો ભાગ આ વિશ્વના નાટયમંચ ઉપર ભજવવા જોઈએ, અને તે સાથે આતર દષ્ટિમાં નિરતર એટલુ સત્ય ધારણ કરી રાખવુ જોઈએ કે જે ભાગ ભજવવાનો તેને પ્રાપ્ત થયો છે તે ભાગ ગમે તેટલો મહાન હોય, અગર તે મહાન વ્યાપારી, અધિકારી, નૃપતિ કે ચક્રવૃત્તિનો હોય, તો પણ છેવટે તો તે અખિલ યોજનાનો એક કટકો માત્ર છે. સમગ્ર ઘટના । એક અણુ માત્ર છે, અનત સૈનિકો માહેનો એક સીપાઇ માત્ર છે, અને તે રૂપે ઉપયોગી થવાને તેણે તૈયાર રહેવુ જોઈએ. તે ગમે તેવો મહાન હોય પણ આ આખી ઈમારતનો તો એક પથ્થર વિશેષ છે અને એ પથ્થર પાયા રૂપે યોજાયો હોય કે ઈમારતની વચમા કે મથાળે ચણાવાનો હોય છતા તે

આપણે જે કાર્ય માટે નિર્માયા છીએ તે કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે વપરાવા માટે આપણે તૈયાર ન રહીએ તો આ યોજનાની મધુર બંસીના શ્રુતિમનોહર સુરમા બેસુરાપણુ ભળવાનુ, ત્યાં તુટ પડવાની, ઘસારો ઉત્પન્ન થવાનો, દુઃખ અને દર્દના કારણો રચાવાના આપણે જુદાપણાનું અભિમાન અને અહત્વ દૂર રાખી, અખિલતામાં ઉપયોગી થવા તત્પર બનવુ જોઇએ. અમે જાણીએ છીએ કે અમે આ નિર્બળ અને ગરીબ વાણી દ્વારા અમારા આશયનું મુદ્દલ પરિસ્ફોટન કરી શકતા નથી આ વાક્યો અમારા હ્રદયમા રહેલા અર્થ સાથે સરખાવતા ઉભય વચ્ચે નહી ભાંગી શકાય તેટલુ મહાન અંતર રહે છે. છતા એટલો તો અમને વિશ્વાસ છે કે જે પક્વ હ્રદય માટે અ સત્ય-પ્રતિપાદન અક્ષરાત્મકપણું ગ્રહણ કરે છે, તે હ્રદય, અમારા હ્રદય માંહેના અર્થને તુર્તજ સમજી જશે, અને કદાચ અમારા આ નિર્બળ પ્રયત્ન માટે હસશે પણ ખરા, અને છતાં એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવામાં અમે અચકાશુ નહી કાર્યની કઠીનતા જોઇને કાર્યને પડતુ મુકવુ યોગ્ય નથી અમારા ભાગ જે ફાળો આવ્યો છે તે અમારે પણ અમારાથી બની શકે તેટલો સારામાંસારી રીતે બજાવવાના ઉદ્યોગમા કચાશ રાખવી નજ જોઇએ

આપણુ જીવન આપણા એકલાજ માટે નથી પરતુ સર્વના માટે છે, આપણે સર્વ સાથે સબધવાળા છીએ, એ ભાન કદાચ આપણને વર્તમાનમા બહુ ગૌણપણે અનુભવાતુ હશે, છતા તત્વદ્રષ્ટીએ જોતા વ્યકિતજીવન, સમષ્ટિજીવન સાથે અત્યંત નિકટ ભાવે જોડાએલુ છે; અને જનસેવા, પરોપકાર પ્રેમ, દયા, આદિની સુદર ભાવનાઓ એ સત્ય ઉપરજ અવલબીને રહેલી છે. જો આ વિશ્વનુ પ્રત્યેક વ્યકિતગત જીવન

રૂપે નિરાળું પ્રતીત થયાં છતાં પણ અખિલ જીવનથી ભિન્ન નથી, આ પ્રકારની સર્વ જીવનની એકતાનું ભાન ઉદય થયા વિના આત્મા અન્ય આત્માઓના હિત માટે, સેવા માટે, કાંઈ પણ યથાર્થ સ્વાર્પણ કરી શકતો નથી. દયા, પરોપકાર, અનુકંપા, પ્રેમ, માયાળુપણું એ બધાનું વાસ્તવ અવલંબન આ આંતરિક એકતાના સંબંધ ઉપર રહેલું છે. એ સંબંધનું ભાન અથવા ઉપયોગ જો કે આપણી આ અવસ્થામાં વ્યક્તપણે આપણે અનુભવી શકતા નથી, પરંતુ આત્માનો જે કાંઇ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તે પ્રતિ તેનો વેગ નિરંતર રહ્યાજ કરે છે. ડાહ્યા પુરૂષોએ વેગનું નિદાન સમજીને જે સંબંધમાંથી તે વેગ ઉદ્દભવ્યો હોય છે તે સંબંધનું ભાન સ્પષ્ટપણે પોતામાં ઉદયમાન કરવા, અને તેનું રહસ્ય પોતાના હૃદયમાં સ્થાયી ભાન રૂપે કાયમ રાખવા ઉદ્યમશીલ રહે છે આથી અમે કહ્યું છે કે આપણું જીવન માત્ર આપણા પોતાનાજ વ્યક્તિ વિકાસ અર્થે નહી પરંતુ સર્વના વિકાસ અને શ્રેય અર્થે સમર્પાવું ઘટે છે આજ કારણથી આ વિશ્વની યોજના એવા પ્રકારે ઘડાએલી જણાય છે કે એક જીવનની અસર અન્ય જીવન-ખંડો ઉપર નિરંતર થયાજ કરે છે. અને તેમાંથી સમસ્ત યુગની પ્રગતિ ઉપજી આવે છે આસક્તિ રહિત કર્મ કરનાર મહાનુભાવે આ વિશ્વની પરમ અદ્દભુત યોજનાનું સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ અને જેટલે અંશે તે યથાર્થપણે સમજી શકાય તેટલા અંશે તે વ્યક્તિ જીવનના ભાન રૂપી બંધનમાંથી મુક્ત થઇ સમષ્ટિ જીવનના વિશાળ, બહુવ્યાપી, ભવ્યત્તર જીવનનો ભોક્તા બની શકે છે વાસ્તવમાં બંધન અને મુક્તિ એ સ્થળાંતર રૂપે નથી, પણ ઉપયોગના, ભાનના (consciousness), જ્ઞપ્તિના, ઉચ્ચત્તર

જો કે પ્રભુની દ્રષ્ટિ હજી તેને પ્રાપ્ત થઇ હોતી નથી, છતાં એટલુ તો તે ચોકસપણે માનતો હોય છે કે પોતાની અલ્પ સમજણવાળી દ્રષ્ટિએ જે કાંઈ ભાસે છે તે અખિલ સત્ય નથી પરતુ એક ટુકા પ્રદેશમાં, અમુક દેશકાળની અવધિ પર્યંત, પોતાના માટે તે ખડ સત્ય રૂપે છે, અને તે સાથે તેનુ હ્રદય હમેશા એવા ભાવનો વિલક્ષણ આનદ ભોગવ્યા કરતુ હોય છે કે, મારી નજરે અમુક પ્રસગ ગમે તેવા સુખ દુ ખના અર્થવાળો ભાસે, છતાં પ્રભુની અનંત જ્ઞાન યુકત દ્રષ્ટિમા તે પ્રસગ મારૂં શ્રેય કરનાર અને પરિણામે પરમ સુખમયજ છે.

અને આથી આસકિત રહિત કર્મ કરનાર ખરો જ્ઞાની કોઇ દીવસ કોઇ જાતની ફરીયાદ કરતો નથી, તે જાણે છે કે છેવટને સરવાળે બધુ ઠીકજ થવાનુ છે વળી તે જાણતો હોય છે કે, મારે ભાગ જે કર્તવ્યનો ફાળો આવેલો છે તે કર્તવ્ય મારી પોતાની ટુકી દ્રષ્ટિએ કદાચ અકિંચિત્કર ભાસતુ હોવા છતા, આ મહાન યોજનામાં કાંઇક અર્થપૂર્ણ ઘટના રચવામા તે નિમિત્ત ભૂત થવા નિર્માએલી છે, અને તેથી તે મહાનુભાવ હસતા મુખે એ કર્તવ્યમાં જોડાય છે જેઓના હ્રદયમા આ પ્રકારની શ્રધ્ધા નથી હોતી, તેઓ અનત જ્ઞાનવડે રચાએલી એ ઘટનાની ઉપયુકતતા સામે બળવો ઉઠાવે છે, અને તેની વિરૂધ્ધ પોતાને પ્રાપ્ત થએલા બુધ્ધિ શકિતવડે બનતા વિઘ્નો નાખે છે જો કે, તેમની વિરૂધ્ધતા કે બળવો કાંઇ લાબો કાળ દૈવી સત્તા કે યોજના સામે નભી શકતા નથી, છતાં અણસમજુ લોકોને તે યોજનાની સામે પોતાનો અણગમો જાહેર કરવાની અને પોતાની મતિથી એ ઘટના વિશ્વના કે પોતાના કલ્યાણઅર્થે નિરૂપયોગી અથવા હાનિકારક હોવાની મૂર્ખાઇનું જાહેરનામુ ફેર-

નથી જો તેવુ હોત તો તેમના હૃદય ભાવોનુ આ સ્થળે
દિગ્દર્શન આપવા, અને તેમ કરીને અમારી દલીલનુ સમર્થન
કરવા અમે શકિતમાન થાત પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના
અનેક મહાન પુરૂષો, પ્રવૃતિમા ગમે તેટલા નિમગ્ન હોવા છતાં
પોતાના હૃદય-ભાવોને અક્ષરાત્મક કરવાની તક લે છે અમારા
વાચવામા એવુ એક ચરિત્ર આવેલુ છે, તેમાંથી આ સ્થાને
થોડુંક અવતરણ કરીશુ ઉદ્યોગનો પિતા ગણાતો એક અનર્ગળ
ધનનો સ્વામિ એક સ્થાને એવા ભાવનુ લખે છે કે " લોકો
મારા સબંધમાં એવુ માને છે કે, હું અત્યંત પ્રબળ ચારિત્રવાન
વ્યકિત છુ, અને દુનિઆને જ્યારે ખ્યાલ પણ ન હોય ત્યારે
હુ અદ્દભૂત યોજનાઓ અને ઘટનાઓનું નિર્માણ કરતો હોઉં
છુ આ લોકોની માન્યતા સાવ ખોટી છે. હુ દૂરદર્શી એવો મુદ્દલ
નથી મારી આસપાસના સમુદાય કરતાં મારામા કશુજ અધિક
નથી ઘણીવાર તો હુ એક વખતે એક પગલા કરતા અધિક દૂર
જોઇજ શકતો નથી, તેમ છતા મને એમ ભાસ્યા કરે છે કે મારા
મનના કોઇ અગોચર પ્રદેશમા બધીજ યોજનાઓ તૈયાર રહેલી
છે, અને વખત આવ્યે તે મને તેની મેળે સુઝી આવશે, મને
એમ જણાય છે કે, જાણે હુ કોઈ શેત્રંજની રમતનુ સોગઠું
છુ અને કોઈ મહત્તર સત્તા, વિશ્વના પ્રાણી પદાર્થોમાં કોઈ શુભ
અવસ્થાતર ઉપજાવવા માટે, મને સાધન તરીકે વાપરે છે. આ
અવસ્થાતરો કે પરિવર્તનો શુ હશે તેની કશી રૂપરેખા મારા હૃ-
દયમા નથી વળી તે સાથે એવુ તો હુ મુદ્દલ માનતો નથી કે
મારામા કોઇ ઉચ્ચગુણોના કારણથી ઈશ્વરની મારા ઉપર ખાસ
મહેરબાની છે મને શરમ છોડીને કહેવા દ્યો કે મારામાં બીજામાં
ન હોય તેવુ કશુજ નથી હુ કોઇ જાતની ખાસ કૃપા માટે

કદાચ એક વખત એવો પણ આવી પહોંચે કે જ્યારે આ બધું દ્રવ્ય મારી પાસેથી લઇ લેવામાં આવે, અને કદાચ તેમ થાય તો પણ મને પાકી ખાત્રી છે કે, એ દેખીતી હાનિના સ્થાને મને અવસ્ય કાંઇક એવું મળવાનુ કે જેથી એ બધાનો બદલો વળી જાય મને આવું આવુ નાનપણથીજ અનુભવાયા કરે છે. અને એ બધાનો કશોજ અર્થ નહી સમજતાં છતાં હું મારી જાતને કોઇ ઉચ્ચત્તર મહત્તર સત્તા વડે દોરાવાની રજા આપું છુ. એ સત્તા કોણ હશે તે પણ હુ સમજતો નથી. આથી મારા સ્વરૂપનુ કોકડું એવું ગુચવણ ભરેલું મને જણાય છે કે, તમને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે. અને તે છતાં મને તો આનંદ છે કેટલીક વાર એ સત્તા વડે દોરાવાની હુ ના પાડતો, ત્યારે મને કાંઇને કાઇ ઇજા થતી, હાનિ થતી, અને જ્યારે તેને વશ થતો ત્યારે મને અવશ્ય લાભજ થતો. લોકો જ્યારે મારી અક્કલ અને કુશળતાની પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ખરેખર મને ભારે હસવું આવે છે, કેમકે મારી અક્કલનું સાચુ માપ હુ સારી રીતે સમજુ છુ. હુ આ મહાન યોજનામાં એક યત્ર માત્ર છું. એ યંત્રને કોણ હલાવે છે તે હુ જાણતો નથી એ યંત્રનો ચાલક મારા ઉપર કાંઇ સવિશેષ કૃપા રાખે છે એમ હુ માનતો નથી " વિગેરે વિગેરે.

આ મનુષ્યને જાણ્યે અજાણ્યે કર્મયોગની ભાવના પ્રાપ્ત થઈ હતી; જેને કાર્યનુ રહસ્ય (Secret of work) કહેવામાં આવે છે તેની કુંચીનુ કાંઇક તત્વ ઉપલબ્ધ થયું હતુ. તમે જોઇ શકશો કે તે કાર્યના પરિણામની કે પ્રયત્નના ફળની કશીજ લાલસા, કશોજ દાવો રાખતો ન હતો. અને પ્રવૃતિના ક્ષેત્રમા તેનો રસ સર્વદા જામેલોજ રહેતો. ફળના અનુસંધાન પૂર્વક, પરિણામોની આસક્તિથી બધાઇને તે કશામાં જોડાતો

સમજતો હોય છે. અમે જે ઉપરનુ ઉદાહરણ ટાંકયુ છે તે માત્ર એટલાજ અર્થે કે અમોએ અત્ર ચર્ચેલી ભાવના તમે ધારો છો તેટલી અજ્ઞાત કે અપરિચિત નથી. બધા મહાન કાર્યો એ ભાવનામાથીજ ઉદ્ભવે છે. હજારો આત્માઓમાં એ ભાવના આ કાળે અવ્યકતપણે કામ કરી રહી છે, પ્રવૃત્તિના અસખ્ય પ્રદેશોમા મોખરે વિરાજનારા મનુષ્યો આ તત્વનું જ અનુસરણ જાણ્યે અજાણ્યે કરી રહેલા છે, એમ નિકટ અવલાકનકારોને પ્રતીત થયા વિના રહેતુ નથી અમે એમ નથી કહેતા કે, તેઓ આ ભાવનાને સાંગોપાંગ સમજ્યા હોય છે, અમે માત્ર એટલુજ કહીએ છીએ કે, તેઓ કામની ખાતર કામ કરે છે, કામમાં રસ છે માટે કામ કરે છે. તેમને કામમા મજા આવે છે તેથી કામ કરે છે. ચોપાટ ખેલવાની ખરી મજા ખેલવા દરમ્યાન છે. રમી રહ્યા પછી પરિણામ હારમાં કે જીતમાં આવે તેને કોઈ કશુજ મહત્વ આપતુ નથી તેજ પ્રમાણે ઘણા મનુષ્યો કામને રમત જેવુ ગણી તે કરે છે આનદથી, અને તેટલી સારામા સારી રીતે રસપૂર્વક, ઉલ્લાસ પૂર્વક કરે છે કાર્યની વિગતો, તેની પેટા વિગતો, બધી જાણી લેવામા તેમને મજા આવે છે કુશળ સગીતવેત્તા પોતાનુ સગીત આલાપ પૂર્વક વિસ્તારી પોતાના કાર્યમાંથી ઉદ્ભવતી મજા જેમ લુટે છે, તેમ ખરો અબધયોગી પોતાના હ્રદયમા રહેલા કાર્યના વેગનો બહિર્ભાવ કરાને તેમાથી આનદ મેળવે છે પોતાનામા રહેલી યોગ્યતા બહિર્પ્રદેશમાં વ્યકત કરવામા તે અત્યત રસ અનુભવે છે અને પરિણામોનુ શુ ? તે તો ઠીકજ છે ફળને ફળ પોતેજ ભલે સભાળી લે તેની તેને પોતાને કશીજ દરકાર હોતી નથી ફળને ખાતર ઝાવા મારવાની બાળક બુધ્ધિની ભૂમિકાને તે વળોટી ગયો હોય છે એ રમકડા બાળકોને

સમજતો હોય છે. અમે જે ઉપરનુ ઉદાહરણ ટાંક્યુ છે તે માત્ર એટલાજ અર્થે કે અમોએ અત્ર ચર્ચેલી ભાવના તમે ધારો છો તેટલી આજ્ઞાત કે અપરિચિત નથી. બધા મહાન કાર્યો એ ભાવનામાથીજ ઉદ્દ્ભવે છે. હજારો આત્માઓમા એ ભાવના આ કાળે અવ્યકતપણે કામ કરી રહી છે, પ્રવૃત્તિના અસખ્ય પ્રદેશોમા મોખરે વિરાજનારા મનુષ્યો આ તત્વનુ જ અનુસરણ જાણ્યે અજાણ્યે કરી રહેલા છે, એમ નિકટ અવલોકનકારોને પ્રતીત થયા વિના રહેતુ નથી અમે એમ નથી કહેતા કે, તેઓ આ ભાવનાને સાંગોપાંગ સમજ્યા હોય છે, અમે માત્ર એટલુજ કહીએ છીએ કે, તેઓ કામની ખાતર કામ કરે છે, કામમાં રસ છે માટે કામ કરે છે. તેમને કામમા મજા આવે છે તેથી કામ કરે છે. ચોપાટ ખેલવાની ખરી મજા ખેલવા દરમ્યાન છે. રમી રહ્યા પછી પરિણામ હારમાં કે જીતમાં આવે તેને કોઈ કશુજ મહત્વ આપતુ નથી તેજ પ્રમાણે ઘણા મનુષ્યો કામને રમત જેવુ ગણી તે કરે છે આનદથી, બને તેટલી સારામાં સારી રીતે રસપૂર્વક, ઉલ્લાસપૂર્વક કરે છે કાર્યની વિગતો, તેની પેટા વિગતો, બધી જાણી લેવામાં તેમને મજા આવે છે કુશળ સગીતવેત્તા પોતાનું સગીત આલાપ પૂર્વક વિસ્તારી પોતાના કાર્યમાથી ઉદ્દ્ભવતી મજા જેમ લુટે છે, તેમ ખરો અબધયોગી પોતાના હ્રદયમા રહેલા કાર્યના વેગનો બહિર્ભાવ કરીને તેમાથી આનદ મેળવે છે. પોતાનામા રહેલી યોગ્યતા બહિર્પ્રદેશમા વ્યકત કરવામા તે અત્યત રસ અનુભવે છે અને પરિણામોનુ શુ ? તે તો ઠીકજ છે ફળને ફળ પોતેજ ભલે સભાળી લે તેની તેને પોતાને કશીજ દરકાર હોતી નથી ફળને ખાતર ઝાવા મારવાની બાળક બુધ્ધિની ભૂમિકાને તે વળોટી ગયો હોય છે એ રમકડા બાળકોને

ઉત્પન્ન થતો બાળકના મુખ ઉપરનો આનંદ અવલોકી પોતે
તૃપ્ત થાય છે. તેમનો આનંદ કર્તવ્યમાં છે, પરિણામમાં નથી
ધર્મ-પ્રિય મનુષ્યો જેમ ઉપાશ્રયમાં લ્હાણી માટે જતા નથી અને
ઉપાશ્રયમાંથી છુટતી વખતે કદાચ લ્હેણી મળે છે તો તેઓ સા-
ના બાળકોના હાથમાં તેનું ગ્રહણ કરાવે છે, તેમ અબંધ પ-
રિણામે કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય પરિણામ અર્થે કાર્ય કરતો નથી.
અને તેમ છતાં કદાચ પરિણામ આવે તો તેમા તેનો રસ, ઉપા-
શ્રયની લ્હેણીમા મળતા પતાસાથી અધિક હોતો નથી.

ઘણીવાર જ્યારે દુનિઆ પરિણામ સ્વીકારવા માટે તેને
બહુ આગ્રહ કરે છે ત્યારે તેમના સતોષની ખાતર કદાચ તેને
સ્વીકારે છે ખરા, છતાં હૃદયથી તેમને એ સ્વીકારમાં કશો
આનંદ રહેલો હોતો નથી તેઓ કદાચ પોતાની છાતી ઉપર
સી. આઈ. ઈ. કે. કે, સી એસ. આઈ નો ખીતાબ ટીંગાડવાની
રજા આપે છે, છતાં સાચા મહાજનો તેને અને સોનેરી રીબ-
નના કટકાને જોઇને અતઃકરણમાં હસ્યા કરતા હોય છે તેઓની
આ હૃદય સ્થિતિ આસપાસનો સમુદાય સમજી શકતો નથી
તેથી આવા મહાપુરૂષને તેઓ પોતાના ટોળા માંહેના એક
તરીકે માની લે છે. કેમકે મહાપુરૂષનું મહત્વ કોઈ પ્રકારના બાહ્ય
દેખાવમા ભાગ્યેજ પ્રતિબિંબિત થાય છે પ્રાકૃત ટોળામા અને
મહાપુરૂષમા તફાવત શું એ પ્રશ્ન જો તમે અમને પુછો તો
અમે એટલોજ ઉત્તર આપીએ તેમ છીએ કે “મહાપુરૂષો એ
બન્ને ભેદ જાણે છે અને પ્રાકૃત સમુદાય તે જાણતો નથી”

આ ઉપરથી તમે જોઇ શકયા હશો કે અનાસક્તિ એજ
સર્વ કાર્યનુ રહસ્ય (Secret of work) છે, અબંધ પરિ-
ણામે વર્તવાની ગુપ્ત કુંચી છે, કર્મયોગનો મર્મ છે, અને

છે કે, તેમનુ સુખ કોઇ બાહ્ય પદાર્થ વિશેષમાં અથવા
પ્રાણી પદાર્થ ઉપર નથી, પરંતુ સુખ અંતરમાં રહેલુ છે, અને
બહાર શોધવાથી તે કદી મળે તેમ નથી. આથી તે મહાજનો
વિપરીત ભાસતા સંયોગો, પરિસ્થિતિઓ અને અનિષ્ટતાઓને
પોતાના હૃદયબળથી અનુકુળ બનાવી શકે છે જ્યા પામર મનુ-
ષ્યો દુ:ખ, ત્રાસ, કષ્ટ, અસંતોષ ક્લેશ આદિનુ નિમિત જુએ
છે, ત્યા બળવાન આત્માઓ અરૂચિકર પરિવેશમાં રહેલુ મંગળ
વિધાન અને કલ્યાણકર સંકેતનુ દર્શન કરે છે અંતરની સુખમય
કે દુખમય અવસ્થાનો આધાર સંયોગોના સુખદાયકપણા કે દુખ
દાયકપણા ઉપર નથી, પરંતુ તેવા સંયોગો પ્રત્યેના આપણા વલણ
(Attitude) ઉપર છે આપણા દૃષ્ટિ બિંદુ (Angle
of vision) ઉપર તે ભાવનાનુ સ્વરૂપ અવલંબીને રહે છે
આથીજ જૈન શાસ્ત્રકારે વેદનીય કર્મને "અઘાતીકર્મ" ની
કોટીમા ગણ્યુ છે, અને તે પ્રકારે વિશ્વને ઉપદેશ્યુ છે કે શાતા
વેદનીય કે અશાતા વેદનીય નામથી ઓળખાતા કાર્મિક સંયો
ગોમાં આપણા સ્વરૂપનો ઘાત કરવાનુ, અર્થાત આપણી ઇચ્છા
વિરૂદ્ધ આપણા ઉપર અસર કરવાનુ, કોઇ પ્રકારનુ સ્વભાવગત
સામર્થ્ય (inherent power) નથી સંયોગોના સુખ-
દાયકપણા કે દુખદાયકપણાનો આધાર મોહનીય કર્મની ગોણતા
કે બહુલતા ઉપર રહેલો છે, અર્થાત મોહમા લપટાવાના આપણા
સ્વભાવના તારતમ્ય ઉપર આપણી સુખમયતા કે દુખમયતાની
ભાવના નિર્ભર છે, એ કદી ન ભૂલવુ જોઇએ જ્યાસુધી
મનુષ્ય અમુક પ્રાણી પદાર્થમા લપટાઇને રહે છે, અને પોતાના
સુખનો આધાર તે પ્રાણી પદાર્થમાં કલ્પે છે, ત્યાસુધી તે મનુ-
ષ્ય તે તે પ્રાણી પદાર્થનો ગુલામ છે, અને તે પોતાનુ જીવન

વિનાનું વર્તન અર્થરહિત અને બેવકુફી ભરેલુ જણાય છે.
પરંતુ આવા મનુષ્યો જો પોતાનાજ કાર્ય પ્રદેશમા જરા બારી-
કાઈથી અવલોકન કરશે તો તેમને જણાશે કે, અમુક પરિણા-
મને લક્ષમાં રાખીને કામ કરનાર મનુષ્ય કરતાં કાર્યમાં પોતામાં
રસ સમજીને, કાર્યને ખાતર કામ કરનાર મનુષ્ય ઘણુંજ સુંદર
કામ કરી શકે છે તમે પોતે એકાદ દુકાનમા. ઓફીસમા અથવા
કારખાનામા જઈને જ્યાં ઘણા મનુષ્યો કામ કરી રહ્યા છે, ત્યાં
જરા નજર કરો, તમને તુર્તજ જણાશે કે, ત્યાં બે પ્રકારના મ-
નુષ્યો કામ કરે છે, એક પ્રકાર એવો માલુમ પડશે કે, જે-
ઓની નજર પોતાની હમેશની રોજી (wages) ઉપર છે,
અર્થાત તેના મનમાં એમજ રમ્યા કરતુ હોય છે કે, "હવે ઝટ
પાંચનો ટકોરો થાય તો આપણુ દનીયુ પુરૂ થાય અને
આઠ આના કે રૂપીઓ આપણા ખાતે જમા બાજુ ઉપર ચઢી
જાય" તેમની નજર હરતા ફરતા ઘડીઆળના કાંટા ઉપર છે,
જેથી રખેને છુટવાના ટાઈમ કરતા એકપણ મીનીટ વધુ વીતી
ન જાય, તેમનુ અંતઃકરણ રોજના પૈસા અને છુટી મળવાનુ
સુચવતા ઘડીઆળના ટકોરા ઉપર જામેલુ રહે છે કામને તેઓ
વેઠ ગણે છે, પ્રભુએ માથે નાખેલી આફત ગણે છે અને છુટી
મળતા, તેમનુ હૃદયકમળ સોળે કળાએ વિકસે છે બીજા પ્રકા-
રના મનુષ્યો એવા જણાશે કે, જેઓ અલબત પોતાના કાર્યને
પોતાના નિર્વાહનુ સાધન ગણે છે, છતા તેના કામમા તેને એ-
ટલો બધો રસ હોય છે કે, કામ દરમ્યાન તે પૈસાને ખાતર કામ
કરે છે તે હકીકત ભૂલી જાય છે પોતાને અમુક કલાક કામ ક-
રવાનુ હોય છે તેનુ પણ તેને વિસ્મરણ થાય છે અને પોતાનું
કામ અને તેટલુ સારી રીતે, સુંદર અને સંતોષકારક થાય તેવી

માટે અર્થ રહિત હોય છે કેટલો સમય વીત્યો, મારા નીમેલા
સમય કરતા મે વધારે વાર કામ તો નથી ખેંચ્યું ને? એવો ખ્યાલ
સરખો પણ તેમને આવતો નથી તેમના કાર્યમાં, અને કાર્ય-
થી ઉત્પન્ન થતા રસમાં તેઓ તલ્લીન હોય છે, આત્મ-પર્યાપ્ત
હોય છે. "પેટને ખાતર આ બધા ધામા ઉધામા કરવા પડે છે"
એવુ પામરનુ કથન કે કાયરની ભાવના તેમના આત્મામા કદી
પ્રવેશતી નથી પેટનો ખાડો પુરાવો એ તેમના મનથી છેકજ
ગૌણ અકિંચિત્કર વિષય છે કપાસનુ વાવેતર જેમ ખેડુત સા-
ડીઓને ખાતર કરતો નથી, તેમ છતાં સાડીઓ આવીજ મળે
છે, તેમ નિર્વાહ-સામગ્રી તે પુરૂષોને તેમના કાર્યમાંથી મળીજ
રહે છે તેમનુ કાર્ય નિર્વાહને ખાતર નહી પણ કાર્ય માહેના
રસને ખાતર, આનંદને ખાતર હોય છે જેમણે દુનિઆમા કા-
ઇક વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ પ્રવૃત્તિની કોઇ એકાદ શાખામા
અગ્રણી હોય છે, તેઓ અવશ્ય જાણ્યે અજાણ્યે પરિણામમા
આસક્તિ રહિત અને કામમાં રસ સમજીને કામ કરનાર હોય
છે. અલબત તેમનુ પરિણામ તેમને મળેલુ હોય છે, છતા તે
પરિણામ કામમાં રસમયતાને લીધે મળ્યુ હોય છે, નહી કે
પરિણામ મેળવવાની હાયવરાળ રાખવાથી. દુનિઆના બધા મહાન
કાર્યો આમ જ થયા છે અને એમ જ થવા યોગ્ય છે
ઘણા અલ્પજ્ઞ મનુષ્યો એમ માનતા હોય છે કે "અબધ
પરિણામે કાર્ય કરનારા પુરૂષો માત્ર પોતાની ભાવનાની સૃષ્ટિમાં
જ વિહાર કરનાર હોય છે દુનિઆદારીના વ્યવહારુ પ્રશ્નોના
તોડ તેવા માત્ર ભવ્ય સ્વપ્નોના આદમીઓથી કદી બને નહી
તત્વના પ્રદેશમા વિચરનારના અંતઃકરણમાં માત્ર તર્કોના કોકડા
વણાતા હોય છે. તેમનું જીવન-વસ્ત્ર માત્ર ભાવનાઓના જ વા-

નો હોય છે, તેના હૃદયમા એવી દૃઢ પ્રતીતિ હોય છે કે મારા સુખનો આધાર અમુક બાહ્ય સયોગો કે પરિસ્થિતિઓ ઉપર નથી, અને ગમે તેવા કફોડા સંયોગો અને વિકટ મામલામાથી પણ મનની જેવીને તેવી સબળ અવસ્થા સહિત હું સોંસરો નીકળી શકીશ તે જાણતો હોય છે કે, હું જે અચળ ખડક ઉપર ઉભો છુ તે ખડકને સમુદ્રનુ ઘુઘવતુ તોફાન તોડી નાખી શકે તેમ નથી, પરતુ ઉલટા તે તોફાની મોજાઓ તે ખડક ઉપર અફળાઇને છિન્નભિન્ન થઈ જશે વળી તે જાણતો હોય છે કે, હુ મારી ક્ષુદ્ર સત્તા વડેજ કામ કરૂ છુ એમ નથી, પરતુ મારા સ્વરૂપ પછવાડે જે અનંત શકિતમાન સત્તા રહેલી છે તે વડે કરૂં છુ આ પ્રકારની શ્રદ્ધા તેને જે બળ અર્પી શકે છે, તે બળ અને ઉત્સાહનુ સ્વરૂપ, જેમણે પોતાના સુખનો આધાર અમુક પદાર્થ ઉપર માનેલો હોય છે તેઓ કલ્પી પણ શકતા નથી પોતાની અમુક યોજના નિષ્ફળ જતાં. અથવા અમુક પ્રાણી પદાર્થમાંથી તેના માટે સુખ કે આનદનો વહતો પ્રવાહ અટકી પડતા, તે પોતાનુ આવી બન્યુ ગણી લે છે, તેઓ પોતાના જીવનને ધુળમાં મળી ગયુ માને છે, અને વિશ્વ તેમના માટે સ્મશાનનુ રૂપ પકડે છે

આથી ઉલટુ, અનાસકત પુરૂપ એમ માનતો હોય છે કે આ મહાન જીવન પ્રવાહમાથી હુ પસાર થઉ છુ આ સમસ્ત જીવનતત્વનો હુ પણ એક અશ છુ, અને વસ્તુત કોઇ પ્રાણી પદાર્થનો તત્વત વિનાશ નહીં હોવાથી બધુ સર્વ કાળ રહેલુ જ છે, એ બધુ મારા વાસ્તવ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી પરતુ મારામાજ હુ પોતેજ તે છુ, આ સર્વનો તે એક અશ છે. તે ભાવનામા તેને અસત ઉત્કટ સુખ (fierce joy) અનુભવાય છે, તેની ભાવનામાંથી ઉદ્દભવતા સુખનો ખ્યાલ આસકત મનુષ્યો કયાંથી

દેખાવ અને ઉપરનો ડામાડોળ તેને બહુજ છોકરવાદી ભરેલો અને હસવા સરખો જણાય છે દુનિયાને બતાવવા માટે તે કશુંજ કરતો નથી લોકોની વાહવાહમા તેને મુદ્દલ રસ હોતો નથી તેની બધી હાજતો, આવશ્યકતાઓ અને જીદગીની જરૂરીઆતો એની મેળેજ પુરી પડી જાય છે તે સાથે અમારે એ પણ કહેવુ જોઇએ કે, તેની જરૂરીઆતો બહુજ ઓછી અને સાદી હોય છે. તેની રૂચિઓ સ્વાભાવિક અને સહજે પુરી થાય તેવી હોય છે. તે બહુજ જુજ માગે છે, જો કે તે જુજ બહુ વિશુદ્ધ, ઉત્તમ કોટીનુ અને સુદર હોવુ જોઇએ તે પોતાના દેહને અને જીવનને નિભાવવાની સામગ્રી હવા, જળ અને માટીમાંથી મેળવી લે છે, અને તે સ્વભાવિક રીતે, સરલતાથી અને સાદાઇથી મેળવી લે છે તેઓ જેમ સુખના માટે દોડાદોડ કરી મુકતા નથી તેમ પૈસાની પાછળ પણ દોટ મુકતા નથી અને તેમ છતા સુખ તેની મેળે તેમને આવીને ભેટે છે તથા નિર્વાહના આવશ્યક સાધનો પણ પોતાની મેળે આવીને તેની સેવામા હાજર થાય છે સ્થુળ દ્રષ્ટિવાળા જીવનમાંથી જેઓ મુકત થઇ ઉચ્ચતર જીવનના ભોકતા બન્યા હોય છે, તેમનો આનદ અમુક પ્રાણી પ્રદાર્થમાં હોતો નથી. પરતુ માત્ર જીવનમાજ તેમનો આનદ છે જે સુખ અને આનદ આસકત અને મોહલુબ્ધ આત્મા પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વિજયની ક્ષણોમાં નથી મેળવી શકતો, તેનાથી હજાર ગણો ચઢીઆતો આનદ અનાસકત આત્મા માત્ર જીવવામાજ, અસ્તિમાનપણામાજ, મેળવી શકેછે

જ્ઞાની જનોનો એ છેવટનો નિર્ણય છે કે સુખના નિદાન કે અવલબન તરીકે જેને ગણવામા આવે છે તે ભલે કોઈ પ્રાણી હો કે પદાર્થ હો, રાજત્વ હો કે દેવત્વ હો, પરતુ અવશ્ય કરીને તેના ભિતરમા દર્દનો કાટો છુપાએલો હોય છેજ

દેખાવ અને ઉપરનો ડામાડોળ તેને બહુજ છોકરવાદી ભરેલો અને હસવા સરખો જણાય છે દુનિયાને બતાવવા માટે તે કશુંજ કરતો નથી લોકોની વાહવાહમા તેને મુદ્દલ રસ હોતો નથી. તેની બધી હાજતો, આવશ્યકતાઓ અને જીદગીની જરૂરીઆતો એની મેળેજ પુરી પડી જાય છે. તે સાથે અમારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે, તેની જરૂરીઆતો બહુજ ઓછી અને સાદી હોય છે. તેની રૂચિઓ સ્વાભાવિક અને સહજે પુરી થાય તેવી હોય છે. તે બહુજ જીજ માગે છે, જો કે તે જીજ બહુ વિશુદ્ધ, ઉત્તમ કોટીનુ અને સુદર હોવુ જોઇએ તે પોતાના દેહને અને જીવનને નિભાવવાની સામગ્રી હવા, જળ અને માટીમાથી મેળવી લે છે, અને તે સ્વભાવિક રીતે, સરલતાથી અને સાદાઇથી મેળવી લે છે તેઓ જેમ સુખના માટે દોડાદોડ કરી મુકતા નથી તેમ પૈસાની પાછળ પણ દોટ મુકતા નથી અને તેમ છતા સુખ તેની મેળે તેમને આવીને ભેટે છે તથા નિર્વાહના આવશ્યક સાધનો પણ પોતાની મેળે આવીને તેની સેવામા હાજર થાય છે સ્થુળ દ્રષ્ટિ-વાળા જીવનમાંથી જેઓ મુકત થઇ ઉચ્ચતર જીવનના ભોકતા બન્યા હોય છે, તેમનો આનદ અમુક પ્રાણી પ્રદાર્થમા હોતો નથી. પરતુ માત્ર જીવનમાજ તેમનો આનદ છે જે સુખ અને આનદ આસકત અને મોહલુબ્ધ આત્મા પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વિજયની ક્ષણોમાં નથી મેળવી શકતો, તેનાથી હજાર ગણો ચઢીઆતો આનદ અના-સકત આત્મા માત્ર જીવવામાંજ, અસ્તિમાનપણામાજ, મેળવી શકેછે

જ્ઞાની જનોનો એ છેવટનો નિર્ણય છે કે સુખના નિદાન કે અવલબન તરીકે જેને ગણવામાં આવે છે તે ભલે કોઇ પ્રાણી હો કે પદાર્થ હો, રાજત્વ હો કે દેવત્વ હો, પરતુ અવશ્ય કરીને તેના ભિતરમા દર્દનો કાંટો છુપાએલો હોય છેજ

છે. તેમ થવાનું કારણ શુ, એમ તમે પુછતાં હોતો ઉત્તરમાં એટલુજ પુનઃ પુનઃ જણાવીએ છીએ કે આત્માના અંતસ્તમ પ્રદેશની પારતૃપ્તિ કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુથી કદી જ થતી નથી એવો ઇશ્વિરી નીયમ છે. તમે ગમે તેવી કોઈ વસ્તુમાં તમારી તૃપ્તિ માની બેઠા હશો તો તમને જરૂર કોઇ અણધારી ક્ષણે નિરાશા આવી ભેટવાની. સુખ, આનંદ કે તપ્તિ કોઇ ઇતિર પ્રાણી પદાર્થમાં નથી, પરતુ તે આપણામાં જ છે, એવો અનંત જ્ઞાનીજનોનો સદેશ છે. અને તેમ છતાં આપણે એવી વસ્તુઓમાં આપણું સુખ રહેલુ માનીએ તો ધારેલા સુખને બદલે એ પરાધીનપણુ આપણા દુ.ખ અને કલેશનુ કારણ નીવડે એમાં કશી જ નવાઇ નથી

આસકત મનુષ્યોના જીવનમાં, મનુષ્ય હ્રદયના કેટલાક ઉચ્ચતમ ગુણો પણ વિકૃતિ પામે છે. પ્રેમ (love) જે આપણા સ્વરૂપનો એક ભવ્યતમ દૈવીગુણ છે, તે પણ આસકત મનુષ્યમાં મોહ, મૂઢતાનું રૂપ પકડે છે આત્માની રસભોગ શકિત કામ-વાસના રૂપે પરિણમે છે મહત્વાકાંક્ષા અને ઉચ્ચ આદર્શ ભણી ગતિ કરવાનો કુદરતી વેગ લોભ અને ગ્રહણશીલતા રૂપે પલટી જાય છે યોગીજનો અને મહાપુરૂષોની ઉચ્ચ સ્વરે એજ ઘોષણા છે કે " પ્રેમ, હજી અધિક પ્રેમ, તેથી હજી અધિક પ્રેમ, પ્રેમમય બનો સમસ્ત વિશ્વને તમારા પ્રેમના આશ્લેષમાં ગ્રહો " અને છતા પણ તેજ પ્રેમમાં જ્યારે સ્વાર્થનો અંશ, સ્વસુખનો ડંખ ભળે છે ત્યારે તે પ્રેમ પોતાની પછવાડે દુ.ખ આપત્તિઓ અને કલેશોની પરંપરાનુ સરઘસ લેતું આવે છે કોઈ આસકત મનુષ્ય જ્યારે એમ કહે છે કે " હુ અમુક મનુ-ષ્યને ચાહુ છુ " ત્યારે તેના હ્રદયમાં તે વાકયનો શું અર્થ-

ન ચાહે તો તમારા જીવનમાંથી બધુ સુખ ઝાકળની પેઠે અ-
ળપાઇ જાય તેમ છે, તો પછી તમે જરૂર ગુલામ છો, સ્વામી
નથી પણ સેવક છો, તમારા સયોગોના પામર દાસ છો, તમારા
પોતાના વિકારો અને આવેગોના કેદી છો. તમે એવી વિકટ આં-
ટીમાં ગુચવાયા છો કે કદાચ અત્યારે નહી તો બે દીવસ પછી
પણ તમારે તમારા પ્રેમના વિષય તરફનો અનાદર સહવો પડશે,
અને તમારૂ જીવન નિરાશાથી છિન્નભિન્ન થઇ જશે તમારી સ્વા-
ર્થમયતાના તારતમ્યને અનુસરીને તમારૂ જીવન ધુળમય
બનવાનુ દર્દનો ઝેરી કાંટો તમારી ચામડીને ભેદીને ઉંડા જરૂર
ઉતરશે કેમકે તમે જે વિષયમા મમતા અને સ્વાર્થ કલ્પેલ છે
તે વિષય આખરે મર્ત્ય છે, મરવાના સ્વભાવવાળો છે, અને ત-
મે તમારા સુખનો આધાર તેના ઉપર રાખેલો હોવાથી તેના
મૃત્યુકાળે તમને અત્યંત વેદના પ્રગટવાની આથી ઉલટું તમે
અનાસક્ત હશો, કર્મયોગી હશો, અબંધ પરિણામે પ્રાપ્ત કર્ત-
વ્યને દૈવી નિર્માણ સમજીને બજાવતા હશો, તો તમારા સબંધે
એ દુખમય ઘટના બનવાની નહિ અનાસક્તિનો અર્થ પ્રેમવિ-
હીનતા નથી, ઉલટુ ત્યા અનંત પ્રેમમયતા છે જેમ વીષ્ટાની ગો-
ળી નખમાં ભરાવીને કમળવનમા ઉડતો ભ્રમર કમળની સુગંધ
લઇ શકતો નથી, તેમ સ્વાર્થી અને આસક્ત પામર, નિસ્વાર્થ,
વિશુદ્ધ પ્રેમનો રસ સમજી કે અનુભવી શકતો નથી તે તો
એમજ લવ્યા કરવાનો કે, "જ્યાં બદલાની કે પ્રતિ ઉત્તરની આ.
કાક્ષા નથી ત્યા પ્રેમ નભેજ કેવી રીતે ?" સામા મનુષ્ય તરફથી
પ્રતિઉત્તર વિનાનો પ્રેમ તે કલ્પીજ શકતો નથી. વિશુદ્ધ, નિર્મળ,
વિકારની ગંધ વિનાનો, સ્વાર્થના ઝેર રહિત પ્રેમનો અર્થ સમજવા,
પ્રિય વાચક! તમે પ્રયત્ન કરો અને તે સમજ્યા પછી અબંધ

તે વાસનાઓ ઠીક હતી, અને તે પોતાના યોગ્યસ્થાને હતી. પરંતુ હવે મનુષ્યત્વની આવી ડહાપણ અને વિવેકવાળી સ્થિતિમાં તે અયોગ્ય, અસ્થાને અને અનિષ્ટ છે. અનાસક્ત મનુષ્ય આ વાસનાઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો ઇતિહાસ જાણતા હોય છે. અને આત્માના કયા અંશમાંથી, તેની કઈ વૃત્તિમાંથી તે ઉદ્ભવે છે તેનુ તેમને સમ્યકજ્ઞાન હોય છે આથી તેઓ નિર્ભય હોય છે પોતાના વિકાસક્રમના ઇતિહાસમાં એ વાસનાઓનુ કયારે શું સ્થાન હતુ તે તેઓ સમજે છે, અને તેથી વર્તમાનમાં તેની અનાવશ્યકતા સમજીને તેનાથી નહી દોરાવા માટે તેઓ સાવધાન રહે છે. ટુંકામાં તેઓ વાસનાના માલીક અને અધિપતિ છે, તેના ગુલામ કે સેવક નથી. તેઓ જાણે છે કે હવે તેમને તેની કશી જરૂર નથી

કર્તવ્ય અને જીવનનો અર્થ, હેતુ અને ઉદ્દેશ અનાસક્ત મહાજનો સારી રીતે જાણતા હોય છે, અને તેથી તે સબંધે તેઓ પ્રાકૃત લોકસમુદાયની ભાવનાઓ અને ભ્રાન્તિઓને હિસાબમાં લેતા નથી મૂર્ખ લોકો માનતા હોય છે કે, કોઈ વૈરી સત્તાએ આ કર્તવ્ય અને ફરજોની વેઠ તેમને ગળે વળગાડી દીધી છે અને હવે તે વેઠાર્યા વીના છુટકો નથી એમ સમજી તેને ખેંચ્યે જાય છે. આથી ઉલટુ આસક્તિ રહિત મહાત્મા તેને એક મહાન કલ્યાણકર, સંકેત. પૂર્ણ મંગળ વિધાન માને છે. અને સમસ્ત વિશ્વના એક કિમતી હક તરીકે ગણે છે કાર્યમાથી ઉદ્ભવતુ સુખ અને શ્રેય તેઓ યથાર્થપણે સમજતા હોય છે. માત્ર તે કાર્ય મોહને વશ થયા વિના અને મુક્ત હૃદયે કરવુ જોઇએ. કાર્ય એજ તેમનો આનંદ છે

આપણું જીવન કાંઇ મહાન અર્થથી ભરેલુ છે. આપણા ભાગ જે કાંઇ કાર્યનો હીસ્સો આવેલો છે તે બજાવી લેવામાં

ચારિત્ર ગઠન.

(૧)

(Character Building)

પ્રત્યેક વાચકને ન્યુનાધિક અંશે ખબર હશે કે આપણે આપણું ચારિત્ર અથવા વર્તન સંકલ્પ બળથી, કેળવણીથી, મનને દમવાથી, સંયમથી અથવા એવા જ પ્રકારના બીજા સાધનોથી ફેરવી શકીએ છીએ વાસ્તવમાં ધર્મ સંપ્રદાયોનો મૂળ હેતુ જ એ હોય છે કે તેને અનુસરનાર વર્ગનુ ચારિત્ર ઉન્નત બનાવવુ, આ લોકનુ અને પરલોકનુ હિત સચવાય તેવા પ્રકારનુ વર્તન તેના અનુયાયી સમાજ ઉપર ઠસાવવુ, અને દેશ કાળની પ્રધાન ભાવનાઓને અનુસરી તે કાળે તેવા ચારિત્રને રચવાની સુગમતા કરી આપવી ચારિત્રગઠન એ પ્રકારની કળા છે એ કળાના અનુશીલનથી માણસ પોતે ધારે તેવો બની શકે છે.

ખાસ કરીને જૈન દર્શને આ શાખા ઉપર અન્ય દર્શનો કરતા અધિક ધ્યાન આપેલુ જણાય છે. શ્રાવકો તેમજ સાધુ વર્ગ માટે એ દર્શનના પ્રણેતા મહાજનોએ વર્તનશાસ્ત્રના નિરાલા ગ્રંથો બનાવી તેમના આગળ વર્તનના આદર્શો ખડા રાખ્યા છે. અને એ આદર્શને અનુરૂપ જીવન ઘડવા માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને વિધિ તેમજ આચાર પ્રવૃત્તિ પ્રબોધી છે મૂળતો આ બધા આચારો ચારિત્રના નિયામક સાધનો હતા, અને તે પ્રત્યેકમા ચારિત્રને ઘડવાનો કાંઈને કાંઈ સંકેત રહેલો હતો શિષ્યની માનસ પ્રકૃતિને અનુસરી તેને

આવવા પામે તો મનુષ્યની પ્રગતિ અટકી પડે એમાં શક નથી

એક કાળે જૈન દર્શન એ ચારિત્રને ખીલવવાની શાળા હતી. તે દર્શને વિહિત કરેલા અનેક આચારો અને વિધિઓ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને બંધ બેસતા થઈ પડે તે માટે સુક્ષ્મબુદ્ધિ અને વિવેકપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા. બધા જ આચારોને બધાજ મનુષ્યો અનુસરે કે પાળે એમ કાંઈ નહોતુ, જેને જેવું ચારિત્ર ખીલાવવું હોય તેને અનુસરતો આચાર તે તે મનુષ્ય અનુસરે એવો નિયમ હતો. જેમ ઇસ્પીતાળ માહેની બધી જ દવાઓ બધાજ દર્દીએ ખાવા જોઇએ એમ નથી, તેમ શાસ્ત્રમા દર્શાવેલા બધા જ આચારો અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનુ અનુશીલન પ્રત્યેક અનુયાયીએ કરવુ એમ ફરજીઆત નહોતુ જેમ અમુક રોગથી પીડિત દર્દવાળાએ આખી ઇસ્પીતાળમાથી અમુક બે ચાર જાતની દવાઓ જ લેવી જોઇએ તેમ, અમુક પ્રકારના ચારિત્રવાળા મનુષ્યે પોતાને જેવા પ્રકારનુ તે ચારિત્ર રચવું હોય તેને અનુરૂપ આચારોજ સેવવા એવું ધોરણ પ્રચલીત હોવું જોઇએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય એ અસંખ્ય યોગોને અને અગણિત સાધનને એક સામટો અનુસરી શકે એમ બને જ નહી શાસ્ત્રો એ દવાખાના જેવા છે જેમ દવાખાનામા અસખ્ય ઓષધિઓ છે તેમ શાસ્ત્રમાં અનેક આચારોની ગોઠવણ કરેલી છે એ બધા જ બધાને માટે નહી, પરતુ તે માહેના અમુક, અમુક પ્રકારના મનુષ્યો માટે છે

શાસ્ત્રીય ગ્રથોમા ચારિત્રને ઘડવાની ગમે તે પદ્ધતિ આપી હોય તે સાથે અત્યારે આપણે કાંઇ સબધ નથી. કેમકે કાળના ઘસારામાં એ બધી વાતો તેના મૂળ સ્વરૂપથી કાંઈ જુદાજ પ્રકારે અત્યારે આપણા જોવામા આવે છે

દુઃખને જોવાવાળી બની જાય છે. અમારૂ એમ માનવું છે કે, ચારિત્ર–ગઠનની પદ્ધતિ કુદરતના સાહજીક ક્રમથી લેશપણ ઉલટી નજ હોવી જોઇએ. દરેક બાબતમાં કુદરતનુજ અનુકરણ કરવું જોઇએ. વિશ્વમાં નિસર્ગશકિત કેવા પ્રકારે કામ કરી રહી છે એના સુક્ષ્મ અવલોકન ઉપરથી જ આપણી બધી ગોઠવણો ઉપજવી જોઇએ જયાં એમ ન થાય ત્યાં ધારેલુ પરિણામ આવતું જ નથી. આથી આપણા મનો ધર્મને નજરમાં રાખીને, તેમજ તે મન કેવા પ્રકારે કામ કરી રહ્યુ છે, એ ક્રમને લક્ષીને હમે આ ચારિત્ર–ગઠનની યોજના વિસ્તારીશું.

પ્રથમ તો આપણે આપણા જીવનનુ લક્ષ્ય નક્કી કરવુ જોઇએ. જયાંસુધી આપણા જીવનમાં કોઈ પ્રકારનો આદર્શ હોતો નથી ત્યાંસુધી જીવન–નૌકા કોઇ પણ ધારેલા સ્થાને જવાને બદલે આ સંસાર સાગરમાં હેતુ–શૂન્યપણે જ્યા રાગદ્વેષરૂપી પવન તેને ધસડી જાય ત્યાં ધસડાયા કરે છે કોઇ પ્રકારનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવો એમા ચારિત્ર–બંધારણનુ રહસ્ય સમાએલુ છે. કેમકે જ્યાસુધી તે નક્કી થાય નહીં ત્યાંસુધી ચારિત્રનુ સ્વરૂપ પણ નક્કી થઇ શકે નહી ચારિત્ર એ બીજુ કાંઇજ નથી પરતુ આપણને આપણા આદર્શ સ્થાન કે લક્ષ્ય સ્થિતિએ પહોચાડવામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ તન મનની અવસ્થા છે તમોએ જેવો આદર્શ નક્કી કર્યો હોય તેને અનુરૂપ બને તેવી મનની સ્થિતિ સ્વયં ઉપજી આવે છે માત્ર તેવી મનો–સ્થિતિ ઉપજાવવા માટે એ સ્થિતિને અગે રહેલા મનના લક્ષણો ઉપર ધ્યાન અને સભાળ રાખવી પડે છે આપણા મનના ઇષ્ટ લક્ષણો એ ગુલાબના રોપા જેવા છે. ગુલાબના છોડ ઉપર જેમ આપણે વધારે સભાળ અને ધ્યાન આપીએ તેમ તે અધિક અધિક વિ-

માંથી એ પ્રકારનું સત્વ આકર્ષવાના. તમારૂ સર્વજીવન અને ચારિત્ર એ આંતરભાવને અનુસરતું બની જવાનું

સામાન્ય મનુષ્યો એમ માનતા હોય છે કે, પોતાના ચારિત્રના જે કાંઇ શુભાશુભ લક્ષણો હોય છે, તેનામાં ફેરફાર કરવો એ કાંઇ પોતાની સત્તાની વાત નથી. તેઓ પોતાની વર્તમાન ચારિત્રની સ્થિતિને તે જેવા રૂપે છે, તેવા રૂપે કાંઈ પણ પ્રશ્ન વિના સ્વીકારીજ લે છે, તેમાં જાણે પોતાનો કાઇજ ઇલાજ નથી એમ માની તેને અચળ, નહિ ફેરવી શકાય તેવી અને દૃઢ માને છે અજ્ઞાન ભરેલી લૌકિક કહેવત પણ "પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના." એમ બોલીને લોકોના અજ્ઞાનને પોષણ આપે છે. યુરોપવાસીઓ પણ એવાજ આશયનુ કથન ઉચ્ચારી સતોષ માને છે કે, "I am just as the Lord made-me" અર્થાત "મને પ્રભુએ જેવો બનાવ્યો તેવો હુ છુ" બધી વાત માત્રનો અત ત્યાં આવી જાય છે, અને જાણે કે હવે સુધારાને માટે કશોજ અવકાશ રહ્યો નથી એમ માની લે છે. ક્રોધી મનુષ્યો પોતેજ પોતાના મુખથી કહેતા સભળાય છે કે "ભાઇ મારો મીજાજ મારા હાથમા નથી, તમારે એ પ્રસગે જરા ખમી ખાવુ હુ મારા જીવને ઘણોય વારી રાખું છુ પણ એ તે શું કાંઈ આપણી મરજીની વાત હતી? એ તો પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના. એ સ્વભાવને સુધારવાની કડાકુટ નકામી છે, કુતરાની પુછડીનો વાકા રહેવાનો સ્વભાવ જેમ કદીજ જતો નથી તેમ મારી પ્રકૃતિ પણ ગમે તેટલા પ્રયત્નથી જવાની નહિ" વાસ્તવમા આમ કહેનાર માણસ ભૂલે છે અલબત ખરૂ છે કે, અજ્ઞાનના ગાઢા આવરણમાં રહેલા આત્માને એ ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ જણાતો નથી છતા પણ તે

આત્મા ધારે તો મનને પણ તેવુજ બળવાન, કાર્યકર અને ઉત્તમ પ્રકારનુ બતાવી શકે છે આપણા મનની સ્થિતિને તે હાલ જેવા રૂપે છે, તેવા રૂપે સ્વીકારી લઇ સતોષ માનવો અથવા તેને અનિવાર્ય, અચળ અને સ્થિર માનવી તે ભૂલ છે. ખરી રીતે તો કોઇ મનુષ્ય અંતઃકરણથી એમ માનતોજ નથી, કેમકે તે બીજાઓને તેમનું ચારિત્ર સુધારવાનો છુટથી ઉપદેશ આપ્યા કરે છે ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ તે ન સ્વીકારતો હોય તો તે કદીજ એવો ઉપદેશ આપે નહીં, પણ જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, જેમના ચારિત્રને હજી સેકડો દીશામાં સુધારવાનુ બાકી છે તેવા મનુષ્યો બીજાઓને અનેક બાબતમાં સલાહ આપે છે, ડાહ્યા અને સમજુ થવાની ભલામણ કરે છે, વિવેકી અને શાણા બનવાની શિખામણ આપે છે, કોઇની નિંદા અને કોઇની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે એમ માન્યા વિના નથીજ ચાલતુ કે તેઓ પોતે અતઃકરણથી માને છે કે, તેઓ પોતે પણ ધારે તો સુધરી શકે તેમ છે, કેમકે જે વાત બીજા માટે શક્ય માને છે, તે પોતાના માટે શા માટે ન માને? જરૂર માનેજ

પરતુ તમે કહેશો કે અમુક બાબતમાં "રસ" હોવો એ કાંઇ મારા હાથમાં નથી એ તો સ્વાભાવિક છે. અમુક પ્રકારના વિષયોમા મને રસ છે અને અમુકમાં નથી તેનુ કાઇ ખાસ કારણ હોતુ નથી એક જણને કારેલાના શાકમા "રસ" અનુભવાય છે ત્યારે બીજાને તેનાં કડવાસ સિવાય કાંઈ જ માલુમ પડતુ નથી. આથી એ "રસ" તો આત્માના બધારણ સાથેજ રચાયેલો જણાય છે. હવે અત્યારે તેમાં ફેરફાર બને નહી, વિશેષ વિચારના અભાવે આ દલીલ સોએ સો ટકા ખરી ભાસે છે, પરતુ વાસ્તવમાં એ સત્ય નથી. રસમાં ફેરફાર થઈ શકે

પરંતુ તે તે જાતના વિષયોના ક્ષેત્ર ઉપર મનને વિહરવા દીધાથી તેમાંથી "રસ" ઉત્પન્ન થાય છે. એ રસ હૃદયમાં બીજનું કાર્ય કરી વધે છે કલ્પનાભોગથી તેને પોષણ પામી વધવાનું બને છે એ વધ્યા પછી આત્મા પરવશ બને છે. જો કે એ બીજને પોષણ અને સામર્થ્ય આત્મા તરફથી જ મળ્યુ હોય છે, છતાં આત્મા તેના આગળ હારી જઇ અધમતામાં ધસડાયા સિવાય રહી શકતો નથી પ્રથમ ક્ષણે રસ ઉપજાવતી વેળાએ, તેને તેમાંથી આવા પરિણામો આવવાની મુદ્દલ શંકા હોતી નથી, પરતુ પ્રિય વાચક ! કદાચ તમારા અંત.કરણમાં આવા પ્રકારનો કોઇ અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવનારો રસ બીજરૂપે રહેલો હોય તો તમારે ચેતવાનુ છે. તેને શોધીને તમારા અંતઃકરણમાંથી ખેચી કાઢો અથવા તેને પોષણ દેવું બધ કરી, તેનાથી વિરોધી રસની જમાવટ કરો અમે કરેલી આ સુચના તરફ તમે અનાદરથી જોશો નહિ તમારા ભાવિના જીવનને અધમ કે ઉત્તમ, આસૂરી કે દૈવી બનાવવાનો આધાર, આ સૂચના તમે ગ્રહણ કરો છો કે નહી, તેના ઉપર રહેવાનો છે. આ દુનિઆમાં મનુષ્યોના હાથથી જે જે ખરાબીઓ અને બુરાઇઓ બની રહી છે તેના મૂળ કારણો આ "રસ" માંથી ઉદ્દભવેલા છે મનુષ્યો પરિણામ તરફ જુવે છે, કારણ ભણી જોવાનો પ્રસંગ માત્ર તત્વજ્ઞો જ મેળવી શકે છે

પરતુ તે સાથે એટલુ પણ સ્મૃતિમા રાખો કે જે "રસ" ભ્રષ્ટતા ભણી ખેચી જાય છે તેજ "રસ" ને યોગ્ય દિશામાં વાળવાથી તે દિવ્યતા ભણી પણ દોરી જાય છે. આત્મામાં એ રસને સક્રમણ પમાડવાની અદ્દભુત સત્તા રહેલી છે, અધમ પરિણામો લાવનારા રસ બીજકોને પોષીને મોટા કરવા એ જેમ

સિદ્ધિમાંથી આવી શકે છે આમ હોઇને નાના કાર્યોમાં સતત ખંત અને પ્રયત્નવડે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી શ્રદ્ધા સંપાદન કરવી એ ચારિત્રઘટનાનું બીજુ પગથીઉ છે. આ શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ જેટલે દરજ્જે અધિક હોય છે તેટલે દરજ્જે મનુષ્ય પોતાના ચારિત્રમાં ઉત્તમ લક્ષણો ઉપજાવવા અધિક અધિક શકિતમાન બને છે. આ એક પરમ સિદ્ધ આધ્યાત્મિક મહા નિયમ છે કે, શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાંજ કાર્ય બને છે. શ્રદ્ધા મનનો ચીલો સાફ કરી બધા પ્રતિબંધોને બાજુએ ખસેડી નાખે છે કામમાં સરલતા કરી આપે છે વિઘ્નોના પ્રસંગે આત્માને અડગ અને સ્થિર રાખે છે. નિર્બળ શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને કાયર બનતા વાર લાગતી નથી. આવાં મનુષ્યો પોતાને તેમજ પારકાને કશાજ ઉપયોગના નથી જરા વિષમ સંયોગો આવતા, અથવા સ્હેજ વિઘ્ન આવતા, હાથમાં લીધેલુ કામ હેઠુ મુકીને પોતાની નિત્યની જુની ધરેડોમા પોતાનુ ગાડુ વાળી લે છે આથી પ્રથમ "રસ" પછી "શ્રધ્ધા" અને તે પછી કાર્યમા પ્રવર્તવાનો "નિશ્ચય અથવા સંકલ્પ" (will-power)

આ સંકલ્પબળના સબંધે બહુ ગેરસમજુતી પ્રવર્તેલી જણાય છે ઘણા લોકો માને છે કે સંકલ્પબળ એ જાણે મુઠીઓવાળી ગુસ્સાથી ભ્રકુટિ ચઢાવી, જોરપૂર્વક કોઈ આંતરબળનો કરેલો ઉપયોગ છે સંકલ્પબળને અને આ બળના દેખાવને કશોજ સબંધ નથી સંકલ્પબળ એ એક પરમ સત્તાધારી સત્વની આજ્ઞા છે. જેમ રાજાના એક ઠરાવ (resolution) મા કાંઇ ઉપર જણાવ્યુ તેવુ જોર કે બળ હોવાની કશીજ જરૂર હોતી નથી માત્ર એ ઠરાવ પ્રમાણે અમલ થવાનોજ એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાજ બસ છે. તેમ આપણા સંકલ્પને-

આ સમગ્ર વાતનુ ગુપ્ત રહસ્ય સમાએલુ છે આપણુ અત્યારનું ચારિત્ર શેનુ બનેલુ છે, એ તમે બારીક ધ્યાન આપી કદી જોયુ હશે, તો તેમને માલુમ પડયું હશે કે, તે વંશ ક્રમાનુગત સંસ્કારો અથવા પ્રાપ્ત કરેલી ટેવોનુંજ બનેલુ છે. અત્યારે પણ એ વિષયની આલોચના કરી જોશો તો એ વાતની પ્રતીતિ તમને આ ક્ષણે જ મળશે. તમે એવી અનેક પ્રવૃતિ, અનેક કાર્ય કરો છો કે જેમાં તમને કાંઇ વિચાર અથવા ઉહાપોહ કરવાની જરૂર જણાતી નથી; તેનુ કારણ એજ હોય છે કે, તેમ કરવાને તમે ટેવાઈ ગયા હો છો, અમુક પ્રકારેજ તમારૂ પ્રવર્તન છે કેમકે તેમ પ્રવર્તવાની તમે ઘણા વખતથી "ટેવ" પાડી છે તેમને હજી એ વાતની શંકા છે ? એમ હોય તો તમે તમારી આસપાસ નજર કરો અથવા તમારા પોતાના અંતઃકરણમાં દ્રષ્ટિ સ્થાપો, અને તમને જણાઇ આવશે કે, તમે ઘણી જુની ટેવો ગુમાવી છે અને નવી ટેવોને તે જુની ટેવોનુ સ્થાન આપેલ છે, ચારિત્રનુ બંધારણ એ ટેવોનુજ બંધારણ છે, અને ચારિત્રનુ પરિવર્તન એ ટેવોનુજ પરિવર્તન છે. આ વાત કદાચ તમે આ વાંચ્યા અગાઉ પણ જાણતા હશો અને આથી તમતે નવુ તત્વ કદાચ નહી મળેલુ તમે માનતા હશો, પરંતુ આ વાતને તમારા અંતઃકરણમાં દ્રઢપણે અંકિત કરવાથી તમને અનેક મર્મની હકીકત અવગત થશે.

અને તે સાથે બીજુ એ સ્મૃતિમાં રાખવું યોગ્ય છે કે, ટેવ એ આંતરમનમાં રહે છે, ખરૂં છે કે, ટેવનુ ઉત્પત્તિ સ્થાન આપણા બાહ્યમનમાં હોય છે, અર્થાત્ જ્યારે તે નવીજ પડે છે ત્યારે તેને આપણે ભાનપૂર્વક (consciously) પોષીને ઉછેરીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે તે ટેવ સ્થિર થાય છે ત્યારે તે

પાછો ખેંચી જતી. કેટલીક વાર તો દઢ સંકલ્પ કરીને પાછો નજ હઠવાનો હુ નિશ્ચય કરતો, પણ જ્યા તે સર્પ જોરથી પોતાની ફણા અફાળે કે તુર્ત હુ ભાગી જતો અને મારો નિશ્ચય નિશ્ચયને ઠેકાણે રહેતો." સંકલ્પ બળ કરતા ટેવનુ બળ અધિક છે એમ ડારવીન માનતો હતો.

પરંતુ અમે હિંમતથી કહીએ છીએ કે; ગમે તેવી પ્રબળ ટેવને આપણા ચારિત્રમાંથી આપણે દુર કરી શકીએ તેમ છીએ સરત માત્ર એટલીજ કે, આપણા આંતર મનમાં એ ટેવથી વિરોધી ટેવ દાખલ કરવી અને વિચાર તેમજ કાર્યની એક જુદીજ દિશા ગ્રહણ કરવી.

નવી ઉત્તમ ટેવનો આપણા ચારિત્રમાં સચાર થાય તેવો સકલ્પ કરતી વખતેજ એ ટેવ આપણે પાડતા હોઇએ છીએ તેમ નથી. વાસ્તવમા એ ટેવને આપણા બધારણમા સ્થિર થવાનો ખરો પ્રસંગ એ સકલ્પ કર્યા પછી જ આવે છે. એ સકલ્પ અથવા પ્રબળ ઇચ્છા કર્યા પછી આપણું આંતર મન (Subconscious mind) એ ટેવને પોષવા માડે છે. આપણે જ્યારે ભાનપૂર્વક અથવા બુદ્ધિના વ્યાપારદ્વારા ટેવને દાખલ કરતા હોઇએ છીએ, તે વખતે તો આપણે એ કાર્યનો બહુજ થોડો હિસ્સો દાખલ કરતા હોઇએ છીએ. પરતુ એ કાર્યને પુરૂ કર્યા પછી જ્યારે આપણા બાહ્ય મનને બીજા કોઇ કાર્યમાં પરોવીએ છીએ ત્યારે આપણુ આતર મન તે કાર્ય ઉપાડી લે છે અને આપણને ખબર પણ ન પડે તેમ ટેવને આપણી પ્રકૃતિનોવિભાગ કરતુ હોય છે આજે શીખેલો પાઠ આવતી કાલે સરલ થાય છે તેનુ કારણ એજ હોય છે કે, દરમ્યાનના વખતમા આંતર મને એ પાઠ ઉપર બહુ કામ કરેલું હોય છે આતર મનમા એક સસ્કાર

હિત ટેવ રૂપે પરિણમી શકે. એ ટેવ જ્યારે આપણામાં દૃઢ થાય છે, ત્યારે આપણા બધા કાર્યમાં તે પ્રેરક શક્તિ (motive power) રૂપે વર્તે છે. અર્થાત્ આપણી બધી પ્રવૃત્તિમાં તે સહચારી ભાવે હોય છે. જો કે આપણને તે વખતે તે હેતુ, પ્રેરકબળ, કે ટેવ એકેનુ વ્યક્ત ભાન કે ઉપયોગ (Consciousness) હોતો નથી. છતાં વાસ્તવમાં આપણે તે કાળે એક બળવાન ઉત્તમ ટેવની ઉત્તેજનાવડેજ પ્રવર્તતા હોઇએ છીએ Herbert Spencer નામના ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિના વિદ્વાને ખરૂ કહ્યું છે કે—"The habitually honest man does what is right not consciously because he 'ought' but with simple satisfaction, and is ill at ease till it is done અર્થાત્ જેને પ્રમાણિકપણુ ટેવરૂપ બની ગયુ છે, એ વ્યાજબીજ કરે છે, અને તેમ વ્યાજબી કરતી વખતે તે એમ સમજીને નથી કરતો કે વ્યાજબી કરવુ એ મારી ફરજ છે માટે કરૂં છુ, પણ જ્યાં સુધી તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તેને ચેન પડતું નથી"

ઘણા વિચારકો અને લેખકો એમ માનતા હોય છે કે, ઉપયોગ વિના, ભાન રહિતપણે આચરેલું સદાચરણ કાંઇ કામનુ નથી. કેમકે ત્યાં સુવિકસિત નૈતિક જ્ઞપ્તિ (Developed moral consciousness ને અવકાશ હોતો નથી આ મત અનેક ઉત્તમ કોટીના વિદ્વાન મનુષ્યો ધરાવતા જણાય છે દાખલા તરીકે અમેરીકાનો સમર્થ પંડિત Josiah Royce એક સ્થળે એમ જણાવે છે કે "The establishment of organised habit is never in itself enough to ensure the growth of an enlightened moral Consciousness" એટલે કે " માત્ર પ્રકૃતિભૂત બની ગયેલી કોઇ

હોય છે નાનપણમાંજ પ્રમાણિકપણાની ભાવના દૃઢ અંકિત થાય તો મોટી વયે તે ટેવને અનુસર્યા વિના તેને ચાલતુ નથી. તેજ પ્રકારે નાનપણમાંથીજ ખંત ઉદ્યોગ, ધૈર્ય, પ્રયત્ન આદિ સુંદર ટેવો પડી ગયેલી હોય તો મોટી વયે તે સર્વ દેશીય વિજયની ઉપદાન સામગ્રીનુ કાર્ય બજાવે છે વ્યક્તિનુ, સમાજનુ દેશનું કે વિશ્વનુ કલ્યાણ એ ટેવોની સારતા કે અસારતા ઉપર અવલબીને રહેલુ છે જે દેશોમાં કે સમાજોમાં એ "ટેવો" કેળવવા ઉપર લક્ષ્ય અપાતુ નથી તેની ઉપર અધોગતિ અને નિષ્ફળતાની છાપ નિરતર પડેલી રહેલીજ જોવામા આવે છે. સારી ટેવોની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ન્યૂન છે

(૩)

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે "સારી ટેવો ઉપજાવવા માટે શું કરવુ ?" ઉત્તર તૈયાર છે, અને તે આ પ્રમાણે છે.-- "તમારા મનમા એક ઇષ્ટ માનસમૂર્તિ (mental image) રચો, અને તે મૂર્તિની આસપાસ, તે મૂર્તિને અનુરૂપ ટેવને ઉપજાવો" સ્પષ્ટતાને ખાતર ચાલો અધિક વિવેચનમા ઉતરીએ

આપણી આસપાસ આપણે જે કાઈ સ્થુળ રચનાવાળી સૃષ્ટિ જોઇએ છીએ તે બધી એક માનસિક ચિત્રને અનુસરીને બહિર્ભાવ પામેલી છે, વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે એક માનસિક ચિત્રને જ અનુસરીને બધી સ્થુળ ઘટનાઓ રચાતી માલુમ પડે છે કેટલીક રચનાઓ મનુષ્યના આતર ચિત્રને અનુસરીને, કેટલીક પશુઓના મનને અનુસરીને અને કેટલાય દિવ્ય સત્ત્વોની યોજનાને અનુસરીને રચાયેલા હોય છે વિશ્વનો નિયમ જ એ પ્રકારે છે કે, પ્રત્યેક રચના પ્રથમ આતર જગતમા હોય છે અને ત્યાથી તે સ્થૂળ જગતમા અવતરણ પામે છે ચારિત્રની રચના સબંધે પણ

એ ચિત્ર જ તમારી ચારિત્રની ઇમારતનો પાયો છે. એ પાયાની ઉપર જ તમારૂ ભાવિનુ ચણતર થવાનુ છે. એ યોજના (Design) ને અનુંસરીને જ તમારે રચનાત્મક કાર્ય (Constructive act) કરવાનું છે. એ ચિત્ર ઉપર મનને વિરામ પમાડો, તેની પૂજા કરો, જેને કોઈ પ્રકારનો જીવન-ઉદ્દેશ છે તેમણે તો આ માનસમૂર્તિનું પૂજન કરવુ જોઇએ સ્થુળ મૂર્તિપૂજા પણ જો આ ઉદ્દેશને કોઇ અંશે સિદ્ધ કરી શકતી હોય તો અમે તેને પણ કર્તવ્ય માનીએ છીએ. વિશ્વને "મૂર્તિપૂજા" વિના ચાલતુ નથી-ચાલે તેમ પણ નથી હાલ તો આપણે આપણા પ્રસ્તુત વિષયને છોડીને અવાંતર વિષયમાં ઉતરવુ યોગ્ય નથી. પરંતુ એટલુ તો કહીશુ કે, જ્યા મૂર્તિ-પૂજા નથી ત્યા પ્રગતિ, વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ નથી. પણ મૂર્તિ-પૂજા ક્યા સ્થાને નથી ? બધે જ છે

કલ્પના વડે એ ઇષ્ટ લક્ષણોને તમારી ચારિત્ર ઘટનામાં જુઓ, અને જાણે તે તમારામા અત્યારેજ છે તેમ વર્તો તે પ્રમાણે તમારૂ વર્તન છે, અને જીવનના પ્રત્યેક પ્રસગમા તમે તે લક્ષણનો પરિચય આપો છો, એમ મનોમય જુઓ. ગમે તેવા પ્રબળ પ્રલોભના પ્રસગમા કે ગમે તેવા વિકટ મામલામાં તમે તે લક્ષણનો ત્યાગ નથીજ કર્યો, એમ કલ્પનામા નક્કી કરો. એ લક્ષણને જતુ કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો હોય, તેને ક્ષણભર છોડી દેવાથી તમને મોટો લાભ થતો હોય, છતા તમે તેને ખત, ઉત્સાહ, ધૈર્યથી સતતપણે વળગીજ રહ્યા છો, એમ કલ્પનામા જુઓ, વખતના રહેવા સાથે આ ચિત્રનો તમારા જીવનમાં આવિર્ભાવ થયા વિના રહેશે નહી. કલ્પનાના જળ વડે સિંચાએલુ ચારિત્રનુ બીજ મનોમય ભૂમિકાની માટીમાંથી બહા-

પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેનામાં ખંત નથી, સળંગ સતત પણે કામ કરવાની ધીરજ નથી તેઓ આ યુક્તિથી એ ઇષ્ટ લક્ષણને પોતામાં જમાવી શકે છે. તેણે ખંતનું મનોમય ચિત્ર રચીને તેની "પૂજા" કરવી જોઇએ, પોતાને તેવો કલ્પનામાં જોતા શીખવું જોઇએ, કાર્યમાં તેણે તે ચિત્રને અનુસરતું જીવન ગુજારવુ જોઇએ, અને એમ કરતા કરતાં એ વર્તન "ટેવ" રૂપ બને ત્યારે તે ચારિત્રનો વિભાગ બને છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ બહુ બીકણ, પગલે પગલે ડર ખાવાવાળા અને ભીરૂ છે, તેમણે પોતાની કલ્પનામાં પોતાને નિર્ભય, નિશ્ચિત, પરમાત્મસત્તાવડે સુરક્ષિત જોવા જોઇએ, અને ક્રમે ક્રમે તે લક્ષણ તેના જીવનમાં સક્રાંત થયા વિના રહેશે નહી એવુ એક પણ લક્ષણ નથી કે જે આ પ્રકારે વિકસાવી ન શકાય. ચારિત્રગઠનની આ યોજનાવડે હજારો મનુષ્યોએ પોતાની જાતને નવી જ બનાવી દીધી છે

આ માર્ગમાં જો કોઇ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી હોય તો તે એજ છે કે, લોકોને પોતાના બળમાં વિશ્વાસ નથી. તેઓ ધારે તેવા બની શકે તે વિષયમા તેમને બહુજ શંકા રહેલી હોય છે. "હુ કરી શકીશ" એટલુજ વાકય અર્થ સહિત જો તેઓ કદાચ બોલી શકે તો તેઓ પોતાના જીવનમાં અદ્‌ભૂત ફેરફાર કરી શકે તેમ છે. પરતુ કમનસીબે તેઓ એમજ મનવડે નક્કી કરીને બેઠા હોય છે કે "અમે તો જેવા છીએ તેવાને તેવાજ રહેવા નિર્માયા છીએ" તેમને એટલુ ભાન થાય તો કેવુ સારૂ કે તેમની આત્મઘટનાનું કામ આ ભૂમિકાએ હજી પરિસમાપ્ત થયું નથી, પરંતુ હજી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ સુધી આગળને આગળ ચાલવાનુ છે. પોતાને જેવા થવુ હોય તેવુ બનવાનુ બીજ પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં રહેલુંજ છે. લોકો માનતા હોય છે કે, કલ્પવૃક્ષ માત્ર દેવ ભૂમિકામાંજ છે, આ મૃત્ય ભૂમિમાં તો માત્ર

હોય, જેઓ પોતાના સર્વ કાર્યો તેમજ મનોવૃત્તિને કાબુમાં રાખી શકતા હોય અને જેઓએ પોતામાં અમુક પ્રકારની ઉત્તમ "ટેવો" ને પ્રકૃતિમાં એક રસ કરી દીધી હોય આપણી વિદ્યાશાળાઓમાં આ પ્રકારની પદ્ધતિ ક્યારે દાખલ થશે ?

આ વિષયની સમાપ્તિ કરતાં પહેલા સમર્થ તત્વજ્ઞ પંડિત Herbert spencer ના નીચેના અમર શબ્દોને આ સ્થળે ટાંકવાની વૃત્તિને અમે રોકી શકતા નથી આત્મસંયમ અને ચારિત્ર વિશે લખતા તે મહા પંડિત જણાવે છે કે "In the supremacy of self control consists one of the perfections of the ideal men Not to be impulsive-not to be swayed hither and thither by each desired but to be self-restrained, self-balanced, governed by the just decision of the feelings in Council assembled + + + + that it is which moral education strives to prodace" અર્થાત્:-"આત્મસંયમની ઉત્કૃષ્ટતામા આદર્શ-મનુષ્યની સપૂર્ણતા રહેલી છે. આવેગ અથવા તાત્કાલિક વૃત્તિ ક્ષોભને વશ થઈને કોઈ કામમાં ન ઝપલાવવુ પ્રત્યેક વાસનાતરગવડે અહીથી ત્યાં અને ત્યાથી અહિ તણાયા ન કરવુ, આત્મ-દમન કરવુ, સમભાવ વિશિષ્ટ રહેવુ, બધી વૃત્તિઓને સભામાં આમત્રણ કરીને તેમણે એક મતે સ્થાપેલ નિર્ણયથી નિયમાવુ, આવી પરિસ્થિતિને ઉપજાવવી એ નૈતિક શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે."

અમારો પણ આજ લક્ષ્ય છે "આત્મ-સયત વર્ગ" માં તમારી જાતને દાખલ કરવા તમે શકિતમાન બનો એજ અમારી શુભેચ્છા અને પ્રાર્થના છે

વૈરાગ્ય શુ છે તે વિધિરૂપે કહેવા કરતાં તે શું નથી તે કહેવા દો. વૈરાગ્ય તે કંટાળો નથી. સંસાર અને સસારના પ્રાણી પદાર્થો પ્રત્યેનો અણગમો તે પણ વૈરાગ્ય નથી. ખરૂં છે કે, કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ જનહૃદયમાં સંસાર પ્રત્યે આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉપજાવવાનો ઉદ્યોગ થયો છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના ભાવ પ્રત્યે ડાહ્યા અને જ્ઞાની જનોની સંમતિ નથી જગતથી નાશી છુટવું તે વૈરાગ્ય નથી, પણ ભીરૂતા છે. દુનિયાની મુશીબતોથી ડરીને તેનો ત્યાગ કરવો તે સદ્ગુણ નથી, પણ કાયરતાનો બુરો દોષ છે. આપણને મનપ્રસંદ સ્વરૂપે સંસારે દેખાવ ધારણ ન કર્યો તેથી તેનાથી રીસાવું તેમાં ડહાપણ નથી, પણ બાલીશતા છે, અને એવા હરકોઇ પ્રકારના ભાવોમાંથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય તે કલ્યાણને અર્થે નથી, પણ અધોગતિ અવનતિ અને પતનને અર્થે છે.

મનુષ્ય સંસારથી છુટીને કયાં જાય તેમ છે? સંસાર એ કાંઇ ઇંટ માટીના મકાનનો નથી. તે સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા, બંધુ કે મિત્ર નથી. તે ધન, વિભવ, વિલાસના સાધનો કે વ્યાપાર ઉદ્યોગ નથી. સસાર એ કશામાં નથી અને તેના ત્યાગથી સંસારનો વાસ્તવ ત્યાગ થયો સમજવો યોગ્ય નથી. મનુષ્યનો ખરો સંસાર તેના હૃદયમાં છે. ઉપરની બધી ચીજો તે ખરા સસારમાંથી ઉદ્ભવે છે સંસારનું ઉપાદાન મનુષ્યનાં હૃદયમાં છે. તે વસ્તીમાં હોય કે જંગલમાં હોય, પણ ત્યા તેનો સસાર ભેગો જ હોય છે. સંસાર ઉપજાવનાર વાસનાના હૃદયમાથી ત્યાગ થવા પહેલાં; સસારનો ત્યાગ કર્યાનુ કહેવામાં આવે છે તે વાત અમારા ગળે ઉતરતી નથી. મનુષ્ય સ્થુળ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તેનાથી ભાગી છુટે, પણ તેના હૃદયથી તે કયા નાશી છુટે તેમ છે? ત્યાગ,

વૈરાગ્ય શું છે તે વિધિરૂપે કહેવા કરતાં તે શું નથી તે કહેવા દો. વૈરાગ્ય તે કંટાળો નથી. સંસાર અને સંસારના પ્રાણી પદાર્થો પ્રત્યેનો અણગમો તે પણ વૈરાગ્ય નથી. ખરૂં છે કે, કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ જનહૃદયમાં સંસાર પ્રત્યે આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉપજાવવાનો ઉદ્યોગ થયો છે પરંતુ તેવા પ્રકારના ભાવ પ્રત્યે ડાહ્યા અને જ્ઞાની જનોની સંમતિ નથી જગતથી નાશી છુટવું તે વૈરાગ્ય નથી, પણ ભીરૂતા છે. દુનિયાની મુશીબતોથી ડરીને તેનો ત્યાગ કરવો તે સદ્‌ગુણ નથી, પણ કાયરતાનો બુરો દોષ છે. આપણને મનપ્રસંદ સ્વરૂપે સંસારે દેખાવ ધારણ ન કર્યો તેથી તેનાથી રીસાવું તેમાં ડહાપણ નથી, પણ બાલીશતા છે; અને એવા હરકોઇ પ્રકારના ભાવોમાંથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય તે કલ્યાણને અર્થે નથી, પણ અધોગતિ અવનતિ અને પતનને અર્થે છે

મનુષ્ય સંસારથી છુટીને કયા જાય તેમ છે? સંસાર એ કાંઇ ઇંટ માટીના મકાનનો નથી. તે સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા, બંધુ કે મિત્ર નથી. તે ધન, વિભવ, વિલાસના સાધનો કે વ્યાપાર ઉદ્યોગ નથી. સંસાર એ કશામાં નથી અને તેના ત્યાગથી સંસારનો વાસ્તવ ત્યાગ થયો સમજવો યોગ્ય નથી મનુષ્યનો ખરો સંસાર તેના હૃદયમાં છે. ઉપરની બધી ચીજો તે ખરા સંસારમાંથી ઉદ્‌ભવે છે સંસારનું ઉપાદાન મનુષ્યનાં હૃદયમાં છે. તે વસ્તીમાં હોય કે જંગલમાં હોય, પણ ત્યાં તેનો સંસાર ભેગો જ હોય છે. સંસાર ઉપજાવનાર વાસનાના હૃદયમાંથી ત્યાગ થવા પહેલાં; સંસારનો ત્યાગ કર્યાનું કહેવામાં આવે છે તે વાત અમારા ગળે ઉતરતી નથી. મનુષ્ય સ્થુળ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તેનાથી ભાગી છુટે, પણ તેના હૃદયથી તે કયા નાશી છુટે તેમ છે? ત્યાગ,

છે તેવો સુકો, કઠીન અને રસહીન નથી પણ સ્નિગ્ધ, સુકોમળ અને રસમય છે. અત્યારે તેવો નથી ભાસી શકતો તેનું કારણ એ છે કે, આપણને સાચો વૈરાગ્ય નથી, અને સાચો વૈરાગ્ય શું કહેવાય તે આપણે છેક ભૂલી ગયા છીએ એ આપણી મોટામાં મોટી કમનસીબી છે.

આપણે જોયું કે રસમાં રાગ હોવો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેનાં તે પ્રકારના રસમાં હમેશને માટે રાગી બની બંધાઇ રહેવુ તે મૂર્ખાઇ છે. કેમકે જેરસમાં અત્યારે આપણું બંધન છે તે રસ કરતાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારના રસો કુદરતે આપણા માટે આપણા વિકાસના માર્ગમાં આગળ નિયોજી રાખ્યા છે કુદરત આપણને કહે છે કે "તમારે આગળને આગળ પ્રયાણ કરવુ પડશે. તમે એકજ સ્થાને એકજ પદાર્થમા રાગી બની બંધાઇ રહો તે મને પસંદ નથી તમે આગળ ચાલો, તમને આથી પણ ઘણો સારો રસ ત્યાં મેળવી આપવાનુ હુ માથે લઉ છુ. એકજ સ્થળે બંધાઇને પડયા રહેવું તે તમારા આત્માના સ્વાભાવિક બધારણથી ઉલટું છે, તેમજ મારા નિયમથી પણ વિરોધી છે માટે હાલ પ્રાપ્ત થયેલા રસમાં મોહ પામી ગળીઆ બળદ પેઠે પડયા ન રહો કદાચ હઠથી તેમ કરશો તો મારે તમારાં હ્રદય ઉપર આઘાત કરીને તમારો મોહ છોડાવવો પડશે. અને તેમ થશે ત્યારે તમને બહુ માઠુ લાગશે ". નિસર્ગનો મહા નિયમ એજ ભાવના આપણા અંતરમાં ગુંજાવી રહ્યા છે. આપણે તેને ધ્યાન આપી સાંભળીએ તો આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ સરલ થાય, એટલુજ નહિ પણ તે આઘાત વિનાનો, આનંદપૂર્ણ અને રસમય બન્યો રહે.

બહાર જઈ અતિ માત્રામાં ભોગવવું, તેમજ તેના તે ભોગને આસક્તિપૂર્વક વળગી રહેવુ

આપણા માંહેના ઘણા જણાએ શાસ્ત્રો વાંચીને તેમાથી એવો અર્થ તારવ્યો છે કે, દરેક પ્રકારના સ્થૂળ સૂક્ષ્મ વિષયો, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ, સર્વ કાળ, સર્વ દેશ અને સર્વ અવસ્થામાં એક સરખી રીતે અનિષ્ટ અને આત્માને અધોગતિમા દોરી જનાર છે આ માન્યતા સાથે તત્વદૃષ્ટિને ઘણો મહત્વનો મતભેદ છે તત્વદૃષ્ટિએ ખરી વાત એ છે કે, આત્માના વિકાસક્રમની જે અવસ્થાએ જે વિષયોનો ભોગોપભોગ સ્વાભાવિક હોય છે તે અવસ્થામાં તે વિષયોનો ભોગોપભોગ નિંદાપાત્ર નથી એટલુજ નહી પણ તે દ્વારાજ તેમના ક્રમવિકાસનો સંકેત નિર્માયો હોય છે. પશુસૃષ્ટિમાં દૃશ્યમાન થતા તેમના વિવિધ પ્રકારના ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોપભોગોમાં તેમના આત્મવિકાસનો સંકેત કયા રહેલો છે એનુ વિવેચન કરતા એક જુદોજ લેખ થઈ પડે તેમ છે, તેથી વિષયાંતર નહીં કરતાં સિદ્ધાંતરૂપે એટલુજ કહેવા દો કે પશુઓ તેમના ઇન્દ્રયજન્ય સુખ અને દુઃખના અનુભવો અને સંસ્કારો વડેજ મનુષ્યપદનો અધિકાર ધીરે ધીરે મેળવી શકે છે

આત્મા મનુષ્યત્વની ભૂમિકાએ આવ્યા પછી તેનામાં પશુતા અને પશુઓને સુલભ ભોગોની લાલસા કમી થતી જાય છે એવો કુદરતનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. તેમ છતાં અત્યારે ભાસ્યમાન થતો " મનુષ્ય " એ સોએ પોણોસો ટકા પશુ છે. તેનામાં હજી પશુત્વ કાળના સંસ્કારો, ભોગાનુભવો, અને વિકારોનું તારતમ્ય ઘણુ વધારે છે પશુત્વની ભૂમિકાને વળોટીને ઘણો પંથ કાપ્યો ન હોય એવી કોટીના જ મનુષ્યો

હોવા છતાં બીલાડી માટે તે ચોરી નથી, એવી ચોરીનું કાર્ય બીલાડીના જીવન નિર્વાહ માટે બીલાડીને જરૂરતું છે

મનુષ્યના શરીરસરક્ષણ, જીવનનિર્વાહ, બુદ્ધિવિકાસ, હૃદય વિસ્તાર અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ માટે જે બાહ્યાંતર ક્રિયાઓ કુદરતે આવશ્યક ગણી છે તેમાં આપણને સ્વાભાવથીજ શરમ જેવું કશુ ભાસતુ નથી. અને તેથી તેવી પ્રવૃત્તિનુ સેવન એ આપણી સર્વદેશીય ઉન્નતિ માટે ધર્મ્ય છે એવી પ્રવૃત્તિમા આહારગૃહણ શરીરશુધ્ધિ, સંતાનોત્પાદન, આદિ જે જે વ્યવહારિક ઘટનાઓનો સમાવેશ થતો હોય તેના વિવેકપુરઃસર નિયમાનુસાર સેવનમા કશોજ અધર્મ નથી, એટલુજ નહિ પણ તે માર્ગે થઇને જ આપણી ઉન્નતિનો વિજયરથ ચાલવા નિર્માએલો છે. તેમાં શરમાવા જેવું કે છુપાવવાનુ મન થાય એવુ કાંઇજ નથી એનો સમજણ વિના ત્યાગ કરવો એ વિરાગ નથી, પણ ઉન્નતિના આવશ્યક સાધનોનો હેતુ પૂર્વક સાધેલા વિનાશ છે.

વિરાગ માત્ર એ પદાર્થોમાં જ હોવો અને ઉપજાવવો ઘટે છે કે જે પદાર્થો આપણા વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ આપણને શોભતા નથી. મનુષ્યને શુ નથી શોભતું એ તેનુ હૃદય તેને પ્રત્યેક ક્ષણે કહ્યા જ કરતુ હોય છે. તેનુ હૃદય તેને નિરતર ડખ મારી યાદી આપ્યા કરે છે કે "હવે અમુક પ્રવૃત્તિ તારા માટે શોભા ભરી નથી તે માટે હવે તારે શરમાવું જોઇએ તુ દુનિયામા ઉંચુ મ્હો રાખી બોલી શકે તેવું નથી" વ્યભિચારી, વિશ્વાસઘાતી, અથવા દુરાચારી મનુષ્યના મુખ સામુ જુઓ અને તેની ચક્ષુઓમાં તેના આત્માનો ઉંડો ડખ કોતરાએલો તમને ભાસ્યમાન થશે તેને પોતાના આત્મા ઉપર તિરસ્કાર આવે છે તેમ સુચવનારી અવ્યકત છાપ

સાધ્યો હતો તે નિયમ બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને તેના વિશેષ વિકાસ અર્થે યોજતા તે શીખે છે અને તે પ્રકારે તે ધારે તો કુદરતે તેને માટે ઈચ્છેલો વિકાસ તે યથાયોગ્ય સાધી શકે છે.

પરંતુ કુદરતે, મનુષ્યને જે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે બુદ્ધિ અને કાર્ય-સ્વાતંત્ર્ય આપેલાં છે, તે હેતુને સફળ કરવાનો ઉદ્યોગ ન કરતાં, અકૃતજ્ઞ અને સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય, પોતાનો મનુષ્યત્વનો પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવવાને બદલે પશુ બનવાનું પસંદ કરે છે તે જાણતો હોય છે કે તે વાત તેને શોભતી નથી છતાં પશુત્વકાળમાં અનુભૂત સુખના સંસ્કારોની અવ્યક્ત સ્મૃતિથી તે અનિષ્ટ પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય છે અને તેમાં સૌથી ખેદકારક ઘટના તો એ છે કે, તેવા ભોગોને ઉત્કટપણે ભોગવવા માટે તે પોતાની બુદ્ધિની મદદ લે છે બુદ્ધિશક્તિ મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે કુદરતે યોજી છે. પરંતુ તેજ સાધનદ્વારા મનુષ્ય પોતાને બને તેટલો વધારે પશુ બનાવવા પ્રયત્ન કરી તે ઈશ્વરી શક્તિનો અધમ ઉપયોગ કરે છે પોતાના ભોગ વિલાસની તૃપ્તિ માટે આજે મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિનો કેવો છુટથી ઉપયોગ કરે છે એ કોઈથી ભાગ્યેજ અજાણ્યું હશે મનુષ્ય દ્રવ્યવાન બનવાને માટે, અને તે દ્રવ્યનાં સાધનવડે પોતાની વિવિધ પ્રકારની ભોગવૃત્તિ સંતોષવા માટે કેટલી જાતના છળ કપટ, પ્રતારણા, વિશ્વાસઘાત દેશદ્રોહ, અને નિંદ્યકાર્ય કરે છે ? પશુઓ તેમ નથી કરતા, કેમકે તેમનામાં બુદ્ધિ નથી. મનુષ્યો તેમ કરી શકે છે, કેમકે કુદરતે તેમને બુદ્ધિ અર્પી છે. શું બુધ્ધિશક્તિની બક્ષીસ આ હેતુ માટે થઈ હશે ? બુધ્ધિની સહાયથી મનુષ્યોએ દેવ અથવા

આપણે મનોમય રીતે જ ઠરાવ કરી દેવો જોઇએ કે "હું મારા સયોગો અને પરિપાર્શ્વિક ઘટનાઓથી તદ્દન સ્વતંત્ર છુ અર્થાત્ તેમા રાગ ભાવથી બંધાવુ કે ન બધાવું એ મારી સ્વતત્ર ઇચ્છાની વાત છે આટલુ આત્મસ્વાતત્ર્ય મેળવ્યા પછી મનુષ્ય પોતાની વાસ્તવિક શક્તિઓના ભાનમાં આવવાની શરૂઆત કરે છે "હુ સ્વતંત્ર છુ" એવા મનોમય જાહેરનામા ઉપર તેણે મનોમય રીતે સહી કરવી જોઇએ, અને તે જાહેરનામુ તેણે પોતાની આંતરસૃષ્ટિના સઘળા વિભાગોમાં, સર્વ પ્રદેશોમાં અને ખુણે ખાચરે ફેરવી દેવુ જોઇએ તેણે પોતાના સર્વ પ્રકારના વિકારો, વાસનાઓ. ઇચ્છાઓ, આવેગો, ભોગલીપ્સાઓને સ્પષ્ટ સભળાવી દેવુ જોઇએ કે 'તમે મારે આધીન છો, આજથી હુ તમારે આધીન નથી." આવી રીતે મનુષ્ય જ્યારે તેના વિકારોનો સ્વામી થાય ત્યારેજ તે સાચો સાધક બની શકે છે. અને વિકારો ઉપર સ્વામિત્વ ત્યારેજ સ્થપાય છે કે, જ્યારે તે પ્રત્યેનો મુગ્ધભાવ, વિવેકના બળથી નષ્ટ થાય વિવેકના શસ્ત્રથી રાગના બંધનનુ બળ તોડી નાંખવુ તે પ્રવૃત્તિવિશેષનુ નામ "વૈરાગ્ય" છે, અને તે મોક્ષપદનું પ્રથમ સોપાન છે.

સ્રવ વડે જ છે. જો તે આસ્રવરૂપી પોષણ બંધ કરવામાં આવે, તો આત્માને તેની સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સ્થિતિ મેળવવામાં કાંઇ જ વિઘ્ન રહેતું નથી. જે પરિણામ વિશેષ વડે આત્મા પોતાના ભવભ્રમણમાં બધાઇ રહ્યો છે. તે પરિણામમાં આત્મા પાંચ પ્રકારે પરિણમે છે. (૧) મિથ્યાત્વરૂપે, (૨) અવિરતિરૂપે, (૩) પ્રમાદરૂપે, (૪) કષાયરૂપે અને (૫) યોગરૂપે બહુધા સંસારી આત્માને આ પાંચે પરિણામ એક સાથે હોય છે. અને જેટલા અંશે એ પરિણામોની ઉત્કટતા, તીવ્રતા, સમય-સ્થિતિ અને અનુરંજીતપણું હોય છે, તેટલે અંશે તે અધિક અધિક સ્વભાવભ્રષ્ટ થઇ વિભાવ સ્થિતિમાં આવતો જાય છે. આત્મા જેમ જેમ ઉન્નતિક્રમમાં પ્રગતિ કરતો ચાલે છે, તેમ તેમ ઉપરોક્ત આસ્રવનાં કારણો મંદ થતાં ચાલે છે. અને આખરે અનુક્રમે તદ્દન બંધ પડી જાય છે.

આત્મા જ્યારે તેના સ્વરૂપના ભાનમાં આવે છે, ત્યારે આસ્રવનું સૌથી મોટું નિદાન જે "મિથ્યાત્વ" તે ઉપશમી જાય છે, અથવા કોઇ વિશેષ વીર્યવાન પુરુષના સંબંધે તે ક્ષયભાવ પણ પામે છે. જૈન શાસ્ત્રકારે આ ભૂમિકા વિશેષ તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનકના નામથી ઉદ્દેશી છે. અર્થાત્ તે ભૂમિકામાં આ-ત્માને અમુક અંશે પોતાની સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે. જો તે આત્મભાન નિર્મળ વિશુદ્ધ પર્યાયવાળું અને આત્મા ઉપરના મિથ્યાત્વ આવરણના ક્ષયના પરિણામે પ્રગટેલું હોય છે, તો તે જ્ઞાન "ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ" નાં સંજ્ઞાને પામે છે. અને તેમ ન હોતાં તે આવરણ કેટલીક ભાગ મંદ પડી જવાથી, અથવા કોઇ અંશે તે આવરણનો ક્ષય અને કોઇ અંશે તેના ઉપશમથી થાય છે, તો તે જ્ઞાન અનુક્રમે "ઉપશમ સમ્યક્ત્વ" અથવા "ક્ષયોપશમ

આકર્ષાએલા કર્મોમાં કષાયજન્ય રસ નહી હોવાથી તેની સ્થિતિ એક સમય માત્ર જ હોય છે. આયુષ્યના અંત ભાગ સુધી સર્વજ્ઞ આત્માને પણ આ "યોગાશ્રવ" રહે છે, જ્યારે દેહના વિયોગ કાળે તેઓ એ યોગોનું રૂંધન કરે છે ત્યારે એ છેવટના આશ્રવ પણ લય પામે છે અને આત્મા તે કાળે પાંચે પ્રકારના આશ્રવના નિમિત્તોથી સદાને માટે મુક્ત થાય છે.

આ સ્થળે અમોએ અનુક્રમે આ પાંચે આશ્રવના સ્વરૂપ સબંધી વિચાર કરવા ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

મિથ્યાત્વ:—મન અને શરીરથી કોઇ ઇત્તર તત્વ મનુષ્યના બંધારણમાં હોવાનો જે ભાવના વડે ઇનકાર થાય છે તે ભાવનાને મુખ્યત્વે મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા અપાય છે. મૃત્યુ એજ પ્રવૃત્તિ માત્રનો અંત છે—પ્રાણી માત્ર દ્રવ્યજડના પરિણામ વિશેષરૂપે ઉપસ્થિત થઇ થોડો કાળ જીવન અવસ્થા ભોગવી પાછા માટીરૂપે પોતાના મૂળ કારણમાં શમાઇ જાય છે—એવી અનાત્મ ભાવનાને ઉપરોક્ત અભિધાન અપાયું છે. "હું કોણ છું" એવી શોધમાં જ્યારે મનુષ્ય પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ પોતાનું સર્વથી ઉપરનું વેષ્ટન—દેહ એજ નજરે ચઢે છે અને તેમાં જ તે પોતાનું હું પણું સ્થાપીને પોતાની સ્વરૂપ ભાવના વિભાવી લે છે. જે કાંઇ પોતે નથી તેને તેવું માની લે છે. અવસ્તારોપ કરવારૂપ પરિણામ એ મનુષ્યનું સંસાર બીજ છે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાને માટીમાંથી પ્રગટેલો અને માટીમાં મળી જવાના સ્વભાવવાળો એક ક્ષણિક પદાર્થ માને છે. ત્યારે તે ક્ષણથી તેની તમામ પ્રગતિ વિરમી જાય છે. તેના મનમાં કોઇ સ્થાયી સુખ કે કલ્યાણમય અવસ્થા મેળવવા માટે કશી જ આશા રહેતી નથી, આ ભવ વિના જો બીજો ભવ જ નથી, તો પછી કયા

આકર્ષાએલા કર્મોમાં કષાયજન્ય રસ નહી હોવાથી તેની સ્થિતિ એક સમય માત્ર જ હોય છે. આયુષના અંત ભાગ સુધી સર્વજ્ઞ આત્માને પણ આ "યોગાશ્રવ" રહે છે, જ્યારે દેહના વિયોગ કાળે તેઓ એ યોગોનું રૂંધન કરે છે ત્યારે એ છેવટના આશ્રવ પણ લય પામે છે અને અંતમાં તે કાળે પાંચે પ્રકારના આશ્રવના નિમિત્તોથી સદાને માટે મુક્ત થાય છે

આ સ્થળે અમોએ અનુક્રમે આ પાંચે આશ્રવના સ્વરૂપ સબંધી વિચાર કરવા ઉદ્દેશ રાખ્યો છે

મિથ્યાત્વઃ—મન અને શરીરથી કોઇ ઇતર તત્વ મનુષ્યના બંધારણમાં હોવાનો જે ભાવના વડે ઇનકાર થાય છે તે ભાવનાને મુખ્યત્વે મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા અપાય છે. મૃત્યુ એજ પ્રવૃત્તિ માત્રનો અંત છે—પ્રાણી માત્ર દ્રવ્યજડના પરિણામ વિશેષરૂપે ઉપસ્થિત થઇ થોડો કાળ જીવન અવસ્થા ભોગવી પાછા માટીરૂપે પોતાના મૂળ કારણમાં શમાઇ જાય છે—એવી મન્તવ્ય ભાવનાને ઉપરોક્ત અભિધાન અપાયું છે. "હું કોણ છું" એની શોધમાં જ્યારે મનુષ્ય પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ પોતાનું સર્વથી ઉપરનું વેષ્ટન—દેહ એજ નજરે ચઢે છે અને તેમાં જ તે પોતાનું હું પણું સ્થાપીને પોતાની સ્વરૂપ ભાવના નિભાવી લે છે. જે કાંઇ પોતે નથી તેને તેવું માની લે છે. અવસ્તારોપ કરવારૂપ પરિણામ એ મનુષ્યનું સંસાર બીજ છે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાને માટીમાંથી પ્રગટેલો અને માટીમાં મળી જવાના સ્વભાવવાળો એક ક્ષણિક પદાર્થ માને છે. ત્યારે તે ક્ષણથી તેની તમામ પ્રગતિ વિરમી જાય છે. તેના મનમાં કોઇ સ્થાયી સુખ કે કલ્યાણમય અવસ્થા મેળવવા માટે કશી જ આશા રહેતી નથી, આ ભવ વિના જો બીજો ભવ જ નથી, તો પછી કષ્ટ

પરિણામનો શૃંખલાબદ્ધ ક્રમ સમજ્યા છીએ, અને ડારવીન; સ્પેન્સર આદિ સમર્થ તત્વજ્ઞે એ ઉપજાવેલો પરિણામ વાદની જાળીમાં આશ્ચર્ય સાથે ગુમ થઇ જઇએ છીએ. એક ખનીજનો જડ-પરમાણુ વિકાસ પામતે પામતે બુદ્ધ કે મહાવીર અથવા નેપોલીઅન કે અલેકઝાંડર થઇ શકે છે.

આ પાશ્ચાત્ય તત્વનીતિ એમ મનાવે છે કે, પ્રથમ આખું જગત જડમય હતું, તે જડના ક્રમિક વિકાસમાંથી પહેલા એકેન્દ્રીય જંતુઓ તે પછી જરા મોટા જંતુઓ માછલાં, પક્ષી, પશુ અને છેવટે મનુષ્ય એમ એક પછી એક ઉદ્ભવ્યું, ચેતન એવું કશું જ છે નહિ. આ વિદ્વાનોએ એક પરમાણુથી તે મહાન સભ્યતાના નમુનારૂપ મનુષ્ય સુધીની સાંકળ જોડી આપી આપણી બુદ્ધિને આશ્ચર્ય બંધનમાં જકડી રાખી છે. મન અને શરીરની પાછળ જે આત્મતત્વ રહ્યું છે, તેના માટે આ તત્વવ્યવસ્થામાં મુદલ સ્થાન નથી. આ શિક્ષણ આપણે આજકાલ ઉછરતા આવ્યા છીએ અને તેને પરિણામે આપણે આપણને આત્મારૂપે જોવું ભૂલી જઇ માત્ર શરીરરૂપે અને મનરૂપે જોતાં શીખ્યા છીએ સમર્થ નાસ્તિકવાદી પંડિતોના હાથે વિસ્તાર પામતી આવી અનાત્મનીતિ સામે ટકવાનું આપણું સામર્થ્ય લોપ થઇ જવાથી આપણે વધારે ને વધારે "મિથ્યાત્વ" ના બિરૂદને પામતા ચાલીએ છીએ અને પંચમકાળમાં આ ભાવનાનું ઉત્કૃષ્ટપણે આધિપત્ય વિસ્તરવાના મહાવીર દેવના ભવિષ્ય કથનને સફળ કરીએ છીએ. આ પરિણામવાદ જીવની ઉત્પત્તિ સબંધે કશો બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવો ખુલાસો આપી શકતો નથી. તે એટલું જ દર્શાવે છે કે, પરમાણુથી પરિણામ પામતાં પામતાં ધીરે ધીરે માણસના શરીર સુધીની ઘટના બની આવી છે. પરંતુ

અને એક જ સરખી લાગણી થવી જોઇએ. પોતાની વસ્તુ ચોરી જનાર મનુષ્ય ઉપર બધાને એક જ સરખી રીતે ક્રોધ ચઢવો જોઇએ. પરંતુ બધાને એક સરખી રીતે તેમ જ્યારે થતું નથી, ત્યારે એમ માનવું પડે છે, કે, તેવા નિમિત્તથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ક્ષુબ્ધ થાય છે, તે દ્રવ્ય જ્ઞાન તંતુના પણ પરભાગમાં છે અને તે આત્મદ્રવ્ય છે.

જે શાસ્ત્રો ઉપર ભાર મૂકીને આજનું મુખ્ય શિક્ષણ પ્રવર્ત્યું છે, તે માત્ર માણસના શરીરનો જ ખુલાસો આપી શકે છે. જીવ કે જ્ઞાનનો તેમજ મનનો પણ યથાર્થ ખુલાસો આપી શકતા નથી. જડથી બીજી વસ્તુ આખા વિશ્વમાં છેજ નહીં—આપણે બધા તેના જ વિકારો છીએ. જેનો ખુલાસો જડથી થઇ શકતો નથી તે વસ્તુ જ નથી. એમ એક સાથે આ શાસ્ત્રો કહી નાખે છે. આ શિક્ષણના પરિણામે જે જીવન ભાવનાઓ ઉદ્ભવે છે, તે અત્યંત સ્વાર્થયુક્ત બીજાનું પડાવી લેવાની વૃત્તિવાળી હોય છે. થોડું જીવવું છે તેથી જેમ બને તેમ થોડા કાળમાં ઘણામાં ઘણું સુખ ભોગવી લેવાની લાલસા વધતી જાય છે.

આજે જીવન કલહ વધી પડી માણસો એક બીજા તરફ ધસારા બચકીએ આવ્યા છે તે આ શિક્ષણનું જ "મિથ્યાત્વ"ના બહુલપણાનું જ ફળ છે. પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ઉચ્ચતા, સ્વાર્પણ, નિર્વિકારિત્વ આદિ આત્મભાવાશ્રયી ઉદાત્ત ભાવનાઓ માત્ર ગ્રંથો અને બહુ તો વાણીમાં જ રહેવા પામી છે. આ ભવ સિવાય બીજો ભવ જે નીતિ સ્વીકારતી નથી, તે નીતિ વડે પોષાયેલી ભાવનાઓ દેહ અને તેના ધર્મો સિવાય બીજે ક્યાં નજર જ નાખી શકે? આ યુગ ખરેખર હડહડતા મિથ્યાત્વનો છે. Herbert Spencer આદિ વિદ્વાનોએ વિસ્તારેલી survival

ષ્ય પોતાની તાત્કાળિક હાજતો અને તેના મનસ્વી સુખ ઉપરાંત કશાની દરકાર રાખતો નથી. સુખનું ધોરણ એક મનુષ્ય પરત્વે સદાકાળ એક સરખું રહેતું નથી. એક ખડકણનું અને મિતાહારીનું સુખનું લક્ષ્ય જુદા જુદા પ્રકારનુ હોય છે. એક વિદ્વાન ઘણામાં ઘણું સુખ કોને કહેવું તેની જડવાદની ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુથી વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે—Hence, to have complete felicity is to have all the faculties exerted in the ratio of the several developements, and an ideal arrangement of circumstances calculated to secure this, constitutes the standard of "greatest happiness".

"સંપૂર્ણ સુખ હોવા માટે સમસ્ત બુદ્ધ વૃત્તિઓને તેમના વિકાસના પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવી જોઇએ અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એક ઉત્તમ સાયોગિક વ્યવસ્થા ઉપજાવવી તે સંપૂર્ણ સુખનું ધોરણ છે" પરંતુ પ્રાણી માત્રના રાગ દ્વેષ એક સરખી ભૂમિકાએ લાવવાનું કાર્ય અશક્ય છે અને તેથી એક મનુષ્યને માટે જે સંપૂર્ણ સુખ છે તે બીજાને તેવું હોતું નથી. સ્વભાવની સાથે સુખની ભાવના પણ ફરતી ચાલે છે અને તેથી તેમનું ઉપજાવેલું સુખનું સૂત્ર એ માત્ર મનુષ્યોને પોતાના રાગદ્વેષ અનુસાર વાપરવાનું એક શસ્ત્ર બન્યું છે બધાના સુખનું ધોરણ એક સરખું ન હોવાથી માત્ર પોતાનુંજ સુખ સાચવી બેસી રહેવું એવી વૃત્તિ દૃઢ થતી ચાલે છે. જ્યાંથી જેટલું મળે તેટલું પોતાનું મનનું માનેલું સુખ નીચોવી લેવું અને તેમ કરવામાં બીજાને થતા લાભ હાનિના પરિણામની અવગણના કરવી એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ રહ્યો છે. ટુંકામાં આવી ભાવનાના ફળરૂપે પશુ-

ષ્ય પોતાની તાત્કાળિક હાજતો અને તેના મનસ્વી સુખ ઉપરાંત કશાની દરકાર રાખતો નથી. સુખનું ધોરણ એક મનુષ્ય પરત્વે સદાકાળ એક સરખું રહેતું નથી. એક ખડુકણનું અને મિતાહારીનું સુખનું લક્ષ્ય જુદા જુદા પ્રકારનુ હોય છે એક વિદ્વાન ઘણામાં ઘણું સુખ કોને કહેવું તેની જડવાદની ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુથી વ્યાખ્યા કરતા કહે કે કે—Hence, to have complete felicity is to have all the faculties exerted in the ratio of the several developements, and an ideal arrangement of circumstances calculated to secure this, constitutes the standard of "greatest happiness".

"સંપૂર્ણ સુખ હોવા માટે સમસ્ત બુદ્ધ વૃત્તિઓને તેમના વિકાસના પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવી જોઇએ અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એક ઉત્તમ સાયોગિક વ્યવસ્થા ઉપજાવવી તે સંપૂર્ણ સુખનું ધોરણ છે" પરંતુ પ્રાણી માત્રના રાગ દ્વેષ એક સરખી ભૂમિકાએ લાવવાનું કાર્ય અશક્ય છે અને તેથી એક મનુષ્યને માટે જે સંપૂર્ણ સુખ છે તે બીજાને તેવું હોતું નથી. સ્વભાવની સાથે સુખની ભાવના પણ ફરતી ચાલે છે અને તેથી તેમનું ઉપજાવેલું સુખનું સૂત્ર એ માત્ર મનુષ્યોને પોતાના રાગદ્વેષ અનુસાર વાપરવાનું એક શસ્ત્રજ બન્યું છે બધાના સુખનું ધોરણ એક સરખું ન હોવાથી માત્ર પોતાનુંજ સુખ સાચવી બેસી રહેવુ એવી વૃત્તિ દૃઢ થતી ચાલે છે. જ્યાંથી જેટલું મળે તેટલું પોતાનું મનનું માનેલું સુખ નીચોવી લેવું અને તેમ કરવામાં બીજાને થતા લાભ હાનિના પરિણામની અવગણના કરવી એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ રહ્યો છે. ટુંકામાં આવી ભાવનાના ફળરૂપે પશુ-

જમાનાની પ્રબળ ભાવનાઓ તેનામાં અનેક નવી આશાએ પ્રજ્વળગાવી મુકે છે. અનાત્મનીતિને સ્થાન આપનાર મનુષ્યને નર્કમાં જવાની કાંઇ જરૂર નથી તે તેના હૃદયને તપાસે તો ત્યાંજ નર્કનો પ્રવાહ રેલાતો તેને માલુમ પડવાનો.

જેમ જેમ અનાત્મભાવના પ્રધાન સુધારો "કુદકે ને ભુસકે" આગળ આગળ ઠેલાતો જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિમા, સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં, દેશમાં અને વિશ્વમાં વિનાશ અને વિચ્છેદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અગાઉ જ્યારે અંદર અંદરના સ્વાર્થની તાણાતાણનો નિવેડો તીર કે બાથંબાથાના યુધ્ધથી થતો ત્યારે આજે વિવિધ પ્રકારના ભયંકર શસ્ત્રોના પ્રયોગથી હજારો જાન એક ક્ષણમાં લઇ શકાય તેવી સરળતા વિજ્ઞાને કરી આપી છે "ડીનેમાઇટ" આદિના પ્રયોગથી દુશ્મનોનું જોતજોતામાં સત્યાનાશ કાઢી નાખી શકાય તેવી "ઉપયોગી" શોધો થતી ચાલે છે. સમાજનો શિષ્ટાચાર સાચવવા માટે બાહ્ય વર્તન લુગડાંનો ઠઠારો, ઉપરનો વિવેક, સલમનસાઇ વિગેરેનો ડાકડમાળ બહુ હાર્ગકાઇથી સચવાય છે તેની ના નથી, પરંતુ તે નીચે જે નીચતા, પામરતા, સ્વાર્થ, લુચ્ચાઇ, અશાંતિ વગેરે જે વૃત્તિઓ છુપાએલી છે તે ઓછી થવાનું એકે લક્ષણુ માલુમ પડતું નથી વિસમી સદીના અંગે રહેલું મિથ્યાત્વનું આ ઘાટું અંધારૂં વિશ્વને કારાગૃહ જેવું કરી મુકે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આત્મભાવ—શાશ્વત ચૈતન્યનો સ્વીકાર અને તેને અનુસરીને જીવનભાવનાઓ ઘડાવી જોઇએ એવી મહાજનોના ડીંડીમ નાદની ઉપેક્ષા એનુંજ આ ફળ છે. આત્મા નથી એવી વૃત્તિમાંથી—મિથ્યાત્વમાંથી વિસમી સદીનો એ મહા રોગ ફાટી નીકળ્યો છે.

જેવું જણાય તો પણ તે ખોટી માયા જાળ છે અને અવશ્ય ક્ષણ પછી વિખરાઇ જવાના સ્વભાવવાળી જ હોય છે. આજે જમાનો મુઠીઓ વાળી આગળને આગળ દોડે છે. કયાં પહોંચવા માટે તે દોડે છે તેનું તેમને ભાન પણ નથી.

આપણી મધ્યમાં વર્તતી મિથ્યાત્વની હડહડતી ભાવના પશ્ચિમમાંથી આવી છે. તેના પ્રકાશમાં અંજાઇ જઇને આપણે આપણી શાંતિ ગુમાવી બેઠા છીએ. આપણી પૌર્વાત્ય ભાવનામાં આ "પ્રકાશ" આવ્યા પછી મહાન પરિવર્તન થઇ ગયું છે. આપણે આંખો મિંચી તેમનું અનુકરણ કરીએ છીએ અને તેમ થતાં આપણી શાશ્વત શાંતિ ખોઇ બેસીએ છીએ. તે અનાત્મવાદી શિક્ષણની અસરથી આ આપણું રક્ષણ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણી પ્રાચીન આર્યભાવનામાં અને વર્તમાન-જડવાદની ભાવનામાં આકાશ જમીનનો અંતર છે. આ ભાવનાઓનું વર્ણન એક સમર્થ લેખક સુંદર શૈલીમાં આ પ્રમાણે આપે છે.

The present-day civilization of the west, in theory and in practice rests upon a basis of self, whereas the civilization of India rests upon a basis of selflessness. The individual is the centre of western civilization, and by the happiness of the individual it means the fulfilment of his desires, the pampering of his wealth, comfort and luxury. To multiply your desires and then to gratify them-to create artificial needs and then to pant and pine for their satisfaction-can any one doubt that this

lifted their accents in feeble protest against " this strange disease of modern life with its sickly hurry its divided aims its overtaxed heads, and palsied hearts ?" Contrast with this the deep peace and harmony which are of the essence of the ancient civilization of India The west says multiply your desires. ' India through her thousand groves, whispers in her ears " check them minimize them, reduce them to the smallest possible extent. Make life simple and restful, not complex and laborious Do not make self your Cod, rather subdue your-self and make it subserve the boundless purpose of Heaven Above all try by intent meditation not to realize the aloofness of your indivi tuality, but rather to realize your oneness with the eternal soul of things."

અર્થાત્: વર્તમાન કાળનું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ, સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ ઉભયપણે અહંતાના પાયા ઉપર રચાએલું છે. તેથી ઉલટું આર્યસભ્યતા સ્વાર્થત્યાગના પાયા ઉપર ચણાએલી છે. વ્યક્તિ એ પશ્ચિમાત્ય સભ્યતાનું કેન્દ્ર છે અને વ્યક્તિનું સુખ એ તેનું લક્ષ્ય છે. આ વ્યક્તિ સુખનો અર્થ એવો છે કે, તેની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવી, દ્રવ્યમાં વધારો કરવો, આરામએશ, મોજશોખ, એમને બહેકાવી મુકવા, ઇચ્છાઓને વધારી મુકવી અને પછી તેને તૃપ્ત કરવી; બનાવટી જરૂરીઆતો ઉભી કરવી અને

અને એકરાગતાને મુદ્દો. પશ્ચિમ કહે છે કે " તમારી ઇચ્છાને વધારતા ચાલો. " હિંદ તેના હજારો શાંતિસ્થાનો દ્વારા તેના કર્ણમાં એજ બોલી રહ્યું છે કે " ઇચ્છાઓને અટકાવો તેમને ઓછી કરો, ઓછામાં ઓછી હદે તેમને લાવી મુકો. જીવનને સાદું અને વિશ્રાંતિમય કરો, ગુંચવણ ભર્યું અને બનાવટી નહીં કરો. તમારા સ્વાર્થને તમારો પ્રભુ ન કરો, તેથી ઉલટું તેને નિયમમાં રાખો અને તેને ઇશ્વરી સંકેતને આધીન કરી તેની સેવામાં યોજો અને તે સહુ ઉપરાંત નિશ્ચળ ધ્યાનવડે તમારૂં વ્યકિતગત એકલાપણું નહી પણ વિશ્વાત્માની સામે ઐક્ય સિદ્ધ કરો."

આ અનાત્મ નીતિથી મનુષ્યોની બાહ્યત્વની વૃત્તિ એટલી હદે વધી ગઇ છે કે, જ્યાં જ્યાં માત્ર બહારનો જ ખોટો ડોળ ઉપરનું જ સૌંદર્ય રહેવા પામ્યું છે. સહૃદયતાને સ્થાને માત્ર તર્કની ગુંચવણી, આંતરિક વિશુદ્ધિ સ્થાને માત્ર બહારની ટાપટીપ અને સદ્દગુણ સુનીતિ, સદાચારને સ્થાને દુષ્ણો અનીતિ અને અનાચાર પ્રતિષ્ઠિત થયા છે મન, વાણી અને કર્મની એકવાક્યતા સાચવી પવિત્ર જીવન ગુજારનાર પ્રાચીન કાળનો અને જમાનાથી અજ્ઞાત ગણાય છે. લોકો તેવા મનુષ્યને અક્કલનો ઓછો, મૂર્ખ, વેદીઓ, પ્રભુનું માણસ વિગેરે વિવિધ ઉપનામ આપે છે. અને હૃદયમાં કાંઇ હોવા સાથે બહારનો ભાવ કાંઇ ઓર જ બતાવી પોતાનો પ્રપંચ સાધી લેવાની કુશળતા ધરાવનારને આ મિથ્યાત્વના પ્રબળવાળો જમાનો અનુભવી, ઘડાએલો દેશકાળના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા, અને પ્રાકટ બુદ્ધિનો ગણશે. આજે વિશુદ્ધ જીવનવાળા, સરલ, સીધા, સહૃદય મનુષ્યોનો જમાનો ચાલ્યો જઇ માત્ર બહારથી ઓપતા, મોહક કૃત્રિમતાના રંગથી ભરેલા, કથીરના જેવા ખોટા ચળકાટથી ચમકતા, રૂપાળા-રંગી-

આટેજ આસ્ત્રવના કારણોમાં મિથ્યાત્વને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં
આવ્યુ છે. જ્યાંસુધી આત્માનો સ્વીકાર ન થાય, ત્યાંસુધી
વિરતિનો મુદ્દલ અવકાશ જ નથી. આત્મા અમર છે અને આ
પ્રતીત થતા ભોગો કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારના નિર્વિષયી આનંદનો
નિરવધિ સમુદ્ર આત્મ આગળ રેલાતો પડ્યો છે. એવો જ્યાં-
સુધી તેને નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી મનુષ્યને પ્રાપ્ત ભોગ
સામગ્રી ત્યજવાનું મન થતું નથી. તેથી જ્યાંસુધી આત્મ-
નીતિના સ્વીકારરૂપી દૃઢ પાયા ઉપર વિરતિની ઇમારત ચણ-
વામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે ઇમારત ટકી શકતી નથી. વિર-
તિની ભાવના આત્મતત્વના સ્વીકાર સાથે સંકલાએલી છે, અને
આત્માના સ્વીકારની ભાવના જેટલે અંશે મજબૂત તેટલે અંશે
વિરતિ પણ દૃઢ સ્થિર અને કાર્યકર બની શકે છે. ટુંકામાં
વિરતિનો સર્વ આધાર આત્મનીતિ ઉપર રહેલો છે. જ્યાં સુધી
મિથ્યાત્વને પોષણ આપનાર પ્રબળ નિમિત્તો વર્તશે અને તે
ભાવનાના પ્રતિકાર કરવાના કારણોનો અભાવ રહેશે ત્યાં સુધી
ગમે તેવા વિરાગ કે વિરતિના બોધ પાઠોની અસર જમાના
ઉપર થઈ શકશે નહીં. રેતીના પાયા ઉપરનું ચણતર જેમ
ઘડી બે ઘડી જ નભી શકે છે, તેમ મિથ્યાત્વની વિરોધી ભાવના-
રૂપી સિમેન્ટ જ્યાં સુધી આત્મવિકાસની ઇમારતના પાયામાં રેડ-
વામાં ન આવે ત્યાં સુધી વિરાગ ક્ષણ સ્થાયી જ રહે છે.
વિરાગના બોધ ઉપર આ વર્તમાન યુગ જરાપણ ધ્યાન નથી
આપતો એવી ઉપદેશકોની કડવી ફરીયાદ સમજણ વિનાની છે.
તેઓ યુગપ્રધાન ભાવનાના સ્વરૂપથી, અને મનુષ્ય હૃદય ઉપર તેની
થતી અસરથી છેક અજાણ્યા છે. જે વિરતી ભાવના તેઓ મનુષ્ય હૃદય
ઉપર રોપવા માગે છે, તેનો તેમની પૂર્વની દૃઢ થયેલી અને ચિરકાળથી

તપ, દાન આદિ ઉપચારો પણ એક કુળમર્યાદા અને લોકરૂઢી તરીકે જ પળાતા આવે છે. શા માટે તેઓ એ બધી ક્રિયાઓ કરે છે તેનું તેમને સ્વપ્ન પણ હોતું નથી. માત્ર એટલું સમજે છે કે " એમ કરવાથી કાંઇક આગળ ઉપર લાભ મળશે અને બધા તેમ કરે છે માટે લાવ હું પણ તેમ કરૂં !" આત્માની આવી સ્થિતિમાં થતા ઉત્તમ વ્રતો પણ ફળહીન નિવડે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

વિરતિ અથવા વિરાગ એ બાહ્ય સ્થિતિના બોધક શબ્દો નથી પણ આંતર અવસ્થાના સૂચક છે. આજે ગૃહી કરતાં કાંઇક વિલક્ષણ રીતે પહેરેલા ધોળા, પીળા કે ગેરૂ વસ્ત્ર વિરાગની ઉપલક્ષક સંજ્ઞાઓ તરીકે ઓળખાય છે ખરી રીતે "બાહ્ય વિષયોમાં રાગ" એ શબ્દથી અંતઃકરણની જે સ્થિતિનું ગ્રહણ થાય, છે તેનાથી વિરોધી સ્થિતિ તેજ વિરાગ છે. વેષ, ભાષા, જ્ઞાન, વિદ્વતા એ વિરાગનાં લક્ષણો નથી. તેમજ ઉન્મત્તની આકૃતિ જેમ ત્યાં ગૃહના ભોગે ભોપગનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો, અને સંસારની નિંદાનું પ્રકરણ ગાયા કરવું એમાં પણ વિરાગ સમાતો નથી ખરૂં છે, કે ઘણીવાર વેષ આદિના સબંધે સાચો વિરાગ રહેલો હોય છે પણ તેથી તે બધાં વિરાગનાં લક્ષણો બનતાં નથી. બહુ તો તેવી સંજ્ઞાઓને, આંતરભાવને સ્પષ્ટ કરનાર ચીન્હ તરીકે ઓળખી શકાય પણ અજ્ઞાન જમાનો જે ઉભયનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવા દોરાય છે તે તદ્દન ભૂલ ભરેલું છે. વિરતિ એ સો એ સો ટકા આત્માની આભ્યંતર સ્થિતિ જ છે. સ્થૂળ સંજ્ઞાઓદ્વારા તે ભાવના ઉકેલી શકાતી નથી. અને જ્યાં જ્યાં તેમ કરવા મનુષ્યો લલચાયા છે ત્યાં ત્યાં ઘણે ભાગે તેઓ ઉંડી અવંચનાઓમાં દોરાયા છે. આંતરિક ભાવનાઓને સ્થૂળ નિશા-

વિરાગ કે વિરતિનો અર્થ એવો નથી કે બાવા કે સન્યાસી થઇને સંસારથી ભાગી છુટવું. સંસાર, ઘણાક ધારે છે તેમ કાજળની કોટડી નથી કે જ્યાં ગમે તેવા પવિત્ર મનુષ્યો પણ કાળા ડાઘથી ન બચી શકે! તેથી ઉલટું સંસાર એ મનુષ્યને મજબૂત કરનાર અને વીરત્વનો પાઠ શીખવનાર એક શાળા છે. મનુષ્યે વિષય પદાર્થો ઉપર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય સંસારની મધ્યમાં રહીને જ મેળવવું જોઇએ. ભોગના પ્રબળ નિમિત્તો ઉપર જે જય મેળવી શકે છે તેજ ઠેઠ સુધી અડગ રહી શકે છે. એતો ખરૂં જ છે કે સંસારથી દૂર રહેવામાં ભોગના કેટલાએક નિમિત્તોથી બચી શકાય છે અને સહેજે સહેજે વિશુદ્ધિ જાળવી શકાય છે. પરંતુ વિરાગ એ ઉપર જણાવી ગયા તેમ એક શારીરિક બાહ્ય અવસ્થા નથી, પણ આંતરીક અવસ્થા છે. ભોગના નિમિત્ત રહિત સંયોગોમાં બાહ્ય વિશુદ્ધિ સચવાય છે, પરંતુ આત્માની ઉંડાણમાં જે ભોગ તૃષ્ણાની જ્વાળા સળગતી હોય છે તે ગમે તેવી ઉંડી ગુફામાં કે પર્વતની ઉંચી ટોચ ઉપર વસવાથી થંડી પડતી નથી, અને તે પ્રકારની જરાક અનુકૂળતા મળતા દ્વિગુણ બળથી ભભૂકી ઉઠે છે. જે જે ભોગ તૃષ્ણાઓ ભોગના સંયોગકાળે છુટી પડી હોતી નથી. તે ભોગનાં વિયોગકાળે કદીજ નિર્મૂળ બનતી નથી. માત્ર જ્યાં સુધી તેવા પ્રકારનાં અનુકૂળ સંબંધ ન બની આવે ત્યાં સુધી જ તે ભારેલા અગ્નિની પેઠે ગુપ્તપણે પ્રજ્વળતી હોય છે અને મોક્ષાભિલાષીનો લક્ષ્ય માત્ર ક્ષણિક બાહ્ય વિશુદ્ધિ એ જ નહીં, પણ સ્થાયી આંતરિક નિષ્કલંકતા હોવાથી તેના પ્રયત્નની દીશા ભોગ તૃષ્ણાને મૂળથી ધીમે ધીમે ઉખેડી નાખવા ભણી હોવી જોઇએ. ભોગ લાલસાનો તિરસ્કાર કરીને જેઓ સંસા-

એટલે અંશે તે વિરતિના ક્રમમાં પ્રગતિમાન થયેલો ગણવા યોગ્ય છે. જે મનુષ્યને કામ્ય પદાર્થની સ્પૃહાનો સ્હેજ સરખો ત્યાગ કરતા પણ પરસેવો છુટે છે, તે વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના એકે પ્રદેશમાં વિજય મેળવી શકતો નથી. ભોગની લાલસા વ્યવહારમા પણ મનુષ્યને પામર અને સત્વહીન બનાવી મુકે છે. જેના અંતઃકરણમાં વિષયો પ્રતિનું પ્રબળ ખેંચાણ વર્તી રહ્યું હોય છે. તે બધી રીતે નાલાયક બની જાય છે. તેની સ્થિતિ એટલી બધી પરવશ હોય છે કે, અન્ય ઇષ્ટ કર્તવ્યો માટે છુટા થવું એ તેને અસંભવિત બની જાય છે; તેની આસપાસના મનુષ્યોનો તેનામાંથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. કેમકે કર્તવ્યનો અંગે જે ત્યાગબુદ્ધિ આવશ્યક છે, તેની કળા તેનામાં મુદ્દલ ખીલી હોતી નથી. કર્ત્તવ્યના કાળે તે પોતાના ઉપભોગ વેષ્ટનોમાં ઘેરાયેલો પડયો હોય છે. કદી તેમ ન હોય તોપણ તેની વિવેક અને બુદ્ધિ શક્તિ ઉપર ભોગ વાસનાના એવા ઘાટા આવરણો જામી ગયા હોય છે કે, પ્રાપ્ત કર્ત્તવ્ય માટે તેના ઉપયોગનો અવકાશ તેને રહેવા પામતો નથી.

ઘણા ડાહ્યા ગણાતા મનુષ્યો જીવનના ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં પણ સ્વાર્પણ કરી શકતા નથી. તેમના ભાણામાં કાંઇ સ્વાદુ પદાર્થ આવેલો હોય તો, ઘરના બીજા મનુષ્યોનો પણ તે પદાર્થના થોડા અંશ ઉપર પણ હક હોવાનું તેમની રસ-ઘેલી વૃત્તિ સ્વીકારી શકતી નથી. તેઓ પોતાની ભોગ-લાલસાને બીજાઓની તેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરતા વધારે કિંમતી ગણે છે, અને પોતાની તૃપ્તિને બીજા સૌ કરતા અગ્રસ્થાને મૂકે છે. ઘણીવાર તો ઘરના શિશુવયના સભ્યો તે પદાર્થ પ્રત્યેની અતિ પ્રીતિથી મોમા પાણી લાવતા ટગર ટગર જોતા

પોતાનું ગૃહી તરીકેનું બિરૂદ સાચવવા માટે તેને કાંઇને કાંઇ જતું કરવું પડે છે. અને જેટલે દરજ્જે જતું કરવામાં તે પાછળ પડે છે તેટલે દરજ્જે તે પોતાના ગૃહી તરીકેના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, વિરાગી થયા વિના મનુષ્ય સાધુ બની શકતો નથી એટલું જ નહીં પણ ગૃહી પણ બની શકતો નથી. તેને પોતાના વ્યક્તિગતસુખની સ્પૃહા છેક શિથિલ કરવી પડે છે. અને તેમ કરવામાં તે નિષ્ફળ જાય છે તો ગૃહીના ધર્મમાં તે પાછળ પડી જાય છે.

એ પ્રકારે કુટુમ્બ ભાવનાથી આગળ વધતા અનુક્રમે સમાજ ભાવના, દેશ ભાવના અને પ્રજાકીય ભાવનાની સિદ્ધિ માટે ઉત્તરોત્તર તેને વધારે વધારે ત્યાગની જરૂર છે, સમાજસેવા માટે ને ઘણીવાર કૌટુમ્બીક સ્નેહ અને પક્ષપાત ત્યાગવો પડે છે. અને તેમ કરવામાં તેના સ્વાર્થી અંશને સખ્ત આઘાત પણ આપવો પડે છે. પોતાના શરીરનો, ધનનો અને બુદ્ધિનો વ્યય ઉપરના કોઇના પણ સુખ અર્થે કરવામાં જે વિરાગ અંતર્ગત રહેલો હોય છે, તે વિરાગ પામર મનુષ્યો કદી પણ દાખવી શકતા નથી. પોતાનું સ્હેજ સુખ કે આરામ ત્યજતા જેમને કીડીઓ ચઢે છે, તેઓ સમાજસેવા અર્થે નાલાયક હોય છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ દુનિયા ઉપર એક બોજારૂપ ગણાવા યોગ્ય છે. કામ્ય પદાર્થો પ્રતિનો તેમનો મોહનો આવેશ તેમને સ્વાર્થ સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં યોજાવાની ના પાડે છે. બીજાના સુખથી પોતાની જાતને સુખી માનવાને બદલે પોતાના સુખથી બીજાઓને સુખી થયેલા તેઓ માની લે છે. આથી ગૃહીઓ માટે વિરતિની અત્યંત આવશ્યકતા સંબંધે શાસ્ત્રો જે ઉચ્ચ સ્વરથી ધ્વનિ કરતા રહ્યા છે, તે નિરર્થક નથી પણ

સેવનથી મનુષ્ય પૂર્વે હતો તેનાથી જરા પણ વધારે ઉદાર, ઉચ્ચાશ્રયી કે નિષ્કામ ન થાય તો પછી તે ત્યાગ કાંતો ભૂલ ભરેલો, કે સમજણ રહિતપણે થયેલો કે, મૂળમાં જ ખામી ભરેલો ગણાવા યોગ્ય છે. આ ભૂલ નહીં સુધરે ત્યાંસુધી નિર-તિનું કષ્ટ એ માત્ર કષ્ટ અર્થે જ થાય છે. કોઇ ઉત્તમ ફળ અર્થે નહીં જ.

આજે મનુષ્ય જે પશુપણાથી આગળ વધ્યો છે, તે રતિના ત્યાગથી જ વધી શકયો છે. અને જેટલે અંશે એ ત્યાગ વધતો જાય છે, તેટલે અંશે તે પશુ મટી જઇને તે વધારે ને વધારે મનુષ્ય બનતો જાય છે. પશુત્વ, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ કે ઇશત્વ એમાં પરસ્પર કાંઇ જાતિગત તફાવત (Difference of kind) નથી પણ વિકાસની કળાનો જ તફાવત(Difference of degree) છે. જેમ વરાળ, જળ અને બરફ એ કાંઇ જુદી જુદી કોટીના અને પરસ્પરથી વિભિન્ન પદાર્થો નથી, પરંતુ તે ત્રણમા માત્ર પરસ્પરના આકર્ષણ(Mutual attraction and cohesion) ના ભેદ વડેજ તે ભેદ પ્રતીતિ ઉભી થયેલી હોય છે, તેમ પશુત્વ, મનુષ્યત્વાદિ ગત ભેદો એ પણ પર પદાર્થો પ્રત્યેના રાગભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. બરફના અણુઓનું એક બીજા પ્રતિનું આકર્ષણ ઘટી પડતા જેમ તે જળ બની જાય છે, તેમ પશુઓને પણ જાણ્યે અજાણ્યે રાગના નિમિત્તોનું ઓછાપણું થતા અને તેથી પર પદાર્થો પ્રત્યેનું તેમનું અનુરંજતપણું ન્યૂન થતાં તે મનુષ્યત્વને પામી શકે છે. અને એ પ્રાપ્ત થયેલી ભૂમિકામાં રાગનું પ્રબળપણું પ્રયત્ન વડે ઘટાડતા તે અનુત્તર વિમાન આદિક દેવ કોટી કે જ્યાં વાસના-જન્ય આનંદને સ્થાને વિદ્યાજન્ય આનંદ હોય છે ત્યાં ઉત્પન્ન

એ આત્માની પાંખો છે. અને જે દીશામાં તે પોતાની પાંખો પસારી ગતિ કરે છે, તે દીશામાં તે ધસતો જતો હોય છે; અધમ વાસનાઓની જ્યારે તેને પ્રબળ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, અને ભોગોપભોગ માટે તેનો આત્મા બુમો માર્યા કરે છે ત્યારે તેની તે પ્રકારની પ્રાર્થના કદીજ નિષ્ફળ જતી નથી. મૃત્યુ પહેલા તે લગભગ અરધો પશુ તો બની જ જાય છે અને આગામી ભવમાં તે જરૂર પોતાની ભોગલાલસા તૃપ્ત થાય તેવી સાંયોગિક પરિસ્થિતિમાં જન્મે છે, અલ્પમાં આત્માએ કઇ દિશા પકડવી અને ક્યા નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચવું તેની પસંદગી તેનેજ સોંપાએલી છે.

૩—પ્રમાદ.—(*Indifference*)

પોતાની સ્વાભાવિક આભ્યંતર અવસ્થામાં આત્મા જે શુદ્ધ ઉપયોગમય સ્થિતિમાં (pure consciousness) હોય છે તેનાથી વિરોધી—સ્વાનુભવથી ચલન થવારૂપ સ્થિતિ તે પ્રમાદ છે; અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ આદિ બાહ્ય વિષયની બાબતમાં મૂળ તથા ઉત્તર ગુણના પાલનમાં અતિચાર ઉત્પન્ન થવારૂપ અવસ્થાને પણ પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે. પ્રમાદ એ તમો ગુણના અધિકપણાથી ઉત્પન્ન થતી આત્માની એક સ્થિતિ વિશેષ છે જો કે પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં ઘણીવાર કર્ત્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક કાયમ રહેલો હોય છે અને પોતાના પ્રાપ્ત ધર્મના પાલન માટે આવશ્યક શક્તિ પણ હોય છે છતાં તે વખતે આત્માને પ્રમાદનો નિશો એવો મધુર લાગે છે, કે તેને તેના મદમાં પડી રહેવું બહુજ ગમે છે. પ્રમાદ એ કિં/કર્ત્તવ્યતા કે દિગ્મૂઢતાને સુચવનારી અવસ્થા નથી જો તેમજ હોત તો મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના આવરણને ભેદીને પાર ગયેલા મનુષ્યોમાં તેનો સંભવ

કે વિધિ વડે મન કેળવાય છે, એનું જ્ઞાન, સાદા સ્વરૂપમાં, સર્વ કોઇને હોય છે તેમજ આત્મવિકાસ અને પારલૌકિક શ્રેય માટેના આવશ્યક કર્તવ્યની ભાવનાનું કાંઇક ને કાંઇક સ્વરૂપ મનુષ્ય માત્ર બાંધી શકે છે, છતાં તે નિર્ણિત થયેલા નિશ્ચયોને કાર્યરૂપે પરિણામવવામાં એક મહદ્ અંતરાય તેમને નડતો હોય છે. આ અંતરાયનું પ્રથક્કરણ કરતાં તે જે અંતિમ તત્ત્વનું બનેલું છે તે તત્ત્વ "પ્રમાદ" છે, એ આંતર શત્રુ આપણને હમેશા વર્તમાન પ્રયત્નથી દૂરને દૂર રાખે છે, અને જ્યારે જ્યારે આપણે આપણા સંકલ્પને કાર્યરૂપ કરવા યોજાઇએ છીએ, ત્યારે તે પ્રયત્નને અંગે રહેલી વિટંબના અને શ્રમમાં ન પડવાની અને વર્તમાનમાંજ સંતોષ માની બેસી રહી પ્રાપ્ત સુખ ભોગવવાની લલચાવનારી સલાહ તે આપે છે, અને તેમ છતાં જો શ્રમને અંતે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ફળની લાલચથી આપણે પ્રયત્નમાં જોડાવા અત્યંત તત્પર હોઇએ છીએ તો આખરે તે દુશ્મન ગમે તેમ કરીને પણ તે પ્રયત્નને બીજી ક્ષણ, બીજી કલાક કે બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રખાવ્યા વિના સંતોષ પામતોજ નથી, અને જ્યારે એક વખત મુલતવી રખાવવાની તદબીરમાં તે સરળ થાય છે ત્યારે તેજ ક્ષણથી મનુષ્યનું બધી બાબતમાં અધઃપતન શરૂ થાય છે. એક તરફથી આપણો કર્તવ્યનો સંકલ્પ એક ક્ષણ, એક કલાક કે એક દીવસ માટે ઢીલો બને છે, અને પુનઃ તેવા પ્રયત્ન માટે આપણે અધિક નિર્બળ અને નાલાયક થઇએ છીએ, ત્યારે બીજી તરફથી વિજય પામેલા પ્રમાદને તેના સહાયક મિત્રનુ મંડળ આપણી-અવનતિને અધિક બુરાઇની હદે લઇ જવા માટે તેને આવી ભેટે છે. એ મિત્રવર્ગમાં આપણને દબાવી રાખનાર એક "સ્વયંવાહિતા" નામવી

ટેવ રૂપે થઇ જાય છે અને તે સાથે સંકલ્પ પાછો તુટી જવો
અને આપણે હાલ જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાં રહેવાનું નિર્માણ
સ્થિર રહેવું, એ પણ એક ટેવરૂપે બની જાય છે. પ્રયત્નનો
પ્રત્યેક સંકલ્પ અને તેની નિષ્ફળતા એ આત્માનું વધારે ને
વધારે અધઃપતન કર્યે જાય છે, અને તે સાથે આત્મા વધારે
ને વધારે કેદી બને છે. તેના સંકલ્પને કાર્યકર કરવાનું તેનું
સામર્થ્ય અધિકાધિક દુર્બળ બનતું જાય છે, અને આખરે હાલ
જે ભૂમિકાને તે શોભાવે છે, તે ભૂમિકામાંથી ધીરે ધીરે ભ્રષ્ટ
થતે થતે જે સ્થિતિઓને વળોટીને તે આંહી આવ્યો છે તે
સ્થિતિમાં આવતો જાય છે. કેમકે જ્યારે જ્યારે આત્મા આગળ
વધતો નથી, ત્યારે ત્યારે તે જરૂર પાછળ નો હટેજ છે વિશ્વમાં
એક પણ તત્વ સ્થિર નથી. અવિરત, અવિશ્રાંત ગતિથી વિશ્વના
બધા જ તત્વો કોઇ સમારંભમાં મહા પ્રયાણમાં જોડાયા છે,
અને આત્મા જ્યારે આગળ ધપવાને નાલાયક બને છે, ત્યારે
તે પાછળ હઠતો જ હોય છે. જ્યારે પ્રગતિના ક્રમ ઉપર હોયછે,
તે વખતે તેના હૃદયનું આધિપત્ય તેના આત્માના દૈવી સત્વોના
હાથમાં હોય છે, અને જ્યારે તે સ્થિર રહે છે અથવા પાછા
પગલા ભરતો હોય છે ત્યારે તેના હૃદય ઉપર સેતાનનું સામ્રા-
જ્ય વિસ્તરે છે. જે પશુપણાની ભૂમિકાને તે ઉલંઘીને આવ્યો
છે તે ભૂમિકાને સુલભ એવી પાશ્વ વૃત્તિઓ અને લાલસાઓના
જવાબ તેના હૃદયમાં ભભૂકી ઉઠે છે અને તેની તૃપ્તિના માટે
તેને તે તે તૃપ્તીને અનુરૂપ સ્થાનો કે સ્થિતિઓમા પ્રવેશવું પડે
છે. વિઘ્નોના પરિહાર પૂર્વક આગળને આગળ કદમ ભરવા
માટે તેણે ઉદ્યોગશીળ રહેવુંજ જોઇએ. જ્યારે તમોગુણના પ્રા-
બલ્યથી પ્રમાદરૂપી મીઠા ઘેનમાં ઝુકી પડવા તે લલચાય છે તે

કરતો નથી. એમ જેમ જેમ તે પ્રકારની અવગણના થાય છે તેમ તેમ તે પુકાર વધારે ધીમો અને આખરે છેક શાંત પડી જાય છે. કેમકે તે પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં તે વખત સુધીમાં આસુરી સંપત્તિ (વિષય કષાયમાં લુબ્ધપણું) એ પોતાનું સામ્રાજ્ય આત્માના પ્રદેશ ઉપર જમાવી દીધું હોય છે અને આત્મા ઉપર ઘાટા આવરણો જામી ચુકયા હોય છે.

આટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ પ્રમાદને આસ્રવના હેતુઓમાં મુકયું છે. સામાન્યપણે પ્રાકૃત મનુષ્યો એમ માને છે કે પ્રમાદમય અવસ્થા એ એક ચિત્તની શૂન્યકાર્ય અવસ્થા વિશેષ છે (negative state of mind) આ માનવું મનોધર્મના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્દભવે છે. મન કદીજ સ્થીર રહેતું નથી. સ્થિરતા એ મનનો સ્વભાવ જ નથી મનનો યોગ સર્વદા ચપળ જ હોય છે અને જ્યારે તેને એક કેન્દ્રમાં પુરવામા આવે છે ત્યારે પણ તે કેન્દ્રમાં સ્થિર ન રહેતા તે કેન્દ્રના પ્રદેશને પોતાની ચપળતાનો વિષય કરી તે ક્ષેત્રની પરિમિત મર્યાદામાં પોતાનું મનન કાર્ય કર્યે જાય છે. તેના યોગને ધ્યાનમાં (meditation) કે એકાગ્રતાના (concentration કાર્યમાં યોજી શકાય છે. પણ તેનો સદંતર અવરોધ (entire cessation) બની શકતો નથી. તેરમા ગુણસ્થાન સુધી તેનો યોગ રહે છે. આથી પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં મન કશુ જ કાર્ય કરતું નથી, અથવા માત્ર શાંતિથી પડયું રહે છે, અને તેથી તે અવસ્થા આત્માને કશીજ હાનીકર નથી એમ માનવું એ મોટામાં મોટી ગેરસમજ છે. જે ક્ષણથી આત્મા નવીન કર્મને આવતા અટકાવવાના પ્રયત્નથી દૂર રહે છે, અથવા શુભ સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરતો અટકે છે તે કારણથી તેના આત્માના વાસનામય અંશમાં ગુપ્તપણે

પ્રમાદમાં પડી રહેવું આત્માને ઘણી વાર બહુ પ્રિય લાગે છે તેના અનેક કારણો છે. પરંતુ તે માંહેના બે મુખ્ય કારણોના ઉપર આપણે આ સ્થળે નજર ફેરવી જશું.

કેટલીકવાર પ્રમાદ શારીરિક કારણોમાંથી ઉદ્દભવેલો હોય છે. શરીરમાં ગ્રહવામાં આવતા પુદ્દગલના પ્રકાર ઉપર મનની સ્થિતિનો ઘણે ભાગે આધાર રહે છે અને જેટલા અંશે પોતાનું જીવન નિભાવવા માટે મનુષ્યને બાહ્ય પુદ્દગલિક પદાર્થો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે તેટલે અંશે તેના ઉપર પુદ્દગલના પ્રમાણે અસર થવા પામે છે. જડ પદાર્થમાં એવા શુભાશુભ ગુણો કેવા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના વિવેચનમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ નથી. તે વિવેચનને આગળ ઉપર એક જુદાજ લેખનો વિષય કરવા અમારી ધારણા છે. આ સ્થળે માત્ર એટલાજ સ્વીકારનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે કે, જડ પદાર્થમાં મન ઉપર અનેક પ્રકારની વિલક્ષણ અસરો ઉપજાવવાની શક્તિ છે. કર્માવૃત અવસ્થામાં મનુષ્યનું જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક હોવાથી તેને જ્ઞાનના ગ્રહણ માટે ઇન્દ્રિયરૂપ હથીઆરોનો આશ્રય કર્યા વિના ચાલતું નથી, અને તે હથીઆરો જડ પદાર્થોના બનેલા હોવાથી તેના ઉપર બહારથી સંઘટ્ટન પામતા જડ પદાર્થોની અસર થાય છે. ખરૂં છે કે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ અરૂપી હોવાથી તે જડની અસરને આધીન થતું નથી અને તેથી જડની પ્રકૃતિને અનુરૂપ વિકાર આત્માના અરૂપી સ્વરૂપમાં નિશ્ચય નય પ્રમાણે થવો સંભવતો નથી. બાહ્ય પદાર્થની અસર જે પદાર્થ ઉપર થવા પામે છે, તે આત્માના સત્ય સ્વરૂપ ઉપર નહી પણ તેના કરણો—હથીઆરો ઉપર થાય છે. અને આત્માને તેની બધી ક્રિયાઓ માટે તે હથીઆરો ઉપરજ બધો આધાર રાખવો પડતો હોવાથી, જડના

નૈતીક આદિ સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં મોકલે છે આથી તે પ્રદેશમાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિકારનો બિગાડો પેપવા પામે છે. આત્માનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ કરણોને અંદર અંદર એવુ પ્રકૃતિ સામ્ય (Sympathy) છે કે એકની સ્થિતિ પ્રત્યે બીજાનું સ્વાભાવિક રીતેજ સહધર્મીપણું બધાઇ જાય છે. સુવિખ્યાત પ્રોફેસર જેમ્સ (Professor James.) પોતાના અધ્યાત્મ વિદ્યા (Psychology) નામના ગ્રંથમાં ખરૂંજ લખે છે કે:—

"Every emotion has a certain definite relation to changes in the physical body which can be excited by, or in their turn excite, corresponding changes in the astral body, which again can be excited by or in their turn excite corresponding effects in the mental body."

અર્થાત:—" દરેક પ્રકારના મનોવેગને આ સ્થૂળ શરીરમાંહે થતા વિકારો સાથે ચોક્કસ પ્રકારનો સબંધ છે. આ આવેગો સ્થૂળ શરીરમા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા સ્થૂળ શરીરના વિકારથી પોતે વિકારવશ થાય છે. અને તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર પણ પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિકારથી માનસ શરીરમાં વિકાર ઉપજાવે છે અથવા મનસ શરીરના વિકારથી પોતે વિકારવશ બને છે."

આ પ્રમાણે સ્થૂન શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવતા અયોગ્ય અણુઓ તે અણુંઓના ગુણ ધર્માનુસાર શરીરમાં વિકાર ઉપજાવે છે અને તે વિકાર આત્માના સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ કરણો સુધી પહોંચે છે, અને પાછી તે વિકારની અસરો સ્થૂળ શરીર ઉપર પોતાનો બહિર્ભાવ દાખવે છે એ પ્રકારે હમેશા ગ્રહવામાં આવતા અયોગ્ય પદાર્થો પોતાની અનિષ્ટ અસર નિરંતર ઉપ-

આ કાળે, તે અને તેના બીજા પદાર્થોનો ત્યાગ માત્ર તે પદાર્થોના અનંતજીવીપણાને ખાતરજ કરે છે, તેઓએ આ વિષયને પણ ધ્યાનમા રાખી તેનો ત્યાગ બેવડા આગ્રહ અને સમજણ પૂર્વક કરવો જોઇએ. મનુષ્યો જ્યારે પદાર્થ કે વિષયના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તેમને તે તે વિષયની સ્થૂળ બાજુનું મહત્વ અલ્પ ભાસતું નથી. પરંતુ બધા મનુષ્યો તેવી સમજણ માટે સશક્ત હોઇ શકતા નથી માટેજ શાસ્ત્રકારોએ તેની સૂક્ષ્મ બાજુને ઉપશમાવી રાખી, સ્થૂળ બાજુ તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને નહિ સમજનારાને બોધ થવા માટે માત્ર એક મોટી હકીકત જણાવી તેના ઉપરજ (અતિશયોક્તિના દોષને પણ નહિ ગણકારતા) ભારે બોજો મુક્યો છે. ખરી રીતે તો તેમની દ્રષ્ટિ વિષયની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બને દીશા તરફજ હતી. હવે આપણે તેમની ખરી દ્રષ્ટિને સમજી તે પૂર્વક પદાર્થોનુ ગ્રહણ કે ત્યાગ કરવો જોઇએ અને જે જે પ્રકારના આહારો પ્રમાદ અવસ્થાને ઉપજાવનારા છે. અથવા જે સારા આહારને પણ અતિ માત્રામાં ગ્રહવાથી તેવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે તે સામે ચેતતા રહેવું ઘટે છે.

પ્રમાદનું બીજુ મુખ્ય કારણ મનની નિર્બળ અવસ્થા છે તેવી નિર્બળતા હોવાના બીજા નિમિતો ઘણીવાર નથી હોતા છતાં પણ મનનો અસંયમ કે તેવાજ બીજા કારણોથી તે છેક શિથીલ અને કાર્ય ભીરૂ બનેલું જોવામાં આવે છે. આનું કારણ બીજું કાંઇજ નહિ પણ આત્માના સંકલ્પ બળની ખામી છે, મન એ આત્માનું એક આંતર હથીઆર છે અને જ્યારે તે હથીઆર ઉપર તમોગુણ પ્રધાન નિમિતોનો કાટ ચઢેલો ન હોય તો પણ તેને ઉપ્રયોગહીન રહેવા દીધાથી તે ગમે તેવું તીવ્ર અને કાર્યક્ષમ હોવા છતાં તદ્દન નકામુંજ બની જાય છે. આત્મા સતત વિકાસના

કહ્યું તેમ નિયામકના ઉપરજ અવલંબીને રહેલો છે. એક સંયમી મનુષ્ય ઉત્તમ, પૌષ્ટિક અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનાર આહાર પરમાણું ગ્રહણ કરી તેને પોતાના ઉન્નતિક્રમમાં સહાયકરૂપે બનાવે છે ત્યારે એક કામી વિષયી મનુષ્ય તેવા જ આહારના પરિણામે પ્રગટતી શક્તિનો ઉપયોગ પોતાની ભ્રષ્ટતાને અધિકાધિક ભ્રષ્ટ કરવા માટે કરે છે.

પ્રમાદવાળી અવસ્થાના ઉદ્દભવમાં ઘણું કરી આ બન્ને પ્રકારના કારણો મુખ્યતઃ રહેલા હોય છે. અને તેમાં બન્નેનો તેમજ તેવા જ અન્ય ગૌણ નિમિતોનો કેટલો ફાળો છે, તે વિવેકી મનુષ્યોએ પોતાની સમજનો ઉપયોગ કરી શોધી કહાડવુ જોઇએ. જ્યાંસુધી તેમ કરવામાં નથી આવતું, ત્યાંસુધી તેને નિવારવાના પ્રયત્નમાં ઉતરી શકાતું નથી અને પ્રમાદના આવરણોમાં આત્મા નિત્ય વધારે વધારે ગુગળાતો ચાલે છે, પરિણામ એ આવે છે કે, પ્રગતિના અભાવે આત્માનું ખેંચાણ તે જે હલકી ભૂમિકાઓને વળોટીને આ સ્થિતિમાં આવ્યો છે, તે તરફ વધતું જાય છે. અને ઉન્નતિના પથે વિચરવાનું તેનું બળ ઘટતું જાય છે. જેમ આરોગ્યતું ઘટવું એનો અર્થ રોગનું વધવું એજ છે, તેમ પ્રગતિનું અટકવું એ અધોગતિમાં જવા બરોબર છે પ્રમાદ અને મદિરા એ ઉભયમા કશોજ તફાવત નથી. બન્નેની અસર અને પરિણામ સરખાં છે. તફાવત એટલો જ છે કે, પ્રમાદની અસર ધીમી, અપ્રકટ અને ગુપ્ત હોવાથી તેનું શત્રુકાર્ય મનુષ્યોના સમજવામાં સત્વર આવી શકતું નથી. અને એથી જ તેનાથી અધિક ડરવાનું, ચેતવાનું અને બચવાનું રહે છે.

છે. તેમ કરવામાં વાંચકને શરૂઆતમાં અમો વિષયાંતરમાં ઉતરી પડયાનો ભાસ થશે, પરંતુ છેવટે એ ભ્રાંતિ સ્વતઃ નીકળી જવા યોગ્ય હોઇને, ધૈર્યપુર્વક વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

આત્મા તેની હાલની મનુષ્યત્વની અવસ્થામાં આવ્યો તે પહેલા તેણે અનંત પ્રકારની ક્રમાનુગત ચઢતી અવસ્થાઓ પસાર કરી છે. વિકાસક્રમની શ્રેણીના જે પદને તે હાલ શોભાવે છે, તે પદ નીચે અનંત પગથીઆ છે અને તે પ્રત્યેક ઉપર ઓછામાં ઓછો તે એક વાર હતો જ. એવી એક પણ મનુષ્યત્વથી હલકા પ્રકારના જીવનની અવસ્થા નથી કે, જે ઉપર આત્માએ ન્યૂનાધિક સમય વિરામ લીધો ન હોય. અને તેજ પ્રમાણે તેની આ સંસારચક્ર (cycle of existence) માંથી આત્યંતિકી નિવૃત્તિ થશે તે પહેલા પણ હજી તેને ચઢતા ક્રમે અનંત અવસ્થાઓ અનુભવવાની અને તે પ્રત્યેક અનુભવમાંથી આવશ્યક પાઠ શીખવાની ફરજ પડશે.

આત્મા જે જે જીવન અવસ્થામાંથી પસાર થઇને આવ્યો છે. તેના સઘળાં લક્ષણો તેના માનસ બંધારણમાં અંકિત થયેલા છે. તેજ પ્રમાણે તેના માનસ શરીરમાં એવા અદ્દ્ભૂત શકિતઓ અને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ રહેલી છે, કે જે હજી તેના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર કદી આવી નથી, અને જેના અસ્તિત્વનું તેને સ્વપ્ન સરખું પણ નથી.

આ બધી માનસ સંપત્તિ તેને અતિ આવશ્યક છે. આપણી વર્તમાન દષ્ટિને જે સંપત્તિ આ કાળે હલકી અને ત્યજવા યોગ્ય ભાસે છે તે પણ ઉપયોગી છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિના જે હલકા તત્વો છે, તેના ઉપર જો યોગ્ય અંકૂશ મેળવી તેને નિયત પ્રવાહમાં વાળવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શકાય તેમ છે.

અનીજ આશ્રયી આત્માઓની છે. એક અણુ (atom) અન્ય-અણુ પ્રતિ આકર્ષાય છે, તે પણ જીવના માનસ રાગ અથવા સ્નેહના આકર્ષણને લીધેજ છે. પરમાણુઓ દ્વ્યણુક, ત્ર્યણુક એ પ્રકારે સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનંત પ્રદેશી સ્કધરૂપે બને છે. પરમાણુના આકર્ષણનો મહાનીયમ માનસગતિ ઉપર બંધાએલો છે. જીવોના મનની ઇચ્છા (choice) અને (action) પોતાપ્રતિના સ્નેહના પ્રત્યુત્તર (response)નુ આ પ્રથમ સ્ફુરણ છે, અણુઓનુ એક બીજા પ્રત્યે આકર્ષણ એ માનસિક કાર્ય છે. અને મનુષ્યના માનસ શરીરમાં આ અણુની અવસ્થા પણ ગુપ્તપણે અગાધ ઉડાણમા હજી રહેલી છે.

આવા અંગો જ્યારે એકત્ર થઈને યોગિક અણુઓ (Mole-cubs) રૂપે બધાય છે ત્યારે તેની અંદરના જીવોનું માનસકાર્ય સ્હેજ ચઢતી કળામા પ્રવેશે છે. તેમ છતા ત્યાસુધી તે અકરણ દ્રવ્ય (Inorganic) હોય છે અર્થાત્ આપણી પ્રાકૃત દષ્ટિને તે સજીવપણાનું ભાન આપી શકે તેટલા જીવન વ્યાપાર વાલા બનેલા હોતા નથી. આવા અકરણ દ્રવ્યને વનસ્પતિના રોપાઓ પોતાના શરીરના વર્ધન માટે ઉપયોગમા લે છે, અને જે જીવનવ્યાપારને મનુષ્ય માત્ર એકલી બુદ્ધિવડે કદીપણ સમજી શકે તેમ નથી, તે જીવનવ્યાપારના અદ્ભૂત આવેગથી તે ક્ષણ પૂર્વના અકરણ દ્રવ્યને સજીવપુટ cell રૂપે પરિણામ પમાડે છે. બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવો જીવનનો આવિષ્કાર આ પ્રથમજ છે આ પુટ એક અત્યંત ચમત્કારિક વસ્તુ છે. વનસ્પતિના જીવનું મન કેવી ક્રિયાવડે એક ખનીજને પોતાના શરીર બધારણમાં છેકજ નવા રૂપમાં દાખલ કરી શકે છે, તેનો વિચાર ખરેખર આપણને મ્હાત કરી નાખે છે. ગમે તેવો સમર્થ વૈજ્ઞા-

અંશ. આપણે તેને આપણા જીવનનો વાનસ્પતિક અંશ (Vegetative mind principle) કહી શકીએ. આ અંશ મનુષ્યના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર ભાનપણે અથવા જ્ઞપ્તિરૂપે પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ મનનાં ગભીર ઉંડાણોમાં છુપોછુપો પોતાનું આવશ્યક કાર્ય કર્યે જાય છે. મનુષ્યનું મન કેટલુ મહાન્ છે અને તેમાં કેટલી અગાધ ઉંડાણો અને ગગન સ્પર્શી શિખરો છે, અને ત્યાં શું શું રહેલુ છે તેની તેને મુદ્દલ ખબર નથી મનની બહારની સપાટી ઊપર જે કાંઈ છે એટલુંજ મનુષ્યના મનના બંધારણમાં છે, અને તે સિવાય કશું આગળ પાછળ કે તળે ઉપર નથી એમ માનવું એ મોટામાં મોટુ અજ્ઞાન છે. વનસ્પતિરૂપે જ્યારે આ આત્મા હતો તે વખતની સંજ્ઞા હજી પણ તેના માનસ બંધારણમાં રહી છે, કેમકે જે જે ભુમિકાઓને વળોટીને આત્મા આ અવસ્થામાં આવ્યો છે, તે બધી ભૂમિકાને યોગ્ય લક્ષણો તે પોતાની સાથે મનની ઊંડાણમાં સધરતો આવ્યો છે. અને મનુષ્યના જીવન સંરક્ષણ અને નિર્વાહમાં તે અત્યંત ઉપયોગી ફળો આપે છે.

ઘણાઓને આ વાત ચોંકાવનારી ભાસ્યા વિના રહેશે નહિ કે મનુષ્યના શરીરમાં સંવર્ધનનું કાર્ય આ તત્વ કરે છે. પરંતુ આપણે સર્વ કોઇ જાણીએ છીએ કે, આપણા શરીરનો પ્રત્યેક વિભાગ વનસ્પતિના અણુઓથી વૃધ્ધિ પામે છે. મનુષ્યના હાલના દેહની શરૂઆત તરફ જોતાં જણાય છે કે, તેની ઉત્પત્તિ માતા અને પિતાના ધાતુઓના બે અણુઓના સંગમમાંથી થઇ છે. એ અણુઓ પ્રથમ માતાના શરીરમાંથી પોષણ મેળવી વધે છે. માતાનું રક્ત કે જેમાંથી તે અણુઓ પોષણ મેળવી વધી અને વિભાગી કરણ પામ્યા કરે છે. તે રક્ત પણ

—મનની કળા કરતાં અનુક્રમે અધિકાધિક વધેલી હોય છે, છતાં તેમનામાં પણ પોષણ મેળવવાનુ, શરીરની રચનામા જોઇતા તત્વો પુરા પાડવાનું અને તેના સંવર્ધનનું કાર્ય તો તે વનસ્પતિ–મનજ કરી શકે છે. મનનો બીજો અંશ એ વનસ્પતિ મનના કાર્યમાં હાથ ઘાલી શકે નહિં અથવા તેની વતીનું કાર્ય બજાવી શકે નહિ વનસ્પતિમાં, ઝીણાં જંતુઓમાં પશુઓમાં અને મનુષ્યોમાં મનનો આ વાનસ્પતિક અંશ આહારમાંથી નવા જીવન પુટો બાંધવાનું કામ કર્યાજ કરતો હોય છે અને દેહની શરૂઆતથી તે તેના અંત સુધી તેનુ કામ ચાલતુંજ હોય છે. જુના અને સડી ગયેલા પુટોને તે કાઢી નાંખી તેનું સ્થાન સજીવન અને નવા પુટોને મળતું રહેલુ જ હોય છે; એટલુંજ નહિં પણ મનનો આ અંશ રક્તોના અભિસરણ ઉપર નિયમન રાખવાનું કામ કરે છે. કેમકે અભિસરણદ્વારા જ શરીરના બધા ભાગમા નવા પુટો મોકલી સકાય છે. ખોરાકને પાચન કરવો, એક રસ કરવો અને તેને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં મોકલી દેવો એ કામ પણ આ શક્તિ જ કરેછે. ઘા રૂઝવાનું, દર્દ સામે લડવાનું અને હરકોઇ પ્રકારે શરીરને આરોગ્ય રાખવાનુ કામ કરવા આ તત્વ હરહમેશા મથ્યા કરતુ હોય છે. વૃક્ષો કે જેમા માત્ર આજ તત્વ હોય છે તે કદીપણ રોગી હોતાં નથી. પશુ કે જેઓમા આ મનમાં દખલ કરનાર મનની બીજી કળાઓ ખીલી નથી તેઓ પણ ભાગ્યેજ નબળાં કે રોગી જોવામાં આવે છે માત્ર મનુષ્યો જ આ તત્વના કાર્યમાં પોતાને પ્રાપ્ત થએલી મનની અધિક જાગ્રત કળાના બળ વડે ડખલ કરી વિના કારણ ખરાબી વ્હોરે છે. આ મનનું કાર્ય બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર થતું નથી પણ તેના આંતર મનની ઊંડાણમાં આપણે ન જાણીયે, તેમ થયા કરતુ હોય છે. વનસ્પતિ

વાનું છે કે આ મન ઉપરથી જે અવાજો અને પ્રેરણાઓ ઉઠે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક અને કુદરતી રૂપમાં ઉઠે છે. ખાઘાગળો, વિષય-તૃષ્ણા આદિ બુરાઇઓ, એ આ ભૂમિકામાંથી ઉદ્‌ભવતી નથી, પણ મનુષ્ય પોતાની અસ્વાભાવિક ભોગેષણાઓની તૃપ્તિ માટે આ કુદરતી સંજ્ઞાઓને ખોટે માર્ગે દોરી જઇ તેનો ગેરઉપયોગ કરે છે. મનુષ્યને પશુ કરતાં એક બળવત્તર શક્તિ, બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલ છે, અને તેનો ઉપયોગ તે ધારે તો તેની સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓને અવળે માર્ગે લઇ જવામાં કરી શકે તેમ છે. અને ભોગેષણામાં વિહ્વળ બનેલો મનુષ્ય બહુધા કરે છે પણ તેમજ. પોતાના દેહને નિભાવવા માટે તેને જે જે જરૂરીયાતો ઉભી થાય છે તેના પ્રમાણમાં મનની ગુપ્ત રહેલી શક્તિઓ પણ જાગૃત થતી જાય છે. અને પશુઓ પોતાની પ્રાપ્ત ભૂમિકામાં જીવન સંરક્ષણ કરી શકે તેટલા માટે તેનું મન અનેક યોજનાઓ, અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ગોઠવતું હોય છે. અને તે યોજનાને અનુસાર તેના શરીરનો ઘાટ, ચપળતા, રૂપ આદિ રચાતાં હોય છે. જીવવા માટે તેમજ પ્રજોત્પત્તિ માટે તેને અનેક કાર્યો કરવા પડે છે. અને તે કાર્યો કરવાની ફરજ તે સારી રીતે અદા કરી શકે તે માટે તે તે કાર્યો કરવાનું આવશ્યક મનોબળ પણ તેનામાં વધતું જાય છે. પશુત્વની ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થતાં આ મનોબળને "સંજ્ઞા" અથવા "પ્રેરણા" (Instinct) કહેવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞા-મન એ વનસ્પતિ-મન કરતાં ઘણું ચઢીયાતા પ્રકારનું હોય છે. તેમ છતા બુદ્ધિ-મન જે મનુષ્યને સાંપડેલું છે, તેનાં કરતાં ઘણું હલકાં દરેજાનું છે. બુદ્ધિ મનનો વિકાસ આ સંજ્ઞા-મનમાંથી ધીમે ધીમે થતો જાય છે. વનસ્પતિ-મન, સંજ્ઞા-મન અને બુદ્ધિ-મન (Vegetative mind, instinctive mind

બધી હલકા પ્રકારની શારીરિક ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, વિકારો, આવેશો એ આ કષાય-મનમાંથી ઉદ્‌ભવે છે. અધમ પ્રકારની લાલસાઓ, તિરસ્કાર, ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ, વેર લેવાનો આવેગ-ઝનુન, અસહિષ્ણુતા આદિ લક્ષણો આ પશુઓને સુલભ એવા "કષાય-મન" માંથી જન્મે છે. અને પશુઓમાં જો એ પ્રકારના લક્ષણો ન હોય તો તેમનું જીવન નભી પણ શકે નહીં. પશુઓમાં એમનો ઉદ્‌ભવ થવો એ તેમને મનની એક નવીન પ્રકારની શક્તિનો આવિર્ભાવ છે. અને પશુત્વની સ્થિતિમાં એ છેક કુદરતી અને હોવા યોગ્ય છે. એટલાજ માટે વાઘની ક્રૂરતા પ્રત્યે, લોંકડીની લુચ્ચાઇ પ્રત્યે, મોરના ગુમાન પ્રત્યે કુતરાની અદેખાઇ પ્રત્યે, અને સર્પની વૈર લેવાની ઇચ્છા પ્રત્યે આપણને સ્વાભાવિક રીતેજ અજાયબી થતી નથી. જે લક્ષણો જ્યાં હોવા યોગ્ય છે ત્યાં તે લક્ષણોનો સદ્‌ભાવ આપણા મનમાં કાંઇજ આશ્ચર્ય પ્રગટાવતો નથી પણ તેજ લક્ષણો મનુષ્યમાં જોવામાં આવે છે તો આપણને તેના માટે હલકો અભિપ્રાય આવ્યા વિના રહેતો નથી.

આપણે જ્યારે પશુ હતા ત્યારે એ બધા લક્ષણો પોતાના વ્યાજબી અને હોવાયોગ્ય સ્થાનેજ હતા. આપણને તે કાળે તે વિના ચાલે તેમ હતુજ નહીં. વિશ્વની યોજનાજ એવા પ્રકારની છે કે જે ભૂમિકાએ જે હોવા યોગ્ય છે તે ભૂમિકાએ તેજ લક્ષણો અને પદાર્થો હોય છે. પશુઓને તેવા લક્ષણોની-કષાયોની જરૂર હતી માટેજ તે તેમને હતા. તેમના માટે તે "અયોગ્ય" નહીં પણ "યોગ્ય" અને "ઠીક" હતા. મનુષ્યો કેટલીક વખત કલ્પે છે તેમ આ "કષાયો" વસ્તુતઃ 'ખરાબ" અને બુરાઇએ ઘસડી જનારા નથી, તેમ કોઇ સેતાને તે આપણા મનની ભૂમિકામાં

તરફ વર્તવા દેવા જોઈએ. પશુઓ તેમ કરે છે તે યોગ્ય છે. તેમને વિકાળ થવાની જરૂર છે, પરંતુ હાલની મનુષ્યત્વની ભૂમિકાએ એ બધું આપણે વળોટી ચુકયા છીએ. અને પુનઃ પશુ જેવા બનવું અને તેમને સુલભ એવું વર્તન આ ભૂમિકાએ રાખવું તે ખરેખર મનુષ્યપણાને લજવવા તુલ્ય છે.

આપણું પોતાનું હૃદયજ પશુઓ જેવું વર્તન ચલાવવા સામે વાંધો ઉઠાવે છે. આત્માના ઉચ્ચ અને પ્રગતિમાન અંશમાંથી એવા પ્રકારનો સ્વર ઉદ્‌ભવે છે કે પશુત્વની હલકી ભૂમિકામાં પાછા હઠવું એ ખોટું છે. અને પ્રશસ્તની ભૂમિકા તરફ ધપતા ચાલવું એ "સારૂં" છે; આ વિશ્વમાં "સારૂં" શું અને "ખોટું" શું એ માપવાનું ધોરણ એકજ હોઇ શકે, અને તે એજ કે જે વડે આપણે આગળ વધતા જઈએ તે "સારૂં" અને જે વડે પાછા હઠતા જઇએ તે "ખોટું." આનો અર્થ એવો નથી કે પશુઓની માનસિક ક્રિયાઓ બધી અયોગ્ય અથવા અધમ છે. ના, તેમ મુદ્દલ નથી. તેથી ઉલટું પશુઓમાં, જે આપણી ભૂમિકાએ અધમ અને ખોટું ગણાવા યોગ્ય છે તે ઉચ્ચ અને "સારૂં" ગણાવા યોગ્ય છે. માત્ર આપણે માટેજ તેવું વર્તન અધમતા ભરેલું કહી શકાય. કેમકે તેમ કરવાથી આપણે વધારે અને વધારે પશુ બનતા જઇએ છીએ, અને મહા મુશીબતે અનેક વિટંબણા અને કટુ અનુભવના પરિણામે જે પશુ ભૂમિકાને ઓળંગીને આંહી આવ્યા છીએ. તે ભૂમિકાને પુનઃ આદર પૂર્વક આલીંગન આપીએ છીએ, કોઇ પુરૂષ કે સ્ત્રીમાં આપણે પશુઓને હોઇ શકે તેવા લક્ષણો જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ એટ-

કરણુની ઊંડાણમાંથી તેમના વિચાર અને કાર્યની બુરાઇનો અવાજ હમેશાં નિકળતો રહેતો હોય છે. એક પશુ અથવા જંગલી મનુષ્ય તેજ કામને જ્યારે સ્વાભાવિકતા પૂર્વક કરતો હોય છે, ત્યારે આ સુધરેલા મનુષ્યનાં તેજ કાર્યમાં કશી સ્વાભાવિકતા હોતી નથી. "હું ખોટું કરૂંછું" એવી છાપ તેની મુખમુદ્રા ઉપર હમેશાં ચોંટેલી રહે છે. અને એજ તે કાર્યની અસ્વાભાવિકતાની નીશાની છે. પશુઓ અથવા જંગલી મનુષ્યો કોઇ કાર્ય જ્યારે આનંદપૂર્વક અને "હું ખોટું કરૂંછું" એવા જરા પણ ભાવ વગર કરતા હોય છે, ત્યારે આપણો સુધરેલો મનુષ્ય તેજ કાર્ય શરમાતો શરમાતો, નજર છુપાવતો, દૃષ્ટિ નીચી ઢાળીને, અને તે કરવા યોગ્ય નથી, એમ હૃદયમાં માનીને કરતો હોય છે. આત્માનો દશ તેને ફોલી ખાતો હોય છે છતાં એ સર્વની દરકાર રાખ્યા વિના તે પોતાની હલકી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો રહે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ. કષાયોની એક કાળે, પશુત્વની ભૂમિકાએ, આપણુને અગત્ય હતી, અને હજી સુધી તે વખતથી આપણા માનસ બંધારણમાં તે ખેંચાતા આવે છે. પરંતુ હવે કોઇ આપણે પશુ નથી. આપણો ઉદ્દેશ પશુત્વને સાધવાનો નથી પણ ઇશત્વને સાધવાનો છે. અને ઇશત્વના ગુણો કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા, આસક્તિ, ઇર્ષ્યા, અભિમાન, આદિ નથી. આત્માના દૃષ્ટિ પથ ઉપર જે સુંદર ભાવી આ કાળે નજરે પડે છે, તે માત્ર હલકી વૃત્તિઓને રાજી રાખવા માટે ગુમાવી દેવું ઘટતું નથી. ખરૂં છે કે, અત્યારે આપણા ઉપર એ પશુપણાના લક્ષણોનું, કષાય મનનું-દબાણુ એટલું બધું સખ્ત અને મુઝવી નાંખનારૂં છે

ઘણા ભલા માણસો કષાયોનું બળ મંદ કરવા અનેક જાતની કષ્ટ ભરેલી પ્રક્રિયાઓ અને વિધાનો કરે છે, પરંતુ તે બધા અંતરના રોગ માટેના બહારના ઉપચારો જેવા લગભગ નિરર્થક છે. તેઓ કષાયનું સ્વરૂપ, તેના કાર્ય કારણો વિગેરે કશું સમજતા નથી, અને જે વસ્તુને તેઓ બરોબર સમજતાં નથી, તેનો ત્યાગ કે ગ્રહણનો વિવેક તેઓ શી રીતે કરી શકે? અમારો ઉદ્દેશ કોઇના પ્રયત્નને ઉતારી પાડવાનો નથી સર્વ કોઇ પોતાની સમજણ અને પ્રજ્ઞાનુસાર ઠીકજ કરે છે. હમે એવા મનુષ્યોને માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે તમો કરો છો તે સારૂં છે, છતાં એથી વધારે સારો માર્ગ છે તે ગ્રહણ કરો તો તમારો ઉદ્દેશ સફળ થવાની તક નજીક આવતી જશે

મનુષ્યનો આત્મા તેના અંતઃકરણની તમામ વૃત્તિઓનો સ્વામી છે. મનનું પ્રત્યેક સ્ફુરણ તેના આધિપત્ય નીચેજ થાય છે. અને જ્યારે આત્મા પોતાનું ધણીપણું તેની વૃત્તિઓ પાસે સ્વીકારાવે છે ત્યારે તે વૃત્તિઓ આત્માની ઇચ્છા વિના સ્ફુરી અથવા વેગવાન થઇ શકતી નથી. આથી "કષાય" નામના આ આવના કારણથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારે કષાયનુ સ્વરૂપ સમજીને તેમના ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ બેસારવા ઉદ્યોગ કરવો જરૂરનો છે. આત્મા પોતાના પૃથક અહંત્વનો પરમાત્મામાં વિલય કરતો જાય છે. તેમ તેમ એ કષાયો ઘટતા જાય છે. અને મધ્યાન્હ કાળની વૃક્ષની છાંયા જેમ વૃક્ષમાંજ સમાઇ જાય છે તે પ્રમાણે મનુષ્યનુ પ્રથક અભિમાન પરમાત્મામાં ઓગળી જતાં, એ કષાયો પણ સ્વતઃલય પામી જાય છે. મનુષ્યત્વની આ દુર્લભ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી આત્માએ હવે પોતાની આંતર ચક્ષુઓ પરમાત્માના પ્રકાશ તરફ ખુલ્લી રાખવી ઘટે છે. તેને હવે મનુષ્યત્વમાંથી

સુધી આત્મા સંસારી છે ત્યાંસુધી તેને પ્રત્યેક સમયે મન, વાણી અને શરીરની વર્ગણા કોઇને કોઇ પ્રકારે જોડાએલીજ હોય છે, અને તેથી તેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિવાળો યોગ સમય તે યોગથી મુક્ત રહી શકતોજ નથી. પરંતુ આત્મા ધારે તો કષાયભાવનો ત્યાગ કરી શકે છે અથવા તો કષાયની માત્રા, તીવ્રતા અને ઉધ્ધરણું ન્યુનાધિક કરી શકે છે. કષાય સહિત આત્માના પ્રવર્તનને સામ્પરાયિક આસ્ત્રવ અને કષાય રહિત એકલા યોગ–પ્રવર્તનને ઇર્યાપથીક આસ્ત્રવ કહેવામાં આવે છે. કષાય સહિતના આત્મ–પ્રવર્તન વડે આત્મા જે કર્મોપાર્જન કરે છે, તે કર્મમાં, તે કષાયના તારતમ્યાનુસાર, સ્થિતિ અને અનુભાગ અથવા રસબંધ પડે છે અને જ્યાં કષાયનો નિતાન્ત અભાવ હોય છે ત્યાં એકલા યોગવડે આત્મા જે કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે તે કર્મનો બંધ, ઉદય અને નિર્જરા એકજ સમયમાં હોય છે (કેટલાક આચાર્યો બંધ, ઉદય અને નિર્જરા માટે ત્રણ સમયની આવશ્યકતા માને છે. કદાચ તેમ શ્રદ્ધીએ તોપણ ચિંતા જેવું નથી. કેમકે એ સમયની સ્થિતિ એવી સૂક્ષ્મ છે કે એક સમય કે અસંખ્યાત સમયમાં આપણી જડબુદ્ધિ કશો ભેદ જોઇ શકતી નથી) યોગ છે તે આત્માનું આચ્છાદન છે. સંસારી અવસ્થામાં તેના વિના આત્માને ચાલે તેમ નથીજ. અને કષાય છે તે યોગરૂપી શ્વેત વસ્ત્ર ઉપરનો રંગ છે. રંગ વિનાનું શુભ્ર શ્વેત વસ્ત્ર એકલું હોયતો તે રંગ વિના આત્મા ચલાવી શકે છે.

આપણા સર્વ પ્રકારના યોગને કષાયથી મુક્ત રાખી તેને જેમ બને તેમ ઉચ્ચ, પ્રશસ્ત અને આત્માભિમુખ રાખવા એ આપણી ધાર્મીકતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આપણી જે જે મનોવૃતિ, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટામાં કષાયનો અંશ હોય તે શો-

અને નિકૃષ્ટ પ્રકૃતિઓના કારણો રચે છે. આ વાત બુધ્ધિથી વિચારતા પણ ખરી જણાય છે. જે કષાય ભાવોમાં આત્મિકતાની છાંટ સરખો પણ નથી તેવા એકાન્ત સ્થૂળ જડ પ્રકારનાં કષાયો અનંતાનુબંધી ગણાય છે. અર્થાત તેવા જડ આવરણોથી મનુષ્યની દૈવી પ્રકૃતિનો એક અંશ સરખો પણ ખુલવા પામી શકતો નથી. આવા પ્રકારના કષાયોના સેવનથી આત્મા એવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિમાં અવતરણ પામે છે કે જ્યાં તેની આસપાસ પશુત્વ શિવાય અન્ય કશુજ ન હોય. તેવા આત્માની ગતિ, સ્વર, રીતભાત, નિદ્રા સંસ્થાન, સંહનન આદિ સર્વ પશુત્વની ભૂમિકાને શોભે તેવા હોયછે. કેમકે તે જે કષાયોનું નિરંતર સેવન કરતો હોય છે તે ભાવોથી તેની બાહ્ય રચના અને અભિવ્યક્તિ તે ભાવોને અનુસરતીજ હોય. તેમાં આશ્ચર્ય સરખું કશું નથી. જ્યારે આત્મામાં પોતાના સ્વરૂપની ઝાંખી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતે જે પરમ તત્વનો અંશ છે તે તત્વની સાથે સબંધમાં આવે છે, ત્યારે તેનામાં જે પ્રકારના કષાયો અવશેષ રહેલા હોય છે તેને પ્રત્યાખ્યાની કષાય કહેવામાં આવે છે. આવો આત્મા પોતાના સ્વરૂપની ઉપલબ્ધી કરેલ હોવા છતાં તેની વૃત્તિ આત્માના સ્વરૂપ સાથે નિરંતર અનુસંધાનવાળી રહેતી નથી, પરંતુ અત્યારસુધી, અનંતકાળથી તેણે જે ભોગોપભોગનું સેવન કરેલ હોય છે તે ઇન્દ્રિય વિષયક અનુભવો સાથે અભિમુખતાવાળી હોય છે. પરંતુ સ્વરૂપ–પ્રાપ્તિ પૂર્વેના અનંતાનુબંધી કષાય અને સ્વરૂપાનુભવ પછીના અપ્રત્યાખાની કષાયમાં ઘણો મહત્વનો ભેદ છે. અપ્રત્યાખાની કષાયમાં, કષાયોના સેવન કાળે પણ આત્માની સમજણનો પ્રકાશ રહ્યા જ કરતો હોય છે, અને તે બધો કાળ કષાય પ્રવૃત્તિની અનિષ્ટતાનો ભાવ તેને

ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ પામેલી વૃત્તિઓ ચોક્કસ પ્રકારના સંયોગોમાં પુનઃ ઉત્થાન પામી આત્માને દબાવવાની તક સાધે છે. પરંતુ ક્ષય પામેલી વૃત્તિઓનું ફરીથી સચેતન થવાનું બીજ નાશ પામ્યુ હોય છે.

આત્માનું પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ નિમજ્જન થવા પૂર્વે તેનું સ્વરૂપ લગભગ કષાય મુક્ત થયું હોય છે. છતાં પણ તે કાળે જે સૂક્ષ્મ અંતરાય રહેલા હોય છે તેને સંજ્વલન કષાયનું નામ આપવામાં આવેલ છે આ કષાય આત્માના યથાખ્યાત ચારિત્રનું આવરણ કરે છે જેમ આકાશ મંડળમાં કોઇ વાર સૂર્યના બીંબ ઉપર આછું મેઘનું આવરણ હોવાથી તેના પ્રકાશનું સંપૂર્ણરૂપે અવતરણ થવામાં સ્હેજ અંતરાય રહે છે. તેમ સંજ્વલન કષાયના પ્રભાવ વડે આત્માનું જે મુળ સ્વરૂપ છે તેની યથાર્થ સ્વરૂપે અભિવ્યકિત થવામાં સ્હેજ અંતરાય રહે છે. આ કષાયનું અસ્તિત્વ એટલા સૂક્ષ્મ પરિમાણમાં હોય છે કે જ્ઞાની જનો શીવાય તેનું વેદન આપણી સ્થૂળ પ્રકૃતિમા અનુભવાતું નથી. આ કષાયનો નિતાન્ત ક્ષય થયા પછી આત્મા તેના મૂળ પરમ સ્વરૂપ સાથે ઐકય ભાવથી જોડાય છે.

ઉપરોક્ત કષાયોથી આત્માને જેમ બને તેમ મુક્ત રાખવો અને શુભ યોગમાં આત્માની સ્થિતિ રાખવી એ પ્રત્યેક મોક્ષાભિલાષિનું કર્તવ્ય છે, મન વાણી અને શરીરની સર્વ ચેષ્ટાઓને પવિત્ર, ઉજ્જવળ અને આત્મ વિકાસના માર્ગને અનુકુળ બનાવવી તેમાં આપણો પુરૂષાર્થ સમાએલો છે. મનની પવિત્ર, નિર્મળ, નિષ્પાપ અવસ્થામાં આત્માનું પ્રતિબિંબ તેવુંજ સ્વચ્છ અને યથાર્થ પડે છે. આત્મા તેની કર્માવૃત અવસ્થામાં યોગની સ્થિતિનેજ આધિન છે. આપણું મન વિકાર યુક્ત, પાપી, અને

આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ.

જૈન દર્શન કહે છે કે આત્મા કર્મથી મુક્ત થયા પછી પરમાત્મ-સ્વરૂપ પામે છે. વેદાંત કહે છે કે આત્મા અને પરમાત્માનું ત્રણે કાળમાં એકત્વજ છે, અત્યારે ભાસ્યમાન થતી પ્રથકતા માત્ર ભ્રાંતિ વડેજ છે અને જ્ઞાનના પ્રકાશ વડે એ માયાનું આવરણ ખસી જતાં આત્મા પોતાને પરમાત્મા રૂપેજ પ્રતીત થાય છે બુદ્ધ કહે છે કે આત્મા કોઇ વસ્તુજ નથી, માત્ર પરમાત્માજ છે, પરંતુ આ પરમ તત્વ કોઇ પ્રકારના લૌકીક ઉદાહરણ વડે મનુષ્યની જ્ઞાન-મર્યાદામાં આવતુ ન હોવાથી તેની બુધ્ધોએ શૂન્ય રૂપે ગણના કરી છે. બુદ્ધ-દર્શનની દૃષ્ટિથી, મનુષ્ય એ પાંચ પ્રકારના સ્કંધો (રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન) નો સમુદાય છે અને તે સ્કંધોનુ પરિચાલક તત્વ તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે અજ્ઞેય, અસ્પૃષ્ટ, નિરાકાર અને નિરપેક્ષ છે. ઇસ્લામ ધર્મ જીવમાં ખુદાનું નુર હોવાનું માનું છે અને એ પ્રમાણે દુનીયાના સર્વ નાના મોટા દર્શનો એ, વાણીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોદ્વારા આત્મા અને પરમાત્માનો એકજ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે, અને તે એ કે આત્મા પરમાત્મા થવાના સ્વભાવવાળો છે આત્માના સ્વરૂપ બંધારણમાં જ પરમાત્મા બનવાની યોગ્યતાનું બીજ રહેલુ છે. દેશ, કાળ, મનુષ્ય બુદ્ધિના વિકાસનો ક્રમ, આદિ કારણોને લઇને, એ એકની એક ભાવના જુદા જુદા સ્વરૂપે જુદા જુદા દર્શનોની ધાટીમાં, પરિણામ પામી છે. એ એકજ મહાસત્યે દેશકાળ પરત્વે જુદું જુદું રચના સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. આત્માના નિગૂઢ અંતસ્તમ પ્રદેશમાં આ સત્ય ઉજ્વળ અક્ષરે કોતરાયું છે, એટલુંજ નહીં પણ તે સત્ય તેના બંધારણની સાથે અભેદભાવે સ્થિતિ પામી રહેલ છે.

આપે છે કે તેનો ઉપભોગ કર્યા પછી આપણા પગમાં ફરીથી દોડવાનું બળ આવે. નિરાશ થઇને દોડવાનું મુકી ન દઇએ એટલાજ માટે આપણા રાહ ઉપર રોટલીના ટુકડા, અને કોઇવાર ચળકતી ધાતુઓના કટકા અથવા રંગબેરંગી રમકડાં સંસાર નાંખતું જાય છે. આથી મોહ પામી વળી વધારેની આશાએ વધારે જોસભર દોડીએ છીએ; પડતા, આખડતા, કોઇવાર ધીરી ગતિએ, કોઇવાર દ્રુત વેગે, સાજા, માંદા, અધમુવા, રોતા, હસતા, બાઝતા, હાથમાં હાથ મીલાવતા, રીસાતા, રીઝાતા, વિવિધ મનોભાવ સહવર્તમાન, વિવિધ ભંગીથી ચાલ્યાજ કરીએ છીએ સંસારને પકડી પાડીને તેને આત્મામાં મેળવી લેવાની મહતી આકાંક્ષાપૂર્વક આપણી ગતિને આપણે નિયમાવીએ છીએ. છતાં તે આપણને મળતો નથી તેનું કારણ શું ? એજકે તેની સાથે આપણો સ્થાયી, ચરમ સબંધ નથી. આપણો સ્થાયી, સ્વભાવગત સબંધ પરમાત્મા સાથે છે, એટલા જ માટે આપણે સંસારને કોઇ કાળે મેળવી શકવાના નહી પરંતુ આપણા હૃદયની ગુહામાં વિરાજતા પરમાત્માને મેળવી શકીએ તેમ છીએ.

સંસાર આપણને જે કાંઇ આપે છે તેમાં આપણે એટલા બધા રંજીત અને આનંદિત થઇએ છીએ કે એથી વધારે સારૂં આપણને કોઇ આપી શકે તે વિચારને આપણા મનમાં પ્રવેશવા પણ દેતા નથી. સંસારની પુઠે જે શ્વાસભર દોડ આપણે નિભાવી રાખીએ છીએ તેના બદલામાં કેટલીકવાર આપણને સુંદર લલચાવનારી ચીજો મળે છે, કેટલીકવાર દોડનો થાક નિવારવા વિસામો પણ મળે છે. અને એ વિશ્રામકાળમાં સંસારે આપેલી એ મોહક ચીજોનો ઉપભોગ કરી એનાથી વધારે મોહક સામગ્રી માટે પાછા સંસારની પછવાડે હડી કાઢીએ છીએ.

પણું, સંસાર જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તે સ્થાને હોવું ઘટે છે ત્યાં આપણું સ્થાન નક્કી કરીને પછી સંસારમાં–પરમાત્માના લીલા ક્ષેત્રમાં–વિહરવામાં વાંધો નથી. ત્યાં આપણો યોગ નક્કી કર્યા પછી સંસાર એ પૂર્વનો ભીષણ, ભીતિપ્રદ સંસાર રહેતો નથી. પછી તો તે રંગભૂમિ જેવું જણાય છે. પ્રચંડ પ્રાકૃતિક સામર્થ્યોના યુદ્ધને બદલે ત્યાં કુદરતની મધુર લીલા જણાય છે પછી તે આપણને બાધા કરતો નથી પરંતુ સહાય કરે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર એ બંધન માટે નહિ, પરંતુ મુક્તિ માટે સહાયક બને છે. કેમકે આપણું લક્ષ્ય સ્થાન આપણે નક્કી કરી દીધું હોય છે. આત્મા તેના સ્વામી સાથે–પરમાત્મા સાથે–પોતાનો પરિણય સબંધ નક્કી કર્યા પછી સંસારમાં સહેલ કરવા નીકળે તેમાં બંધન નથી, કેમકે હવે તે સંસારની પાછળ દોડતો નથી. ઉલટું સંસાર તેની પકડમાં આવી ગયો હોય છે. સંસાર તેનું ખરું સ્વરૂપ તેના આગળ પ્રકાશી આપે છે, અને જ્યારે જે વસ્તુ જોઇએ તે પોતાના ભંડારમાંથી કાઢી આપી આત્માની સેવા અર્થે રજુ કરે છે. ભ્રાન્તિમાંથી જાગેલો આત્મા તેમાંથી જોઇએ તેટલું લઇ બાકીનું સંસારને પાછું આપી દે છે. આવો આત્મા સંસારના લીલા ક્ષેત્રોમાં ફરે છે, પરંતુ તે સંસારના સેવક તરીકે નહી પણ સ્વામી તરીકે ફરે છે. તેની દૃષ્ટિ બદલાયેલી હોય છે. પ્રાકૃત દૃષ્ટિને આવો પ્રત્ત મનુષ્ય, રૂપે રંગે આકારે બીજાના જેવોજ પ્રતીત થતો છતા વસ્તુતઃ તે દેખાય છે તે સંસારનો વિહારી નથી, પરંતુ પ્રભુના પ્રદેશનો નાગરિક છે.

ચોતરફ પ્રતીત થતી અનંત ગતિ, અનંત વ્યાપાર, અનંત ઘાત પ્રતિઘાત, એ સર્વનો શું અર્થ છે એનો વિચાર આપણે ભાગ્યેજ કોઇ વાર કરીએ છીએ. આપણે પણ એ અનંત

માગે છે, પરંતુ થોડી કે ઝાઝી ક્ષણ પછી એ કાળમુખો ક્રૂરપેટ નિર્વેદ રૂપી રાક્ષસ પોતાનું બીહામણું મોઢું લઇ હાજરને હાજરજ માલુમ પડે છે. આ નિરસતાથી બચવા માટે ભલે મનુષ્યો પોતાને ભોગવિલાસ, ખાનપાન અને તિવ્ર મદિરાના દરીયામાં ડુબાડી રાખે, ગગનસ્પર્શી હર્મ્યતળમાં યૌવનવડે ઉભરાતી યુવતીઓના યુથમાં ગુંચવાઇ રહે, સૂર્યનો આતાપ જ્યાં પ્રભાવહીન છે એવી પત્ર પુષ્પના સમૂહથી ઘાટી, સ્નિગ્ધ સુગંધમય પુષ્પકુંજોમાં છુપાઇ રહે, તો પણ એ નિર્વેદ—રાક્ષસ કોઇને ક્ષણ પણ જંપવા દેતો નથી. આ નિર્વેદને જીતવા માટે અનેક પ્રાકૃત મનુષ્યો ચોરી, લુચ્ચાઇ, વ્યભિચાર, વ્યસન, આદિ તિરસ્કાર કરવા જેવા દૂષણોનો આશ્રય લે છે, સામાન્ય કોટિના મનુષ્યો સ્વાર્થ, છળકપટ, પ્રવંચના, પ્રતારણા, વિશ્વાસઘાત, આદિ બુદ્ધિની અપેક્ષા રાખનારા દૂષણોનો આશ્રય લે છે. ઉત્ક્રાન્તિના પથમાં આગળ વધેલા પ્રતિભા સંપન્ન પુરૂષો આ નિર્વેદને જીતવા અને તેને રસમયતા અર્પવા માટે અનેક ભવ્ય ગ્રંથ રચના, ભવ્ય કાવ્યો, હૃદય દ્રાવક વાણી વિન્યાસ, ઉન્નત તર્ક, અને અનેક ઉર્મિવિલાસની યોજના કરે છે. છતા નિર્વેદને કોઇ જીતી શકતું નથી. તે પ્રાણી પદાર્થ સર્વને નિરંતર ઘુમાવ્યાજ રાખે છે. ગમે તે પણ કંઇક કરવુ કરવું ને કરવુંજ, એ વિના ચેન પડવા દેતો નથી. ક્ષણભર પણ વિશ્રામ નહીં. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા અનાદિ કાળથી દોડયાજ કરે છે. સમુદ્રો ઉછળ્યાજ કરે છે. સરીતાઓના જળ વહ્યાજ કરે છે. વાયુ નિરંતર ગતિશીલજ રહે છે. કોઇ કયાંય પણ સ્થિર નહી. આપણો રથ પણ આ લક્ષ્યહીન અનંત પથ ઉપર ચાલ્યાજ કરે છે.

આ લક્ષ્ય હીન અનંત ગતિનો અંત આપણા હૃદય—ધામમાં બિરાજમાન પરમ પ્રભુના મંદિરમાં પ્રવેશમાંજ છે. એક વાક્ય

એક નવિન સૃષ્ટિ.

પ્રાણી માત્રને પોતપોતાના જુદા જુદા જગત હોય છે. એકજ સૃષ્ટિ ઉપર વિહરવા છતાં, એકજ સૂર્યની હુંફ તળે વસવા છતાં અને એકજ પ્રકારના અન્ન વડે સ્થૂળ દેહનો નિર્વાહ કર્યે જતા છતાં, પ્રત્યેક જીવને પોતાનું સાચું વિશ્વ નિરાળુ હોય છે. અને તે વિશ્વ જીવના જ્ઞાનના તારતમ્યાનુસાર રચાએલ હોય છે. સ્થૂળ સૃષ્ટિ ઉપર પણ જીવની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને લઈને તેનું જગત નાનું મોટું હોય છે. અને માનસ તેમજ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સબંધે તો એ વાત તે કરતાં પણ અનેક ગુણુ સત્ય છે. પાણીના બિંદુમાં વસતા એક પોરાના મનથી જગત એ બિંદુથી મોટું હોવું સંભવતું નથી. શેરીના કુતરાનું જગત, પોતાની શેરી કરતા વધારે વિશાળ હોવું સંભવતુ નથી. એક અજ્ઞાન ગામડીયાનું જગત બહુ બહુ તો પોતાના ગામડાથી થોડા ઘણા ગાઉ ઉપર સિમાબદ્ધ થયેલું હોય છે. એક વિદ્વાન અને ભૂગોળના અભ્યાસીનું જગત નકશામાં આવેલા બે ગોળાર્ધ વડે સિમાબદ્ધ થયેલું હોય છે.

આ પ્રમાણે બધાનું જગત જુદુ જુદુ હોવા છતાં તેમાંથી એક પણ જીવની કલ્પના અસત્ય અથવા પાયા વિનાની નથી. કેમકે સર્વને પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદાના પ્રમાણમાં વિશ્વ નાનું મોટું ભાસે છે. ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમાં કાઠીઆવાડ કે ગુજરાતનો નકશો ભણુનાર બાળ વિદ્યાર્થીની વિશ્વ સંબધી કલ્પના કાઠીઆવાડ કે ગુજરાત જેટલી હોય છે; ત્યારે એશીઆ ખંડનો નકશો ભણુનાર, જરા આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીનુ વિશ્વ વધારે વિસ્તારવાળું બનેલું હોય છે. પોતે કેવા વિશ્વમાં વસે છે, તેનો

તે ગમે તે હો—કોઇ નિર્દય અને પોતાના ઉપજાવેલા પ્રાણીઓને કષ્ટથી તરફડતા જોઇ રાજી થનાર દુષ્ટ સત્વ છે. તે યોજના—શક્તિ કાંઇ પણ ધંગ ધડા વગરની અને આડું દોઢું આવે તેમ ફેંકી દેનાર અને સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તનાર એક પ્રજાપીડક રાજા જેવી તેને જણાય છે. ત્યારે બીજા મનુષ્યને એમ ભાસે છે કે આ યોજનામાં જ્યાં ત્યાં અનંત જ્ઞાન, અપરિમિત ડહાપણ અને જ્યાં જેવું જોઇએ ત્યાં તેવું જ છે.

જ્ઞાનના ભેદથી એક મનુષ્ય અનંત દુઃખ—પૂર્ણ જગતમાં વસે છે, ત્યારે બીજો મનુષ્ય જ્ઞાનભેદથી અનંત સુખ પૂર્ણ જગતમાં નિરંતર વસેલો હોય છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે આ બેમાં સાચું વિશ્વ કોનું ? પૂર્વનું ઉત્તરનુ ?

ઉત્તર એકજ હોઇ શકે, અને તે એકે, ઉત્તર મનુષ્યનું વિશ્વ સાચું છે. કારણ કે જ્ઞાનના વિકાસવાળી સ્થિતિમાં કોઇ સ્થાને દુઃખરૂપતા દેખાતી નથી. વળી તે ભાન સ્થાયી રહે છે અને કોઇ દિવસ લોપ પામતું નથી. દુઃખવાદી મનુષ્યનું દુઃખ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં પ્રવેશ થતાં અળપાઇ જાય છે. આથી જે અસ્થિર અને વિશેષ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં લોપ પામવાના સ્વભાવવાળું છે તે સત્ય તરીકે ગણાવા યોગ્ય નથી. જે સ્થિર, અચળ અને શાશ્વત છે, તેજ સત્ય ગણાવા યોગ્ય છે. તેમ છતાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં છે ત્યાં સુધી તેને મન પોતાનું જગત અત્યંત સત્ય અને સ્વાભાવિક જણાય છે અને તે કાળે તેને માટે તેજ જગત સત્ય છે. પરંતુ આગળ ઉપર તે ભાવના ફરી જઇ તે સ્થાને સુખ અને આનંદની ભાવનાની પ્રતિષ્ટા થવી સંભવિત હોઇને તે તે દુઃખવાદીની વિશ્વ કલ્પના અસત્ય છે.

બદલાતા સહરાનું રણુ, કાશ્મીરની હરીઆળી ઉપવન લક્ષ્મી બની જાય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણની એક એવી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે કે જ્યા તેનો પ્રવેશ થતાં, આ ચર્મચક્ષુને ભાસતા વિશ્વથી અત્યંત ભિન્ન જગતમા તેનો પ્રવેશ થયો હોય એમ તેને ભાસે છે જો કે તે વસ્તુત. જે સ્થાને હોય છે ત્યાંનો ત્યાં જ રહે છે, છતાં તેને મનથા તે કરોડો ગાઉની દુરની સૃષ્ટિમા આવેલો હોય છે આ જગતનું અને તે જગતનુ મુદ્દલ મળતાપણું રહેતુ નથી. આ નવા જગતમાં આવ્યા પછી પૂર્વના જગતને રહેવાનુ ક્યું સ્થાન હતું તે પણ તેને જડતું નથી.

આ આધ્યાત્મિક જગતના સબંધમાં સામાન્ય લોકાનુભવ અત્યંત મંદ છે. અને તેથી તે સબંધે તેમના અંતઃકરણમાં વિવિધ કલ્પનાઓ હોય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે મરણ પછી ઉત્તમ પુરૂષો તે જગતમા પ્રવેશી શકે છે., અર્થાત્ સ્વર્ગાદિ લોકો તે આ જગત હશે એમ ઘણા ખરા માનેછે. અને આ જન્મના અંતે તેને મેળવવા માટે અનેક અનુષ્ઠાનો કરે છે. પરંતુ ખરા રીતે ઉપરોક્ત આધ્યાત્મિક સ્થિતિ એ સ્વર્ગાદિ લોક સૂચક નથી. શુદ્ધ સત્વના પ્રકાશથી જેમની મતિ પ્રકાશિત થએલી હોય છે, અથવા જેમના આત્મા ઉપરથી વિમોહના આવરણો ખસી જઈ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપના ભાનમા આવ્યા હોય છે તે પ્રકારની એક અવસ્થા વિશેષ છે. અને તે આ લોકમા જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

આ જગતની સાથે સંબધમાં આવનાર મહાજનોનો એવો અનુભવ છે કે તે કાળે આ જગત જેવુ આપણને જણાય છે તેવું દેખાવું તે બંધ પડે છે. તેઓ કહે છે કે આ પ્રતીતિ

એવું કોઇ સ્થાન નથી કે જ્યાં તે શુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વ નથી, તેથી સ્થાનની કલ્પના પણ ત્યાં રદ થાય છે. સ્થળ અને કાળ આ સાપેક્ષ દૃશ્ય વિશ્વમાંજ અર્થવાળા છે. તે વાસ્તવ જગતમાં તો સર્વ એક રસ નિરવધિ ચિતિ મહાસાગરરૂપ છે. પરમાત્માનો અનુભવ તે આપણો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃ આપણે પછી તે પરમ આત્માથી જુદા હોતા નથી. આપણું પ્રથકત્વ ત્યાં વિલય પામે છે. અને જુદાઇની દીવાલ તુટી પડે છે. સર્વત્ર શાંતિ, આનંદ, પૂર્ણતા જણાય છે. આનંદ અને સુખ માટે ઉપભોગના નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી, અસ્તિત્વમાં હોવું એજ આનંદમય હોવા તુલ્ય છે. (To be is to be happy) વેદાંતનો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, બુદ્ધોનું પરાનિર્વાણ, યોગી જનોની સમાધી, જૈનોનું કૈવલ્ય (alone with the Alone) સુફીઓની પ્રિયાનો ભેટ, એમર્સનનો Oversoul એ બધું જુદી જુદી વાણીમાં એકજ અનુભવનું ઉચ્ચારણ છે. અને તે ઉપરોક્ત આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ છે.

એ નવું વિશ્વ આ પ્રતિત થતા વિશ્વથી ઘણે દુર આવેલું કોઇ સ્થાન વિશેષ છે એમ નથી. તે અહિં જ છે તમે પુછશો કે "અગર જો તે અહીં જ છે તો શા માટે તે દેખાતું નથી! જો તે હોય તો કદી મને એકને ન દેખાય, બેને ન દેખાય, પાંચ પચીશને ન દેખાય, પરંતુ તમે દુનીઆના લગભગ બધા જ મનુષ્યોને પુછીને ખાત્રી કરો અને તમને એકે અવાજે તેઓ કહેશે, કે અમારા અનુભવમાં તેવું જગત કદી જ આવ્યું નથી. અમે તે હોવાની વાતો સાંભળી છે, પરંતુ તે વાતો કોઇ કલ્પનામાં વસનાર કે સ્વપ્નામાંજ વિહરનારાઓએ (visonary) જોડેલી હોય એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો શું આ કરોડો મનુષ્યોનો અનુભવ ખોટો અને એકાદ ચસકી ગયેલા મ-

એવું કોઇ સ્થાન નથી કે જ્યાં તે શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ નથી, તેથી સ્થાનની કલ્પના પણ ત્યાં રદ થાય છે. સ્થળ અને કાળ આ સાપેક્ષ દૃશ્ય વિશ્વમાંજ અર્થવાળા છે. તે વાસ્તવ જગતમાં તો સર્વ એક રસ નિરવધિ ચિતિ મહાસાગરરૂપ છે. પરમાત્માનો અનુભવ તે આપણો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃ આપણે પછી તે પરમ આત્માથી જુદા હોતા નથી. આપણું પ્રથકત્વ ત્યાં વિલય પામે છે. અને જુદાઇની દીવાલ તુટી પડે છે. સર્વત્ર શાંતિ, આનંદ, પૂર્ણતા જણાય છે. આનંદ અને સુખ માટે ઉપભોગના નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી, અસ્તિત્વમાં હોવું એજ આનંદમય હોવા તુલ્ય છે. (To be is to be happy) વેદાંતનો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, બુદ્ધોનું પરાનિર્વાણ, યોગી જનોની સમાધી, જૈનોનું કૈવલ્ય (alone with the Alone) સુફીઓની પ્રિયાનો ભેટ, એમર્સનનો Oversoul એ બધું જુદી જુદી વાણીમાં એકજ અનુભવનું ઉચ્ચારણ છે. અને તે ઉપરોક્ત આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ છે.

એ નવું વિશ્વ આ પ્રતિત થતા વિશ્વથી ઘણે દુર આવેલું કોઇ સ્થાન વિશેષ છે એમ નથી. તે આંહિ જ છે તમે પુછશો કે "અગર જો તે આંહી જ છે તો શા માટે તે દેખાતું નથી! જો તે હોય તો કદી મને એકને ન દેખાય, બેને ન દેખાય, પાંચ પચીશને ન દેખાય, પરંતુ તમે દુનીઆના લગભગ બધા જ મનુષ્યોને પુછીને ખાત્રી કરો અને તમને એકે અવાજે તેઓ કહેશે, કે અમારા અનુભવમાં તેવું જગત કદી જ આવ્યું નથી. અમે તે હોવાની વાતો સાંભળી છે, પરંતુ ને વાતો કોઇ કલ્પનામાં વસનાર કે સ્વપ્નામાંજ વિહરનારાઓએ (visonary) જોડવેલી હોય એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો શું આ કરોડો મનુષ્યોનો અનુભવ ખોટો અને એકાદ ચસકી ગયેલા મ-

તે જ્ઞેય કે અનુભવનો વિષય બનનાર 'વસ્તુના હોવાપણા' ઉપર નથી, પરંતુ તે જ્ઞેય પદાર્થ સાથે આપણે ભાનમાં આવીએ તે ઉપર છે. જ્ઞેય પદાર્થ હોય, પણ તે આપણી જ્ઞાન મર્યાદામાં ન આવતો હોય તો તે આપણે માટે નહિ હોવા તુલ્ય જ છે. મને તમને અને કરોડો માણસોને તે નવું વિશ્વ નથી પ્રતિત થતું તેનું કારણ તે નવું વિશ્વ છે જ નહિ, માટે નથી પ્રતિત થતું એમ કાંઇ નથી, પરંતુ આપણે બધા તેના ભાનમાં નથી પ્રવેશ્યા માટે નથી થતું. જેઓ એ વિશ્વના સ્હેજ સરખા પણ ભાનમાં પ્રવેશ્યા છે, તેમને એ વિશ્વના હોવાપણાની સંપૂર્ણ ખાત્રી થએલી છે અમે તમે અને સર્વે એ જગતમાં પ્રવેશવાના અધિકારી છીએ, આપણું અંતિમ નિર્માણ પણ એજ છે. તેમાં પ્રવેશ્યા વિના કોઇને ચેન પડે તેમ નથી. આપણે હમેશા અતૃપ્ત અને અસંતુષ્ટ રહીએ છીએ, તેનું કારણ એજ છે કે આપણો આત્મા તે સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવા તત્પર થઇ રહ્યો છે, સુખ, આરામ વિશ્રાંતિ, ચેન, એ બધું અહીં નહિ પણ ત્યાં છે. એ ઇશ્વરની સૃષ્ટિ એજ આપણું છેવટનું નિવાસસ્થાન છે. મહાત્મા જેસસ તેને પિતાનું સામ્રાજ્ય કહી સંબોધતા ગયા છે. મહાત્મા સેંન્ટપોલ તેને પ્રભુનો પ્રાસાદ (Lord's Manson)ની સંજ્ઞા આપતા ગયા છે. સર્વ મહાજનોની ખાંગળી તે તરફ જ હતી. સર્વ મહાજનોના ચક્ષુ તે ભણીજ ઢળેલા રહેતા અને દીનવાણીથી તે મહારાજ્યમાં, તે સુખપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં ખેંચી લેવા પિતાને પ્રાર્થતા હતા.

સંપૂર્ણ મુક્તત્વ, સંપૂર્ણ નિરામયતા, સંપૂર્ણ સુખ, સર્વોત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ, અને ક્રમિક વિકાસનો તે અંત છે. (End of Evolution) તે અવસ્થા એ વાણીનો વિષય નથી. કેમકે તે સૃષ્ટિના અને આ સૃષ્ટિના અનુભવ સાથે કશું જ સામ્ય કે

પ્રદેશ સાથે વધારે ને વધારે અનુસંધાનવાળી થાય, એવો અંતરથી ઇષ્ટ હેતુ હોવો જોઇએ, અને પ્રવૃત્તિ માત્ર એ અંતિમ હેતુની સિદ્ધિને અર્થેજ હોવી જોઇએ.

આટલું થયા પછી આત્મા તે વિશ્વમાં પ્રવેશવા તૈયાર થયો હોય છે પછી માત્ર તેને એક જ કાર્ય બાકી રહે છે, તે કાર્ય કાંઇ વિધિ, ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન નથી. તપ, જપ, મંત્ર, પ્રાણાયામ, આસનસિદ્ધિ કે કોઇ તેવુંજ સાધન વિશેષ નથી. પ્રભુના મહારાજ્યની સાથે સંબંધમાં આવવા માટે જે કાંઇ જોઇએ છીએ તે એક જ છે અને મનુષ્યો તે ભાવને પહેલેથી સાંભળતા આવ્યા છે. આ સ્થળે કાંઇ પ્રથમ જ તેમના વાંચવામાં આવે છે, તેમ કાંઇ નથી. છતાં મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું છે કે પાંચ પચીસ વાર સાંભળેલી વાતને તેઓ સામાન્ય કહીને તરત છોડી કાઢે છે અને એ જુની વાતમાં કશો જ રસ તેઓ લેતા નથી. છતાં મુક્તિ પાટણ સુધીની મુસાફરી એજ વાહનમાં કરવા શિવાય આત્માને છુટકો નથી, કેમકે તે શિવાય બીજું વાહનજ નથી. પ્રભુના પ્રાસાદ ભણી જવા માટેનું આ સાધન તે શ્રદ્ધા છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેને સમ્યકત્વનું મૂળ કહ્યું છે જેસસે તેને (faith) તેના ત્રણ મૂળ મંતવ્યો (three Cardinal doctrines) માં પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે. કૃષ્ણે પણ અર્જુનને "સર્વ ધર્મો છોડી મારે શરણે આવવાનું" કહ્યું છે. વિવિધ ધર્મકારોએ તે શ્રદ્ધાના સ્વરૂપને ઇશ્વર પરાયણતા આદિ શબ્દો વડે બોધેલું છે. પરમાત્મ સ્વરૂપમાં હૃદયની દૃઢ માન્યતા અર્થાત તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ છે અને હું તેમાં પ્રવેશવા યોગ્ય છું એવો ચોક્કસ નિશ્ચય, એ પરમાત્મ તત્વની સાથે સંબંધમાં આવવાનો ધોરી માર્ગ છે.

જ્યારે આપણા યોગક્ષેમને રથ આપણો અભિમાની હાંકનો મુકી દઇ પરમાત્માને તે હાંકવા દે છે ત્યારે તે જે માર્ગે જવા યોગ્ય છે તેજ માર્ગે જાય છે; પછી તે વિમાર્ગે જતો નથી, તેની પ્રયાણ દિશા પછી તે નવી સૃષ્ટિ ભણી જ હોય છે. આપણી ઇચ્છા એ પછી આપણી વ્યક્તિ ઇચ્છા હોતી નથી પરંતુ આપણા અભિમાની દ્વારા પરમાત્માજ ઇચ્છા કરે છે. આપણે માત્ર તેના હથિઆર બનીએ છીએ. આપણી વિભૂતિઓ પછી પ્રભુની વિભૂતિઓ હોય છે. અલ્પને સ્થાને અનંત ભરવા માંડે છે. આપણી ક્રિયા માત્ર તે પરમાત્માના સ્ફુરણ અને આદેશથી જ થાય છે. જેટલે અંશે મનુષ્ય પરમાત્માને આધિન બને છે, તેટલે અંશે તે પરમાત્મા થાય છે.

આ જીવન પ્રભુને અર્પાયા પછી એ વ્યક્તિ તરીકેનું જીવન પ્રભુના મહા જીવનમાં ભળી જાય છે. પોતાનું એવું કશું જ રહેતું નથી. જે કાળે જે સાધન પ્રાપ્ત હોય છે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે જ—પ્રભુ પ્રેરે તે પ્રમાણે—થયે જાય છે. જીવન એક મહા યજ્ઞ જેવું સ્વાર્પણમય બની રહે છે. કોઇ પણ પ્રકારના ફળમાં રતિ રહેતી નથી. પ્રભુ તેના દ્વારા માત્ર ફળની વહેંચણી જ કરે છે અહંકાર, સ્વાર્થ પરાયણતા, વ્યષ્ટિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ એ બધું ત્રુટી પડે છે.

બંધુ ! આપણે બધા તે સૃષ્ટિના વારસ છીએ, માત્ર ઇચ્છા અને શ્રદ્ધાની જરૂર છે.

કશું છેજ નહિ, છતાં આપણા સામાન્ય અનુભવમાં આવતા વ્યવહારના (Relative stardpoint) દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં પણ "મૃત્યુ' એ માત્ર સ્થળ કે જીવન પ્રવૃત્તિનો અંતરજ છે. પરંતુ મોહના પ્રાબલ્યથી આ નિશ્ચય આપણા અંતઃકરણમાં નભી શકતો નથી.

"મૃત્યુ"ની ભ્રાન્તિ એટલી હદે આપણામાં વ્યાપી ગએલી છે કે એ નામ સાંભળીને આપણે કંપી ઉઠીએ છીએ. શાસ્ત્રોમાં પગલે પગલે પુનર્જન્મ અને સ્વર્ગાદિ લોકોનું વર્ણન કરેલું છે. અને જીવન જુદા જુદા રૂપે કાયમજ રહે છે એમ ભાર મૂકીને પ્રતિબોધે છે, છતાં લોકોને તેની પ્રતીતિ મુદ્દલ આવતી નથી. આ લોકમાં જે આત્માનું આચરણ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય, તે નિયમ વડેજ પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ મેળવેજ એમ તેઓ મોઢેથી કબુલ કરે છે, છતાં તેમની રીતભાતમાં એ મોઢાની કબુલાતનો મુદ્દલ પરિચય મળતો નથી. ઉત્તમ ગતિને તેમનો કોઇ સગો સંબંધી પ્રાપ્ત થએલ છે, એ નિશ્ચયથી તેમને જે આનંદ અને સુખ અનુભવાવું જોઇએ તેની લેશ પણ નિશાની તેમના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નથી. ચોથા ગુણસ્થાનકે બિરાજવાનો દાવો રાખનાર અને શાસ્ત્રોમાં પ્રતિબોધેલી સિદ્ધાંત વાણીમાં પાકો ભરૂંસો હોવાનું જાહેરનામું ફેરવનાર લોક મંડળમાંથી કેટલા થોડા મનુષ્યો મૃત્યુની ભ્રાન્તિથી રહિત છે, એ પ્રત્યેક વાચક પોતાના અંતઃકરણને પુછશે તો ત્યાંથી ઉત્તર મળશે. સમકિત અથવા શાસ્ત્ર નિશ્ચય હૃદયમાં જામેલો હોય અને જે વર્તન થવું જોઇએ, તેનાથી વિપરીત વર્તન થતું જોઇ અમને એમજ માનવું પડે છે, કે આ કાળે સમકિતી મહાજનોની સંખ્યા ધારવામાં આવે છે, તેનાથી હજારો ગણી ન્યુન છે. શ્રાવક કુળમાં અવતાર પામવાથી કદાચ ઘણાખરા "જન્મ સમકિતી"

એ શાસ્ત્રો તરફની હમારી શ્રદ્ધાનો દાવો તદ્દન પોકળ, ઢોંગી અને કૃત્રીમ છે, અને "મૃત્યુ મહોત્સવ" ને બદલે હમારા કોઇ સગા, સ્નેહી કે મિત્રના "મૃત્યુ" ના પ્રસંગે હમે શોક સુચવનાર પોશાક પહેરીએ છીએ, અને જાણે એ આત્મા નિરંતરના માટે અસ્વિત્વમાંથી ભુંસાઇ ગયો હોય તેમ સમજી તેના માટે ખેદ અનુભવીએ છીએ. શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાજન્ય કર્તવ્ય વચ્ચે અમારામાં કરોડો ગાઉનો અંતર છે, 'મૃત્યુ' છેજ નહિ છતા તેનો ત્રાસ અમારા હૃદયમાંથી ક્ષણ પણ ખસતો નથી, અને એ બનાવનું નામ સાંભળતાં અમે ધ્રુજી ઉઠીએ છીએ.

"મૃત્યુ" એ માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાન્તિ હોવાનું જેમને જ્ઞાન થયુ છે, તેમને મન એ મૃત્યુનો કશો ભયકારક અર્થ હોતો નથી. માત્ર સ્થાનાંતર, અને પ્રવૃતિના પ્રદેશનું પરિવર્તન, એ શિવાય તેમને મન કશોજ ફેરફાર એ બનાવથી જણાતો નથી. કદાચ તેમને ક્ષણિક વિયોગજન્ય વિરહનો ખેદ થાય, અને મૈત્રિ અથવા સંબંધનો પ્રત્યક્ષ અભાવ થોડા કાળને માટે લાગે, છતાં તેમના અંતઃકરણમાં દ્રઢપણે એટલું તો રહ્યા જ કરે છે કે પોતાનો તે મિત્ર અથવા સબંધી આ વિશ્વમાંથી ગુમ થયો નથી, પરંતુ જીવનની કોઇ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશેલ છે. તેમના અંતઃકરણમાં આવો નિશ્ચય બુદ્ધિજન્યજ નહિ પરંતુ હૃદયજન્ય હોય છે. અર્થાત્ માત્ર બુદ્ધિ વડે માનવામાત્ર નહી, પણ "નિશ્ચય એમજ છે" એવા પ્રકારનો દ્રઢ અને સ્થિર હોય છે. આથી તેમના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનજન્ય કષ્ટ બુદ્દલ અનુભવાતું નથી. પરંતુ એમ થવામાં કુદરતનો સુંદર સંકેત છે એમ માની શાંતિ અને સંતોષ અનુભવે છે. આપણે જેને "મૃત્યુ" કહીએ છીએ તે ન હોત તો આ વિશ્વની પ્રગતિ અટકી પડત અને આત્મા પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કોઇ રીતે સિદ્ધ

“ભાઇઓ ! હવે મારે મારૂં જીવન ત્યજી દેવાનો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એ જાણીને જેમ મને દીલગીરી થાય છે તેમ તમને પણ ન્યૂનાધિક અંશે થશેજ. મારૂં ભાવિ કેટલી ઉજ્જ્વળ આશાઓથી ભરપુર અને અનેક રંગો વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી પરિપૂર્ણ હતું તે મારે તમને કહેવાની જરૂર નથી પરંતુ હવે તે સર્વનો અંત ક્ષણ પછીજ નક્કી થઇ ચુક્યો છે. યુવાવસ્થાના મધ્યાન્હ સમયમાં ભયાનક કાળ મારો ગ્રાસ કરી લે છે અને એ પ્રકારે કુદરત પોતાની નિર્દયતાનો પરિચય મારા દૃષ્ટાંતથી તમને આપે છે પણ વ્હાલાઓ ! હવે છેલ્લો સલામ છે. આખરના રામરામ છે. ક્ષણ પછી હવે હું નહી હોઉં” આ પ્રમાણે ભાષણ ખતમ થયું. તેના મૃત્યુની પથારી આસપાસ ભેગા થયેલા કુટુમ્બીજનોના પોકાર અને હાયવોય વચ્ચે તેણે એળનું જીવન ભોગવવું અંત કરી દીધું અને નિસ્તબ્ધ થઇને ખોખાની માફક પડયું. સર્વની રડારોળ અને આંસુની ધારાઓ જોઇને એક વૃદ્ધ એળ સર્વ કોઇને દીલાસો દેવા માટે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું. “આપણો વ્હાલો ભાઇ આપણને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો. નિરંતરને માટે આ ભોગ ભૂમિનો પરિત્યાગ કરી ગયો. પરંતુ આપણુ સર્વનું વ્હેલા મોડા એ નિર્માણ નક્કી થઇ ચુકેલું છે, એ કૃતાંતની કરાળ શમશેર વડે આપણે સર્વ આજકાલ કપાઇ મરીશું, એ વાત કોઇથી અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી. વગડાના ઘાસની પેઠે આપણે સર્વ કપાવાજ નિર્માયા છીએ. આપણે શ્રદ્ધાથી એવી આશા રાખીએ છીએ કે મુવા પછી આપણને ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કોને ખબર છે કે એ આશા માત્ર ખોટા દિલાસા રૂપેજ ન હોય ! એ કહેવાતા ઉચ્ચતર જીવન સમંધે આપણને કોઇને કશુ પુરાવાથી સિદ્ધ થએલું જ્ઞાન નથી. આથી આપણા સર્વના

કેટલીક બાજુઓ, કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે, અને મૂર્ખ લોકો એ માંહેની એકાદ જીવન-સ્વરૂપને "મૃત્યુ" નામથી સંબોધે છે. વાસ્તવમાં કશુંજ મરતું નથી. જે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ, પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપના ફેરફાર અનુભવ્યા કરે છે, એ ફેરફારને "મૃત્યુ" કહેવું એના જેવી બીજી મોટી ભૂલ કોઈ નથી. આપણે ઘરથી દુકાને અથવા ઑફીસમાં જઈએ, એથી અલબત આપણી પ્રવૃત્તિનો સ્હેજ ફેરફાર થાય છે, અને દુકાન અથવા ઑફીસના જીવનના અનુભવ કાળે અનુભવાતા જીવનની વિસ્મૃતિ થાય છે. પરંતુ ઘરના જીવન સંબંધે આપણે મરી ગયા છે એમ કાંઈ નથી. માત્ર આપણા જીવનની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે. એ ક્ષેત્રાંતરને કદાચ "મૃત્યુ" ગણવામાં આવે તો પણ તેમાં દીલગીર થવા જેવું કે રોવા કુટવા જેવું શું છે ? એ જ્ઞાનદષ્ટિએ સમજાતું નથી.

આત્મા અમર છે, અવિનાશી છે, શાશ્વત છે એનું જીવન અસ્ખલિત અવ્યવહિત, સળંગ, ક્રમબધ્ધ છે. કોઈ કાળે આત્માના અસ્તિત્વનો સદંતર લોપ થતો નથી. કદાચ આત્મા કોઈ સમયે મુચ્છી જેવી અવ્યક્ત ઉપયોગહિન અવસ્થા ભોગવે પણ તેથી તે પોતાના અસ્તિત્વથી રહિત થયો છે એમ કાંઈ નથી. આખરે તેનું નિર્વાણ, એક પરમ ચિતિ મહાસાગરમાં લય (absorption) થવાનું છે, પરંતુ ત્યાં પણ તે લય પણ એક મહાસત્તા સાથે અભેદ અનુભવવા રૂપે છે, વિનાશ (destruction), અથવા વિલોપ (effacement) રૂપે નથી. Edwin Arnold ના મોહક શબ્દોમાં કહીએ તો—

> "Never the Spirit was born;
> The Spirit shall cease to be never.
> Never was time it was not;

જ્યારે અભિમાની એક શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, ત્યારે એ શરીરગત અણુઓ એક બીજા પ્રત્યે પૂર્વની જેમ સ્નેહાકર્ષણથી જામેલાં ન રહેતા, એક બીજા પ્રત્યે વિરોધ ભાવ બતાવવા માંડે છે. અભિમાનીના નિવાસકાળ સુધી તેઓ આત્માની સત્તાવડે, એક બીજાને અવલંબન આપી રહ્યા હતા, પરંતુ અભિમાની જ્યારે તેમાંથી નીકળી જઇ બીજું ખોખું શોધી લે છે, ત્યારે તે શરીરગત અણુઓ સંધાન રૂપે નભી રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. એ બધા અણુઓને એકઠા રાખનારૂં બળ પોતાની સત્તા પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એ અણુઓ વિખરાવા માંડે છે. એક વિદ્વાને ખરૂં કહ્યું છે કે:—The body is never more alive than when it is dead." "શરીર જ્યારે મરી ગયું હોય છે ત્યારે તે જેવું જીવતું હોય છે તેવું જીવતું તે બીજા કોઇ કાળે હોતું નથી." એક બીજા વિદ્વાને વળી કહ્યું છે કે:—"Death is but an aspect of life and the destruction of one material form if but a hreluda to the building up another." "મૃત્યુ એ માત્ર જીવનની એક બાજુ વિશેષ છે. અને એક આકારનો વિનાશ એ અન્ય આકારવાળી રચનાનું પૂર્વગામી છે" આથી જડવાદની દલીલમાં કશુંજ તત્વ નથી. નાશ, મૃત્યુ વિલય એ માત્ર અમુક આકારનો છે, પરંતુ જે દ્રવ્યનો એ આકાર હતો એને કશુંજ લેવા દેવા નથી. મૃત્યુ કદાચ સંઘાતને સ્પર્શી શકે, પરંતુ અણુને સ્પર્શી શકેજ નહિ, વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વ નિરંતરને માટે એક સરખુંજ કાયમ છે.

જેને જ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેના મનથી જડવાદની દલીલો કશી બીસાતમાં નથી એ દલીલો સબંધી, તેના ખંડન મંડન સબંધી, કે સ્થાપન ઉત્થાપન સબંધી કોઇ દિવસ તે પ્ર-

નિવેદન અથવા rephrt છે. એટલે કે તમારા અંતઃકરણે બાહ્ય રની સૃષ્ટિમાંથી જે કોઈ સંસ્કારો ગ્રહણ કરેલા છે અથવા ચિત્રો સંગ્રહ્યા છે, એ સંસ્કારો (impressions) અને રૂપો (pictures or forms) શિવાય તમે અન્ય કશુંજ જોતા નથી. વાતને ઉદાહરણથી જરા અધિક સ્પષ્ટ કરીએ. આ સામે વૃક્ષ છે, હું તેને જોઉં છું, પરંતુ હું માનું છું તેમ હું વૃક્ષને પોતાને જોતા નથી, પરંતુ એ વૃક્ષનું જે જે ચિત્ર મારી ચક્ષુના કેન્દ્ર ઉપર પડ્યું છે, તે ચિત્રને હું જોઉં છું, અર્થાત્ મારે પોતાને બાહ્ય વૃક્ષ સાથે સીધો સંબંધ નથી, પણ માત્ર એ વૃક્ષના મારામાં પડેલા આંતર ચિત્ર સાથે છે, એથી આગળ વધીને જોવા જઉં છું તો જણાય છે કે, હું એ ચિત્રને પોતાને પણ જોતો નથી, પરંતુ મારા ચક્ષુ ઉપર એ ચિત્ર પડવાથી તે સ્થાન ઉપર આવેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં જે આંદોલનનો ક્ષોભ (Vibratory motion) ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે ક્ષોભમાં જે અમુક પ્રકારનો અર્થ રહ્યો છે, તેનેજ હું જોઉં છું. આથી મારૂં વૃક્ષનું જ્ઞાન એ એજન્સિઓ અથવા આકતીઆઓ દ્વારા મારા અંતઃકરણને મળે છે, આટલું સમજ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે આપણે બાહ્યવિશ્વ સાથે આંતરવિશ્વ કરતાં અધિક સંબંધ રાખીએ છીએ ? જ્ઞાનીજનોનો નિર્ણય એજ છે કે સર્વ કાંઇ અંતરમાં છે. બહાર નથી, અને "મૃત્યુ" છે જ નહીં. એ પુરાવા માટે પણ આપણે અંતરમાં દૃષ્ટિ દેવી જોઇએ.

છતાં ઘણા કાળની જુની ટેવથી આપણે "મૃત્યુ" ને અન્યની દૃષ્ટિથી સ્વીકાર્યા વીના રહી શકતા જ નથી એ નવાઇની વાત છે. એ જુની ટેવ કાઢી નાખી તેના સ્થાને નવી ટેવ દાખલ કરવાની બહુ જરૂર છે. શરૂઆતમાં મનને 'મૃત્યુ નથી' એ નિર્ણય ઉપર સ્થિર કરવું જરા કઠીન જણાય છે, પરંતુ એ

જ રહે છે. અને જેને આપણે "મૃત્યુ" કહીએ છીએ તેની પછી પણ પ્રકાર ફેરે, અવસ્થાંતરે કાયમજ રહે છે.

હમે ઉપર કહી ગયા તેમ "મૃત્યુ" જેવું કાંઇજ આત્મા સંબંધે નથી એના પુરાવા માટે આપણે બુધ્ધિની દલીલોની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનીજનોનો એવો નિશ્ચય છે કે તર્ક અથવા બાહ્ય મનના વ્યાપારો સત્યના અન્વેષણમાં ઉપયોગી નથી. કદાચ આ વાક્ય તમને ભારે પડતું જણાશે, અને બુધ્ધિના વ્યાપારોની સત્યાન્વેષણ સંબંધે ઓછી કિંમત આંકેલી ભાસશે પરંતુ એ શબ્દો અમે વિચારીને જ લખ્યા છે, અમે તર્ક, બુદ્ધિ આદિને તેની વ્યાજબી કિંમતે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ, પરંતુ વર્તમાન જમાનો બુદ્ધિને પ્રભુ રૂપે પૂજે છે અને બુદ્ધિવાદ (Rationalism) નેજ સર્વસ્વ ગણે છે, તે સાથે હમો મળતા આવતા નથી. જેઓ બુધ્ધિના પ્રદેશ ઉપર નવાજ પ્રવેશ પામેલા છે તેઓ કદાચ તેના પ્રખર તેજમાં અંજાઇ જઇ બુદ્ધિ એજ સર્વસ્વ છે એમ ભલે માની લે પરંતુ જેઓએ બુધ્ધિની ઉપયોગિતાનો વિચાર કર્યો છે, એવા મહાજનો તો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, આધ્યાત્મિક સત્યો સંબંધે તેનું કાર્ય બહુ જુજ અને મહત્વ વિનાનું છે. અમારા પૂર્વ મહાપુરૂષોનો જ આવો નિર્ણય છે એમ નથી પરંતુ આ જમાનાના મહા બુધ્ધિમાનો પણ એજ નિર્ણયને સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે વર્તમાન યુગની બુદ્ધિના શિખરરૂપ મહા વિદ્વાન Kant શું કહે છે તે સાંભળો. તે કહે છે કે The only use of a philosophy of pure reason is a negative one Instead of discovering truth, its modest function is to guard against-error." અર્થાત્ "વિશુદ્ધ બુધ્ધિવાદ ઉપર રચાએલા તત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ માત્ર નિષેધાત્મક

ક્યાંથી સજે ? ભૌતિક પદાર્થોના સંબંધમાં ભૌતિક પુરાવો ચાલી શકે અને કોઇ વાતને સિદ્ધ કરી શકે, પરંતુ આંતરિક વિષયે સંબંધે એ ભૂમિકા ઉપરનો પુરાવો નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. આથી જે પ્રદેશમાં જે હોવું વાસ્તવિક છે તે પ્રદેશમાં તેની શોધ કરવી ઉપયુક્ત છે.

આત્માને પોતાના સંબંધે આત્માને પોતાને જ બોલવા દો, અને જ્યારે તમે વચમાંથી સ્થૂળ શરીરની, બુધ્ધિની, તર્કની, અવિશ્વાસની અશ્રદ્ધાની, ડખલ કાઢી નાખશો ત્યારે આત્માનું પોતાનું દિવ્ય સંગીત ગર્જી ઉઠશે. તે શું બોલશે ?

" મૃત્યુ છેજ નહિ. કોઇ કાળે હતુંજ નહિ. અત્યારે પણ નથી. હવે પછી પણ નહિજ હોય. જીવન સિવાય અન્ય કશુંજ નથી, અને તે જીવન પણ અનાદિ અને અંત રહિત કાલ ત્રય વ્યાપિ છે " આત્માનું ગાન આવી મતલબનું છે. તમારે તે સંગીત સાંભળવું હોય તો શાંતિમાં પ્રવેશો. એ નિસ્તબ્ધ આંતર શાંતિના પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા વિના એ સંગીતના દિવ્ય આંદોલનો તમારા આતુર કર્ણમાં પહોંચી શકે તેમ નથી. એ સંગીત સાંભળ્યા પછી મૃત્યુનું મૃત્યુ થાય છે. જે કોઇ કાળે હતુંજ નહિ. પરંતુ માત્ર ભ્રાન્તિ વડેજ અસ્તિત્વ ભોગવતું આવતું હતું, તે કહેવાતું "મૃત્યુ" ઓગળી જાય છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો મધ્યાન્હકાળ થતાં અજ્ઞાનરૂપી પડછાયો મૂળ પદાર્થમાં સમાઇ જાય છે, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં જાગતા તમે હસીને બોલી ઉઠશો કે "જે કોઇ કાળે હતુંજ નહિ તેનાથી હું નકામો ડરતો હતો." પછી તમને અનુભવથી, ઉપયોગપૂર્વક, ભાનપૂર્વક, જાગ્રતિપણે, સમજાશે કે મૃત્યુ છેજ નહિ. શાશ્વત, અનંત, નિરંતર જીવન વિના બીજું કશુંજ કોઈ કાળે કોઇ સ્થાને છેજ નહિ.

શામા કાંઇ જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય કે કર્તવ્ય બાકી છે. કાવ્ય, પ્રેમ, ભક્તિ, આત્મસ્વરૂપ, ઇશ્વર આદિ વિષયો સબંધી આપણે છેકજ થોડું સમજીએ છીએ અને છતાં આપણે તે તે વિષયના જ્ઞાનમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે એમ માનવાની ભ્રાન્તિ ત્યજી શકતા નથી.

આ ભ્રાંતિ મનોદ્રવ્ય અને તેના સ્વરૂપ તેમજ કાર્ય સબંધે પણ લાગુ પડે છે. આપણા માંહેના ઘણાખરાએ શાસ્ત્રોમાં વાંચ્યું છે કે, મન એ એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય છે. જેમ ઇટ, માટી, લાકડાં એ બધાં દ્રવ્ય છે તેમ મન પણ તે કોટીનું એક દ્રવ્ય વિશેષ છે કેટલાક તેનુ સ્થાન ભેજામા હોવાનું માને છે, તો કેટલાક તે નાભિ પ્રદેશમાં હોવાનુ સ્વીકારે છે કેમકે પ્રાણની અભિવ્યક્તિનુ મુખ્ય સ્થાન નાભિપ્રદેશ છે. અને પ્રાણને મનના વ્યાપાર સાથે બહુ નજીકનો સબધ હોવાથી તે ઉભય એક સ્થાનીય હોવાનુ મનાય તેમા આશ્ચર્ય નથી કેટલાક તેને શરીર વ્યાપી માને છે, અર્થાત્ આત્મા જેટલા દેશમાં વ્યાપક છે તેટલા દેશમાં તેનું પણ સહવ્યાપીપણું માને છે. કેટલાક મનને સર્વ સ્થાન વ્યાપી છે અર્થાત્ વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તે છે, અને આત્મા જેમ પ્રાણદ્રવ્યને હવા દ્વારા ગમે ત્યાં લઇને વાપરે છે તેમ મન પણ પ્રાણની પેઠે સર્વ વ્યાપી હઇને જે જે સ્થાનમાં આત્મા હોય તે તે સ્થાનમાંથી મનોદ્રવ્ય આકર્ષીને તેનો ઉપયોગ કરે છે.

આ બધામાં સત્ય શુ છે, એ કોઇથી પુરાવાવડે સાબીત કરી શકાય તેમ નથી. એ બાબતનો પુરાવો કદાચ હોય તો પણ તે ગ્રહી શકાય, તોળી શકાય અને નિર્ણય આપી શકાય તેવા પ્રકારની શક્તિ આપણામાં નથી. સૂક્ષ્મ પ્રકારનો પુરાવો સમજવા માટે એવાજ સૂક્ષ્મ પ્રકારના માનસ-યંત્રો (mental machiner)

કાંઇ હરકત આવતી નથી. મેસમેરાઝમ, હીપ્નોટીઝમ આદિ દ્રશ્યો નું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકતા નથી અને મહાન નામાંકિત પ્રોફેસરો પણ એ દ્રશ્યના મૂળમાં રહેલી સૂક્ષ્મ શક્તિનું સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી, છતા તેના કાર્ય સબંધે તેઓ ઘણુ જાણી શકે છે. આથી આપણી ફરજ પદાર્થના સ્વરૂપ કરતાં કાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવાની સવિશેષ છે એમ અમો માનીએ છીએ, અને તેથી મનોદ્રવ્યના સ્વરૂપ સબંધે જુદા જુદા લેખકોએ શું મત આપ્યા છે તે મતોમાં કેટલું ખરાપણું છે તે જોવા અગ્રે વિરમવાને બદલે એકદમ તેના કાર્ય પ્રદેશમાં ઉતરીશું.

સુર્યમાંથી જેમ પ્રકાશ, પુષ્પમાથી જેમ સુગંધ, ચુલામાથી જેમ ગરમી, તેમ આપણા મનોદ્રવ્યમાથી નિરંતર એક પ્રકારની પ્રભા (aura) ઝર્યા કરે છે. સર્વ પદાર્થમાંથી તે તે પદાર્થગત પ્રભા ઝર્યા કરે છે. આ પ્રવાહને આપણા શાસ્ત્રોએ " લેશ્યા " ના નામથી સબોધી છે, અને તે લેશ્યાના અમુક અમુક રંગો હોવાનુ સ્વીકારવામા આવેલુ છે. આ લેશ્યાના રંગો જેણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરેલી છે એવા મહાનુભાવ પુરૂષો પ્રગતિના તારતમ્ય અનુ- સાર જોઇ શકે છે, અને એ રંગના પ્રકાશસ્વરૂપ, આદિ ઉપરથી તે તે આત્માઓની આતરિક ભાવનાનુ કલન કરી શકે છે. અર્થાત તેના પરિણામની ધારા નક્કી કરી શકે છે. આ લેશ્યા વર્તમાનયુગમાં " ઓરા " ના નામથી સંબોધાય છે અને તે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થના સર્વ અંગભૂત તત્વોમાંથી તે અવિચ્છિનપણે નિસર્યા કરેછે

આ ઝરણ અથવા તેજ પ્રવાહ જે પ્રાણી પ્રદાર્થમાથી ઝરે છે તેના અણુઓનો સમૂહ છે આ સંબંધમાં એટલું પણ આપણે સ્મૃતિમા રાખવું જોઇએ કે જે પ્રાણી પ્રદાર્થમાંથી આ પ્રવાહ ઝરે

અથવા પોતાનું વલણ બદલ્યું હોય, છતાં પણ જે વિચાર એકવાર બહિર્ભાવ (expressing) પામ્યો તેનો પ્રભાવ સ્થિર રહી જાય છે. જે સ્થાનમાં જે લોકો રહ્યા હોય તે સ્થાનમાં તેમના વિચારો રહેવા પામે છે, અને કેટલાક વિચારોનો પ્રભાવ હજારો વર્ષ સુધી પણ જતો નથી.

આપણે યાત્રાના સ્થાનો ઉપર અસાધારણ મહત્વ આરોપીએ છીએ તેનું કારણ શું ? બીજુ કાંઇજ નથી, પણ તે તે સ્થાનમાં પૂર્વે થઇ ગયેલા અનેક સમર્થ મહાત્માઓનો ભાવનાઓની અસર ત્યાં કાયમ રહેલી હોય છે તે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ એ અનુભવને ગ્રહણ કરવા જેવી આપણે આપણા મનની અનુકૂળ સ્થિતિ ઘણીવાર-રાખી શકતા નથી- તે જુદી વાત છે, છતાં યાત્રાના સ્થાનની મૂળ કિંમત તે સ્થાનને લઇને નથી, પણ ત્યાં થઇ ગયેલા અથવા વિચારેલા મહાજનોના ભવ્ય વિચારોની, તેમની ઉન્નત ભાવનાઓની, તેમની ચારિત્ર સ્થિતિની અસર ત્યા કાયમ રહી હોય છે તેને લઇને છે. એ સ્થાનોની પવિત્રતા કાયમ રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય આપણે કયારે સમજતા થઇશું ?

આપણે નિરંતર વિચાર દ્રવ્યના મોજાં (waves) બહાર કાઢયે જઇએ છીએ, અને જેટલા બળથી વિચારને પ્રેરવામાં આવે છે તેટલું બળ મંદ પડયા પછી એ મોજું શીથિલ પડી જાય, છે, અને તે પછી તે વાદળની માફક માનસ-વાતાવરણમાં ફર્યા કરે છે. એમ ફરતા ફરતાં તે પોતાના સ્વરૂપને મળતાં બીજા મોજા સાથે ભળી જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપના તત્વોને શોધવા તે વિશ્વના બહુ દૂરના ભાગો સુધી પણ જાય છે: પરંતુ પોતાથી બીજા સ્વરૂપના વિચારના મોજા સાથે તે મળતા નથી. કેટલાક

છે, એવા લોકો વિચારના આંદોલનને અનુભવી શકે છે, અને કોઇ સૂક્ષ્મ પ્રકારના યંત્રોની શોધ થાય તો તેનું માપ અને તોલ પણ થઇ શકે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. વિચારને પ્રેરવામાં આવે છે ત્યાર પછી તે વાદળા જેવા દેખાવનો ભાસે છે જેવી લેશ્યાવાળા આત્મામાંથી એ વિચાર પ્રસવેલો હોય તેવા પ્રકારની લેશ્યા તે વિચારમાં ભાસ્યમાન થાય છે એ એક પ્રકારની પાતળી ઝાકળ અથવા બાષ્પ (vapor) જેવો હોય છે. ઘનીભાવ (density) ની કળા જુદા જુદા વિચાર દ્રવ્યમમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. ટુકામાં જણાવવાનુ એટલું જ છે કે, એ દ્રવ્ય આપણી આસપાસની હવા બાષ્પ, વરાળ કે શ્વાસના જેવું જ એક વસ્તુપણે દ્રવ્ય વિશેષ છે. અને હવા આદિમાં જેમ કાંઇને કાંઇ કરવાની સ્વાભાવિક શકિત છે, તેમ વિચારમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુરૂપ કાર્ય કરવાની શકિત છે આ શકિતનો અનુભવ કરવા સુધી આપણો સામુદાયિક વિકાસ હજુ સુધી થયો નથી, તેથી આપણને તે દ્રવ્યના કાર્યની મહત્તા સબંધે કાંઇ ખ્યાલ નથી પરંતુ અમને જણાય છે કે, જમાનો હવે ઝડપથી તેના સ્વીકાર અને ઉપયોગ તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે.

આ સ્થાને અમારે જણાવવુ જોઇએ કે જયારે વિચારને શકિતપુર્વક પ્રેરવામાં આવે છે, ત્યારે એ વિચારમાં આપણા શરીરગત કેટલુંક પ્રાણબળ ભળે છે. આથી તે વિચારમાં સવિશેષ બળ આવે છે. અને તેના પરિણામે તે અસાધારણ અસર ઉપજાવવા શકિતમાન બને છે. આ સબંધમાં અમે આ લેખમા આગળ જતાં વિશેષ લખીશું અત્યારે અમે જે હકીકત વાચકના અંતઃકરણ ઉપર દ્રઢપણે અંકિત કરવા માગીએ છીએ, તે એ છે.

રણમાંથી આકર્ષી લે છે, એટલુજ પણ સ્વતઃ વિચારમાં જ એવા પ્રકારનું એક નૈસર્ગિક વલણ હોય છે કે, તે પોતાના દ્રવ્યમાં ભળી જાય છે; અને પોતાના દ્રવ્યનું તે દ્રવ્યની સાથે મિશ્રણ કરી નાખી તેની સાથે એકરૂપ બની જાય છે.. એક સમાજનું માનસ વાતાવરણ એ તે સમાજની અંગભૂત વ્યકિતઓના વિચારનુ એકંદર સ્વરૂપ હોય છે. વ્યકિતઓની પેઠે સ્થાનોમા પણ અમુક અમુક વિશિષ્ટતાઓ જોવામાં આવે છે, એક એક વ્યકિતમાં જેમ અમુક સબળ અને અમુક નિર્બળ મુદ્દાઓ હોય છે, તેમ શ્થાનમાં પણ તેવા ભેદો જોવામાં આવે છે. અને આમ હોવામાં કારણભૂત તત્વ તે સ્થાનગત વ્યકિતઓના વિચારનું એકંદર સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સ્થાનગત માનસ-વાતાવરણ તે સ્થાનમા વસતા જનસમાજના વિચારો વડેજ નિર્માય છે સ્થાનોની જુદી જુદા ખાસીઅતો વિશિષ્ટતા સબંધી આપણુને સર્વને કાંઇને કાંઇ અનુભવ હશેજ, પરંતુ તેમ હોવાનુ કારણ શું? તે ઉપર કોઇ સવિશેષ ધ્યાન આપ્યા વગર આપણે એ વિષયને જતો કરીએ છીએ. અને કારણનો ખુલાસો માગવાની આળસ કરીએ છીએ. આપણે એટલું તો માનવું જોઇએ કે સ્થાન એ કોઇ તત્ત્વ વિશેષ નથી. આ કાળે અમુક સ્થાનમા અમુક ગુણોનો આપણને પરિચય મળે છે, તે ગુણો તે તે સ્થાનમાં સ્વભાવથી અથવા કુદરતીપણે નથી, પરંતુ એમ હોવાનું કાંઇ બીજું જુદુ કારણ છે. અર્થાત્ એ ગુણો સ્થાનના પોતાના નથી, પરંતુ આગંતુક છે. અને ભિન્ન નિમિત્તો-વડે આવિર્ભૂત થએલા હોય છે.

જ્ઞાની જનો જાણી શકે છે કે, ગામનુ, શહેરનું, નગરનું અથવા રાષ્ટનું માનસ-વાતાવરણ તે તે ગામ, શહેર, નગર કે રાષ્ટ્રમાં

લક્ષણોનો સમૂહ હોય એવું તમને માલુમ પડશે આમ થવાનું કારણ તે તે સ્થાનમાં વસતા આત્માઓના માનસ બંધારણમાંથી સ્રવતા વિચારો સિવાય અન્ય કશુંજ નથી. ઘણા કાળથી એકજ પ્રકારની વંશ પરંપરાગત ભાવનાના અનુક્રમથી એક ચોકસ પ્રકારનુ દૃઢ વાતાવરણ બંધાય છે, અને તેમાં અન્ય પ્રકારની ભાવનાથી ક્ષોભ ન ઉપજે તો એ વાતાવરણ એટલુ બધુ વ્યકિતત્વ સપન્ન અને રૂપરેખાવાળા લક્ષણો યુકત હોય છે કે, ગમે તેવી બુઠ્ઠી વૃત્તિ-વાળા મનુષ્યના ઉપર પણ તેની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી કેટલેક સ્થાને તો એટલે સુધી જોવામાં આવે છે કે, તે સ્થાનથી થોડા કોશ ઉ-પરના સ્થાનગત વાતાવરણ સાથે તેનો એટલો બધો ભેદ હોય છે કે,તેવો ભેદ એ જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે પણ ન હોય તમે તમારી માનસચક્ષુ ખુલ્લી રાખીને આપણા દેશના મોટા મોટા શહેરોમાં ફરી જુઓ, અને તમને જણાશે કે અમારી વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે મુંબઇ, પુના, કરાચી, અમદાવાદ, કાશ્મીરનો પ્રદેશ, લખનૌ, આગ્રા, દીલ્હી, કલકત્તા, મદ્રાસ આદિ દરેકમાં તમને ભિન્ન ભિન્ન માનસ–વાતાવરણનો અનુભવ થશે તે તે શહેરમાં વસનાર લોકો સાથે વ્યકિતગત વાત ચીતમાં તમને એ ભેદ માલુમ નહિ પડે, પરંતુ એકંદર તે તે શહેરના આત્માઓમાં તમને મોટો ભેદ જણાશે અમુક સ્થાનમા મૂર્ખ માણસ પણ થોડા કાળમાં બુદ્ધિમાન બની જાય છે, તેનું કારણ એજ છે કે, ત્યાંનુ માનસ વાતાવરણ બુદ્ધિના તત્ત્વોથી ભરપુર હોય છે, અને મનુષ્યના તે દિશાના સહજ પ્રયત્નથી તે તત્ત્વો તેના માનસ બંધા-રણમા આકર્ષાઇને તેના પ્રયત્નને પુષ્ટી આપે છે. એથી ઉલટું કેટલાક સ્થાનો એવા હોય છે કે બુદ્ધિમાનોની અક્કલ પણ ત્યા થોડા કાળમા બુંઠી બની જાય છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે, તે

નાને કાબુમા લઇ શકે છે નિર્બળ મનુષ્યોની ભાવનાઓ અને વિચારો બહુ હેતુપૂર્ણ, ચોકસ, કે રૂપ રેખાવાળી હોતી નથી, આથી તેમને પલટાવી નાખી પોતાના વિચારોનું વાતાવરણ જમાવવાનું સબળ વિચારકોને મુશ્કેલી ભર્યું નથી સબળ એ નિર્બળોને તુર્ત દબાવી શકે છે દરેક સ્થાનમાં મહા પુરૂષોનું વસવું આપણા શાસ્ત્રકારોએ બહુ પ્રશંસ્યુ છે તેનુ કારણ આથી સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે. તેઓ પોતાના સબળ માનસ–બધારણમ થી એવી ઉત્કૃષ્ટ અને વેગવાન ભાવનાઓ જન કલ્યાણ અર્થે વિસ્તારે છે કે, આખો દેશ તેની કલ્યાણકર અસર અનુભવી શકે છે

આથી તમે જોઇ શકશો કે જેમ વ્યક્તિને આત્મા છે, તેમ સ્થાનને પણ એક પ્રકારનો ઔપચારિક આત્મા છે વ્યકિત અને સ્થાનના આત્માઓમા ભેદ એટલો છે કે, પ્રથમનો આત્મા સ્વરૂપતઃ પોતાથી અભિન્ન છે ત્યારે સ્થાનગત આત્મા એક બનાવટી તત્વ છે, અને તેની ઘટના વ્યકિત આ માઓ વડે નિર્માએલી હોય છે. છતાં કાર્યરૂપે એ ઉભયનું અનેક બાબતમા સાદૃશ્ય છે મુબઇ જેવા સ્થાનમાં જ્યા પૂર્ણ વેગથી પ્રવૃત્તિ, સાહસ અને ગતિમાન ણ ચાલી રહ્યું છે ત્યા તમે જશો તો તે સબળ વાતાવરણની અસરથી તમારામાં પણ તેવી વૃત્તિ સ્ફુરાયમાન થશે, અને તમે સ્વભાવથી ગમે તેવા ઠડા મંદ અને ઢીલા હશો, તો પણ કોઇ આગંતુક શકિત તમને પ્રવૃત્તિ અને ઉત્સાહ તરફ ધકેલશે. એથી ઉલટું તમે કોઇ નાના ગામડામા જશો કે જ્યાં આખો દીવસ લોકો નિરાતથી બેઠેલા અથવા સુતેલા જોવામાં આવે છે, તો ત્યાં તમારી સ્વભાવિક ઉત્સાહ પૂર્ણતા શિથિલ બની જશે અને વધારે વખત ત્યાં રહો તો જરૂર તમે તે સ્થાનમાં વસતા જન સમૂહનાં

સેવેલો અયોગ્ય ભાવનાઓનો અનિષ્ટ પ્રભાવ સિવાય અન્ય કશું નથી. અનેકવાર આપણે પોતે લોકોની તે તે સ્થાન સંબંધી કિંવદંતી પ્રમાણે તેમાં વસવા જનારની બુરી હાલત થયેલી જોઇ છે. સાધારણ મનોબળવાળા પુરૂષો એવી વાતોને વ્હેમ તરીકે કુટી મારી, તેની અવગણના કરી, તેવા સ્થાનોમાં વસવા જવાની હુજતવડે માઠા ફળો વ્હોરી લે છે. પરંતુ બને છે એમ કે તેવા સ્થાનોમાં એકત્ર થયેલો બુરી ભાવનાઓનો સંગ્રહ, અને આસપાસના લોકોએ પોતાની અનુકૂળ ભાવના વડે તે બુરી ભાવનાને આપેલા ટેકાથી, તેમાં વસવા જનાર મનુષ્યના મનોબળનો પરાભવ થાય છે. તેનો સામાન્ય બળવાળો સંકલ્પ તે સ્થાનમાં વ્યાપેલા અનિષ્ટ મનોદ્રવ્ય આગળ હાર ખાય છે, અને આખરે એના પોતાના અંતઃકરણની એવી નબળી અને વિપરીત સ્થિતિ બને છે કે જેનું પરિણામ લોકોએ કલ્પેલી ભાવના પ્રમાણે આવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે છે.

પરંતુ એવા સ્થાનોમા પ્રબળ મનોબળવાળા અને સુદઢ નિશ્ચય સંકલ્પવાળા સ્ત્રી પુરૂષોનો નિવાસ થાય તો તેઓના ઉપર તે સ્થાનગત વાતાવરણની અસર બહુ ફાવી શકતી નથી પોતાના મન ઉપર એ સ્થાનગત ભાવનાના બળવડે થતી અસરના એ લોકો દૃષ્ટા રહે છે અને તેવી કોઇ પણ અનિષ્ટ અસરને પોતાના માનવ-બંધારણમાં દાખલ થવાની સાફ ના પાડે છે.

કેટલાક સ્થાનોમાં આનંદ, મૈત્રીભાવના, ઉત્સાહ અને ખુશમીજાજનું વાતાવરણ તો કેટલાકમાં નિર્વેદ, નિરાનંદ અને ચિંતાશીલતાનું માનસ-સત્વ જામેલુ જોવામા આવે છે. વ્યાપારની મોટી પેઢીઓ અને ઓફીસોમાં તે તે પેઢી અને ઓફીસનો કારભાર

ભાસે છે દારૂખાના, વેશ્યાવાડા, અને એવા અન્ય હલકી વાસ-નાઓની તૃપ્તિના સ્થાનોમાં, કોઇ ઉચ્ચ વૃત્તિવાળો મનુષ્ય જાય તો તેને બહુજ મુંજવણુ થાય છે અને જાણે અંદરથી શ્વાસ રૂંધાઇ જતો હોય એવો માનસ, અનુભવ થાય છે મોટી ઇસ્પીતાળોમાં જ્યાં સંખ્યાબધ દર્દીઓ, વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડાતા એકત્ર થયા હોય છે, ત્યાં આવી ચઢતા કલેશ, વિષાદ અને દુઃખ-મિશ્રિત દયા-વૃત્તિનુ વેદન થાય છે. ઘણા કાળનુ જુનું પ્રાચીન દે-વાલય એવા માનસ-વાતાવરણથી ભરેલું ઘણીવાર જોવામાં આવ્યું છે કે, જયા પગ મુકતા તુર્તજ આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારની ભ-વ્યતા શાતિ અને ચિત્ત, સ્થિરતા અનુભવાય છે જુના દેવાલયો અને મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો એમાં, નવા દેવાલયો કરાવવા કરતા શાસ્ત્રકારોએ વિશેષ પુણ્યનો આરોપ કરેલો છે, એનુ કારણ માત્ર એજ છે કે, એમ કરવાથી એ પ્રાચીન મંદિરમાં પૂર્વના મ-હાજનોએ સેવેલી ઉચ્ચ ભાવનાનું માનસ-વાતાવરણ જળવાઇ ર-હેવા પામે, અને ત્યાં યાત્રાર્થે આવનાર પ્રત્યેક વ્યકિતને તેનો સુ-ખકર અનુભવ મળવો શરૂ રહે, નવા મદિરમાં એવી ભાવનાનું બળ જામતાં ઘણો સમય જાય છે અને એવી ભાવનાનો જમાવટ જ-લદીથી થવી એ પણ એક શકાનો વિષય રહે છે, ત્યારે જુના મં-દિરોના ઉદ્ધારમાં મંદિરોના અસ્તિત્વનો હેતુ, જે ઉન્નત અને ઉ-ર્ધ્વગામી ભાવનાઓ, તે તો કાયમજ હોય છે. માત્ર ઇંટ ચુના અને કડીઆ દાડીઆનુંજ ખર્ચ કરવું અવશેષ હોય છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, ભાવના-બળ અને માનસ-વાતાવરણની અત્યત આવશ્યક બીના. અત્યારે લોકોના દૃષ્ટિ-પથમાંથી છેકજ ખસી ગઇ છે. અજ્ઞાન અને પ્રાકૃત લોકોની નજર માત્ર ઇંટ, ચુના અને આરસની તકતીઓ વિના બીજે કયાંઇ ઠરતી નથી.

દુઃખમય નથી પણ સુખમય છે, અમંગળમય નથી પણ મંગળમય છે, અકલ્યાણમય નથી પણ કલ્યાણમય છે. સર્વ સ્થાને અમૃત છે ખારાશ કે બુરાઇ કયાંઇ નથી. વિશ્વના પરમ અદ્ભૂત ઘટનામા એક પણ સ્થાને ઝેર હોત તો એક પણ પ્રાણી જીવી શકે નહિ દુઃખ માત્ર અજ્ઞાનમા છે, નિયમોનું જ્ઞાન થયા પછી દુઃખ કયાઇ નથી, મુક્ત ફક્ત અજ્ઞાનથીજ થવાની જરૂર છે પરંતુ અમે વિષયાંતરમા ઉતરીએ છીએ એમ અમને લાગે છે તેથી અમારા ચાલતા વિષય ઉપર આવીએ.

મનુષ્ય જેવા પ્રકારના વિચારના આંદોલનો (Thought-waves) પોતાના માનસ-પ્રધારણમાંથી પ્રવર્તાવે છે, તેવાજ વિચારના આંદોલનો તેના ભણી આકર્ષાય છે. અને તેણે પ્રેરેલા વિચારો એના જેવા અન્ય સમાન વિચારવાળા મનુષ્યો વડે ગ્રહાય છે અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે, મનોદ્રવ્ય એ એક પ્રકારનું વસ્તુ વિશેષ છે જે અર્થમા પથ્થર, લોઢું, લાકડુ આદિ વસ્તુઓ છે, તેજ અર્થમાં મનોદ્રવ્ય એ પણ એક વસ્તુ છે તફાવત એટલોજ છે કે, પથ્થર, લોઢુ વિગેરે સ્થૂલ ભૌતિક અને આપણી વર્તમાન વિકાસવાળી ઇન્દ્રિયોવડે સ્પર્શી શકાય એવી યોગ્યતાવાળી વસ્તુઓ છે, ત્યારે મનોદ્રવ્ય એક સૂક્ષ્મ, તરલ, અને ઇન્દ્રિયોવડે નહિ સ્પર્શાવા યોગ્ય વસ્તુ છે. અંગ્રેજીમા એ દ્રવ્યને astral matter કહે છે. જો કે astral શબ્દનો ધાતુગત અર્થ જોતા મનોદ્રવ્યને astral શબ્દથી સંબોધવું અમે પસંદ કરતા નથી, પરંતુ આજકાલ એ શબ્દ એના વર્તમાન અર્થમા એટલો બધો રૂઢ થઇ ગયો છે કે, તેના ધાત્વાર્થ ભણી નજર કરી તેના મૂળ સંકેતને સપાટી ઉપર લાવવા અમે માગતા નથી. astral એ શબ્દ star શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. star એટલે તારાઓ આકા-

હોય છે. એક પ્રકારના પદાર્થની આંદોલનની ગતિ (vibratory motion) અન્ય પદાર્થની તેવી ગતિ કરતાં જુદી જાતની હોય તો, ઉભય એકજ સ્થાનમાં, પોત પોતાના અસ્તિત્વનું બીજાને ભાન પણ આપ્યા સિવાય રહી શકે છે આકાશની અચિંત્ય સત્તા જૈન-શાસ્ત્રકારે કહેલી છે, તેનું કારણ આથી સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે. લોકાકાશના એકજ પ્રદેશમાં અસંખ્યાતા અણુઓ અવગાહ પામી શકવાનુ શાસ્ત્રકાર કહે છે તે આ દૃષ્ટિએ જ સત્ય છે

આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણ (astral atmosphere) માં મનો દ્રવ્યના વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળા વાદળાઓ ઉભરાયા કરે છે. અને આપણા સ્થુળ આકાશમાં જેમ વાદળના સમૂહો બંધાય છે તેમ સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં મનોદ્રવ્યના સંઘાતો રચાય છે. બે વાદળાંઓ જો એક સરખી ગતિ અને સ્વરૂપવાળાં હોય તો જેમ તેઓ ભેગા થતા પોતાનું સ્વરૂપ ભેળવીને એકરૂપ બની જાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ મનો-મય વાતાવરણમાં, બે વિચાર-દ્રવ્યના સમૂહો જો સમાન ગતિ, આંદોલન અને સ્વરૂપવાળા હોય છે તો તેઓ એક બીજા ભણી આકર્ષાઈને એકરૂપ બની જાય છે. અમે ઉપર જણાવ્યુ તેમ જે પ્રદેશમા એક પ્રકારનું મનોદ્રવ્ય હોય છે તેજ પ્રદેશમા અન્ય પ્રકાર અને અન્ય સ્વરૂપનું મનોદ્રવ્ય પણ તે એકજ પ્રદેશમાં રહી શકે છે. પણ આંદોલનની ગતિની વિલક્ષણતા અને વિભિન્નતાથી ભેગા ન થતાં તેમનો સ્વરૂપ-ભેદ કાયમ રહે છે. આથી એકજ આકાશખંડમાં અનંત વૈચિત્ર્યવાળા માનસદ્રવ્યોના અસ્તર ઉપર અસ્તર, અન્ય પ્રકારના માનસદ્રવ્યને બાધા કર્યા વિના, રહી શકવા સમર્થ છે.

પોતાના મનમાં પ્રગટતા વિચારને અનુરૂપ વિચાર દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાભણી આકર્ષે છે, અને એ

અને એની બુરી વાસનાઓને તૃપ્તી અનુભવવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. એક અધમ વિચાર આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય તે કાળે તેનાઅનિષ્ટ પરિણામો ઉપર આપણી નજર જઈ શકતી નથી, પરંતુ તેવા વિચારને અનુકૂળ સ્થાન આપણા મનમાં આપવામા આવે તો આખરે જે બુરાઈ ઉપર આપણે ઘસડાઈ જઈએ છીએ તેનો વિચાર પણ કલેશ ઉપજાવનાર છે:--

એથી ઉલટું, તમે હાલ જેવા વિચારો અને ભાવનાઓ સેવો છો તેના કરતાં ઉચ્ચતર, ભવ્યતરમનોવ્યાપાર સેવશો તો તેવાં વિચારોનું અનુશીલન તમને થોડા વખતમા એક ટેવ રૂપ બની જશે, અને વિશ્વના માનસ-વાતાવરણના એવાજ બીજા ભવ્ય વિચારોનો પ્રવાહ તમારા માનસ-બંધારણમાં ઉભરાવા લાગશે સમાન સમાનને આકર્ષે છે એ મહા નિયમનું શ્રેયસ્કર પ્રવર્તન તમારા સબંધમા થશે, અને તેનો અમૂલ્ય લાભ તમે ઉઠાવી શકશો. આથી પણ વિશેષ જાણવા જેવું તો એ છે કે, સમાન વિચાર સમાન વિચારની સાથે ભળી જાય છે, એટલુંજ નથી પણ સમાન વિચારવાળા પુરૂષો પણ સમાન વિચારવાળા સાથે અણધારી રીતે સંબંધમાં આવે છે દુનિઆના બીજા છેડા ઉપર રહેતા, પરંતુ ભવ્ય વિચારની સમાન કક્ષામાં વિરાજતા ભાગ્યવાન આત્માઓ, એક બીજા સાથે સંબંધમાં આવી શકે છે. આપણે બધાજ આપણા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને આપણી ભાવનાઓ અને માનસ વ્યાપારો વડે ઉપજાવીએ છીએ, નિભાવીએ છીએ અને નષ્ટ પણ કરીએ છીએ. જે માનસ-સામગ્રી અને અનુકૂળ ભાવનાઓ વડે એક મનુષ્ય પોતાના દ્રવ્ય અને વિભવને નભાવી રાખે છે, તે માનસ-સામગ્રી અને અનુકૂળ ભાવના તે મનુષ્ય છોડી દેતો, દ્રવ્ય અને વિભવ એની મેળેજ લોપ પામી જાય છે કેમકે

શક્તિને પ્રેરે છે કે, તે ધારેલું પરિણામ પ્રગટાવ્યા વિના ભાગ્યેજ રહે છે. એક મજબુત મનનો સ્પષ્ટ વિચારક પુરૂષ જો પોતાના વિચારો સાથે ઉપર કહ્યુ તેવુ માણમળ ભેળવીને પોતાના વિચારો પ્રેરે તો તે જીવંત, જવલંત સત્વો તરીકે વિશ્વમાં કાર્યકર નીવડે છે આવા જીવત વિચારો જ્યારે આપણા આધ્યાત્મિક બંધારણમા પ્રવેશ પામે છે, ત્યારે તે વિચાર પ્રવર્તાવનાર મહા પુરૂષ જાણે આપણી સમક્ષ હાજર થઇને પોતાના વિચારો આપણા મનમા ઠસાવતો હોય એવી અસર આપણા ઉપર થાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસના ઉચ્ચ કળાએ પહોંચેલા મહાજનો પોતાના શિષ્યોને કોઇ સંકટ કે કટાકટીના પ્રસંગે આવા જીવત વિચારો પ્રેરે છે, તે વખતે તે શિષ્યને પોતાના આગળ સાક્ષાત્ ઉપસ્થિત હોય અને ધૈર્ય અને હીમત રાખવાનું સૂચવતા હોય એવો અનુભવ તેમને થાય છે. પ્રબલ મનોયોગ સંપન્ન વિતરાગી મહાત્માઓ આ પ્રકારેજ આપણા પ્રત્યે પોતાની નિર્હેતુક કૃપાનો પરિચય આપે છે.

આપણી આસપાસના સ્વાર્થી અને હલકા વિચારોના વાતવરણની અસર આપણા ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઘણા પ્રબળ વિચાર બળવાળા પરંતુ સ્વાર્થી મનુષ્યો ઉપરોક્ત શક્તિદ્વારા પોતાની મતલબ આપણી પાસેથી સાધવા શકિતમાન બને છે. આ વિશ્વમા આપણુ કોઇપણ અનિષ્ટ ન કરી શકે એના માટે બે બાબતોની અનિવાર્ય અગત્ય છે (૧) પ્રેમ અને (૨) વિશ્વાસ આ બે પરિસ્થિતિઓની આપણા આધ્યાત્મિક બંધારણમાં જમાવટ થાય આપણી પ્રત્યે ગમે તેવા બળથી પ્રેરેલા સ્વાર્થયુકત વિચારોથી તેમજ આપણી આસપાસના નિકૃષ્ટ માનસ-વાતાંવરણથી આપણને ડરવાનું કારણ નથી. આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં એવો પણ

આપણા મનમાં આશ્રય આપીએ છીએ અને ઉછેરીએ છીએ, તેમજ આસપાસના માનસ-વાતાવરણમાથી તેવાજ સ્વરૂપના વિચાર-દ્રવ્યો આપણા માનસ બંધારણમાં જામે છે, અને શરૂઆતમા આપણે જે કાર્યોના ચિંતનથી પણ ધ્રૂજી ઉઠીએ છીએ, તે કાર્યો કરવા ભણી તત્પર બની જઇએ છીએ માનસ-વાતાવરણમાંહેના સત્વો એ બધા આપણા તરફની પરોણાગતની રાહ જોઇ રહેલા છે પરતુ આપણે કોને આમત્રણ કરવુ અને કોને ન કરવું એ આપણા પોતાના અધિકાર અને હક્કની વાત છે પ્રિય બધુ ! આ હક અને અધિકારનો ઘટતો વાજબી ઉપયોગ કરવા આપને પુનઃ પુનઃ સૂચના કરીએ છીએ. વળી એકવાર પુનઃ કહી લેવા દ્યો કે, આમંત્રણ આપ્યા પહેલા, એ આમત્રણ કોને અપાય છે તે જોવાનું ભૂલશો નહીં.

આપણી પ્રબળ વાસનાઓ એવા વિચાર-સત્વોને પ્રગટાવે છે કે, તે વાસના અગર પછી તે શુભ હો, વા અશુભ હો તેની પ્રાપ્તિનો પંથ આપણા માટે સુગમ અને સરળ થાય છે. એ વાસના ને અનુરૂપ સંયોગો અને સ્થિતિઓમાં આપણે આકર્ષાઇએ છીએ, અથવા તો તે આપણને આવી મળે છે એ પ્રબળ ઇચ્છાઓ આપણા હેતુની સફળતાની રાહમા અત્યત સહાયક નીવડે છે અને તેમનું કાર્ય આપણે નિદ્રામા હોઇએ ત્યારે પણ શરૂજ રહેલું હોય છે આથી કેવી ઇચ્છાઓને તમે પ્રવર્તાવો છો, એ બાબતમાં ગમે તેટલી સંભાળ રાખો તો પણ તે ન્યૂનજ છે. તમારી પ્રકૃતિના ઉચ્ચ અને ઉર્ધ્વગામી અંશ સાથે જે ઇચ્છાનો એક રાગ ન ઘટતો હોય, અર્થાત્ જે ઇચ્છાથી તમારો અંતરાત્મા રાજી ન હોય, તે ઇચ્છા કદી પણ પ્રબળપણે પ્રવર્તાવશો નહિ જો એ ભૂલ કરશો તો તમે આધ્યાત્મિક કારણ-કાર્યની એવી વિકટ ફાંસમા ભરાઇ પડશો કે, આખરે તમારે એ ભૂલ માટે બહુ પસ્તાવું પડશે, અને અત્યત દર્દ અને કલેશપૂર્વક એક કિંમતી

શ્રેયસ્કર વાત ઉપલબ્ધ થએલી છે, તે એ કે, અભ્યાસપ્રવૃત્તિ અને વિચારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વર્તમાન તેમજ ભૂતકાળના તે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની ભાવનાઓનો મોટો અખૂટ સંગ્રહ હોય છે, અને આજે તે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને તેનો લાભ, તેઓ ધારે તો, મળી શકે તેમ છે. આ બાબતમાં અભ્યાસીઓનું લક્ષ્ય જોઇએ તેવું વળેલું નથી, એ તે વિષયની ઉપયોગિતા ભણી જોતાં, બહુ નવાઇ સરખુ છે. બધા વિષયો ઉપર ભૂતકાળમાં બહુ બહુ વિચારો, અનેક મનમાંથી ઉદ્ભવેલા હોય છે, અને તે બધા માનસ-વાતાવરણમાં નિરંતર કાયમ હોવાથી, પ્રવૃત્તિના સર્વ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ તે વિચારનો લાભ મેળવી શકે તેમ છે દુનિઆની મહાન શોધો અને યોજનાઓ, મહાન પુરૂષોને આ પ્રકારે જ મળી હોય છે જો કે જે લોકોને આ પ્રકારે તે પ્રાપ્ત થએલી હોય છે તેમને પોતાને તે પ્રકારે મળ્યાની કદાચ ખબર પણ નહી હોય ઘણા લોકોના સંબંધમાં એવો અનુભવ અમને મળ્યો છે, કે તેઓ પોતાના પ્રિય વિષયનું એકાગ્રપણે, ઉત્કટભાવે, ચિંતન કરે છે, અને એમ કરવામાં ઉપરોક્ત માનસ-વાતાવરણ પ્રત્યે પોતાના અંતરાત્માને ખુલ્લો કરી પોતાના ચાલતા વિષય સંબંધી ભાવના-ઓનો પ્રવાહ પોતામાં વહેતો કરે છે. તેમણે ધારેલી પણ નહી હોય તેવી રીતે અને તેવી ક્ષણે તેમને ઇષ્ટ યોજના પોતાના માનસ, ક્ષિતિજ ઉપર ઉદયમાન થયેલી પ્રતીત થાય છે, તુટતી કડી મળી જાય છે. અને તેમનો પ્રયત્ન એકાએક સફળતાને પામે છે. આ અદ્ભુત પરિણામ, પૂર્વ પુરૂષોએ સેવેલા વિચારના દ્રવ્યમાંથી જ મળેલું હોય છે

આંતરજગતમાં એમ ઘણીવાર બનેલું જ્ઞાનીઓએ અનુભવ્યું છે કે, કોઇ મહાન વિચારકે જ્ઞાનની અમુક શાખા સંબંધે બહુ

આ મહાન નિયમનો પોતાના સંબંધે અનેકવાર અનુભવ કરેલો છે, જો કે તેમને પોતાને એ ઉત્તર કયાંથી આવે છે, તેની કદાચ ખબર પણ નહી હોય, પરંતુ જાણ્યે કે અજાણ્યે તેઓએ ઉપરોક્ત નિયમને ગતિમા મુકયો છે, અને તેમાંથી ઉદ્‌ભવતો મહદ્ લાભ ઉઠાવ્યો હોય છે સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં એવા અનંત ભવ્ય વિચારો, કલ્પનાઓ અને શોધોના વિચારો, બહિર્ભાવની રાહ જોઇ પડેલા હોય છે. મરજી હોય તે વખતે તેનો ઉપયોગ ઉપલબ્ધ છે.

તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે આશા, ઉત્સાહ, પ્રેમ, ભક્તિ, વિશ્વાસ ઔદાર્ય આદિ અસંખ્ય મહાન ઉદ્દાત ભાવનાઓનું દ્રવ્ય પોતા ભણી આકર્ષી શકે છે કેમકે ત્યાં દરેક પ્રકારની શક્તિ અને યોગ્યતાવાળા વિચાર—દ્રવ્યનો મોટી વખાર ભરેલા છે. પોતાના અનુકૂળ માનસિક વલણવડે દરેક પ્રસંગે આપણે સહુ કોઇ એ અખૂટ ખજાનાનો ઉપયોગ કરવા હકદાર છીએ. ફકત આપણે માગવાની અપેક્ષા છે. એ અખૂટ દ્રવ્ય આપણું પોતાનુ છે તો શા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો ?

માનસદ્યોતન.

(Mental suggestions.)

આપણા મન ઉપર જે અસરો, નિશ્ચયો અથવા સસ્કારો પડે છે તે બે પ્રકારે આપણા માનસ બંધારણમાં પ્રવેશ પામે છે. એક તો આપણી ન્યાયશક્તિ દ્વારા તુલના કરી, અથવા બુદ્ધિવડે નિર્ણય અથવા વિવેકવડે સારાસાર કે યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ધાર કરી જે વિચારને આપણા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીએ છીએ તે, અને બીજો

આ મહાન નિયમનો પોતાના સંબંધે અનેકવાર અનુભવ કરેલો છે, જો કે તેમને પોતાને એ ઉત્તર કયાંથી આવે છે, તેની કદાચ ખબર પણ નહી હોય, પરંતુ જાણ્યે કે અજાણ્યે તેઓએ ઉપરોકત નિયમને ગતિમા મુકયો છે, અને તેમાંથી ઉદ્ભવતો મહદ્ લાભ ઉઠાવ્યો હોય છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં એવા અનંત ભવ્ય વિચારો, કલ્પનાઓ અને શોધોના વિચારો, બહિર્ભાવની રાહ જોઇ પડેલા હોય છે. મરજી હોય તે વખતે તેનો ઉપયોગ ઉપલબ્ધ છે.

તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે આશા, ઉત્સાહ, પ્રેમ, ભક્તિ, વિશ્વાસ ઔદાર્ય આદિ અસંખ્ય મહાન ઉદ્દાત ભાવનાઓનું દ્રવ્ય પોતા ભણી આકર્ષી શકે છે કેમકે ત્યાં દરેક પ્રકારની શક્તિ અને યોગ્યતાવાળા વિચાર–દ્રવ્યનો મોટી વખાર ભરેલી છે. પોતાના અનુકૂળ માનસિક વલણવડે દરેક પ્રસંગે આપણે સહુ કોઇ એ અખૂટ ખજાનાનો ઉપયોગ કરવા હકદાર છીએ. ફકત આપણે માગવાની અપેક્ષા છે. એ અખૂટ દ્રવ્ય આપણુ પોતાનું છે તો શા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો ?

માનસદ્યોતન.

(Mental suggestions.)

આપણા મન ઉપર જે અસરો, નિશ્ચયો અથવા સંસ્કારો પડે છે તે બે પ્રકારે આપણા માનસ બંધારણમાં પ્રવેશ પામે છે. એક તો આપણી ન્યાયશક્તિ દ્વારા તુલના કરી, અથવા બુદ્ધિવડે નિર્ણય અથવા વિવેકવડે સારાસાર કે યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ધાર કરી જે વિચારને આપણા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીએ છીએ તે, અને બીજો

એ વિચાર, નિર્ણય કે ભાવના આપણી ન્યાયવૃત્તિની કસોટીથી કસાએલી છે કે કેમ, અથવા વિવેકના પ્રકાશમાં તે યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રથકકરણ કરવાનું કાર્ય બહુજ થોડા મનુષ્યો કરે છે

આપણે બધા અહોનિશ ચોતરફથી આ પ્રકારના દ્યોતનોનો સંગ્રહ કરતાજ રહીએ છીએ. એ દ્યોતનના સ્વરૂપનો, પ્રકારનો તેમજ પ્રમાણનો આધાર આપણી ન્યાયશક્તિના તારતમ્ય ઉપર આપણી સારાસાર નિર્ણય કરવાની શકતી ઉપર અને આપણા સંકલ્પ–બળના ન્યૂનાધિકપણા ઉપર રહેલો છે. આ બધા મનુષ્યો છેક બાલ્યકાળથી આ પ્રકારના દ્યોતનોનો સંગ્રહ કરતાજ આવે છે અને એ દ્યોતનો આપણી કેળવણીનો એક ઘણોજ અગત્યનો વિભાગ છે. બાલ્યકાળના દ્યોતનો ઉપરજ મનુષ્યના ભાવિજીવનના ઉત્કર્ષનો ઘણો આધાર રહે છે, પરંતુ જે વયે પહોંચ્યા પછી આપણામાં ન્યાય, વિવેક અને બુદ્ધિ–શક્તિનો સ્વાભાવિક ઉદય થાય છે તે વયે પણ જો આપણે એ પ્રકારના દ્યોતનો આપણા માનસબંધારણમાં પ્રવેશ્યે જવાની સંમતિ આપ્યા કરીએ તો આપણા જીવન ઉપર ઘણી માઠી અસર થવા યોગ્ય છે, કેમકે અન્ય મનુષ્યોના અથવા આસપાસના સંયોગોની અસરોને અતિ માત્રામા આધીન રહેવું એ આપણા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો પરિત્યાગ કરી દેવા તૂલ્ય છે. મનુષ્ય માત્ર એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને પોતાનું પ્રથક, નિરાળુ અને વિશિષ્ટ સ્વત્વ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ અથવા સ્વત્વ સંભાળતો નથી, અને પોતાની ન્યાયશક્તિના વ્યાપાર દ્વારા યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ણય કરી તદનુસાર પોતાના જીવનને નિયમાવતો નથી, ત્યાં સુધી ખરા અર્થમાં વ્યક્તિ (individual) નથી ત્યાં સુધી તે માત્ર આસપાસની અસરો, સંસ્કારો, સંજ્ઞાઓ અને

પ્રકારનુ દ્યોતન છે. એ દ્યોતનને અંગે આપણામાં ઉપસ્થિત થએલો નિર્ણય શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ છે, યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, એ જૂદી વાત છે, પરંતુ તે નિર્ણય આપણામાં બુધ્ધિના દ્વારથી પ્રવેશ્યો હોતો નથી જ્યાં સુધી એ નિર્ણય–અગર તે ગમે તેવો ઉચ્ચ, વિશુધ્ધ કે ભવ્ય હોય–તોપણ જ્યાં સુધી તે માત્ર લાગણી અથવા આવેગના જોરથી આપણામા નિવાસ પામેલો હોય છે. ત્યા સુધી તેની કિંમત બહુ જુજ છે. રત્નની કિંમત તેના રત્નપણા ઉપર નથી, પરતુ તે ચીજ રત્ન છે એ પ્રકારના આપણા ભાન ઉપર છે.

આપણા જીવનનુ જો આપણે પ્રથક્કરણ કરીએ તો આપણને માલુમ પડે કે તે સોએ નવાણું ટકા દ્યોતનોનુ જ રચાએલુ છે, મનુષ્ય પોતે બહુજ મોટી વાતોનો નિર્ણય કરે છે મોટે ભાગે તે બીજાએ કરેલા નિર્ણયને જ પોતાની અક્કલથી થયેલા નિર્ણયોરૂપે માની લઇ નિભાવે છે આ માનસદ્યોતનના ચાર મુખ્ય વર્ગ છે આપણે આ સ્થળે ચારે વર્ગનો અનુક્રમે વિચાર કરીશુ.

આપ્ત પુરૂપ તથા પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરૂષો તરફથી મનુષ્યોને જે કાંઇ કહેવામા આવે છે તે કથનને મનુષ્યો તેની વાસ્તવિક કિંમતે ન આંકતા તે અમુક પુરૂપ વિશેષનુ વાક્ય છે એટલાજ કારણથી તે કથન ઉપર અસાધારણ મહત્વ અર્પે છે. આપણે જે પુરૂષો પ્રત્યે વંશપરપરા ગત ટેવોના કારણથી, અથવા તે પુરૂષના માત્ર બાહ્યાચરણના કારણોથી, પૂજ્યભાવથી જોતા આવ્યા હોઇએ છીએ તે પુરૂષ જો આપણને કાંઇ વાકય દૃઢપણે નિશ્ચયપણાના આડંબર સહિત કહે તો તે વાકયને આપણે યથાર્થ માની લઇએ છીએ, અને સામાન્ય રીતે આપણી ન્યાયબુધ્ધિનું પ્રવર્તન તે વાકયના સબધે યોજતા નથી. ઘણા ઢોંગી મનુષ્યો આ પ્રમાણે પ્રમાણભૂતપણાનો આડંબર એવી હીકમતથી સચોટ રીતે ચલાવી શકે છે

ભાગ્યેજ પોતાના હૃદયને પૂછવાની તક લે છે કેઃ–" આ વિષયમાં મારી ન્યાયબુધ્ધિ શું ઉત્તર આપે છે. " તેઓ આવી બાબતમાં પોતાના હૃદયને એટલુંજ પૂછે છે કે " આ વિષયમાં ફલાણા ભાઇ કે અમુક વ્યકિતનુ શુ કહેવું છે. " તેઓ દરેક બાબતમાં કોઇ પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરૂષના અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી બુધ્ધિના બક્ષીશનો ઉપયોગ કરવાનું સાહસ ઉઠાવવું એ તેને મહાભારત કાર્ય ભાસે છે. આવા મનુષ્યોને પોતાના વ્યકિતત્વની કશીજ કિંમત હોતી નથી, પોતાનું સ્વત્વ શું છે તેનું તેમને મુદ્દલ ભાન હોતું નથી. તેઓ પારકાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનુ સ્વરૂપ ગોઠવી દે છે. પોતાના વ્યકિતત્વને સજજડ દૃઢ અને મજબુત કરવાને બદલે તેને શિથિલ, મંદ અને ઢીલું કરી નાંખે છે, અને બીજા મનુષ્યો તેમના અતઃકરણમાં પ્રમાણ ભૂતપણાના આડંબર નીચે જે કાઇ ઠસાવે તેને તેઓ કાંઇ પણ પ્રશ્ન કર્યા વિના સ્વીકારી લે છે.

સબળ વ્યકિતત્વવાળા મનુષ્યો જો કે અન્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્યોના જ્ઞાનનો લાભ લેવાની તક જવા દેતા નથી અને પોતાને ઇષ્ટ વિષયનો અનુભવ મળે તે સ્થાનમાંથી મેળવવા પ્રયત્નવાન રહે છે, તેમ છતાં તેઓ જેમની પાસે જ્ઞાન અથવા અનુભવ મેળવે છે તેઓના કથનનાં વ્યાજબીપણા કે ગેરવ્યાજબીપણાની કસોટી કર્યા પછીજ તે પ્રતિપાદનને તેઓ સ્વીકારે છે. માત્ર પ્રમાણભૂતપણાના બાહ્યાડંબરથા તેઓ ભૂલથાપ ખાતા નથી, પરતુ પ્રત્યેક વસ્તુને તેની આતરિક કિંમતના ધોરણે આકીને તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ બીજાના અભિપ્રાયને સંભાળપૂર્વક તોળીને, માપીને, કસીને, પરીક્ષણ કરીને તેની વાસ્તવ કિંમત નક્કી કરે છે બહારની સપાટી ઉપર લખેલા કિંમત તેમને માન્ય હોતી નથી. અભ્યંતર, અંતર્નિહિત, સાચું

પ્રમાણભૂતપણાના દ્યોતન પછી બીજુ દ્યોતન અનુકરણનું છે. જનાવરો અને અલ્પ વિકાસવાળા મનુષ્યોની લગભગ બધ પ્રવૃત્તિ અનુકરણશીલ હોય છે બીજા જેમ કરે તેમ કરવું એ તેમની પ્રવૃત્તિનું નિયામક સૂત્ર હોય છે, આવા સમાજનો એક મનુષ્ય અમુક વસ્તુ સબંધે પોતાનો અમુક પ્રકારનો અભિપ્રાય આપે કે તુર્તજ તેની આસપાસના લોકો તેને સ્વીકારી લે છે. અને તે પ્રમાણે સ્વીકારવામા તેઓ પોતાની ન્યાયશકિત કે વિવેક બુદ્ધિને લેશપણ અવકાશ આપતા નથી એકે કર્યું તેમ બીજો કરવા પ્રેરાય છે, એ બીજાનું અનુકરણ ત્રીજો કરે છે અને એ પ્રમાણે આખુ મડળ અનુકરણના પ્રવાહમાં ઝીપક્ષાવે છે લોકો પોતાના નેતા અને આગેવાનોને અનુસરવામા આ અનુકરણના દ્યોતનને જ આધીન હોય છે. જનાવરોમાં આ અનુકરણ સંજ્ઞાનુ એટલુ બધુ પ્રાબલ્ય હોય છે કે, એક પશુએ કરેલુ આચરણ અન્યને અનુસર્યા સિવાય ચાલતુજ નથી ઘેટાના ટોળામાંહેનું એક ઘેટું જો વાડને કુદીને પેલી પાર જાય તો, એ વાડ લઇ લીધા પછી પણ બીજા પાછળના ઘેટાઓ જાણે વાડને કુદવી પડતી હોય એમ કુદીકુદીને ચાલે છે. આમ થવામાં એજ કારણ હોય છે કે તેમનામાં અનુકરણશીળતાની સજ્ઞા અત્યત પ્રબળપણે હોય છે, મનુષ્ય સમાજમા પણ આ પશુપણાના સંસ્કારો હજી બહુધા અવશેષ રહેલા હોય છે અને જેટલે અંશે તે પોતાની બુદ્ધિનો, ન્યાયનો અને વિવેકનો ઉપયોગ કરે છે તેટલે અશે આ પશુઓને સુલભ એવી સંજ્ઞાથી મુકત બનતો જાય છે. આત્મવિકાસની ન્યૂનતાવાળા સમાજમાં એકજણે અમુક વાત માની, અથવા અમુક આચરણ કર્યું કે તુરતજ તેનુ અનુકરણ થવા માંડે છે. એક અંતઃકરણની મનોભાવના અથવા આવેગ તુર્તજ અન્યના આતરિક બંધારણ ઉપર અસર કરી પોતાના સ્વરૂપને

મોટો ભાગ ધકેલાતો જોવામાં આવે છે. તમારો પડોશી જાત્રાએ જવા નીકળ્યો એટલે તમને પણ તેમ કરવાનું દીલ થઇ આવે છે. કારણ કશુંજ નહિ માત્ર અનુકરણ કરવાના તમારા વેગને તમે ખાળી શકતા નથી જ્યારે આપણાં સ્વતંત્ર વ્યકિતત્વ, આત્મત્વ અને સ્વત્વનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ ત્યારે આ પશુઓને યોગ્ય એવી સંજ્ઞા નાકળી જાય છે તે પછી આપણે ન્યાય, વિવેક અને બુધ્ધિના વ્યાપારોદ્વારા આપણી પ્રવૃત્તિને નિયમાવી શકવા સમર્થ થઇએ છીએ. પછી ટોળાની પ્રવૃત્તિને અનુસરવાના વેગને આધીન થતા બંધ પડીએ છીએ મંડળરૂપે એકત્ર થયેલા મનુષ્યો ઉપર આ અનુકરણના દ્યોતનની અસર તુર્તજ થાય છે. મંડળના પાંચ માણસો ઉશ્કેરાય એટલે બાકીના તમામ ઉશ્કેરાઇ જાય છે. એક જણે "હા" કહ્યો કે બીજાબધા "હા" ના સુરમાં પોતાનો સુર મેળવવા મંડી જાય છે એક જણે નકારસુચક માથું ધુણાવ્યું કે તુર્તજ બધા તેમ કરવા લાગી જાય છે. ટોળામાં પ્રગટેલા વેગને આધીન ન થવુ એટલી શકિત ભાગ્યેજ કોઇમાં જોવામા આવે છે એમ હોવામા બીજુ કાંઇજ નહીં પણ લોકો પોતાની સ્વતંત્ર બુધ્ધિશકિતનો ઉપયોગ કરતા થયા નથી તમે પોતે હવે કયાંસુધી એ ટોળાની ભાવનાને વશ રહેવા માગો છો ? બીજાએ કર્યું એટલે તમારે પણ તેમજ કરવું એવી અંધ અનુકરણ સંજ્ઞાને કયાંસુધી અનુસરશો ? એ અનુકરણશીળતાના દ્યોતનરૂપી ગાઢા ધુમસને તમારા પોતાના વિવેકના પ્રબળ પ્રકાશથી વિખેરી નાખવા કટીબદ્ધ બનો. તમારી પોતાની પ્રવૃત્તિ શું હોવી જોઇએ એનો નિર્ણય તમે આસપાસના જનમંડળની પ્રવૃત્તિના ધોરણે નકી કરવાને બદલે તમારો આત્માઅધિકાર જોઇ વિચારો નકકી કરો. તમારા વિકાસની હદ, તમારી પ્રકૃતિનું બંધારણ, તમારા સંયોગો બુદ્ધિવિકાસ, એ

હારમોનીયમમાંથી તેઓ ધારે તે સુર પ્રકટાવી શકે છે. કેમકે કઇ કળમાથી કયો સુર પ્રકટે છે તેઓ તે જાણતા હોય છે.

તેજ પ્રમાણે અમુક પ્રકારના બાહ્ય દશ્યો અને પદાર્થોને પણ આપણી અમુક પ્રકારની લાગણીઓ અને આવેગો સાથે એવો સંબંધ હોય છે કે તે તે દૃશ્ય અથવા પદાર્થના સદ્ભાવ સાથે તે તે લાગણીઓ અને આવેગોનો આવિર્ભાવ થાય છે. વાંચક વર્ગને આ વાતના ઉદાહરણોની અપેક્ષા હોવાનુ અમે માનતા નથી. કેમકે આપણા નિત્ય જીવનમા એવી હકીકતનો આપણને સેકડો વાર અનુભવ થયાજ કરે છે વિશ્વ રૂપકમય છે કાળો રગ શોક સાથે, કાષાય રંગ વિરાગ સાથે, મકાન ઉપર કળશ અને ધજા દેવાલય સકળાએલાજ હોય છે. ટુકામા વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થો આપણા મનમા અમુક ચોકસ ભાવો સાથે સબંધ ધરાવતા હોયછે આ પ્રકારનો બાહ્યનો આંતર સ્વરૂપ સાથેનો સબધ જે આપણા મનમા નિભ્યે જાય છે તે દ્યોતનના પ્રભાવથીજ છે. આપણે જ્યા સુધી તેનું સ્વરૂપ સમજીને કસોટીઓની પરીક્ષા કરીને તે દ્યોતનની અસર નિવારી શકીએ નહી ત્યાં સુધી આપણું અ·તકરણ એક નિર્જીવ ફોનોગ્રાફ જેવું યત્રવત રહે છે જે પ્રકારનુ રેકર્ડ એ ફોનોગ્રાફ ઉપર મુકવામાં આવે તેવો સુર આપણુ અતઃકરણ કાઢે છે.

આ દ્યોતનની અસરથી મુકત થવાનો રસ્તો એકજ છે અને તે એજ કે એ દ્યોતનનુ સ્વરૂપ સમજવું. જે નિયમે તે કાર્ય કરે છે તે નિયમ જાણવો. અમુક બાહ્ય પદાર્થ, સંયોગો અથવા રૂપકોથી કોઇ પ્રકારની આંતરિક સ્થિતિનો આપણામા ઉદ્ભવ થવા ન દેવો. આમ જ્યારે થશે ત્યારેજ દ્યોતનના નિમિત્તો સામે તમે તમારૂં રક્ષણ કરી શકશો અને તમારા આત્માને સમજાવી શકશો કે “ આ તો એક પ્રકારનું દ્યોતન છે. છેતરાવાની જરૂર નથી. ”

ઉપર ચોટી જાય છે "પીઅર્સનો સાબુ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે" એવી જાહેરખબર ખુણે ખાંચરે હમેશાં ઘણા કાળ સુધી ફેલાવી તેટલાજ કારણથી લોકોમાં તે શ્રેષ્ટ રૂપે સ્વીકારાવા લાગ્યો છે વાસ્તવિક રીતે તે શ્રેષ્ટ છે કે કેમ, તેનો બધા માણસો વિવેકબુદ્ધિથી નિર્ણય કરતા નથી કેમકે જાહેરખબર ફેલાવનારાઓ એમ સમજે છે કે જનસમાજનો મોટો ભાગ આ પુનરાવર્તનના દ્યોતનના ગુલામો છે. રોજ એકની એક વાત તેમના ધ્યાન તળે લાવતા રહેશું, તો તેમને તે વાત ખરા રૂપે સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથીજ.

આ દ્યોતનના સ્વરૂપના જ્ઞાનને આપણા આત્મવિકાસ સાથે અત્યંત નિકટનો સબંધ છે જ્યાંસુધી આપણે અમુક પ્રકારના નિમિત્તોની અસરને આધીન છીએ ત્યાંસુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી પણ પરતંત્ર છીએ. ત્યાંસુધી આપણા વિવેકના (જ્ઞાન) ચક્ષુઓ હજી ઉઘડેલા હોતા નથી. આપણે આપણું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસાવવું જોઇએ, અને જે પ્રકારના દ્યોતનોમાં આપણી ઉન્નતિનો સંકેત રહેલો હોય તેનેજ સ્વીકારવા શીખવું જોઇએ. નિયમને સમજીને તેનો લાભ ઉઠાવવો જોઇએ. અને તેની માઠી અસર થતી હોય તો બચવું જોઇએ. સમાહિત ચિતવાળા યોગી પુરૂષોના અંતઃકરણો ઉપર વર્ણવેલા દ્યોતનને આધીન હોતા નથી. કેમકે તેઓ તેનું સ્વરૂપ સમજેલા હોય છે. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કરીને આવેલ પુરૂષની એકટીંગ જેમ વિવેકી પુરૂષોમાં કામભાવ ઉપજાવી શકે નહિ તેમ જ્ઞાની પુરૂષોમાં નિમિત્તોનું પ્રબળપણું કશી અસર ઉપજાવી શકતું નથી. આથી તમે તમારૂં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ્ઞાની પુરૂષોની જેમ પ્રકટાવવા ઉત્સુક બનો. અને નિમિત્તોની અસરના પગલે પગલે ગુલામ થતા બંધ પડો.

પભેદોને વાંચ્યા અથવા સાંભળ્યા જવા એ માત્ર સ્મૃતિને ભારતુલ્ય-જ છે, આ જમાનામાં આપણા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં સર્વથી મોટી ખામી જે જોવામાં આવે છે તે એ છે કે આપણે જે વિષય સબંધે વાંચીએ છીએ, તે વિષયના સૂચક મૂળ શબ્દોના ભાવને આપણે સમજી ગયા છીએ એમ માની લઇને આગળ વધવા માડીએ છીએ. દૃષ્ટાંત તરીકે "મતિજ્ઞાન"નો વિષય લઇએ "મતિ" શબ્દને અંગે જે અર્થ રહેલો છે તે ન્યૂનાધિક અંશે સમજવાની અથવા વિચારવાની આપણે થોડીજ પરવા રાખી તુર્તજ તેના ભેદોપભેદોમાં આગળ ધસવાની તત્પરતા દર્શાવીએ છીએ. મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે મન અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા હોવી આવશ્યક છે, પરંતુ મન શુ છે અને ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ શું છે તેનો કાંઇ પણ નિર્ણય કરવાને આપણે વિરમતા નથી. એટલુંજ નહી પણ આપણે મન અને ઇન્દ્રિયોને સારી પેઠે ઓળખીએ છીએ એમ શરૂઆતથી જ માની લઇએ છીએ વસ્તુતઃ મન અને ઇન્દ્રિયોને બહુજ થોડા મનુષ્યો સમજી શકયા છે. અને આ ચંચળતા અને વિકળતાના યુગમા એ સબંધો ધૈર્ય પૂર્વક વિચાર કરવાનો સમય પણ બહુ થોડા મનુષ્યોને હોય છે. અમારા મત પ્રમાણે આ કાળે બહોળા વાચન કરતા આપણા શાસ્ત્રના જીવંત, અર્થપૂર્ણ શબ્દોની વ્યંજના ગ્રહણ કરવાની અધિક આવશ્યકતા છે. ભેદોપભેદનો વારો મૂળ શબ્દને સમજ્યા પછી ચાલ્યો આવે છે આત્મા ઇશ્વર, સસાર, સમ્યકત્વ, જ્ઞાન, કર્મ, મન, ઇન્દ્રિય આદિ ગભીર અર્થને વહનારા શબ્દોનો મર્મ ઉંડાણુથી સમજવાનો પ્રયત્ન બહુ ઓછો થાય છે, અને તેને બદલે વચાએલા ગ્રથોનો ખરડો બને તેટલો લાંબો બનાવવાની લાલચ બળવાન થતી જાય છે. આ વલણુ અમે શોચનીય ગણીએ છીએ અને તેને, આ યુગની ખામીઓ અને અપૂર્ણતાઓમાં અગ્રસ્થાન આપીએ છીએ. અમો આ પ્રકરણમાં

થી અત્યારે થઇ શકે તેમ નથી. તેમાં જ્યારે ક્ષોભ અથવા આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે “ વૃત્તિ ” અથવા “ વિચાર ” રૂપે આપણી સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય છે, અને ત્યારેજ આપણે મનને સમજી શકીએ છીએ. અર્થાત્ જ્યારે મનનુ પ્રવૃત સ્થિતમાં પરિણમન થાય છે,–એટલે તે કાર્યશીલ બને છે ત્યારે જ તેને આપણે તેની કાર્ય પરાયણ સ્થિતિમાં અનુભવી શકીએ છીએ. જ્યારે આત્માએ ગૃહણ કરેલા મનોદ્રવ્યમાં એ પ્રાણુ તત્વનો સબંધ થાય છે ત્યારે જ મનોદ્રવ્યનો કોઇ પ્રકારની સવિશેષ પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપે આવિષ્કાર થતો જોવામાં આવે છે.

આત્મા પોતાની સકર્મ અવસ્થામા મનની સહાયતાવિના એક ક્ષણુ પણુ નિભાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી કૈવલ્ય–પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી તેનો સમસ્ત જ્ઞાન–વ્યવહાર–ઘણા અંશે મનોમયજ હોય છે આત્મા પોતાના સબંધે પણુ જે જે વિચારણા કરે છે તે પણુ આ મનની જ સહાયથી કરે છે. પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક સંકલ્પ, પ્રત્યેક આવેગ, એ મનના જ આવિષ્કારો છે, આપણા શરીરમા વસ્તુત:“આપણે”કોણ, એ શોધી કાઢવુ એ અતિ વિકટ કાર્ય છે. કેમકે જે જે ભાગ ઉપર “આપણે” હોવાનુ સમજી હાથ મુકીએ છીએ, તે ફરીથી બારીકીથી તપાસતા તે મનનુ કાર્ય માલુમ પડે છે આપણા સબધે જે ખરેખરૂં તત્વ છે તે માત્ર “ હુ ” છે. આ “હુ” મનની સર્વ પ્રવૃતિઓ ઉપર પ્રકાશ નાખે છે. આ “હુ” તેજ આપણું વાસ્તવિક, ખરેખરૂં સાચું અવિચળ શાશ્વત પોતાપણાનુ તત્વ છે. આ ‘હુ” ના સબધમાં કે ઇ પણુ જ્ઞાની મહાત્મા કે પંડિતો કાંઇ કહી શકે તેમ નથી. તેના સંબંધે જો કાંઇ પ્રત્યય હોય તો તે માત્ર “ અસ્તિ ” શિવાય એકે નથી, આ “હું” અથવા આત્માના પ્રશ્નનું સમાધાન મન કોઇ પણુ

બોલ એકી વખતે હોઇ શકે નહી તેમ વિષય અને વિષયી એકી વખતે એકજ હોઇ શકે નહી આપણામાં "હું" એક એવુ તત્વ છે કે, જે મનની સર્વ પ્રકારની પ્રથક્કરણની શકિત, પરીક્ષાની સૂક્ષ્મતા, અવલોકનની બારીકતા અને બુદ્ધિબળના ગૌરવને આધીન થઇ પોતાનુ રૂપ ખુલ્લું કરતું નથી તમે પોતે તમારા પોતાના આગળ તમારૂં સ્વરૂપ જાણવા માટે ગમે તેટલો આગ્રહ અને માગણી કરો તોપણ "હું છું" એ ઉપરાંત કાંઇ ઉત્તર મળશે નહી.

આ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનો શુ માર્ગ છે એ એક નિરાળો વિષય છે અને તે કેવા ક્રમથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે સબંધે અત્રે વિષયાંતરના ભયથી, કાંઇ વિવેચન કરી શકાય તેમ નથી. અને માત્ર જે ઉલ્લેખ આત્મા સંબધે કરેલો છે તે માત્ર એટલાજ માટે છે કે મનોદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરનાર એ "હું" છે અને "હુ છુ" એ શિવાય જે જે ભાવનાઓ છે તે સર્વ આ મનોદ્રવ્યનો આવિષ્કાર અને દ્દશ્ય છે.

જોકે મનના સર્વ વ્યાપારોમાં આત્માનુ તત્વ અનુસ્યુત હોય છે, એટલે કે અધિકરણ તરીકે તે સર્વદા પ્રત્યેક મનોવ્યાપારમાં વિદ્યમાન હોય છે, છતાં એ વ્યાપારોનુ ઉપાદાન તો મનોદ્રવ્યજ હોય છે અને તેના પોતાના વ્યાપારો ઉપર મન પોતાનો પ્રકાશ નાખી શકે છે. મનોદ્રવ્ય એવી વસ્તુ છે કે, તેનો બીજા પદાર્થો સાથે મુકાબલો કરી બતાવાય તેમ નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેના પોતાનાજ કાર્યોથી કરાવી શકાય તેમ છે, મનની પોતાની પ્રવૃત્તિ તરફ મનોમય અંગુલિ નિર્દેશ કરી તેને ઓળખાવી શકાય કે "જુઓ આ મનનું કાર્ય છે" પરંતુ "આ મન છે" એમ બતાવી શકાય નહી. કેમકે સમસ્ત વિશ્વમાં મનના જેવુ બીજું

પરોક્ષ જ્ઞાન જ લભ્યમાન હોઇ એ ભેદો મનના કાર્ય પરત્વે ઘટી શકે તેમ છે. સ્મૃતિ (memory) અને પ્રત્યભિજ્ઞાન (Consciousness fidentity) વિગેરે ભેદોની વિવેચના કરવા જતાં વિષયાંતર થઇ ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રદેશમા ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે, તેથી એ વિવેચનાને અત્રે અમે છેડતા નથી. તે ઉપરાંત મન કોઇ પણ સસ્કાર અથવા ભાવના ગ્રહણ કરે તે પ્હેલા તે ગ્રહણના ક્રમ દરમ્યાન જે જે ભૂમિકાઓમાં થઇને મન પસાર થાય છે તેનું પણ વિવેચન જૈન શાસ્ત્રકારોએ કરેલુ છે. જ્ઞાન થવા દરમ્યાન જે જે અવસ્થાઓને મન સ્પર્શે છે, અથવા જે જે સ્થિતિઓમાં થઇને તે પસાર થાય છે તે બતાવેલ છે એક પદાર્થનું મનોમય દ્રવ્ય ગ્રહણ થના પહેલાં મન, વ્યંજનાવગ્રહ (સામાન્ય પ્રતિભાસ રૂપ દર્શન અને તે પછી કાંઇક વિવક્ષિત જ્ઞાન, જેમ કે આ મનુષ્ય જેવુ કાંઇ છે તે અર્થાવગ્રહ તથા) ઇહા (અવગ્રહથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનની વિશેષરૂપતા જેમ કે આ મનુષ્ય તે દેવદત્ત છે) હશે કે કેમ ? અપાય, (ઇહાથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનની અધિક સવિશેષતા, જેમ કે આ મનુષ્ય અવશ્ય દેવદત્ત છે, તે સિવાય અન્ય કોઇ નથીજ) અને ધારણા (સંશય રહિત, વિસરી ન શકાય તેવું દૃઢ જ્ઞાન) એ ભૂમિકાઓમાથી પસાર થાય છે. આ ભૂમિકાઓ તે માત્ર મનના વ્યાપાર દરમ્યાનના સ્પર્શ–કેન્દ્રો છે અર્થાત્ તે તે અવસ્થાઓનો તે માત્ર સ્પર્શજ કરે છે માત્ર તેને મતિજ્ઞાનના ભેદો કહેવામાં આવે છે. આ ભેદો કે જે જ્ઞાન ગ્રહણનો ક્રમ છે; જેમકે ભાવનગરથી વઢવાણ સુધી રેલવે દોડે છે અને તે દોડવા દરમ્યાન રેલવે ટ્રેન ઘણા સ્ટેશનો અને પ્રદેશોને સ્પર્શતી ચાલે છે તેટલાજ કારણથી તે સ્ટેશનો અને પ્રદેશો કાંઇ રેલવેના ભેદો હોવાનું માની શકાય નહિ તેજ પ્રમાણે મન પોતાના અમુક

કેમકે સામાન્ય વિના વિશેષની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી તેમજ અન્ય પક્ષે પૂર્વના શ્રુતજ્ઞાનની સહાય વિના મતિજ્ઞાનનું ગ્રહણ થઇ શકતુ નથી એ ઉભયનો એવો અવિચ્છેદ સંબંધ છે કે તે ઉભયને માત્ર એક વ્યાપાર, એક પ્રવાહ, એક ઘટના રૂપે સ્વીકાર્યા શિવાય ચાલે તેમ નથી.

પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી માંડી તેરમે ગુણ સ્થાનકે વિરાજતા પરમયોગી અવસ્થા પર્યંતના ચૈતન્ય-કેન્દ્રો મન દ્વારા પોતાનુ જીવન ભોગવે છે. ખનીજના અણુ ખનીજપણું, કીટનું કીટપણુ વનસ્પતિનુ વનસ્પતિપણું મનુષ્યનુ મનુષ્ય પણુ અને દેવ-ઇશ્વર કોટીના આત્માઓનું દેવ અને ઇશ્વરત્વ આ મનની શકિતને લઇનેજ નિર્માએલું હોય છે મનોદ્રવ્યના અનંત મહાસાગરમાંથી આપણું વ્યકિત-મન જે પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરી શકે છે તે પ્રમાણમાં તેની મહત્તાઅથવા લઘુતા હોય છે. નિગૂઢ આત્મિક રહસ્યોનુ ઉદ્દઘાટન કરનાર સર્વ દેશના રૂષિ-મુનિઓ વિશ્વની સંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ પરિણમન અર્પનાર સર્વ દેશના પ્રતિભાવાન, અપૂર્વ કલ્પક મહાકવિઓ, અચિંતિત વૈજ્ઞાનિક સત્યોનો આવિષ્કાર કરી અંધકાર મય વિશ્વને ઉજ્વલતા અર્પનાર વિજ્ઞાનવિદો, અને ધર્મ, સમાજ રાજ્યનીતિ આદિ પ્રદેશોમાં પોતાનું વીર્ય સ્ફુરાવી સમસ્ત યુગને ઉત્ક્રાન્તિની શ્રેણીમાં એક પગલું આગળ ભરાવનાર યુગ પ્રવર્તક મહાપુરૂષો પોત પોતાની શકિત આ મનના અનંત સભર નિરવધિ મહાસાગરમાંથી મેળવે છે. જેમ આપણે આપણા શરીર-જીવનને અર્થે આવશ્યક પ્રાણદ્રવ્ય તે દ્રવ્યમાંથી લઇએ છીએ, તેમ આપણા માનસ જીવનને અર્થે આવશ્યક મનોદ્રવ્ય પણ આ મનના અખૂટ દ્રવ્યમાંથી લઇએ છીએ. પરંતુ જેમ યોગીજનો પોતાની પ્રાણા-યામની પ્રક્રિયાથી શરીરને જે સબળ સજીવતા અને પ્રબળ પ્રાણ-મયતા આપી શકે છે તે પદ્ધતિમાં અને આપણી નિર્બળ ઢીલી

ચોતરફ વિંટળાએલો છે તેના વિચારનું સહજ સ્ફુરણ સરખું પણ જડની સહાય વિના બની શકે તેવું નથી

આમ હોઇને આત્મા અત્યારની તેની કર્માવૃત સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેના મનરૂપી અંતરનાં સાધન, અને ઇન્દ્રિયોરૂપી બાહ્ય સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા જેમ જેમ વિકાસના માર્ગમાં આગળ વધતો ચાલ્યો, તેમ તેમ તેના આ આંતર બાહ્ય કરણો અથવા સાધનો વધારે વધારે ઉપયોગી, કાર્યકર અને સંસ્કારોને ગૃહણ કરવા માટે વધારે યોગ્યતાવાળા બનતા ચાલ્યા. મનુષ્યને અત્યારે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સંસ્કારો ગૃહણ કરવાની લબ્ધી પ્રાપ્ત થએલી છે તેનો વિકાસ થઇ તેને અત્યારની ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવતાં સેંકડો યુગ વીતી ગયા છે મનુષ્યના આત્મારૂપે અભિમાન ભોગવતું આપણું વર્તમાન ચૈતન્ય સ્ફુલીંગ જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં હતું તે, કાળે બાહ્ય ઇન્દ્રિઓ સંબંધે તેની કેવી અવસ્થા હતી, અને ક્રમે ક્રમે તે કેવી અવસ્થાઓમાં પસાર થતાં થતાં તે હાલની અવસ્થામા આવેલો છે તેનુ સવિસ્તર વિવેચન અત્રે અસ્થાને ગણાય તેથી તે વિષયમાં અમે ઉતરતા નથી. અત્યારે આ વિષયમાં આપણને જે પાંચ ઇન્દ્રિઓ પ્રાપ્ત થએલ છે તે ભૂમિકાથી શરૂ કરીને વિવેચન કરીશું.

બાહ્ય જગતનું સર્વ જ્ઞાન આત્મા ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ કરે છે જ્ઞાનને આવવા માટે તે એક પ્રકારના બારણાં છે, આ બારણાંઓ જો પુરેપુરા, તેમની સ્વાભાવિક યોગ્યતા પ્રમાણે, ખુલ્લાં ન રાખવામાં આવે તો, એટલે કે અરધા ખુલ્લા અથવા ન્યુનાધિક બધ કે ખુલ્લા રાખવામાં આવે તો જે સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય તે અપૂર્ણ, સ્વલ્પ અને વિકૃત સ્વરૂપે થવાનાં એ ઉઘાડું છે. આ

ચોતરફ વિટળાએલો છે તેના વિચારનું સહજ સ્ફુરણ સરખું પણ જડની સહાય વિના બની શકે તેવું નથી

આમ હોઇને આત્મા અત્યારની તેની કર્માવૃત સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેના મનરૂપી અંતરનાં સાધન, અને ઇન્દ્રિયોરૂપી બાહ્ય સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા જેમ જેમ વિકાસના માર્ગમાં આગળ વધતો ચાલ્યો, તેમ તેમ તેના આ આંતર બાહ્ય કરણો અથવા સાધનો વધારે વધારે ઉપયોગી, કાર્યકર અને સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવા માટે વધારે યોગ્યતાવાળા બનતા ચાલ્યા. મનુષ્યને અત્યારે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાની લબ્ધી પ્રાપ્ત થએલી છે તેનો વિકાસ થઇ તેને અત્યારની ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવતાં સેંકડો યુગ વીતી ગયા છે મનુષ્યના આત્મારૂપે અભિમાન ભોગવતું આપણું વર્તમાન ચૈતન્ય સ્ફુલીંગ જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં હતું તે, કાળે બાહ્ય ઇન્દ્રિઓ સંબંધે તેની કેવી અવસ્થા હતી, અને ક્રમે ક્રમે તે કેવી અવસ્થાઓમાં પસાર થતાં થતાં તે હાલની અવસ્થામાં આવેલો છે તેનું સવિસ્તર વિવેચન અત્રે અસ્થાને ગણાય તેથી તે વિષયમાં અમે ઉતરતા નથી. અત્યારે આ વિષયમાં આપણને જે પાંચ ઇન્દ્રિઓ પ્રાપ્ત થએલ છે તે ભૂમિકાથી શરૂ કરીને વિવેચન કરીશું.

બાહ્ય જગતનું સર્વ જ્ઞાન આત્મા ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ કરે છે જ્ઞાનને આવવા માટે તે એક પ્રકારના બારણાં છે, આ બારણાંઓ જો પુરેપુરાં, તેમની સ્વાભાવિક યોગ્યતા પ્રમાણે, ખુલ્લાં ન રાખવામા આવે તો, એટલે કે અરધા ખુલ્લા અથવા ન્યુનાધિક બંધ કે ખુલ્લા રાખવામાં આવે તો જે સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય તે અપૂર્ણ, સ્વલ્પ અને વિકૃત સ્વરૂપે થવાનાં એ ઉઘાડું છે. આ

વેત્તાને તે વૃક્ષની સાથે પોતાનો આત્મગત સંબંધ ભાસે છે અને તેમ છતાં તે બધાની ઇન્દ્રિયો માત્ર વૃક્ષ જ જુએ છે. જુદા જુદા પ્રકારના અનુભવોનો ભેદ માત્ર મનના જુદા જુદા પ્રકારની સ્થિતિ અને વિચારપદ્ધતિની વિશિષ્ટતાને લઇને નિર્માએલો હોય છે, એકજ સામાન્ય ભાસતા પ્રસંગમાથી જ્યારે હું કે તમે કાંઇ જ રહસ્ય ખેંચી શકતા નથી ત્યારે તે પ્રસંગને જોઇને એક ઉત્તમ નાટયકાર એક હૃદયંગમ અને મનોજ્ઞ વસ્તુ ઉપજાવી તે પ્રસંગને એક અ-દ્ભૂત રસમયતા અર્પી શકે છે; પરતુ તે માટે જે બાહ્ય સંસ્કારો જોઇએ તે ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના મળી શકે નહિ. જેમ શરીરનાં પોષણ અને સરક્ષણ માટે આપણને બાહ્ય અન્નની જરૂર છે તેમ મનને પણ પોષણ માટે જે સંસ્કારો જોઇએ તે ઇન્દ્રિદ્વારા બહારથી જ મેળવી શકાય તેમ છે આપણુ મન અત્યારે જે કાઇ છે તે બહારથી પ્રાપ્ત કરેલા સસ્કારના ગુણોતરે છે સંસ્કારો કાંઇ મન સ્વત. ઉપજાવી શકતું નથી. આપણને ઉપલક દૃષ્ટિએ કદાચ એમ ભાસે કે, ઇન્દ્રિયોની સહાય વગર ઘણા સંસ્કારો આપણે મનોમય રીતે પ્રગટાવી શકીએ છીએ, પરંતુ તેમ માનવામા એક પ્રકારની ભ્રાન્તિ છે. જે સંસ્કાર અથવા ભાવના આપણે આપણાં મનમાં ઇન્દ્રિયોના મદદ વગર મનોમય રીતે ઉપજાવ્યાનુ માનીએ છીએ તે વસ્તુતઃ નવો નથી હોતો, પરંતુ કોઇ અજ્ઞાત ભૂતકાળમાં ઇ-ન્દ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે. એ કાળ અત્યારે આપણને સ્મૃ-તિમા નથી, તેથી તે સંસ્કારને આપણે સ્વતઃ ઉદ્‌ભૂત માનીએ છીએ. અનંત સંસ્કારો આપણને ગત અનંતભવો દરમ્યાન મળેલા છે અને તે સર્વ આત્માનો સ્મૃતિના અગાધ, અજ્ઞાત પ્રદેશ ઉપર પડેલા છે. પરંતુ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોની સહાયથો એક કાળે મેળવા-એલા હતા એ ધ્રુવ સત્ય છે.

અધિક-યોગ્યતાવાળી અને ઉત્કટ હોય છે. બાળકની ચક્ષુઓ માત્ર ઉપર ટપકેથીજ બધું જુએ છે. મનુષ્યની પાકટ ઇન્દ્રિયો તેમાં વિશેષતાપૂર્વક જુએ છે પરંતુ અત્યારનો સર્વથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ વિશ્વમાં જે કાંઇ જોઇ, સાંભળી, સુંઘી ચાખી કે સ્પર્શી શકે છે તેથી આગળ વધીને કાંઇજ જોવા જેવું, સાંભળવા જેવું, સુંઘવા જેવું, ચાખવા જેવું કે સ્પર્શવા જેવું વિશ્વમાં નથી એમ માનવું એ ભુલ છે. જ્યાં આપણી દ્રષ્ટિમાં કાંઇજ આવતુ નથી એવા ભાગમાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે કોઇ જુદીજ, નિરાળી, સૃષ્ટિ પોતાનું પૃથક અસ્તિત્વ નહી ભોગવતી હોય ? આપણી દષ્ટિ મર્યાદા ઘણી અલ્પ છે. આપણી ચક્ષુષશકિત ઘણી સ્થૂળ છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો અત્યારે છે તે કરતાં ઓછી સ્થૂળ હોત અને સ્હેજ વિશેષ મર્મગ્રાહી અને શક્તિસંપન્ન હોત તો આપણા માટે એક નવુંજ વિશ્વ ખુલ્લું થાત. કેમકે અ-અત્યારે આપણે જ્યાં કાંઇ જ નથી જોતા ત્યાં કોઇ નવુંજ જગત અસ્તિત્વ ધરાવતું જોઇ શકતા. પ્રોફેસર મેસને પોતાના ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન સંબંધી એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે–" If a new sense or two were added to the present normal number in man, that which is now the phenomenal world for all of us might for all that we know, burst into something amazingly different and wider, in cousequence of the additional revelations of these new senses. અર્થાત્:– " મનુષ્યને અત્યારે જે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત છે તેમાં એકાદ બે ઇન્દ્રિયોનો વધારો થાય તો તે નવી ઇન્દ્રિયોના પ્રભાવથી આ પ્રતીત થતું

થવા લાગી છે Isaac Taylor (ઐઝાક ટેલર) નામના એક યુરોપીય વિદ્વાનના મનમાં એમ સ્ફુરી આવ્યું છે કે–" It may be that within the field occupied by the visible and ponderable universe there is existing and moving another element fraught with another species of life-corporeal indeed and various in its orders, but not open to cognizance of those who are confined to the conditions of animal organization. Is it to be thought that the eye of man is the measure of the Creator's power? and that He created nothing but that which He has exposed to our present senses? The contrary seems much more than barely possible, ought we not to think it almost certain?" અર્થાત:— " એમ બનવા યોગ્ય છે કે, આ પરિદૃશ્યમાન અને જ્ઞાનગોચર વિશ્વ જે પ્રદેશમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ભોગવી રહ્યું છે તેજ પ્રદેશમાં જીવનના કોઇ વિભિન્ન પ્રકારનાં સત્વો વડે વસાએલી સૃષ્ટિ પોતાની નિરાળી સ્થિતિ અને ગતિ ભોગવી રહી હશે. અલબત, એ જીવો પણ ભૌતિક દેહસંપન્ન અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિ તેમજ વર્ગના હશે, પરંતુ આપણે કે જેઓ પાશવ બંધારણની મર્યાદાઓવડે પ્રતિબદ્ધ છીએ, તેમની દૃષ્ટિમર્યાદામા એ સૃષ્ટિ આવી શકે નહી. નિસર્ગની નિખિલ શકિતનું માપ શું મનુષ્યની ભૌતિક ચક્ષુઓ કદી પણ કાઢી શકે ખરી ? અને આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયોને પ્રતીત ન થઇ શકે એવું શું એ મહાન શકિત (કુદરતે) કાંઇજ સરજ્યું

થવા લાગી છે Isaac Taylor (ઐઝાક ટેલર) નામના એક યુરોપીય વિદ્વાનના મનમાં એમ સ્ફુરી આવ્યું છે કે-" It may be that within the field occupied by the visible and ponderable universe there is existing and moving another element fraught with another species of life-corporeal indeed and various in its orders, but not open to cognizance of those who are confined to the conditions of animal organization. Is it to be thought that the eye of man is the measure of the Creator's power? and that He created nothing but that which He has exposed to our present senses? The contrary seems much more than barely possible, ought we not to think it almost certain ?" અથાત:— " એમ બનવા યોગ્ય છે કે, આ પરિદૃશ્યમાન અને જ્ઞાનગોચર વિશ્વ જે પ્રદેશમાં પોતાનુ અસ્તિત્વ ભોગવી રહ્યું છે તેજ પ્રદેશમાં જીવનના કોઇ વિભિન્ન પ્રકારના સત્વો વડે વસાએલી સૃષ્ટિ પોતાની નિરાળી સ્થિતિ અને ગતિ ભોગવી રહી હશે. અલબત, એ જીવો પણ ભૌતિક દેહસંપન્ન અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિ તેમજ વર્ગના હશે, પરંતુ આપણે કે જેઓ પાશવ બંધારણની મર્યાદાઓવડે પ્રતિબદ્ધ છીએ, તેમની દૃષ્ટિમર્યાદામા એ સૃષ્ટિ આવી શકે નહી. નિસર્ગની નિખિલ શકિતનું માપ શુ મનુષ્યની ભૌતિક ચક્ષુઓ કદી પણ કાઢી શકે ખરી ? અને આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયોને પ્રતીત ન થઇ શકે એવું શું એ મહાન શકિત (કુદરતે) કાંઇજ સરજ્યું

સમૂહ એ બધા મનના અનુચરો છે અને બાહ્ય વિશ્વમાં બનતા બનાવથી માહેતગાર થવા માટે તે દરેકને મન તરફથી અમુક અમુક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે.

આપણે નિત્યના પરિચયથી આ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય સાથે એવા તો ટેવાઇ ગયા છીએ કે, તેમના કાર્યના અવલોકનથી આપણને સ્હેજ પણ નવાઇ ભાસતી નથી જેમ સૂર્યનો ઉદય થવામાં અને અસ્ત થવામાં, ઋતુઓની નિયમિત ગતિમાં, ચંદ્રજ્યોતિના ક્રમપૂર્વક સંવર્ધન અને ક્ષયમાં આપણને હમેશના સહવાસથી કશીજ અદ્દભૂતતા ભાસતી નથી, તેમ આપણી ઇન્દ્રિયોની રોજની કાર્ય પ્રણાલીમાં આપણને તે યન્ત્રોની સૂક્ષ્મતા અને તેની ઘટનાની અદ્દભૂતતાનો કશો આભાસ આવતો નથી આ વિશ્વમા પગલે પગલે પ્રતીત થતા પરમ વિસ્મયકર કૌશલનું જેમને ભાન નથી તેમને ઇન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની અદ્દભૂતતાનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે

સર્વ ઇન્દ્રિયોમા સ્પર્શેન્દ્રિય સહુથી પ્રથમ આત્માને પ્રાપ્ત થએલી છે. એકેન્દ્રિય જીવોને ફક્ત આ સ્પર્શનીજ ઇન્દ્રિય હોય છે આહારગૃહણનું કાર્ય પણ આખાં શરીર મારફત થતુ હોય છે; કેમકે તે માટેનું ખાસ ઇન્દ્રિયમંડળ તેમનામાં વિકસિત થયું હોતુ નથી આત્માને ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી ગઇ તેમ તેમ આહારગૃહણનું કાર્ય આખા શરીર દ્વારા થતુ ન્યૂન થતું ગયું અને શરીરના અમુક ભાગો તે કરવાને માટે ખાસ યોગ્યતા ધરાવનાર થતા ગયા સ્પર્શેન્દ્રિયનું સ્થાન આખા શરીર ઉપર વિસ્તારિત છે અને ત્વચાના સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાનતંતુઓ ફેલાએલા હોઇને દરેક ઠેકાણેનો રિપોર્ટ મનને પહોચી વળે છે; પરંતુ તેમ છતાં સ્પર્શેન્દ્રિયના અંગે રહેલી શક્તિનો વિકાસ આખા શરીર ઉપર એક સરખો હોતો નથી

હોય છે. કુશળ વૈદ્યો દરદીના શરીરને હાથ અટકાડીને તેમના શરીરની ગરમીનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે કહી શકે છે. આ અનુમાન પણ ઉપરોકત શકિતવડે જ થાય છે. કેટલાક જાડી પ્રકૃતિ વાળાને વાતાવરણની ગરમી કે ઠંડીનું પ્રમાણ મુદ્દલ સમજાતું નથી ઘણીજ ઠંડી લાગે અથવા ઘણીજ ગરમી પડે ત્યારે તેમને તેવા પ્રકારનું ઝાંખું ભાન થાય છે. પરંતુ તે શીતોષ્ણતાની કળાનું (degree) તેમને જરાપણ ભાન હોતું નથી આ ખામી પણ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિકાસની જ ખામી સમજવાની છે.

યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનો સ્પર્શેન્દ્રિયનું કાર્ય શરીરની સપાટી ઉપર છે એમ માનવા ઉપરાંત એમ પણ માને છે કે, આપણાં શરીરના અંદરના ભાગમાં જે ક્ષુધા અને તૃષાનો અનુભવ થાય છે તે પણ તે ઇન્દ્રિયનો જ કાર્યપ્રદેશ છે. આ માન્યતા એક રીતે વ્યાજબી જણાય છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, આપણે માત્ર બહારની ત્વચા મારફત થતા અનુભવોને હીસાબમાં લઇએ છીએ; ત્યારે ઉપરોકત વિદ્વાનો અંતર ત્વચા મારફત થતા સંવેદનોને પણ લક્ષમાં લે છે

સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત આખા શરીર ઉપર ફેલાએલા છતાં અમને એમ જણાય છે કે, આગળાંમાં તેનો ખાસ પ્રભાવ છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આંગળાંમા એ ઇન્દ્રિયનું ખાસ નિવાસ-સ્થાન અથવા અભિવ્યકિત છે. સારા વૈદ્યો દરદીના શરીર ઉપર આંગળા ફેરવી તેના શરીરાંતર્ગત વ્યાધિનું નિદાન કરી શકે છે, અને વાત, પિત્ત, કફમાં શેનું પ્રાધાન્ય છે તે કહી શકેછે. કોતરકામ કરનાર તેની બનાવટના કામ ઉપર જરા આગળાં ફેરવી [illegible] પૂર્ણતા છે તે ના[illegible]
છે. ઉંચા પ્રકારના રેશમ અને ઉન[illegible] નું સ્વરૂપ

હોય છે કુશળ વૈદ્યો દરદીના શરીરને હાથ અટકાડીને તેમના શરીરની ગરમીનુ પ્રમાણુ ચોક્કસ રીતે કહી શકે છે. આ અનુમાન પણુ ઉપરોક્ત શકિતવડે જ થાય છે. કેટલાક જાડી પ્રકૃતિ વાળાને વાતાવરણુની ગરમી કે ઠડીનું પ્રમાણુ મુદ્દલ સમજાતું નથી ઘણીજ ઠડી લાગે અથવા ઘણીજ ગરમી પડે ત્યારે તેમને તેવા પ્રકારનું ઝાંખુ ભાન થાય છે. પરંતુ તે શીતોષ્ણુતાની કળાનું (degree) તેમને જરાપણુ ભાન હોતું નથી. આ ખામી પણુ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિકાસની જ ખામી સમજવાની છે.

યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનો સ્પર્શેન્દ્રયનુ કાર્ય શરીરની સપાટી ઉપર છે એમ માનવા ઉપરાંત એમ પણ માને છે કે, આપણાં શરીરના અંદરના ભાગમાં જે ક્ષુધા અને તૃષાનો અનુભવ થાય છે તે પણુ તે ઇન્દ્રિયનો જ કાર્યપ્રદેશ છે. આ માન્યતા એક રીતે વ્યાજબી જણાય છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, આપણે માત્ર બહારની ત્વચા મારફત થતા અનુભવોને હીસાબમાં લઇએ છીએ; ત્યારે ઉપરોક્ત વિદ્વાનો અંતર ત્વચા મારફત થતા સંવેદનોને પણુ લક્ષમાં લે છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત આખા શરીર ઉપર ફેલાએલી છતાં અમને એમ જણાય છે કે, આગળાંમાં તેનો ખાસ પ્રભાવ છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આગળાંમાં એ ઇન્દ્રિયનું ખાસ નિવાસ-સ્થાન અથવા અભિવ્યકિત છે સારા વૈદ્યો દરદીના શરીર ઉપર આંગળા ફેરવી તેના શરીરાંતર્ગત વ્યાધિનું નિદાન કરી શકે છે, અને વાત, પિત્ત, કફમાં શેનું પ્રાધાન્ય છે તે કહી શકેછે. કોતરકામ કરનાર તેની બનાવટના કામ ઉપર જરા આંગળા ફેરવી કયાં અપૂર્ણતા છે તે નક્કી કહી શકે છે. ઉંચા પ્રકારના રેશમ અને ઉનની જાતનાં કપડાંનું સ્વરૂપ બાહોશ પા-

સ્વાદ નથી આવતો તેનું કારણ એ હોય છે કે, ઉપરોકત રસોની નિષ્પત્તિ જીભ પાસેના ગ્રંથી સમૂહમાંથી થતી હોતી નથી.

આ ઇન્દ્રિય પશુ કરતાં મનુષ્યમાં ઘણી પ્રબળપણે ખીલેલી હોય છે, અને મનુષ્ય મનુષ્યમા પણ એ શકિતના વિકાસ પરત્વે ઘણો મહત્વનો ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે દરેક પ્રકારના ઘઉં, ચોખા, બાજરી વીગેરેમાં એક સરખો સ્વાદ હોતો નથી, છતા જાડી રસનાવૃત્તિવાળાને જમતી વખતે તેવો કાંઇ ભેદ માલુમ પડતો નથી દુધના શોખીનો ઘણી ગાયોમાંહેથી અમુક દુધ અમુક ગાયનું છે એમ ચોક્કસ કહી શકે છે, અને એ ગાયોનું દુધ ભેગું કરેલું હોય છે તો તે પણ દુધના સ્વાદથી જાણી શકે છે. આ ઝીણવટ, રસના શકિતની તીવ્રતા દર્શાવનાર છે, અને તે એક પ્રકારનો ઇન્દ્રિયવિકાસ છે

ઘ્રાણેન્દ્રિય જીહ્વાની સાથે ઘણો નજીકનો સંબંધ ધરાવનારી છે. અને કાર્યમાં પણ ઉભયની સહચારીતા દશ્યમાન થાય છે જીભ ઉપર પદાર્થનો સ્પર્શ થતા જ તેના રજકણો ઉડીને ઘ્રાણેન્દ્રિય આગળ હાજરી આપે છે, અને જીભે તેનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ તે બાબતની સલાહ પણ તે ઇન્દ્રિય મોકલે છે આ રજકણો નાકના અંદરના પ્રદેશની અંતત્વંચા ઉપર ચોંટે છે, કેમકે તે ભાગ ભીનાશવાળો અને સ્નિગ્ધ હોવાથી તે દરેક જાતના રજકણોને એકદમ ઝીલી લઇ શકે છે, અને ત્યાં તેની ગંધનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે; અર્થાત્ એ ત્વચા ઉપરના વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓ રજકણોના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થએલા આંદોલનોને મન આગળ મોકલી આપે છે, અને મન તેમાંથી અમુક પ્રકારની ગંધનો અર્થ મેળવી લે છે.

મનુષ્ય કરતાં પશુસૃષ્ટિમા આ ઇન્દ્રિય બહુ બળવત્તર હોય છે, કેમકે પશુના આહારના અન્વેષણનો આધાર ફકત આ ઇન્દ્રિય ઉપર હોય છે. એમના જીવન નિર્વાહ માટે આ ઇન્દ્રિયના શકિતના

આશ્ચર્યકારક હદે વિકસી હોય છે. વાચક તેની કલ્પના કરી શકે તેમ છે તેથી વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આ સૂક્ષ્મતા દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકવા તેના કરતાં, તદ્દન જુદી જ જાતની છે. અર્થાત્ તે શક્તિ અવાજના ભેદો પારખવાની અને તેનું વર્ગીકરણ કરવાની હોય છે

મનુષ્યનાં શારીરિક બંધારણમાં ચક્ષુ સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને અત્યંત જટીલ રચનાવાળી જોવામાં આવે છે. બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં મન સાથે તે અધિક વ્યવહાર રાખે છે; અર્થાત્ ચક્ષુ અને મન વચ્ચે જાગૃત અવસ્થાના બધા જ કાળમાં સંદેશા ચાલતા જ રહે છે. ઘણે દૂર બનતા વ્યતિકરોને તે પોતાની કક્ષામાં લાવી તેનું ભાન મનને કરાવી શકે છે વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ અમુક પ્રકારના આંદોલનોની ગતિમાં હોય છે. આ આંદોલનો ઉપરના પ્રકાશનાં કીરણો ચક્ષુના પ્રદેશ ઉપર અથડાવાથી તે પ્રદેશના જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષોભનો અર્થ મન તેના વિકાસ અનુસાર કરીને તે તે પદાર્થનું બાહ્ય સ્વરૂપ નક્કી કરે છે હુ આંહીથી એક વૃક્ષ જોઉં છું તેમાં વસ્તુતઃ હું વૃક્ષને પોતાને સીધી રીતે જોતો નથી. પરંતુ તે વૃક્ષ આંદોલનની જે કળામાં છે તે આંદોલનોને વૃક્ષ ઉપરના પ્રકાશનાં કિરણો મારા ચક્ષુપ્રદેશની મર્યાદામાં લાવી રજુ કરેછે, અને તે કિરણોના ત્યાં અથડાવાથી તે પ્રદેશગત વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ, ગતિ, વિકાર, અથવા સ્પંદન ઉપસ્થિત થાય છે. આ ક્ષોભનો મારા મન વડે જે અર્થ ઉત્પન્ન થયો તે વસ્તુતઃ મારૂં વૃક્ષનું જોવાપણું છે. ખરી રીતે બધી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની બાબતમાં આપણે બહારની સૃષ્ટિનું અપરોક્ષ સીધું દર્શન કરી શકતા નથી, પરંતુ બાહ્ય વિશ્વનું મન અને ઇન્દ્રિયો મારફત ઉત્પન્ન

ડીયો (violet) સર્વ કરતાં ત્વરિત આંદોલનોવાળો હોય છે પીળો, નારંગી, લીલો, આસમાની વીગેરે મધ્યમ ગતિવાળા હોય છે.

ઉપર પ્રમાણે ઇન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે. આત્માને જ્ઞાનોપાર્જન માટે નિસર્ગશક્તિએ મન અને ઇન્દ્રિયના અદ્ભુત યંત્રો અર્પેલા છે, અને રચનાનું કૌશલ જેમ બારીકાઈથી જોઈએ છીએ તેમ તેમ આશ્ચર્ય અને આનંદમાં અધિક અધિક નિમગ્ન થતા જઈએ છીએ. આપણને જ્ઞાન મેળવવાની ખરી જીજ્ઞાસા હોય તો આ સંચાકામને બને તેટલી ઉતમ સ્થિતિમાં નીભાવવા આપણે સર્વદા તત્પર રહેવુ જોઈએ, એટલુજ નહિ પણ તે સંચાને ખીલવીને તેને બને તેટલો અધિક બળવાન, કાર્યકર, અને આજ્ઞાનુસારી બનાવવો જોઈએ. મન અને ઇન્દ્રિયોને આત્માના વિકાસમા કેવી રીતે સહાયક બનાવવા, તેની ખીલવટ કરીને તે દ્વારા આત્માને પરમ ઉન્નતિના માર્ગે કેવી રીતે વાળવો એ એક જુદાજ લેખનો વિષય થઈ શકે છે. અત્રે અમે મન અને તેનાં બાહ્ય સાધનો–ઇન્દ્રિયોની–અલ્પ વિવેચના પૂર્વક વિરમીએ છીએ.

આત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ.

મનુષ્યોની માનસ અને આધ્યાત્મિક જીવનની ત્રણ અવસ્થા હોય છે. આ ત્રણે ભૂમિકામાં તેનું જીવન તે તે ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય છે. આપણે આ સ્થળે તેના સંક્ષેપ વિવેચનમાં ઉતરીએ.

પ્રથમ ભૂમિકાને આપણે સંજ્ઞાત્મક ભૂમિકા (Instinctive Plane) નામ આપીશું આ ભૂમિકાએ વસનાર આત્મા ઉપર

એ ભાવના પ્રત્યે તે અધિકાધિક જાગૃત થતો જાય છે. એના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર મનના કોઇ ઉચ્ચતર વિભાગમાંથી ઝાંખો પ્રકાશ અને મંદ સ્ફુરણ આવતું હોય એમ તે અનુભવે છે. અને તે દિવ્ય સ્ફુરણના ગહન પ્રભાવથી પોતાના વ્યકિત સ્વાર્થમાજ રચ્યા પચ્યા રહેવામા તેને શરમ લાગે છે. તેને સ્વભાવથી જ કોઇ સ્વાર્પણ પ્રતિ વેગ અનુભવાય છે અને જ્યારે કોઇ નિઃસ્વાર્થ કાર્ય તેના હાથથી બને છે, ત્યારે તેને સ્વાભાવિક આનંદ અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. એમ થવાનું શું કારણ હોવું જોઇએ, તેનું જો કે તેને સ્પષ્ટ ભાન હોતુ નથી. છતાં અસ્ફુટપણે તેના અંતઃકરણમાં એમ રહેતું હોય છે કે, જ્યારે હું કોઇ સ્વાર્થહિન કાર્યમાં ગોજાઉ છું ત્યારે હું ઉન્નતિના માર્ગે વહતો હોઉં છું. પરંતુ બુદ્ધિની ભૂમિકાની પરિસમાપ્તિ આટલેથી જ થતી નથી. "સારૂં" શું અને "નરસું" શું એની શોધમા તે યોજાય છે અમુક "ઠીક" અને અમુક "અઠીક" અમુક "કરવા યોગ્ય" અને અમુક "ન કરવા ગોગ્ય" એ ભાવના બહુજ પ્રબળ અને વેગવાન બનતી જાય છે. આ ભાવનાના પ્રત્યુત્તરરૂપે અનેક ધર્મગુરૂઓ અને ધર્મસંસ્થાઓ ઉદ્ભવે છે અને તેમના તરફથી 'અમુક કાર્ય કરવા સારા છે અને તેમ કરવાથી ઇશ્વર રાજી થશે." એમ જાહેર ઘોષણાઓ થાય છે. તેઓ કહેતા હોય છે કે, અમોએ મુકરર કરેલા માર્ગે (અને તે માર્ગ બહુધા દેવળોના નિભાવનો અને તેમના પોતાના નિર્વાહનોજ હોય છે.) તમારૂં દ્રવ્ય અર્પશો તોજ દેવીસના તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે અને તે સાથે એમ પણ કહેતા હોય છે કે "અમે એ દર્શાવેલી ક્રિયા કરવામાં તમો ગફલત કરશો અથવા અમોએ વિહિત કરેલા દેવળો કે મંદિરમાં નિયમિત હાજરી નહિ આપો તો

દાયો એક સરખી રીતે એમજ જાહેર કરતા હોય છે કે, અમોએ ઇશ્વર તત્વની જે ભાવના રચી છે, તેનાથી વિપરીત માન્યતા ધારણ કરનાર ઇશ્વરના વિરોધીઓ છે અને જરૂર ઇશ્વર તેનો બદલો લે છે અને શિક્ષા કરે છે ઘણીવાર તો એવા "ઇશ્વરના વિરોધી મનુષ્યો" ઉપર વૈર લેવાની અને શિક્ષા કરવાની ફરજથી લોકો પોતાના ઇશ્વરને મુકત કરે છે અને તેઓ પોતેજ ઇશ્વરને કરવાનું કાર્ય પોતાના હાથમા લઇ ઇશ્વરની વતી સજા કરી લે છે; અને વધારે આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે, તેમ કરવામા તેઓ "ઇશ્વરી ફરજ" બજાવ્યાનું અભિમાન રાખતા હોય છે

આ બીજા વર્ગની ભૂમિકાને શોભાવનારા આત્માઓ બહુ જ ધાખલીઆ અને કાંઇને કાંઇ અખંડ ઉદ્યોગમાં જોડાએલા હોય છે. અમુક વાર, માસ અને તિથીઓને તેઓ "પવિત્ર" જાહેર કરે છે (જાણે કે તે શિવાયની બીજી વાર તિથિઓ મુકાબલે 'ઓછી પવિત્ર હોય, અને કાળના પણ અમુક અમુક દેશ ઉપર શુભાશુભ અંક મારેલા હોય) અને અમુક સ્થાનો બીજા તેની આસપાસના સ્થાનો કરતા વધારે પવિત્ર છે. તેઓ એમ માનતા હોય છે કે, અમુક દેશના, અમુક વર્ણવાળા, અમુક કુળમા જન્મેલા જીવાત્માઓ ઉપર તે દૈવી સત્તા વધારે કૃપાની દષ્ટિથી જુએ છે અને બીજા ઉપર અકૃપા અથવા તિરસ્કારની નજરથી નિહાળે છે એમના મનમાં એમ હોય છે કે, પ્રભુના દેશના અધિકારી સજ્જનો અમારા મંડળમા પ્રવેશેલાઓ શિવાય બીજા હોઇ જ શકે નહિ કેમકે એ મહાનગરનો રસ્તો અમારા શિવાય બીજા કોઇ જ જાણતા નથી. તેથી બાજા બધા નર્કમાં અને સંસારમા સદા કાળ તરફડીયા મારવા માટે જ નિર્માએલા છે. આ બીજા વર્ગના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં નર્ક એ અત્યંત ભયાનક અને ત્રાસદાયક સ્થાન છે. પોતાના પવિત્રપણાની ભાવનામાંથી અને અમો બધું જ સમજી ચુકયા છીએ

રણુ ગયું એટલે બીજું આવરણુ નજરે પડે છે અને તે ખસ્યું એટલે ત્રીજું દ્રષ્ટિમાં આવે છે, અને એમ ઉત્તરોત્તર આવરણરૂપ ભ્રાન્તિઓ એક પછી એક સરી પડતી જાય છે. એક વખતે જેને અત્યંત મહા મૂલ્યવાન રત્નની પેઠે સાચવી રાખી હતી, તે ભાવના એક કાચના કટકાની કિંમતની બનીને આપણાથી દૂર થાય છે અને તેમ કરતી વખતે તે તે પ્રગતિના પંથે ચઢેલો મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના બાળ ખ્યાલ ઉપર હસતો હોય છે, અને તેને આજ સુધીની પોતાની મુગ્ધાવસ્થા માટે શરમ આવે છે. વધતી જતી બુદ્ધિ અને તર્કના પ્રકાશમા અંધારામાંજ જેની કિંમતછે એવા ખ્યાલો આ મનમાંથી ચટોચટ ખસતા જાય છે તે એમ જાણે છે કે હું આજ સુધી એકજ બાળક જેવો અજ્ઞ અને મેંઢાની માફક દોરાવાના સ્વભાવ વાળો હતો. પરંતુ હવે બધા વાત મને સ્પષ્ટ થઇ ગઇ છે ઘણી વાર એમ બનતું જોવામા આવે છે કે, આવા મનુષ્યો નાસ્તિક અને શૂન્ય હૃદયવાળા બની જાયછે. તેમને એકે વિષયમાં શ્રદ્ધા હોતી નથી જુની વસ્તુ સ્થિતિને તો તેઓએ ફેંકી દીધી હોય છે, અને તે ખાલી સ્થાનમાં કોઇ નવિન ભાવનાનો અભિષેક થયો હોય છે. આ પણુ આત્માની એક અવસ્થા વિશેષ છે. જુનું ગયા પછી અને નવું આવતા પહેલાં વચગાળાની એક શૂન્ય અવસ્થા હોય છે, તે વખતે હૃદયમા એક પણુ નિશ્ચય આરૂઢ થયેલો હોતો નથી. ઘણા આધ્યાત્મિક પુરૂષોના એક જીવન ચરિત્રમાં તે તે પુરૂષોએ એક વાર આવી અવસ્થા અનુભવ્યાનું આપણે વાંચ્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદની પણુ એકવાર આવીજ સ્થિતિ હતી. વર્તમાન કેળવણી લીધેલા ઘણા યુવકો જેમને આપણા વૃદ્ધ અને ધર્મઘેલા મનુષ્યો નાસ્તિક ગણી કુટી મારે છે તેઓ ખરી રીતે આવીજ અથવા કોઇ આવા પ્રકારવાળી અવસ્થા વેદતા હોય છે.

વચમા અને કેટલાક પાછળ છે. પરંતુ બધાજ રસ્તા ઉપર છે અને અત્યારે એક જ્ઞાની આત્મા જે સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિમાં એક કાળે અત્યારનો અજ્ઞાન આત્મા પ્રવેશવા યોગ્ય છે તે પ્રાણી માત્રને ભૂલો (દુનિઆ જેને પાપ કહે છે તે) કરતા જુએ છે અને તે સાથે તે ભૂલનું પરિણામ જે કિમતી પાઠ શીખવતો જાય છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવતા પણ જુએ છે. દુનિઆ જેને "સારૂ" અને 'નરસુ' કહે છે તે બધું તે જાણતો હોય છે, છતાં જયાં જયાં જેવું તે જુએ છે ત્યાં ત્યાં તેવુ હોવા યોગ્યછે માટે જ છે, એમ તેનો નિશ્ચય હોય છે સર્વનું પરિણામ શુભમાંજ આવવાનું છે એમ તે જાણે છે. "પાપ" ને અવિકસિત મનનું સ્વભાવિક વલણ ગણે છે, અને વખત આવતાં તે બધું રસ્તાસર આવશે એમ તે માને છે. આશ્ચર્ય જેવુ તેને કોઇ પણ સ્થાને લાગતું નથી.

આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળો મનુષ્યો બધા ધર્મોની અંદર શુભનુંજ દર્શન કરે છે. તે એટલે સુધી કે, કોઇ એકજ ધર્મની મર્યાદામા ગોંધાઇ રહેવું અને તેની સંકડારામા પડી રહેવુ તેને બહુ કઠીન જણાય છે. ઇશ્વરની વિવિધ ભાવનાઓમાં તે એકજ પરમતત્વની પૂજા અને સ્વિકાર થયેલો જુએ છે એક કાષ્ઠ કે પાષાણની મૂર્તિથી લઇ ઇશ્વરત્વની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનામાં તે એકજ મહાનતત્વ પ્રત્યેનુ મનુષ્યહૃદયનું અર્પણ થતુ નિહાળે છે. અને એ ભાવનાનો ભેદ, માત્ર મનુષ્યઆત્માના વિકાસના તારતમ્યાનુસાર અને અધિકાર ભેદથી નિર્માય છે એમ તે માને છે. તે જાણે છે કે, મનુષ્ય જેમ જેમ પ્રગતિમાન થતો જાય છે તેમ તેમ તેની ઇશ્વરના સ્વરૂપ સમ્બંધેની ભાવના પણ ફરતી જાય છે. મનુષ્યસ્વભાવના એક અવલોકનકારે લખ્યું છે તેમ, મનુષ્યનો ઇશ્વરસમ્બંધેનો ખ્યાલ એ માત્ર પોતાની જ જાતને અનેક ગુણ વિશાળ કલ્પી બાંધેલો ખ્યાલ

ભેદ બંધાય છે. આખા વિશ્વમાં તે એકજ મહાન જીવન અનુભવે છે અને પોતે તે મહાજીવનનો વિભાગ છે એમ જુએ છે એ મહાજીવન તે હુંજ છું અને હું છું તેજ એ મહાજીવન છે એવા પ્રકારની એકતા તે અનુભવતો હોય છે સમસ્ત પ્રકૃતિ સાથે તે સબંધમા હોય છે. તેના વિવિધ રૂપે અને આકારોમાં તે પોતાને જ જુએ છે. ખનીજ, વનસ્પતિ, પશુ, અને મનુષ્ય એ બધામાં જે કાંઇ છે તે પોતામાં છે અને પોતામાં તે તેમ કેનામાં છે એમ અનુભવે છે. તે જાણે છે કે ખનીજના ગુણો, વનસ્પતિના ગુણો, વ્યાઘ્રાદિ પશુના ગુણો અને જંગલી ગણાતા મનુષ્યના ગુણો એ બધા મારામાં રહેલા છે. પણ આથી એમ સમજવાનું નથી કે, આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળો મનુષ્ય વાઘના જેવો લોહીનો તરસ્યો, મોરના જેવો ગુમાની, સર્પના જેવો ઝેરી, કે જંગલી મનુષ્ય જેવો વિવેકહીન હોય છે તેથી ઉલટું તે એમ જાણે છે કે, ઉપરોક્ત બધા ગુણો મારામાં રહેલા છે, પરંતુ આત્માના ઉચ્ચતર અંશના આધિપત્ય તળે—આત્માની ઉપરિ બાજુના સ્વામીત્વને આધીન અને તેના શાસનથી નિયમાએલા રહેલા હોય છે. એ બધા તેની ઇચ્છા વિના છટકી જાય તેમ હોતા નથી. તેમ છતાં તેનામા તે રહેલા છે એમ તે જાણે છે, માત્ર તે સ્વામી તરીકે નહિ પણ સેવક રૂપે, અને તેથી આત્માના વિકાસક્રમમાં એક સેવક અથવા સામર્થ્ય રૂપે સહાયક હોય છે, એમ તે જાણે છે. આથી આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મહાત્માના અંત;કરણમાં આ પશુઓ માટે પણ લાગણી હોય છે કેમકે તેમનું હૃદય, તેમની આંતર સ્થિતિ અને તેમના વિકાસક્રમની હદ તે સમજી શકતો હોય છે. તે ભૂમિકાએ તેવું જ હોય એથી અન્યથા હોઇજ ન શકે, તેમ તે જાણતો હોય છે. આ મહાત્મા પોતાની આસપાસના મનુષ્યો માટે

છે તેને જ્યાં હોય ત્યાં પોતાનું ઘર જેવું જણાય છે વસ્તીમાં જંગલમાં, સ્મશાનમાં, પર્વતમાં, વેરાનમાં તે પોતાનું ઘર માની લે છે, કારણ કે આખું વિશ્વ તેની સાથે સંબંધવાળું તેને અનુભવાય છે તે વિશ્વનો છે, વિશ્વ તેનું છે, એવું ઉંમભાન તેને રહ્યા કરતું હોય છે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારાગણો, પર્વત, સરિતા, જંગલના હરિણાદિ પશુઓ, તે સર્વમાં પોતે છે, અને પોતામાં સર્વ છે, એવો તેને ઉત્કટ અનુભવ રહ્યા કરે છે, સ્વામી રામતીર્થ પોતાના આ પ્રકારના અનુભવની પદે પદે પોતાના લેખોમાં પ્રતીતિ આપે છે. એક સ્થળે તે અનુભવ કવિત્વરૂપે સ્ફુરી નીકળે છે કે:—

Lo ! The trees of the wood are my next of kin,
And the rocks alive with what beats in me.
The clay is my flesh, and the fox my skin,
I am fierce with the Godfly and sweet with the bee.
The flower is naught but the bloom of my love
And the waters run down in the tune Idream,
The sun is my flower uphung above,
I can not die, though for ever death
Weave back and fro in the the warf of me,
I was never born, yet my births of breath
Are as many as waves, on the sleepless sea

અર્થાત:—" આ વનના વૃક્ષો મારા બંધુઓ છે જે વડે હું ચૈતન્યમય છું તે વડે આ ખડકો પણ ચૈતન્યમય છે. માટી મારૂં શરીર છે, આ શિયાળો મારૂં શરીરનું ચર્મ છે ડાંસની રક્તતૃષા તેમ જ મધમાખીનું માધુર્ય મારામાં છે. આ પુષ્પો એ કાંઇ જ નાહ પણ મારી પ્રેમમયતાનોજ ખીલેલો બહાર છે. અને જે ધ્વનિમાં હું

વસ્થામાં અર્થાત્ પ્રથમ નંબરની ભૂમિકામાં હોવાનું માની લે છે કેમકે બીજા નંબરવાળા જ્યાં "પાપ" અને "અનિષ્ટ" ને દીવા જેવું સ્પષ્ટ ભળે છે, ત્યાં આ ત્રીજા નંબરવાળા બધું વ્યાજબી જ છે એમ જોતા હોય છે. પોતાને ખુલ્લી રીતે અનિષ્ટ ભાસતા વ્યતિકરોમાં જ્યારે તે હિતનો જ સંકેત જુએ છે, ત્યારે બીજા નંબરવાળાને આ ત્રીજા નંબરવાળા માટે બહુ હલકો મત બંધાઇ જાય છે અને કહે છે કે "આ લોકોને "શુભ" અને "અશુભ" નું ભાન સરખું પણ હજી ઉદ્‌ભવ્યું નથી, હજી ને જ્ઞાનની બાલ્યાવસ્થા વેદે છે, સમજણની સ્થિતિએ આવવામાં હજી તેમને બહુ વિલંબ છે." આથી આ ત્રીજા નંબરવાળો મનુષ્ય આ બીજા નંબર વાળાઓની સૃષ્ટિમાં એક અજાણ્યા દેશમાં અજાણ્યા મુસાફર જેવો હોય છે. તેથી તેમને અન્યાય મળે અથવા ગેરસમજુતી થવાનું કારણ મળે તો તેમણે મુંઝવણમા પડવું જોઇએ નહિ. ત્રીજી ભૂમિકામા નવાજ પ્રવેશેલા મનુષ્યોની સ્થિતિ ઘણી વાર બહુ કફોડી બની જાય છે. શરૂઆતમાં તે પોતાની આસપાસના મનુષ્યોથી બહુ જ વેગળાપણું અને અજાણ્યાપણું અનુભવે છે અને લોકો તેને અતડો અને એકલ માર્ગી ગણી કાઢે છે. આવું બને ત્યારે તેણે જરી પણ ગભરાવાનું પ્રયોજન નથી. ધીરે ધીરે તે બધું ઠેકાણે પડતું જાય છે. અને પ્રથમ દર્શને દેખાતો વિરોધ શાંત થઇ તેનું ચિત્ત સમાધાન વશ બનતું જાય છે. વળી સહુ કરતાં વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે, આ ત્રીજા નંબરવાળા માણસોની સંખ્યા હવે વધતા ક્રમ ઉપર છે. આજથી સો કે પચાસ વરસ ઉપર હતા તે કરતાં આજે આ કોટીના મનુષ્યોની સંખ્યા વધારે છે, અને જયારે આ વર્ગના મનુષ્યો એક બીજાને સહજ મળે છે ત્યારે તેમને જોઇને આનંદ થાય છે કે, આવી

અજ્ઞાનજન્ય માની રડવા દેતા નથી, તેમ આ ત્રીજા નંબરવાળા મનુષ્યો પોતાથી ઉતરતી પંક્તિના (આપણા મનથી ઉતરતી તેમને મનથી તો એકજ સરખી) મનુષ્યોનું કષ્ટ કાપવા નિત્ય તત્પરજ હોય છે. તેમને તેઓ પોતાના નાના ભાઇ ગણે છે. તેમનામાંથી જુદાઇનું તત્વ સરી પડેલું હોય છે. પ્રથકપણાની દીવાલ તુટી પડવાથા તેમને એકત્વનું ભાન ઉદયમાન રહ્યા કરે છે. બંધુનું દર્દ તે પોતાનુજ દર્દ તે અનુભવે છે તેમના આનદમા તેનો આનદ હેય છે. સર્વની સાથે એક રાગતામા હોય છે.

ઇસ્પીતાળો, વિદ્યાલયો, પુસ્તકશાળાઓ, વિહારસ્થાનો આદિ ઉદાર સસ્થાઓ મનુષ્યના બંધારણના કયા અંશમાંથી ઉદ્ભવે છે ? અન્યનું કષ્ટ જોઇ થતી બેચેની કયાથી આવે છે ? મનુષ્યમા એક એવો દિવ્ય અંશ છે કે, તે જ્યારે જાગૃત થવા માંડે છે, ત્યારે તે આસપાસના વિશ્વ સાથે તેને અધિકાધિક સમિપતામાં લઇ જાય છે, અને તેમના સુખ દુઃખનુ ભાન કરાવે છે. તેમાંથી આવે છે. તેમનુ દુ.ખ ઓછું કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ થાય છે અને તેમ ન કરે ત્યાં સુધી તેમને આરામ મળતો હોતો નથી આ ત્રીજી ભૂમિકામા જેમ જેમ મનુષ્યો પ્રવેશ કરતા જાય છે તેમ તેમ તે વધારે માયાળુ બનતા જાય છે. અને જ્યારે ઘણા મનુષ્યોને એ ભૂમિકા સ્વાભાવિક થઇ જશે ત્યારે અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ તેમને અત્યંત જંગલી અને પશુત્વના આધિક્યવાળી જણાશે. આજ ક્ષણે વિશ્વમા મહદ અવસ્થાતરો થાય છે. આપણે તે જાણતા નથી, છતા તે થયા કરે છે, અને જેને આંતરિક નેત્ર ખુલ્યા છે તે એ લક્ષણોને અત્યારથીજ જુએ છે પવન કઇ દિશામાં વાય છે તે જેમ હવામાં ઉડતા ક્ષુદ્ર તરખલાઓ જણાવી શકે છે તેમ જનસમાજની ગતિ કઇ દિશામા છે તેનો નિર્ણય જ્ઞાનીજનો આપણી

થાય છે. જ્યારે તે જાગૃત થઇ પોતાના સ્વરૂપના મહારાજ્યનું સ્વામિત્વ હાથમાં લેછે ત્યારે બાહ્ય અને આંતરવિશ્વના ગુપ્ત રહસ્યો તેને હસ્તામલકવત્ થાય છે. જ્ઞાન માટે પછી તેને યાચના કરવી પડતી નથી, અથવા કુદરતની સામે લડત ચલાવીને તેના રહસ્યો તેની પાસેથી ઝુંટાવવાના હોતાં નથી. આત્માનું આધિપત્ય મન, પ્રાણ અને જડ એ તમામ સૃષ્ટિઓ ઉપર સ્વભાવથીજ છે. પરંતુ આજ સુધી તેણે પોતાનો જન્મ-હક સંભાળવા બેદરકારી રાખી છે તેથી આજે તે સ્વામી નથી પણ મન પ્રાણ અને જડનો ગુલામ બની બેઠો છે. એક નિર્બળ અને નિશાખોર નૃપતિની માફક તે પોતાના પદનું ભાન ગુમાવી પોતાના સેવક વર્ગની સત્તાને આધીન બની ગયો છે. વાસ્તવમાં તે સબળ છે. અને તે શિવાય તેના બધા આગંતુક કારણો નિર્બળ છે પરંતુ એ બધું આ કાળે તો સંભવગર્ભના રૂપેજ છે. આત્મા જ્યારે સવર્ધન પામશે ત્યારેજ એ સામર્થ્યોનો અધિકાર તેને મળવાનો અને ત્યાં સુધી તેના મહા રાજ્યનો કારભાર અત્યારે જેમ ચાલે છે તે મુજબ ચાલવાનો આત્માએ પોતાનુ રાજતંત્ર પાછું મેળવવા કેવો ક્રમ લેવો જોઇએ અને પોતાના વાસ્તવિક "હું" ના ભાનમાં કઇ રીતે તે પ્રવેશી શકે તે સંબંધી કાંઇક મદ રૂપરેખા રજુ કરવા આ લેખનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

આ વિશ્વ ઉપર મનુષ્ય પ્રાણી એ આત્મતત્વનો ઉંચામાં ઉંચો આવિષ્કાર ગણાય છે. અર્થાત્ તેનાથી વધારે ઉચ્ચ કોટીનું બુદ્ધિમાન સત્વ નજરે પડતું નથી વર્તમાન મનુષ્યના અખિલ સ્વરૂપના બંધારણની રચનાનું નિરીક્ષણ કરવા જેણે કોઇ દીવસ પ્રયત્ન કર્યો હશે તેને આશ્ચર્ય નિમગ્ન બન્યા વિના નહિજ ચાલ્યું હોય. સાધારણ ઉપલક દ્રષ્ટિથી તેના બંધારણનું સ્વરૂપ તપાસનારને તેના ખરા

પણ તમારામાં એ શકિત હવે બાહ્ય આવિર્ભાવ પામવાને અંદરથી જોર કરી રહી છે તેનાજ પરિણામે વાંચો છો એ દબાણજ તમારામાં એવો વેગ ઉપજાવે છે કે, આ અને આવા પ્રકારના અનુભવે જ્યા જ્યાં અક્ષરાત્મક રૂપ લીધું હોય છે ત્યાં ત્યાં તમને તમે પણ ન જાણો તે રીતે ધસડી જાય છે અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તમને ચેન પડવાનું જ નહિ.

પરંતુ આ શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો મનુષ્યના બંધારણમાં પ્રતીત થાય છે છતાં તે લક્ષણોજ મનુષ્ય પોતે નથી તે તો માત્ર મનુષ્યના કબજાના પદાર્થો છે મનુષ્ય તે પદાર્થોનો પોતાના હથીઆરો અથવા કરણનો એક સ્વામી તરીકે ઉપયોગ કરી શકે તે પહેલા તેણે પોતાના ખરા સ્વરૂપના ભાનમા આવવુ જોઇએ. "હુ" કોણ અને "હુંથી અતિરિકત" કોણ એનો ભેદ બરોબર તેણે ઓળખતા શીખવું જોઇએ. શાસ્ત્રકારોએ "સ્વપર ભેદની ઓળખાણ" ઉપર એટલું બધુ વિવેચન કરેલું છે અને ગમે તે શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પદે પદે એ વાત ઉપર એટલો બધો ભાર મુકવામાં આવ્યો છે કે, તે પ્રકારના અનુભવની ઉપયોગિતાની કિંમત સમજાવવાની હવે અગત્ય રહી નથી. તેમ છતાં આ જમાનામાં મનુષ્ય એટલો બધો ઉપલકીઆ સ્વભાવનો અનેક્ષણિક વૃત્તિનો બની ગયોછે કે, એની એ વાત હજારો વખત વાંચ્યા અને સાંભળ્યાં છતા તેનું મહત્વ કે રહસ્ય તેના મનમાં ઉતરતું નથી. તેમ છતાં એક વખતે મનુષ્ય તેનું મહત્વ સમજવા શીખશેજ એમાં શંકા નથી કેમકે અંદરથી એક તત્વ તેને તે સમજવા માટે સતત પ્રેરણા કર્યાજ કરે છે અને નિરંતર આર માર્યા કરે છે. ક્ષણિક વૃત્તિનો મનુષ્ય અત્યારે તે અવાજને બહુ મણુકારતો નથી છતાં છેવટે તેને શરણ થયા વિના આરામ મળતો નથી. "હું" કોણ એ પ્રશ્નનું સમાધાન અને સા-

છે. તેમની સ્થિતિ પશુઓથી સ્હેજ ચઢીઆતી કહી શકાય, શરીરની હાજતોની પૂર્તિ, અહાર વિગેરેની રૂચિની તૃપ્તિ, વિકારના વેગનું ભોગ દ્વારા સાંત્વન, અંગિત સુખની પ્રાપ્તિ એ વિગેરે તેમનું "હું" હોય છે. ટુંકામાં તેમની અવસ્થાને સંજ્ઞાત્મક નામથી સંબોધી શકાય. આ માણુસને એમ પુછવામાં આવે કે "તારા વિચારોનું પૃથક્કરણ કરીને કહે કે તું કોણ છું" તો તેનો ઉત્તર તે એમજ આપે કે "હુ સ્થૂળ શરીર છું અને એ શરીરને કેટલીક હાજતો, લાગણીઓ, રૂચિઓ વિગેરે છે." આવા મનુષ્યનો "હું"] એ માત્ર સ્થૂળ–શારીરિક "હુ" હોય છે, અને શરીરના આકાર અને વસ્તુને તે "હુ" નો આકાર ગણે છે. આ મનુષ્યોને કાંઇક વિચાર કરવાની શકિત ખીલેલી હોય છે, પરંતુ તેમનું જીવન મનોમય જીવન હોતું નથી. અર્થાત્ તે તેમની વિચાર શકિતને તેમની લાલસાઓ અને વિકારોની તૃપ્તિ સિવાય અન્ય પ્રકારે યોજી શકતા નથી. તેઓ જે કાંઇ કરે છે તે માત્ર, સંજ્ઞાના બળથીજ કરતા હોય છે આવો માણુસ કદાપી "મારો આત્મા" "મારૂં મન" એમ કહે તોપણુ તે શરીરાદિથી ભિન્નત્વ ભાન પૂર્વક અથવા "હું" એક નિરાળું તત્વ છું એવી જ્ઞપ્તિ પૂર્વક કહેતો હોતો નથી. શરીર એજ તેમનું "હું" હોય છે અને તે ઇન્દ્રિઓ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઇ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે તે સાથે અભેદ ભાવથી સંકળાએલું હોય છે. અલબત મનુષ્ય જેમ જેમ કેળવણી અને અનુભવમા આગળ વધે છે, અને પ્રત્યેક વિષયમાં સંવૃદ્ધિ મેળવતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો અધિક સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી બને છે, અને વધારે ઉંચા પ્રકારના ભોગ દ્વારાજ તૃપ્તિ અનુભવી શકે એવી માર્મિક બનતી જાય છે પ્રથમ જે સ્થૂળ અને ગમે તેવા અણુઘડ રૂપમાં મળેલી ભોગ સામગ્રીથી સંતોષ માનતો તે હવે વધારે સંસ્કારી અને

શારીરિક "હુ" થી તે મનોમય "હુ" ના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે-એક પગલુ આગળ વધે છે.

આ અવસ્થામાં તે પોતાના "હુ" ને એક મનોમય (mental) તત્વ માને છે અને શરીરને એક સોબતીના રૂપમા ગણે છે તે વખતે એને એમ જણાય છે કે, હુ પૂર્વના કરતાં આગગ વધ્યો છું છતા તેનુ નવું "હુ" તેના પ્રશ્નોને સતોષ આપી શકતું હોતુ નથી એકે વાતનો તેને ખુલાસો મળી શકતો નથી તેના ચિત્તની દશા અસમાધાનવાળી અને અતૃપ્ત રહ્યા કરે છે ટુંકામાં તે બહુ દુખી બની જાય છે એવા મનુષ્યો બહુધા નિર્વેદવાદી અર્થાત્ સસારને દુઃખરૂપ માનનારા બની જાય છે અને આ જીવનને તેઓ અનિશ્ચતા, નિરાશા, કલેશ અને સંતાપની પરંપરા માને છે. જીવનમા તેમને લેશ પણ આનદ કે રસ રહેતો નથી તે કારાગ્રહ જેવુ ભીષણ રૂપ ધારણ કરે છે આ મનોમય ભૂમિકા એ દુઃખવાદની (pessimism) ની ભૂમિકા છે. આત્મા જ્યારે સંજ્ઞાત્મક જીવન ગાળતો હોય અથવા આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ કળા અનુભવતો હોય છે ત્યારે તેને સંસાર દુઃખરૂપ જણાતો નથી કેમકે પ્રથમ પ્રકારના જીવનમા વિચારણા-ચિન્તન કે વિવેકનો અવકાશ નથી, અને ઉત્તર પ્રકારના જીવનમા મનને વિષેથી "હુ" પણાની ભ્રાન્ત નીકળી ગયેલી હોય છે આત્મિક જીવન ભોગવનાર આત્મા જાણે છે કે, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની કુચી તેની પાસે રહેલી છે-અને તે મારા વાસ્તવ "હુ" માં રહેલા છે. તે જાણે છે કે, જાગ્રત થએલા સકલ્પના બળવડે એ મનને કેળવી શકાય છે, વિકસીત બનાવી શકાય છે અને ઇષ્ટમાર્ગમાં "હુ" ના સંકેત અનુસાર યોજી શકાય છે. આ પ્રકારના સાક્ષાત્કારવાળો જ્ઞાની આત્મા કદી નિરાશ બની જતો નથી અને પોતાનું સ્વરૂપ અને સંભાવ્યતાઓ સમજીને, તેમજ પોતાની શકિતના ભાનમાં પ્રવેશીને તે પોતાના જુના નિરાશાપૂર્ણ અને દુઃખમય ખ્યાલો ઉપર હસે

શારીરિક "હુ" થી તે મનોમય "હુ" ના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે—એક પગલું આગળ વધે છે.

આ અવસ્થામાં તે પોતાના "હુ" ને એક મનોમય (mental) તત્વ માને છે અને શરીરને એક સોબતીના રૂપમા ગણે છે તે વખતે એને એમ જણાય છે કે, હુ પૂર્વના કરતાં આગળ વધ્યો છુ છતા તેનુ નવુ "હુ" તેના પ્રશ્નોને સતોષ આપી શકતું હોતુ નથી એક વાતનો તેને ખુલાસો મળી શકતો નથી તેના ચિત્તની દશા અસમાધાનવાળી અને અતૃપ્ત રહ્યા કરે છે ટુંકામાં તે બહુ દુઃખી બની જાય છે આવા મનુષ્યો બહુધા નિર્વેદવાદી અર્થાત્ સસારને દુઃખરૂપ માનનારા બની જાય છે અને આ જીવનને તેઓ અનિષ્ટતા, નિરાશા, ક્લેશ અને સંતાપની પરંપરા માને છે. જીવનમા તેમને લેશ પણ આનદ કે રસ રહેતો નથી તે કારાગ્રહ જેવુ ભીષણ રૂપ ધારણ કરે છે આ મનોમય ભૂમિકા એ દુઃખવાદની (pessimism) ની ભૂમિકા છે. આત્મા જ્યારે સંજ્ઞાત્મક જીવન ગાળતો હોય અથવા આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ કળા અનુભવતો હોય છે ત્યારે તેને સંસાર દુઃખરૂપ જણાતો નથી કેમકે પ્રથમ પ્રકારના જીવનમા વિચારણા-ચિંતવન કે વિવેકનો અવકાશ નથી, અને ઉત્તર પ્રકારના જીવનમા મનને વિષેથી "હુ" પણાની ભ્રાન્ત નીકળી ગયેલી હોય છે આત્મિક જીવન ભોગવનાર આત્મા જાણે છે કે, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની કુચી તેની પાસે રહેલી છે—અને તે મારા વાસ્તવ "હુ" માં રહેલી છે. તે જાણે છે કે, જાગ્રત થએલા સકલ્પનાં બળવડે એ મનને કેળવી શકાય છે, વિકસીત બનાવી શકાય છે અને ઇષ્ટમાર્ગમાં "હુ" ના સંકેત અનુસાર યોજી શકાય છે. આ પ્રકારના સાક્ષાત્કારવાળો જ્ઞાની આત્મા કદી નિરાશ બની જતો નથી અને પોતાનું સ્વરૂપ અને સંભાવ્યતાઓ સમજીને, તેમજ પોતાની શકિતના ભાનમાં પ્રવેશીને તે પોતાના જુના નિરાશાપૂર્ણ અને દુઃખમય ખ્યાલો ઉપર હસે

તેના વાસ્તવ "હું"ના ભાનમાં પ્રવેશેછે ત્યારે તે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો દિક્ષિત બનેલો હોય છે. અને તેથી આગળ વધીને જ્યારે તે સમષ્ટિ આત્મા સાથે પોતાનું અભેદ અનુભવતા શીખે છે અને પોતાના "હુ" ને ખિલવીને વિશ્વના "હુ" માં પલટાવી નાખવું શરૂ કરે છે ત્યારે તે "મહાત્મા બને છે. અર્થાત્ તે અલ્પ મટીને મહાનથાય છે.

આત્મિક વિકાસની ઉપર જણાવી તે બે પ્રકારની કળાઓમાંથી આ સ્થળે માત્ર પ્રથમ કળાને સિધ્ધ કરવા માટે આત્માનું શું કર્તવ્ય છે તે ઉપરજ વિવેચન કરવાનું ધાર્યું છે. "હુ" પણાનું ભાન વિકાસ પામે અને શરીર મન આદિ આંતર બાહ્ય કરણો ઉપર તેનુ આધિપત્ય સ્થપાય એ આપણી પ્રથમ કળાનુ લક્ષ્ય છે. અને તેથી એ વાસ્તવ "હુ" ખીલવવાની મહાજનોએ જે યુકિતઓ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે અને અનુભવી જનોને સમ્મત્ત થએલી છે તેનું વર્ણન કરીશું, એ યુકિતઓનુ ખંત અને શ્રદ્ધા પૂર્વક અનુસરણ કરવાથી વિકાસ અને સામર્થ્યના અધિક પણાના ભાનવાળી સ્થિતિમાં આત્મા થોડા સમયમા પ્રવેશ કરી શકતો અનુભવાશે. "હુ" પણાનું જાગ્રત થતું ભાન બને તેટલી ઉત્કટતા પૂર્વક અનુભવવું એ શરૂઆતમાં અત્યત અગત્યનું છે. "હું" પણાની ઉચ્ચતર ભુમિકાઓ ધીરે ધીરે અનુભવાતી જશે. એક વખત રસ્તે ચઢ્યા પછી પુનઃ પાછું હઠવાપણું રહેતું નથી. સત્યની અલ્પ સરખી ઝાંખી એક સમય વેદયા પછી તેનો પ્રભાવ કદી પણ નિર્મૂળ થતો નથી, આત્મા સત્યથી કદી ભાગી છુટી શકતોજ નથી, અને સત્ય આત્માથી ભાગી છુટી શકતું નથી. ઉભયનો તાદાત્મ્ય સબંધ છે. અને એકવાર એવું ભાન અનુભવ્યા પછી આત્માનો વિકાસક્રમ ઝડપથી આગળને આગળ વધતો ચાલે છે. મુક્તિ માટે પછી કાળનીજ અપેક્ષા રહે છે, અને કાળ અવધિ રહિત છે. એક વખતનો સત્યનો થએલો પારચય કદી વ્યર્થ જતોનથી. રસ્તે ચાલતાં આત્મા વિ-

તેના સબંધમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉહાપોહ કરેલ નથી તેમ છતા અનુભવીજનો શાસ્ત્રોમાં કોઇ કોઇ સ્થળે એ વાતનો માર્મિક સબોધ જોઇ શકયા છે અને જૈન શાસ્ત્રકારે જે હેતુથી એ પ્રાથમીક કળાની પ્રાપ્તિ ઉપરજ પ્રધાન લક્ષ્ય રાખી બીજી કળા પ્રત્યે ઔદાસીન્ય ભાવ રાખ્યો છે તે હેતુ પણ તેઓ કળી શકયા છે. એ હેતુ શું હતો એ બીનાનુ આ સ્થળે વર્ણન કરતાં આપણા મુખ્ય વિષયથી આડા ફાટવા જેવુ થાય છે અને જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ કાળે સમાજની નીતિ અને ધર્મ સંબધી શુ ભાવનાઓ હતી એ વિગેરે ઐતિહાસિક સમાલોચનામાં ઉતર્યા સિવાય એ વાતનો મર્મ સમજાય તેવું નહિ હોઇ કોઇ અન્ય પ્રસંગે તે વિષય હાથમાં લેવાનું રાખાશુ.

પ્રથમ કળા સિધ્ધ થયા પછી આત્મા પોતાની સ્વરૂપભૂત શકિતઓનો જ્ઞાત ઉપયોગપણે (Consciously) ઉપયોગ (use) કરી શકે છે. અને પોતાની માનસિક સ્થિતિઓ ઉપર કાબુ રાખી શકે છે. તે પછી તે સામર્થ્યના કેન્દ્ર જેવો બને છે અને સૂર્યના બિંબમાંથી જેમ કિરણાવલી, ચારેદીશાએ સ્ફુરી નિકળે છે તેમ પોતાના વાસ્તવ " હું " ના સ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી તે આત્માના પ્રભાવ અને પ્રતાપના એક બિંબ જેવો બની પોતાની અસર આસપાસના સમાજ ઉપર વિસ્તારે છે, અને અનેક નિર્બળ કેન્દ્રોને પોતાની તરફ આકર્ષી તેમના ઉપર પોતાનુ આધિપત્ય સ્થાપી શકે છે.

પોતાના મન અને શરીર તેમજ બાહ્ય વિશ્વ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસારવા માટે આત્માએ પ્રથમ પોતાઉપર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઇ શહેનશાહી રસ્તો હજી સુધી હાથ લાગ્યો નથી. એકજ માર્ગે અને તે પણ પોતાના સ્વપ્રયત્ન વડે તે મળી શકે છે. પ્રત્યેક કદમ તેણે સભાળ, ધૈર્ય, અને ક્રમપૂર્વક ભરવું જોઇએ. નીચે જે યુકિતઓનું વર્ણન આપવામા આવનાર છે તેને અત્યંત ઉપયોગી ગણી તેનું પરિશીલન

ભાવનામાં બહુ મોહ ન રાખતા કોઈ ખરા અર્થમાં શાંતિવાળા સ્થાનમાં પ્રવેશો અલબત, આ ધાન્નલના જમાનામાં એવા લાક્ષણિક શાંતનિકેતનો સુલભ રહ્યા નથી તેથી બને તેટલ. શાંતિવાળા સ્થાનને પ્રસંદ કરો. લક્ષ્યાર્થ એ છે કે, મનને આડે રસ્તે દોરી જનારા સંયોગો ત્યાં ન હોવા જોઈએ અને તમે તમારી પોતાની સાથે સંબધમાં આવો એવું ત્યા નિરૂપાધિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

ત્યારપછી શરીરને બને તેટલું શિથિલ કરો. તેમ કરવામાં ગમે તે સ્થાને— આરામખુરશી ઉપર અથવા કોચ ઉપર નિરાંતથી બેસો દરેક સ્નાયુને ઢીલું (related) બનાવો. અને શરીરના પ્રત્યેક અણુમા આરામ અને શાંતિની લાગણીનો અનુભવ થાય એવા પ્રકારે શરીરને પડી રહેવા દો. શરૂઆતમાં આ પ્રકારની શરીરની સ્થિતિ મેળવતા વખત જાય છે, પરંતુ અભ્યાસ જરા સિદ્ધ થતાં ગમે તે વખતે ઇચ્છા થતાંવેત તેને શાંતિવાળું કરી શકાય છે

મનના પણ આવી જ શિથિલ અવસ્થા બનાવો તેને તંગ અને બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ખેચાએલુ ન રાખો તેમ છતાં આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે, જ્યારે તમે આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઓ ત્યારે તમારા શરીર અને મન ઉપરથી તમારા સંકલ્પ (will) નો કાબુ ખસવો ન જોઈએ ઘણા માણસો આ પ્રકારના ઉદ્યોગમા જોડાતા એક પ્રકારની દિવસે આવતી અર્ધ નિદ્રા જેવી સ્થિતિમાં પડી જાય છે અને અર્ધસ્વપ્ન (Dreamy) સ્થિતિને વશ બની જાય છે પછી તેઓ શું કરવાના હેતુથી બેઠા હતા તે પણ ભૂલી જાય છે. અને મન ગમે તે પ્રિય વાસનાના તરંગે ચઢી ઝોલા ખાય છે. આ અવસ્થા સામે બહુ ચેતવાનુ છે. આપણી પ્રત્યેક શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ અને સચલન ઉપર આપણા સંકલ્પનું આધિપત્ય હોવું જોઈએ. સંયમી મનુષ્યો જાગૃત-સ્વપ્ન (day dreams) ની અવસ્થામાં પડી ગયેલા તરંગી મનુષ્યો નથી, પરંતુ પોતાના તન અને મનની બધા પ્રકારની અવસ્થા ઉપર સ્વા-

અને વિકાસની ન્યૂનતા જ છે. ધ્યાનકાળે તો તમે મુકાબલો કરવાની બધી ભાંજગડ છોડી દઇ માત્ર તમે પોતે જ્ઞપ્તિના, સામર્થ્યના, પ્રતિભાના, અને વિચારબળના એક મહાન કેન્દ્રરૂપે છો, એમ જુઓ અને સૂર્ય જેમ પોતાની નક્ષેત્ર સૃષ્ટિને પોતાની આસપાસ ફરતી રાખી તેમના ઉપર પોતાનુ આધિપત્ય કાયમ રાખે છે, તેમ તમારા પોતાના વિશ્વને તમારી આસપાસ કાર્ય કરતું રાખી તમે તેનાથી પૃથક્ અને તેના ઉપર સ્વામિત્વવાળા છો, એમ કલ્પો.

ઉપર જણાવ્યા તેવા વસ્તુતઃ તમે છો એવું સાબીત કરવા તમારે તમારી બુદ્ધિના ન્યાયાસન આગળ દલીલો અને પુરાવા ભેગા કરવાની જરૂર નથી. બુદ્ધિને તેવી ખાત્રી કરાવવાની કાંઇ જ જરૂર નથી એવી સાબિતિમાંથી જ્ઞાન-વાસ્તવજ્ઞાન ઉદ્ભવતુ નથી ખરૂં જ્ઞાન એ બુદ્ધિ આગળ એકત્ર થએલો સંસ્કારોનો સમૂહ-નથી. પરંતુ સત્યના સાક્ષાત્કારના ભાનમા ઉપયોગ સહિતપણે પ્રવેશવું તે છે અને તેમ થવા માટે ધ્યાન અને એકાગ્ર ચિંતવનની અપેક્ષા છે તે વડેજ સત્યનું ભાન ઉદિત થવા માડે છે અને એ ભાન આપણી પ્રકૃતિમા એકરસ થઇ આપણા જીવનનો વિભાગ બની જાય છે. શાસ્ત્રો જેને "જ્ઞાની" કહે છે તે આ પ્રકારના છે જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અનંત સંસ્કારોનો બોજો ભેગો કરનારા બહુ તો "બુદ્ધિમાનો" કહેવાય--"જ્ઞાનવાન" નહીં જ આથી તમે "જ્ઞપ્તિ સામર્થ્ય અને પ્રભાવના એક કેન્દ્ર" છો એવો ખ્યાલ તમારા સ્વત્વના અંતસ્તમ પ્રદેશમા લઇ જાઓ આ એક મહાન અર્થ પૂર્ણ આધ્યાત્મિક સત્ય છે, અને જેટલે અંશે આત્માને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેટલે અંશે તે તે ગુણો તેનામા પ્રસ્ફોટન પામતા જાય છે.

વ્યવહાર પક્ષે તમારી સ્થિતિ ગમે તેવી કફોડી હશે-તમારૂં નશીબ તમને ગમે તેવુ અત્યારે કઠીન અને પ્રતિકુળ વાંકા જણાતા હશે-તમે ગમે તેવા અભણ, અક્કલ વિનાના કે અનાડી હશો-તો પણ તમે

બાળકપણાની અવસ્થામાં જે તત્ત્વ " હું " રૂપે હતું તેજ તત્વ અત્યારે પણ તમારામાં " હું " રૂપે વિરાજે છે. અને ભાવિમાં તમે વિપુલ ધનવાન, જ્ઞાનવાન, શકિતમાન અને ઇશત્વ સંપન્ન થશો તો પણ એજ " હું " ત્યાંનું ત્યાં રહેશે તે દિવ્ય સ્ફુલીંગનો પ્રકાશ કદીજ ઓલાવાનો નથી

આ જમાનાની મોટી જનસંખ્યામાં " હું " પણાની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ બહુજ મંદ વર્તે છે અલબત તેઓ પોતે છે એમ તેઓ કબુલ કરે છે, અને તેઓ ખાય છે, ઉંઘે છે, જીવે છે, વ્યવહાર ચલાવે છે, એ આદિ રૂપે તેમને પોતાપણાનું ભાન પણ અનુભવાય છે પરંતુ એ ભાન એક પશુ કોટીના જીવાત્માઓના ભાન કરતાં બહુ ઉંચી કોટીનું ગણાય નહિ આત્મા સામર્થ્ય અને પ્રભાવનું એક મહાન કેન્દ્ર છે એ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે હજી સમાજ જાગૃત થયો નથી. એ ભાન ઉદય થતાંની સાથેજ માણસ બદલાઇ જાય છે અને તેનામાં અપૂર્વ વર્ચસ્ પ્રતીત થવા માંડે છે. કેટલાક ઉપયોગ રહિતપણે આ પ્રકારના ભાવનાવાળી સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિક અંશે આવેલા છે સામાન્ય જનવર્ગની મર્યાદાઓ ઉલ્લંઘી કોઇ નવી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ તેમને જણાય છે. આવા મનુષ્યો વિશ્વમાં શુભ અથવા અશુભ પ્રકારની મહાન સત્તા ચલાવી શકે છે જે મનુષ્યોને થોડે ઘણે અંશે પણ પોતાનું સ્વત્વ હાથ લાગે છે તેઓ આસપાસના વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસારી શકે છે. અને દુનિઆને પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ચલાવી શકે છે આમ થાય છે એ કેટલેક અંશે કમનસીબ ભરેલું છે. પરંતુ " હું " પણાના ભાનમાં પ્રવેશવા સાથે જે પ્રકારનું જ્ઞાન જોઇએ તે જ્ઞાનની ખામી હોય ત્યાં એમજ બને છે.

" હું " નો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છનાર પોતે એક સામર્થ્ય અને પ્રભાવનું કેન્દ્ર છે એમ કબુલ કરવું જોઇએ. અને તે પ્રકારે અનુભવવું જોઇએ. આ તેનો પ્રથમ પાઠ છે. આ અર્થમાં અને આ સમજણ સહિત " હું " શબ્દને તમારા મન ઉપર

બાળકપણાની અવસ્થામાં જે તત્વ "હુ" રૂપે હતું તેજ તત્વ અત્યારે પણ તમારામાં "હું" રૂપે વિરાજે છે. અને ભાવિમાં તમે વિપુલ ધનવાન, જ્ઞાનવાન, શક્તિમાન અને ઇશત્વ સપન્ન થશો તો પણ એજ "હું" ત્યાંનું ત્યા રહેશે તે દિવ્ય સ્ફુલીંગનો પ્રકાશ કદીજ ઓલાવાનો નથી

આ જમાનાની મોટી જનસંખ્યામાં "હું" પણાની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ બહુજ મંદ વર્તે છે અલબત તેઓ પોતે છે એમ તેઓ કબુલ કરે છે, અને તેઓ ખાય છે, ઉગે છે, જીવે છે, વ્યવહાર ચલાવે છે, એ આદિ રૂપે તેમને પોતાપણાનુ ભાન પણ અનુભવાય છે પરતુ એ ભાન એક પશુ કોટીના જીવાત્માઓના ભાન કરતાં બહુ ઉંચી કોટીનું ગણાય નહિ આત્મા સામર્થ્ય અને પ્રભાવનુ એક મહાન કેન્દ્ર છે એ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે હજી સમાજ જાગૃત થયો નથી. એ ભાન ઉદય થતાંની સાથેજ માણસ બદલાઇ જાય છે અને તેનામા અપૂર્વ વર્ચસ્ પ્રતીત થવા માડે છે. કેટલાક ઉપયોગ રહિતપણે આ પ્રકારના ભાવનાવાળી સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિક અંશે આવેલા છે સામાન્ય જનવર્ગની મર્યાદાઓ ઉલ્લઘી કોઇ નવી સૃષ્ટિમા પ્રવેશ્યા હોય એમ તેમને જણાય છે. આવા મનુષ્યો વિશ્વમાં શુભ અથવા અશુભ પ્રકારની મહાન સત્તા ચલાવી શકે છે જે મનુષ્યોને થોડે ઘણે અંશે પણ પોતાનું સ્વત્વ હાથ લગે છે તેઓ આસપાસના વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસારી શકે છે. અને દુનિઆને પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. આમ થાય છે એ કેટલેક અંશે કમનસીબ ભરેલું છે. પરંતુ "હું" પણાના ભાનમા પ્રવેશવા સાથે જે પ્રકારનુ જ્ઞાન જોઇએ તે જ્ઞાનની ખામી હોય ત્યાં એમજ બને છે.

"હું" નો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છનાર પોતે એક સામર્થ્ય અને પ્રભાવનું કેન્દ્ર છે એમ કબુલ કરવું જોઇએ. અને તે પ્રકારે અનુભવવું જોઇએ. આ તેનો પ્રથમ પાઠ છે. આ અર્થમાં અને આ સમજણુ સહિત "હુ" શબ્દને તમારામન ઉપર

સ્વતંત્ર છે એવા પ્રકારનો નિશ્ચયથતો થાય છે. ઘણા મનુષ્યોને આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર એક ચમકારાની માફક તુર્તજ થાય છે અને ઘણાને દીર્ઘ અભ્યાસના અંતે થાય છે તે અભ્યાસ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવો યોગ્ય છે; લુગડાની જોડને જેમ તમારાથી તમે અત્યંત ભિન્ન અને એક ઢાંકણરૂપ માનો છો તેમ શરીર એ તમારા વાસ્તવ "હું" નું ઢાકણ અથવા હથીઆર છે એમ ચિંતવો; શરીરથી તમે છુટા પડો તોપણ તમારૂં "હું" કાયમજ રહેવાનું એમ કલ્પના વડે જોવાનો અભ્યાસ રાખો શરીરથી જાણે છુટા પડી ગયા છો અને એક વસ્ત્રના ઢગલાની જેમ છેટે પડયું છે એમ મનોમયરીતે જુવો અને તે વખતે શરીર એ તમારૂં ખોખું અથવા કોશ હતો અને હાલ તમે એ ફેંકી દીધું છે એમ કલ્પો શરીર તમારા અધિપત્ય તળે તમારા યંત્રરૂપે છે અને તમે તેને ગમે તેવું બનાવવા અને તમારા અનુકૂળ આવેષ્ટનરૂપે વાપરવા મુખત્યાર છો એમ જુવો. દેહ અનેક છુટા અને પરિવર્તનશીલ પરમાણુઓનો સંઘાત છે. અને તે તમારા સંકલ્પ–બળ વડે અથવા તમારા "હું" ની આજ્ઞા વડે એકત્રરૂપે ઉભો છે એમ જુવો. ટુંકમાં તમે થોડા વખત માટે આ દેહને ધારણ કર્યો છે અને તમારી સગવડ સચવાય તેટલા માટે એક ધર્મશાળાની માફક વાપરો છો એમ અનુભવો.

અભ્યાસ સિદ્ધ થયા પછી દેહ સંબંધી ભાવના નડતી બંધ થઇ જશે અને "હું" નો વાસ્તવ આત્મસ્વરૂપ સાથે અભેદ બન્યા પછી દેહ એ "હું" છું એવી વૃતિ વિલય પામી જશે તેમ થયે "મારૂં શરીર" એ વાકય તમે નવાજ અર્થ સાથે બોલી શકશો અત્યારે જેમ તમે મારૂ "પુસ્તક" "મારૂં વસ્ત્ર" આદિ વાકયો બોલતી વખતે જેમ પુસ્તક કે વસ્ત્રમાં પોતાપણાનો આરોપ કરતા નથી તેમ ઉપરોકત અનુભવ થયા પછી દેહ સંબંધે પણ પોતાપણાનો આરોપ થતો બંધ પડવાનો, તેમ છતાં દેહ એ આપણાં વાસ્તવ સ્વરૂપથી પર હોવાના કારણથી, તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી આજકાલ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના નામે દેહદમન અને શરીરની પા-

શકવા યોગ્ય નથી છતાં જ્યારે બુદ્ધિથી જ, અને તે પણ પરોક્ષ રીતે, આત્માના અમરત્વની સાબીતી આપવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે તો તે નીચે પ્રમાણે છે.—

શાંત ચિત્તે એક નિરૂપદ્રવ સ્થાનમા બેસો અને કલ્પના કરો કે, જાણે તમે મરી ગયા છો. અર્થાત્ જાણે તમારૂ કોઇ રૂપે અસ્તિત્વ જ નથી એવું માનસિક ચિત્ર રચવા પ્રયત્ન કરો. આ વાચતી વખતે તમને એવું ચિત્ર રચવું એ બહુ સરળ અને ધારો તે વખતે એમ કરી શકાય, એવું માનો છો, પરંતુ ખરી રીતે એવી કલ્પના તમારાથી બની શકે જ નહિ, તમે તમારા "હુ" આગળ જ્યારે એવી દરખાસ્ત કરો છો ત્યારે તેનો અમલ કરવાનો તે ચોખ્ખાં ના પાડે છે શા માટે ? કેમકે આત્યંતિક વિનાશ એ તેના સહજ સ્વરૂપથી વિરોધી છે એવી સત્ય વિરોધી કલ્પના કરવી એ તમારાથી બની શકે તેમ નથીજ. તમે આગળ વાચવું પડતું મુકી અત્યારેજ તમને મરેલા ચિતવવાનો અત્યારેજ પ્રયોગ કરી જુઓ તમે એ પ્રમાણે કરો છો એમ અમે ક્ષણભર માનીએ છીએ. મરવાની કલ્પના કરતાં તમે પ્રથમ મનોમય રીતે શું જુઓ છો? જાણે કે તમારો દેહ નિર્જીવ બની છેટે ઢગલાની માફક નિશ્ચેષ્ટ પડયો છે, અને તમે તેના ભણી જોયા કરો છો. હવે તમે જોઇ શકશો કે, કલ્પનામાં પણ તમે પોતે મુવેલા નથી—મરી જવાની કલ્પના પણ કરી, શકતા નથી. માત્ર તમારા શરીરને તમે મુવેલું જુઓ છો. કલ્પનાને ગમે તે રીતે મરડી જુવો, પરંતુ તમે પોતે એ કલ્પનાના દ્રષ્ટા પદેજ રહેવાના; ગમે તેવી કલ્પનામા તમારૂં " હુ " તો જીવંત રહેવાજ આગ્રહ કરે છે કેમકે અમરત્વ એ તેનો સહજ સ્વભાવ છે. મનુષ્ય સત્યની વિરોધી કલ્પના કદી કરી શકતો નથી. જે કાંઇ કલ્પનામાં આવી શકે છે તે સત્યના પાયા ઉપર સ્થિર છે. જે બનવા યોગ્ય નથી. તે કલ્પનામાં પણ નથી હોઇ શકતું, નિદ્રામાં અથવા ગાઢ તંદ્રા ઉપજાવનારી દવાના પ્રયોગ વડે.

ખરૂં છે કે, અત્યારે તો આપણે શરીરના ઉપર થતી અસરોવડે અસરવાળા છીએ, તેમ છતાં આત્મા પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપે દેહથી અતિરિકત છે,—તેના ઉપર વાયુ, અગ્નિ, જળ આદિની અસર થતી નથી,—વિશ્વનો કોઇ પદાર્થ તેને લેશપણ સ્વરૂપહાનિ કરી શકતો નથી,—એવા પ્રકારનો આંતરિક અનુભવ જ્ઞાનવિકાસમા (unfoldment of consciousness) પ્રબળ સહાય આપે છે. આપણે દેહ નહી પણ આત્મા છીએ એ અનુભવ આપણા જીવનમાં મહદ્ પરિવર્તન કરી શકે છે. આત્મા અમર, અજેય અને કશાવડે હાની નહિ પામવા યોગ્ય છે એવા ભાનમા જ્યારે મનુષ્ય પ્રવેશે છે ત્યારે જે શકિતનો અનુભવ કરે છે તેનું વર્ણન વાણીની મર્યાદામાં આવી શકે તેમ નથી. કેમકે એવો અનુભવ મેળવવા પ્રત્યે હજી આ યુગના મનુષ્યો જાગ્રત થયા નથી તે અનુભવ થયા પછી ભય એક જીર્ણ વસ્ત્રની માફક સરી પડે છે, અને જાણે નવો જન્મ થયો હોય એવો અનુભવ થાય છે પ્રાણી પદાર્થોવડે હાની પામવાના ખ્યાલથી મુક્ત થવાય છે, અને જે કાંઇ હાની થાય છે, તે મારા શરીરનેજ થાય છે, અને તે પણ, પોતાના અમરત્વના ભાનથી નવા બળમાં પ્રવેશેલા આત્માના પ્રબળ સંકલ્પવડે નિવારી શકાય છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

આ પ્રકારનું ભાન મેળવવા પ્રત્યેક સ્વરૂપ જીજ્ઞાસુએ યત્નવાન થવું જોઇએ પ્રગતિ બહુ ધીરી જણાય તો નિરાશ થવાનું નથી એક પગલું આગળ વધ્યા પછી વળી તે ગુમાવી દેવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ આશાહીન બનવાની જરૂર નથી. સ્વરૂપ પ્રવેશમાં પ્રયાણનો ઇતિહાસ એવા વ્યતિકરોથી ભરેલોજ હોય છે. મહાજનોના સંબંધે પણ એવા અનેક કરૂણરસ પ્રધાન પ્રસંગો બનેલા આપણે સાંભળીએ છીએ, આથી આશાભગ્ન, કર્તવ્યભીરૂ નહી બનતા આગળ વધવા પ્રયત્ન નિરંતર કરવો એજ મનુષ્યનુ ખરૂ પરાક્રમ છે. વિજય વહેલો મોડો મળવાનો જ એમા શંકા જેવું નથી. શાંતિ.

સ્થૂલભદ્ર—કૃપાનાથ ! હું પણ દીર્ઘકાળથી એ જ ચિંતનમાં છું; પરન્તુ મારા હૃદયનું જે દિશામાં ખેંચાણ છે, ત્યાં નિરસવામાં એક મોટી ખટક નડ્યા કરે છે. તે ખટકને હૃદયમાંથી ખેંચી કાઢવા મથતાં, તે હાથમાંથી લપસી જાય છે;—કોઇ નિશ્ચય ઉપર આવી શકાતું નથી.

સંભૂતિ—તાત ! તારા વિશુદ્ધ હૃદયમાં એક પણ આત્મપ્રતિબંધક ભાવ હોય, એવી શંકા રાખીશ નહીં. તારૂં આત્મનિદાન હું બહુ સંભાળપૂર્વક કરતો આવ્યો છું. તારા જીગરમાં હવે કાંટાવાળા વૃક્ષ ઉગતાં ઘણા સમયથી બંધ પડયાં છે; ત્યાં કલ્પવૃક્ષોનું રમણીય ઉપવન જ વિરાજે છે. છતાં હૃદયમાં કોઇ ખટક અનુભવાતી હોય તો તેમાં કોઇ મહાભાગ્ય આત્માનો અપૂર્વ હિતનો સંકેત જ સંભવે છે. સ્વાર્પણમય હૃદયની ખટક એ ખટક નથી, પણ કોઇ ભવ્ય જીવના અપૂર્વ અદૃષ્ટ વિશેષના અકંપનો પ્રતિધ્વનિ છે. તાત ! તને શું ખુંચે છે ?

સ્થૂલ—પ્રભો ! આપ ધારો છો તેટલો હું સ્વાર્થહીન નથી; અને મને જે કાંઇ ખુંચે છે, તે પણ એ સ્વાર્થનો કાંટો જ. જ્યાં દીલનું ખેંચાણ થાય, ત્યાં શું સ્વાર્થની દુર્ગંધ ન સંભવે?

સંભૂતિ—ભદ્ર ! સ્વાર્થ અને પરાર્થની પ્રાકૃત વ્યાખ્યાઓ તારા આત્માની આ ભૂમિકાએ હવે બદલાઇ જવા યોગ્ય છે. એ જુની ચીજો હવે ફેંકી દે. ચિત્તના જે અંશમાંથી પરાર્થ જન્મે છે, તે જ અંશમાંથી સ્વાર્થ પણ જન્મે છે;—ઉભય એક જ ઘરનાં છે.

સ્થૂલ—કોઇ દિવસ નહીં સાંભળેલી વાણી આજે આપના મુખમાંથી સ્રવે છે. આજે હમેશ કરતાં કાંઇ વિપરીત જ કહેતા હો, એમ મને ભાસે છે. શું સ્વાર્થ અને પરાર્થ, ચિત્તના

ર્માસ વિતાવવા સારૂં દીલ આકર્ષાય છે. એ જુના કાળની સૌ-
ર્દર્ય લિપ્સા તો હવે ક્ષય પામી છે, પરંતુ એક કાળે મને ઇન્દ્રિ
યજન્ય આનંદ આપનાર અને વિષયસુખની પરિસિમા અનુભ-
વાવનાર તે અજ્ઞાત બાળાને તેના પ્રેમનો બદલો આપવા હું ઉ-
ત્સુક છું. હું ત્યાં યાચવા નથી જતો, પરંતુ અર્પવા જ જાઉં
છું, તે સત્ય છે. તથાપિ તે અર્પણ, પૂર્વની સ્થૂલ પ્રીતિના ઉતર
રૂપ હોવાથી, ત્યાં પણ સ્વાર્થની બદબો મને જણાય છે. જગત્
કોશા જેવી સ્ત્રીઓથી ભરેલું છે; તે સર્વના ઉપર અનુગ્રહ
કરવા માટે આ દીલ આકર્ષાતું નથી અને માત્ર કોશા ઉપર
જ ખેંચાય છે, તે શું મારી સ્વાર્પણમયતાની અલ્પ મર્યાદાને
નથી સૂચવતું ?

સંભૂતિ—ભદ્ર ! વિર્યવાન્ આત્માઓ જે સ્થાનમાં એક
વખત પરાજય પામે છે, વિષયના કીચડમાં ગરકી જાય છે, તે
જ સ્થાનમાં વિજય મેળવવાની આકાંક્ષાવાળા હોય છે. અને
જ્યાંસુધી યાચવાની દરેક અભિલાષાનો પરાભવ કરવા જેટલું
પરાક્રમ મેળવી યાચનાના બારેમાં ભારે ખેંચાણના સ્થળ ઉપર
પણ અર્પવા તત્પર ન થાય, ત્યાં સુધી તે આત્મા નિર્બળ અને
સત્વહીન ગણાવા યોગ્ય છે કોશાને ત્યાં ચાતુર્માસ કરવાના
તારા દીલના ખેંચાણને 'સ્વાર્થ'નીસંજ્ઞા ઘટતી નથી. યાચવાના
ઉત્કૃષ્ટ ખેંચાણવાળા સ્થળ ઉપર અર્પવાની કસોટીએ ચઢવાને
તત્પર થએલા તારા આત્માનો એ તનમનાટ છે. તારા જેવાએ
હવે કશો ડર રાખવો યોગ્ય નથી યાચવાની તારી પાત્રતા એ
હવે જુનો ઇતિહાસ થઇ ગયો છે.

સ્થૂલ—પણ મુનિને વેશ્યાના ગૃહમાં ચાતુર્માસ ઘટે ?

કદી હોતો નથી. એક સ્થિતિમાંથી અન્ય સ્થિતિમાં ગતિ કરવાનો નિયમ ક્રમિક (evolutionary) હોય છે. કશું એકાએક અને આચકાથી બનતું નથી. કદિ બને તો તે ક્ષણિક અને અસ્થાયી હોય છે. ત્યજેલા વિષયની શક્તિ, અનુકૂળ નિમિત્તના પ્રસંગે સહસ્ત્ર-ગુણા અધિક બળથી સતાવે છે; અને છેવટે આત્માને મૂળ સ્થિતિમાં ધસડી જાય છે. કોઇ પણ વિષય પ્રત્યેની અનાસક્તિ તેની અતિતૃપ્તિમાંથી ઉદ્ભવતી નથી; તૃપ્તિ માત્ર તે તે વિષ-યને પોષણ જ આપે છે. ભદ્ર ! તું શૃંગારમાં ઉછરેલો છે, શૃંગારનો તું એક કાળે કીડો હતો; અને એક જ ક્ષણમાં તું શૃંગારમાંથી વિરાગમાં પ્રવેશ્યો હતો. આ આંચકો કુદરત કેમ સાંખી શકે ? કુદરતની સરણી ઉપર ધીમા ચાલવાથી જ બચાય છે; ઉતાવળા ચાલતાં લપસી જવાય છે; અને કુદકો મારતાં પગ ભાગી જાય છે. તેં પગ ભાગી બેસવા જેવું જ સાહસ કર્યું હતું. પણ તારો પુરૂષાર્થ અને પૂર્વકર્મ અપ-વાદરૂપ હતાં, એટલે તું બચી ગયો છે. તારા સ્થાને બીજો સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો, તે પૂર્વના વિષયના વમળમાં પાછો ક્યારનોએ તણાયો હોત. પરંતુ તું ગમે તેટલો પુરૂષાર્થ અને સવીર્ય છે, તોપણ કુદરત છેવટે નાનામાં નાનો પણ બદલો લીધા વિના તને છોડશે નહીં. જ્યાં સુધી તું કોશાનાં દર્શન નહીં કરે, તારા પૂર્વના વિલાસસ્થળો ઉપર દૃષ્ટિ નહીં ફેરવે, ત્યાં સુધી તારો આત્મા જંપશે નહીં; કેમકે હજી એ સંસ્કા-રોને તું ઠેક જ ભુંસીને નથી આવ્યો. વિરાગ ઉત્પન્ન થયા પછી ત્યાં અલ્પકાળ રહીને—પ્રબળ નિમિત્તોની કસોટીએ ચડીને અને તે પૂર્વ સંસ્કારોને ભુંસીને, જો આવ્યો હોત તો, આ

જનક અને કૃષ્ણ કોઇ વિરલા જ હોય છે, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિહારીઓના સંખ્યાબંધ ટોળાઓ મળી આવે તેમ છે. કદાપિ તેવા મુનિઓ પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે, પરંતુ તેમના અજ્ઞાન બંધુઓને તેઓનું ચારિત્ર ઓછો જ લાભ આપી શકે તેમ છે. જગત તેમના ચારિત્રને જોવા માટે જંગલમાં જતું નથી. અને કદાપિ તેઓ જગતમાં આવે તો, જગતના જેવા બની જવાનો તેમને ભય રહે છે. એટલે જગત ઉપરનો તેમનો ઉપકાર માત્ર પરોક્ષ અને અલ્પ છે. પરંતુ જેઓ જગતની મધ્યમાં ઉભા રહી, જગતના જેવા ન બનતાં તેમની પાસેથી કશું ન યાચતાં, પોતાની પાસે હોય તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સામગ્રી અર્પી દે છે, તે જ જગતનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધી શકે છે. જેણે સ્વાર્પણમયતાના મહાન્ યજ્ઞમાં પોતાની વાસનાઓ હોમી દીધી છે, જગત તેમને જે દાધ આપી શકે તેમ છે તેને જોઇ જેઓ માત્ર હસે જ છે, તેઓ જ જગતના ખેંચાણના મધ્યબિન્દુમાં વસવા યોગ્ય છે. સંસારના વમળનું ચોપાસથી ખેંચતું ખેંચાણ જેમની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ધક્કો મારી શકે તેમ નથી, કાજળની કોટડીમાં રહેવા છતાં જેમની શ્વેતતાને ડાઘ લાગી શકે તેમ નથી, તેઓ જ જગતના આવકારને પાત્ર થાય છે. તાત ! તારૂં અસાધારણ હૃદયબળ તેં ઉઠાવેલા કાર્યને સમાપ્તિએ પહોંચાડે તેવું છે. નિઃશંકથા અને પૂર્વના સ્નેહીઓને ત્વરાથી ભેટ !

સ્થૂલ—પ્રભો ! કોઇ નવિન જ પ્રકાશ મારા આત્મામાં આજે રેડાય છે. આપનાં વચનામૃતની હજી તૃપ્તિ થતી નથી. હજી વધારે કૃપા વરસાવો.

ગણિકાના આવાસમાં મહાત્માનો નિવાસ.

કોશા અને સ્થૂલભદ્રનો સંવાદ.

(સ્થળઃ—કોશાની ચિત્રશાળા)

સ્થૂલભદ્રઃ—કોશા ! આજના પ્રભાતથી તમારાં અંતર્ પ્રકંપ સને શંકાશીલ અવસ્થાવાળું જણાય છે. તમારૂં મુખ ફીકું, ચિન્તાગ્રસ્ત અને સવિકાર ભાસે છે. મને આહાર આપતી વખતે પણ તમારા શરીરનો યોગ પરવશ અને મનોબળ વહી ગયેલું જણાતું હતું. તમારા પગનો અંગુઠો ચલાયમાન હતો, ચક્ષુ ઢળેલા અને પુનઃ પુનઃ મારા ભણી ગુપ્ત દૃષ્ટિ ફેંકતા હતાં યોગબળની ક્ષતિ થવાથી એક પણ ક્રિયા આજે તમારાથી ઉપયોગપૂર્વક થતી નથી. કોશા ! આજે તમારો યોગ પ્રકૃતિના કયા પ્રદેશમાં લુબ્ધ બન્યો છે ? કઇ કર્મપ્રકૃતિના ઉદયપ્રવાહમાં આજે આમ નિર્બળપણે વહો છો. ?

કોશાઃ—ગત અનંતકાલના સંસ્કારબળથી આજે મારો યોગ, પ્રભો ! અત્યંત અવનત પરિણામને આધિન છે. આજે હું અનેક કર્મપ્રકૃતિના સંયુક્ત પરાક્રમથી પરાજીત બની વિકાર—ઉદયના પ્રચંડ—અવિરત પૂરમાં તણાઉં છું. બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ, ઉદયના પ્રવાહ સામે તરવાને આવશ્યક શક્તિ આવિર્ભૂત થઇ શકતી નથી. ઘણા કાળથી પરાભવ અવસ્થાને ભોગવતી કર્મપ્રકૃતિઓ જાણે વૈર લેવાના હેતુથી એકત્ર બનીને આવી હોય તેમ મને નાના પ્રકારે કષ્ટ આપી પોતાનો વિજય મારે મોઢે કબુલ કરાવતી હોય તેમ જણાય છે. મારા પરિણામ આજે અત્યંત અસ્તવ્યસ્ત દશામાં છે, આપનો ઉપદેશ પ્રભાવ

ઉદિત પ્રકૃતિપર વિજય મેળવવાનું ગુપ્ત રહસ્ય છે. ઉદય ભાવને પામેલી પ્રકૃતિમાં રંજન ભાવનું સેવન તે મૃત એવા વિકાર દેહમાં અમૃત સીંચી તેને સજીવન કરવા તુલ્ય છે. કોશા હું તમને જે વસ્તુરહસ્ય ઘણા કાલથી સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં જે તમારી બુદ્ધિમાં પ્રવેશી શકતું નહોતું, તે રહસ્ય આ કાળે તમને, શાન્તિથી વિચારતાં મૂર્તિમાન થવા યોગ્ય છે. આ સ્થળ, આ કાળ, આ યોગ, અને આ સવિકાર સ્થિતિનો અનુભવ તમને એક અદ્ભૂત મર્મજ્ઞાન આપવા માટે જ આવ્યો છે, એમ જાણી તે પ્રસંગમાંથી શ્રેયભૂત વસ્તુને ગ્રહી લેશો તો ઘણા કષ્ટવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જ્ઞાન તમને અલ્પ કાળમાં અનાયાસે થશે. વિકારના પ્રબળ દળને કેમ હઠાવવું તેની યુક્તિનું શોધન વિકારના ઉદયકાળે જ થવા યોગ્ય છે.

કોશા:—પ્રભો! મને એમ ભાસે છે કે, જે પ્રકૃતિનો ઉદય થાય તેને અનુરૂપ વસ્તુનો ભોગ આપવાથી તે પ્રકૃતિ શાંત થવા યોગ્ય છે પૂર્વે ઘણીવાર મેં અનુભવ્યું છે કે રસેન્દ્રિયને અનુકૂળ ભોજનની ઇચ્છા પ્રગટ થયે તેને ઉપશમાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે અધિકાધિક પ્રજ્વલિત થાય છે અને જ્યાં સુધી તે ઇન્દ્રિયને અનુરૂપ સામગ્રી પૂરી પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના ઉદયનો અગ્નિ ઓલવાતો નથી અત્યારની મારી સવિકાર સ્થિતિ મારા મુખેથી આ શબ્દો બોલાવતી હોય અથવા વસ્તુતઃ તે ઉપાય સત્ય હોય, તે તો આપ જાણો; પરંતુ મને તો આ યુક્તિ અધિક સરલ અને સ્પષ્ટ જણાય છે અને પૂર્વના સંસ્કારની નિવૃત્તિ મેં કહેલા ઉપાય સિવાય થવી મને તો અશક્ય ભાસે છે. આપની સાથેના પૂર્વકાળના વિલાસ ચિત્રો આજે પુનઃ મારા સ્મૃતિપ્રદેશમાં મૂર્તિમંત થયા છે અને

છે. ઉભયના વેદનમાં માત્ર પ્રકારફેર છે. હું તમને ઉપદેશ આપું છું તેનો આશય પરિણામને આપ્યા પહેલાં ઉદયબળ વિલય થઇ જવા યોગ્ય છે તેવો નથી, કિન્તુ તે ઉદય આત્મબળથી જ અંકનપણે વેદી લેવો એ છે. કોશા! તમને ઉદયભૂત થયેલી કર્મપ્રકૃતિ પણ જાણીઓ જે પ્રકારે તે વેદે છે તે રસ્તે વેદવી એવો મારો ઉપદેશ છે.

કોશાઃ—પરંતુ ઉદયસંમુખ થયેલી પ્રકૃતિ પોતાનું ફળ આપ્યા વિના રહે જ કેમ, તે હજી મને બુદ્ધમાં ઉતરતું નથી.

સ્થૂલભદ્રઃ—ઉદયસન્મુખ થયેલ પ્રકૃતિનો અને આત્માનો સંબંધ તો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક જ છે. ઉદયમાન કર્મ કાંઇ આપણને બળાત્કારે ભોગ્ય વસ્તુમાં અથવા અન્ય વિકારવિશેષ રૂપ કાર્યમાં જોડતું નથી; તે તો માત્ર તે તે પ્રકારે વિકારભૂત થવામાં માત્ર નિમિત્ત રૂપ જ છે. નિમિત્ત ફક્ત સરલતા કરી આપે છે, પણ જોડાવું અથવા ન જોડાવું તે તો આત્માની સ્વતંત્ર વાત છે. જો તેટલી સ્વતંત્રતા ન હોય તો આત્માને મોક્ષમાં જવાનો અવકાશ સંભવતો જ નથી.

કોશાઃ—ચંદ્ર ઉદય થતાં જેમ સમુદ્રને ઉછળવું જ જોઇએ તેમ કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય થતાં આત્માને તે પ્રકૃતિને અનુરૂપ ભોગ્ય વસ્તુમાં જોડાવું જ જોઇએ એમ હું માનું છું.

સ્થૂલભદ્રઃ—તે ઉદાહરણમાં પ્રસ્તુત વિષયને કશું સાદૃશ્ય નથી. જડ સૃષ્ટિના ઉદાહરણને ચૈતન્ય સૃષ્ટિના પ્રદેશમાં ઘટાવવું ઉપયુક્ત પણ નથી. ચક્રવાક અને ચક્રવાકીનો સંયોગ કરવામાં જેમ સૂર્ય નિમિત્ત છે, પરંતુ સૂર્ય કાંઇ તેમને બળાત્કારે તેમાં જોડતો નથી, તેમ ઉદયમાન કર્મ પણ તેને અનુરૂપ ભોગ્ય વસ્તુમાં બળાત્કારથી જોડતા નથી; પરંતુ તે તે વસ્તુમાં જોડાવા

ઉપયોગ સામર્થ્ય અજોય હોય છે, અને હૃદયનું બળ તેમના પર ફાવી શકતું નથી. એક વખત હૃદયબળનો પરાભવ થયે પુનઃ તે તેટલા બળથી હુમલો કરી શકતું નથી. સામાન્ય જીવો મહાત્માના પદને ઇચ્છવા છતાં, તે પદની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક ઉપયોગબળ તેઓ પ્રકટાવી શકતા નથી અને તેટલા જ માટે તેઓ તેમની હાલની સ્થિતિથી એક પગલું પણ આગળ વધી શકતા નથી. તેઓને સહજ પણ નિમિત્તનો ઉદય થતાં તુરત જ તેમાં રંગાઇ જઇ પોતાના ઉપર કર્મબળનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે, હસવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં હસે છે, રડવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં રડે છે, વેદોદય થતાં તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને જુગુપ્સિત પદાર્થનું દર્શન થતાં ગ્લાનીવશ થાય છે; ટુંકામાં જેવું જેવું નિમિત્ત મળે તેવા તેવા કાર્યમાં તુરત જ પ્રવૃત્તિ કરે છે પરન્તુ જ્ઞાની જીવો નિમિત્તથી તદ્દન સ્વતંત્ર રહે છે. નિમિત્તની સત્તાને તેઓ સ્વીકારતા નથી તેઓ જાણે છે કે જડ કરતાં ચૈતન્યની સત્તા અનંતગુણી અધિક બલવાન છે. કેશા ! તમારા હાલના વિકાર-ઉદયને તટસ્થપણે સાક્ષીભાવે જોયા કરો અને તેમાં રંગાયા વિના થોડો કાળ ધૈર્યપૂર્વક વિતાવો.

કેશાઃ—પ્રભો ! આપના આ ઉપદેશથી મારા અંતરમાં કોઇ અદ્ભુત રહસ્યનો ઉદય થયો છે અને તે સાથે સદ્ગુરૂના સાન્નિધ્યનો મહિમા પણ આજે મને અનુભવગોચર થયો છે. આપ મૂર્તિમાન ઉપદેશ છો—ચારિત્ર્ય છો—પ્રભુત્વ છો મારા આપને અનંત વંદન છે. કર્મની સત્તા ઉપર વિજય મેળવવાના રહસ્યનું આજે મને સ્હેજે પ્રદાન કરવાના બદલામાં હું રંક કાંઇ પણ આપવા અસમર્થ છું. પ્રભો ! તેમ છતાં મારા હર્ષના સમુદ્રમાંથી નેત્રદ્વારા સરી આવતી આ મોતીની માળા સ્વીકારો.

રહેત છે. બત્રીસ સ્ત્રીઓ મ્હારી આજ્ઞાને વશ રહી મ્હારા ચિત્તની પ્રસન્નતા જાળવવા સતત પ્રયત્ન કરી રહી છે. લક્ષ્મી સંબંધી કોઇ પણ વિતર્કને તો આ જીવનભરમાં અવકાશ જ નથી. જે વેદના ગઇ કાલથી આ મર્મમાં ઉપજી આવી છે ત્હેને, માજી ! ત્હમે સ્પર્શી શકો તેમ નથી. તેટલી ઉંચાઇએ ચ્હડી મ્હારા હૃદયનું દર્શન કરવા ત્હમારામાં શક્તિ નથી. ક્ષમા કરજો અવિનય થતો હોય તો, માતા, ! પરન્તુ જે નિમિત્તથી અન્યના હૃદયમાં હર્ષનો ઉન્મેષ થવો જોઇએ તે જ નિમિત્તે મ્હારા હૃદયમાં સખ્ત ફટકો મારી મ્હારી ખરી સ્થિતિ પ્રત્યે મ્હારી આંખો ઉઘાડી દીધી છે. વળી એ વેદના અધિક માર્મિક તો એથી બની છે કે, આપને ત્હેના ખરા સ્વરૂપથી પરિચિત કરતાં આપનું મમતાળુ હૈયું દુખિત થશે, અને માતાના પ્રેમાળ હૃદયને એવો ક્રૂર આઘાત આપવો એ મારા પક્ષે ઘણું નિષ્ઠુર છે. મ્હારી વેદના સમજ્યા પછી, અને હવે શું કરવા માટે હું તત્પર થતો જાઉં છું તે જાણ્યા પછી, આપને શું શું થશે તે વિચાર મ્હારા હૃદયમાં તીવ્ર કંટકની જેમ ખુંચે છે. માજી ! મ્હને વચન આપો કે આપ સરખાં હિતચિંતક કાંઇ પણ વિક્ષોભ વિના મ્હારા દર્દની કથા સાંભળશો, અને તે સાથે મ્હને એક ગુમાવી દેવાની હદ સુધી આપના હૃદયને તૈયાર રાખશો.

ભદ્રા:—આ હૈયું ફાટી જતું નથી, એટલીજ ખામી છે. બેટા ! ત્હારા દુઃખનો એક અંશ પણ ન્યુન થાય તે માટે હું હજારો વાર દેહ ધારણ કરી ત્હેને હોમી દેવા તૈયાર છું મ્હારા પ્રેમના—આશાના આશ્રયસ્થાન ! ત્હારી વેદના ગમે તે પ્રકારની હશે તો પણ હું ત્હેમાં ભાગ લઇશ, અને ત્હારી ઇચ્છાનુ-

પણ લાંબા સમયથી દીલ એયેનીને વશ હતું, અને જરા સ્હમજતા શિખ્યો ત્યારથી જ કાંઇક 'અધુરૂં અધુરૂં' ભાસતુ હતુ. લગ્ને મ્હને બત્રીશ 'પુતળીઓ' આપી, પણ ત્હેમાં એકેમાં આ હૃદયનો વિરામ નહોતો. જ્હાં અંતરનો સ્નેહ નહિ ત્હાં હૃદય કેમ વિરમે ? આપે તો મ્હને સુખી કરવા માટે સુદરમાં સુંદર અને ખીશોર જેવી રમણીય સુંદરીઓ મ્હને સોંપી હતી, પરંતુ 'સૌંદર્ય' અને 'સ્નેહ' એ જૂદી જ ભાવનાઓ છે, એની આપને તેમજ મ્હને ખબર નહોતી. સૌંદર્ય એ ઇન્દ્રિયલિપ્સાને તૃપ્તિ આપી શકે છે. પણ હૃદયનો સ્નેહ ઢોળાવામાં એ એક જ હેતુ નથી. ટુંકામાં એ બત્રીશમાંથી એકમાં હું સ્નેહ અને શાન્તિ મેળવી શક્યો નહિ. પરન્તુ ત્હેમાં તેઓનો દોષ નહોતો. બિચારી અબળાઓ તો મ્હને સુખી કરવા તલસ્યા જ કરતા હતી, અને શું ઊપાયે આ હૃદય રિઝે ત્હેનો જ અભ્યાસ અહોનિશ કરતી હતી. પણ બાજી ! શું કહું ? મ્હારી દૃષ્ટિ એ સૌંદર્યમાં માત્ર રક્ત, માંસ અને ચર્મનું જ દર્શન કરતી હતી. એ બત્રીશેમાં મ્હારી ઇન્દ્રિયોને ખેંચવાનું બળ હતું, પણ આ હૃદયને પોતામાં ભેળવી લે એવી શક્તિ એકકેમાં નહોતી. છતાં ત્હાંયે પણ અધુરી શાન્તિ અને અધુરો આરામ અનુભવાતો હતો કેમકે ત્યાં સુધી આ જીગર ઉપર એકકે સખ્ત ફટકો લાગ્યો નહોતો, અને કાળ સરળપણે ત્હેનું કાર્ય કર્યે જતો હતો. આજથી બે વર્ષ ઊપર એક 'ધકકો' અનુભવ્યો હતો, અને તે પ્રસંગે મ્હારી દૃષ્ટિને કાંઇક વિશાળ અને સત્યગ્રાહી બનાવી હતી. મ્હને તે વખતે સ્હમજાયુ કે હૃદય ઉપર જે ધક્કા લાગે છે તે કાંઇક ને કાંઇક આવરણ ખસેડી આત્માને અંદરના ઉંડા ભાગમાં દોરી જાય છે.

ભદ્રા:—પણ, બેટા! પદ્મા તો પછી સાજી થઈ ત્હારી સેવામાં પુનઃ હાજર થઈ શકી હતી; અને તેથી ત્હારો શોક દૂર થવો જોઈતો હતો. માંદગીના પ્રપંચો તો દુનિયામાં સૌ સ્થાને સાધારણ છે; ત્હેમાં ત્હને આટલું બધું દુઃખ ઉપજી આવ્યું એ જોઈ ત્હારા હૃદયની કોમળતા માટે મ્હને બહુ લાગી આવે છે.

શાલિભદ્ર:—તે પુનઃ મ્હને ભેટી શકી એ જ વ્યતિકર આ હૃદયને ધક્કો આપી પુરાં ઢાંકણ ખોલવામાં મ્હોટામાં મ્હોટું નિમિત્ત હતું. પદ્માએ મ્હને કહ્યું. "નાથ! ત્હમે મ્હને મ્હારી અનારોગ્ય સ્થિતિમાં દૂર કરી સાસુજી પાસે મોકલી દીધી એ ઠીક કર્યું. કેમકે માંદગી એ અર્ધ મૃત્યુની અવસ્થા છે, અને મૃત્યુ જેમ દુઃખના હેતુરૂપ છે તેમ માંદગી પણ કાંઈક તેથી ન્યૂન અંશે નિર્વેદના હેતુરૂપ છે. હું મંદભાગીપણે આપને થોડો કાળ એવો નિર્વેદ ઉપજાવી દુઃખી કર્યા અને મ્હારા શરીરના ઉષ્ણ સ્પર્શથી આપના સુકુમાર હસ્તને તાપ ઉપજાવ્યો તેથી મ્હને બહુ લાગી આવ્યું છે. હું તો તે કાળે બેભાન જેવી હતી. મ્હને તો આપનો હસ્તસ્પર્શ મનોજ્ઞ લાગતો, પણ આપને એ કાળના મ્હારા ઉષ્ણ અને શુષ્ક સ્પર્શથી કષ્ટ ઉપજ્યું હશે એ વિચાર હવે મ્હને બહુ ખુંચે છે. પ્રભુ! આ અપરાધ ઉપર ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોશો." ત્હેની આવી વાણીથી મ્હને મ્હારા સ્વાર્થીપણા માટે બહુ લાગી આવ્યું; આ પામર હૃદય કાંઈક સ્થૂલતાની હદ ઓળંગી સૂક્ષ્મતાના પ્રદેશમાં આવ્યું. મ્હને વિચાર થયો કે "અરેરે! જે બાળા મ્હને આવા સાચા જીગરથી ચાહે છે ત્હેના બદલામાં હું કશું જ ન કરી શક્યો? હું તો ત્હેની સુંદર આકૃતિ, ઉગતી વય અને તાજા ગાલોનો જ શોખીન હતો." માજી, મ્હને તે કાળે મહજ એટલું ભાન હતું. રૂપ પુરતો અને સૌ-

કાળે શ્રેણીક આગળ જ ! મ્હને તે વખતે મ્હારૂં પુણ્ય બહુ અધુરૂં અને શ્રેણીકનું પુણ્ય મહદ્ ભાસ્યું. માજી, પુણ્યની મ્હારી જુની વ્યાખ્યા તે કાળે છુટી ગઇ ! ત્હમને જેમાં મ્હારા પુણ્યનો પ્રકર્ષ ભાસ્યો ત્હેમાં મ્હને તે કાળે મહાન દુઃખનો હેતુ ભાસ્યો. જે કાંઇ પોતાના સુખાનુભવનું નિમિત્ત છે તે જ પુણ્ય હોવા યોગ્ય છે. આપને તે પ્રસંગ ગમે તેટલો સુખરૂપ ભાસ્યો હોય, પણ મ્હને તો તે બહુ દુઃખનો હેતુ હતો; કેમકે મ્હારૂં સુખનું અભિમાન તે વખતે છેકજ ગળી ગયું. આપે તે વખતે મ્હને કહ્યું કેઃ "બેટા ! આ આપણા માલીક છે. આપણે ત્હેમનાં બાળક અને આશ્રિત છીએ." એ શબ્દોથી મ્હારા હૃદયમાં સખ્ત ફટકો લાગ્યો ! અને મ્હારૂં પુણ્ય સોસાઇ ગયેલું લાગ્યું. બીજાઓ જે માને તે કાંઇ પુણ્યોદયનું ખરૂં ધોરણ નથી, પણ ભોક્તા જે માને તે જ સાચું ધોરણ છે. જે અન્યની નજરમાં 'પુણ્ય' રૂપ ભાસે છે તે ભોક્તાને ઘણીવાર 'પાપ'ના ઉદયરૂપ ભાસે છે જે નિમિત્ત વડે હૃદય સુખની લાગણી અનુભવે—પછી ભલે તે અન્યની નજરમાં ગમે તેમ જણાતું હોય—તે પુણ્યોદય છે. તેથી ઉલટું જે નિમિત્ત વડે હૃદય દુઃખાનુભવ કરે છે, તે અન્યની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું ઉત્તમ ભાસતું હોય તો પણ અનુભવ કરનારે તો 'પાપ'ના જ ઉદયને સૂચતો હોય છે.

ભદ્રાઃ—ત્હારા આ અનુભવમાંથી મ્હને પણ બહુબહુ શિખવાનું મળે છે. વ્હાલા ! સ્વપ્ને પણ નહિ ધાર્યું હતું કે સુખ અને આરામના ખોળામાં કાળ નિર્ગમતો મ્હારો તનુજ આવા આવા અવસ્થાંતરો પામતો હશે. હું તો ત્હને માત્ર મોજશોખની મૂર્ત્તિ જ માનતી હતી !

કાળે શ્રેણીક આગળ જ ! મ્હને તે વખતે મ્હારૂં પુણ્ય બહુ અધુરૂં અને શ્રેણીકનું પુણ્ય અહદ ભાસ્યું. માજી, પુણ્યની મ્હારી જુની વ્યાખ્યા તે કાળે છુટી ગઇ ! ત્હમને જેમાં મ્હારા પુણ્યનો પ્રકર્ષ ભાસ્યો ત્હેમાં મ્હને તે કાળે મ્હાન દુઃખનો હેતુ ભાસ્યો. જે કાંઇ પોતાના સુખાનુભવનું નિમિત્ત છે તે જ પુણ્ય હોવા યોગ્ય છે. આપને તે પ્રસંગ ગમે તેટલો સુખરૂપ ભાસ્યો હોય, પણ મ્હને તો તે બહુ દુઃખનો હેતુ હતો; કેમકે મ્હારૂં સુખનું અભિમાન તે વખતે છેકજ ગળી ગયું. આપે તે વખતે મ્હને કહ્યું કેઃ "બેટા ! આ આપણા માલીક છે. આપણે ત્હેમનાં બાળક અને આશ્રિત છીએ." એ શબ્દોથી મ્હારા હૃદયમાં સખ્ત ફટકો લાગ્યો ! અને મ્હારૂં પુણ્ય સોસાઇ ગયેલું લાગ્યું. બીજાઓ જે માને તે કાંઇ પુણ્યોદયનું ખરૂં ધોરણ નથી, પણ ભોક્તા જે માને તે જ સાચું ધોરણ છે. જે અન્યની નજરમાં 'પુણ્ય' રૂપ ભાસે છે તે ભોક્તાને ઘણીવાર 'પાપ'ના ઉદયરૂપ ભાસે છે જે નિમિત્ત વડે હૃદય સુખની લાગણી અનુભવે—પછી ભલે તે અન્યની નજરમાં ગમે તેમ જણાતું હોય—તે પુણ્યોદય છે. તેથી ઉલટું જે નિમિત્ત વડે હૃદય દુઃખાનુભવ કરે છે, તે અન્યની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું ઉત્તમ ભાસતું હોય તો પણ અનુભવ કરનારે તો 'પાપ'ના જ ઉદયને વેદતો હોય છે.

ભદ્રાઃ—ત્હારા આ અનુભવમાંથી મ્હને પણ બહુ બહુ શિખવાનું મળે છે. વ્હાલા ! સ્વપ્ને પણ નહિ ધાર્યું હતું કે સુખ અને આરામના ખોળામાં કાળ નિર્ગમતો મ્હારો તનુજ આવા આવા અવસ્થાંતરો પામતો હશે. હું તો ત્હને માત્ર મોજશોખની મૂર્ત્તિ જ માનતી હતી !

કરી તે ઘા તાજો જ રાખવો, અને તે દર્દના જોસથી આત્મા-
ને આગળ ને આગળ વધારવો. એ ધક્કાઓનો હેતુ માત્ર
દુ:ખ દેવાનો નથી, સત્યનું અને સંસારનું સાચું સ્વરૂ-
પ સમજાવવાનો પણ હોય છે. પામર મનુષ્યોને ગમે તેવા
સખ્ત ધક્કાથી પણ કશી અસર થતી નથી, ત્યારે સુજ્ઞ મનુષ્યો
એક સ્ફુરણમાંથી પણ અલૌકિક ફળ સિદ્ધ કરી શકે છે,—એક
સહજ માત્ર નિમિત પણ હેમના હૃદયચક્ષુઓ ઉઘાડી શકે છે.
હું બાલક હતો ત્યારે આપે જ કહેલી તે સંબધની એક વાત
મ્હને અત્યારે સ્મરણમાં આવે છે;–પૂર્વે એક બીમાર રાજાને
માટે હેની અનેક સ્ત્રીઓ ભેગી મળી ચંદન ઘસતી હતી, તે
વખતે હેમના હાથના કંકણોના એકત્ર થયેલા ધ્વનિએ રાજાના
કર્ણમાં અરૂચિકર ભાવ ઉપજાવ્યો. પટ્ટરાણીએ સર્વ રાણીઓને
એક હાથમાં માત્ર એકેક જ કંકણ રાખી બાકીનાં દૂર કરવા
કહ્યું. તેઓએ તેમ કર્યું એટલે તુર્ત જ તે કંટાળાભર્યો ધ્વનિ
બંધ થયો. આટલા સહજ નિમિત્તે રાજાને તે કંટાળો બંધ
થવાના હેતુઓનો વિચાર કરવા પ્રેરણા કરી. આખરે તેણે અ-
નુભવ્યું કે એકત્વ એ જ શાન્તિ છે. તુરત જ તેણે તે એકત્વ
સિદ્ધ કરવા ભણી પોતાનું વીર્ય સ્ફુરાવ્યું, અને એ દિવ્ય સ્ફુ
રણામાંથી પોતાનું પરમ કલ્યાણ સિદ્ધ કર્યું. હું પામરને તો
એવા અનેક પ્રસંગો આવ્યા હશે, પણ તેમાંથી કશી પણ ફળ
સિદ્ધિ કરવાને બદલે આજ દિવસ સુધી ઉંડો ને ઉંડો પુદ્ગ-
લ કર્મમાં ડુબતો જતો હતો. માજી ! મનુષ્ય જ્યારે ન્હાના ધક્કા-
ઓમાંથી કશું તારણ કહાડતો નથી ત્યારે હેને મ્હોટા ધક્કા
એક પછી એક આવતા જાય છે. પણ લોલુપી આત્મા તે
ધક્કાને દુ:ખના ઉદયરૂપે જોઇ હેના નિરમવાની રાહ જોઇ

આમ આવી રહ્યા કરે છે. હેમની દ્રષ્ટિ ભાવીના ધુમ્મસને ભેદી અંતિમ અવસ્થાનો અનુભવ તત્ક્ષણ લઇ શકે છે. અને તે સર્વનો સાર નીચોવી કર્તવ્યના ખરા માર્ગે વળે છે

ભદ્રા:—પણ તાત ! પુણ્ય, પુણ્યને ખેંચી લાવે છે. દ્રવ્યનો હને ટોટો નથી ઇચ્છા હોય તેટલું દ્રવ્ય દાનાદિક શુભકાર્યમાં યોજ ! શુભ ક્ષેત્રોમાં વવાય તેટલું વાવ ! ભવેભવ પુણ્યનો જ ઉપભોગ બની રહે તેવી યોજના કરવાનું હને જોઈએ જોઈએ તેવી અનુકૂળતા છે.

શાલિભદ્ર:—પણ માજી ! એવી જ ફેર ફૂટમાં રહું તો પછી ભોગનો સમય ક્યારે રહે ? ખુટી રહેવાની ‘બીક’ એ જ મ્હોટામાં મ્હોટી પંચાત છે. વળી ભોગની લાલસાથી થયેલો પુણ્યસંચય પુણ્યને હલકી પંક્તિનું કરી નાખે છે. ભવોભવ ભોગ માટે જ જન્મવું અને મરવું એ સ્વર્ગ મેળવવા માટે ઝંપાપાત ખાવા જેવું છે માજી ! ભોગમાં કશી મીઠાશ જ હવે ભાસતી નથી,—મુદ્દલ શાન્તિ મળતી નથી. હવે તો આ આત્મા ‘પુણ્ય’ અને ‘પાપ’ બન્નેની પોટલીને એકત્ર કરી હેમાં આગ લગાડવા તત્પર થયો છે. મ્હારા હિસાબે તો મ્હારૂં પુણ્ય–પાપ સુકાઈ જ ગયું છે, છતાં અવશેષ રહેલા સુકા છોલાને આપના દેખતાં હું ભસ્મીભૂત કરીશ તે વિના હવે આરામ નથી. ઉભયમાં મ્હને એક સરખો કંટાળો છે જેમાં અનંત નિમિત્તોથી હાનિ–વૃદ્ધિ થયા જ કરે હેની ચીવટ રાખવી પાલવે તેમ નથી. મ્હારા પુણ્યમાં જેને રસ ભાસતો હોય હેને એ વ્હેંચી દેજો; મ્હને તો હેમાં કશી જ ‘મઝા’ રહી નથી.

ભદ્રા:—તાત ! આ કંટાળો એ કાંઈ વિરાગ નથી; કંઈ

અધઃપાત કયહાં અટકશે તે હું કલ્પી શકતો નથી. અત્યારે જે ભોગલાલસાની નિવૃત્તિ હું અનુભવું છું તે મંગળ પ્રસંગ ભાવીમાં મળશે કે નહિ તે શું કહી શકાશે ? વળી **વર્ત્તમાનમાંથી જે મનુષ્ય સાર નીચોવી શકતો નથી તે ભાવીમાંથી શું નીચોવી શકવાનો હતો?** ભાવીમાં કરીશ—અથવા પ્રસંગ આવ્યે ત્યાગી શકીશ, એ પ્રકારનો 'વાયદો' જ મનુષ્યોને ડુબાવે છે, અને જ્યારે તે એમ માનતો હોય છે ત્યારે તે વધારે ને વધારે બળહીન બનતો જતો હોય છે. માજી ! ભોગની તૃપ્તિ કદી બની શકી છે ? આત્મા એ લાલસાથી કોઇ કોઇ અપૂર્વ ક્ષણે જ નિવૃત્ત થઇ શકે છે, અને એનો લાભ તુરત જ જો તે નથી લેતો તો તે સુવર્ણની તક ગુમાવી દે છે; એટલું જ નહિ પણ તે સાથે તેવી તકોનું પુનઃ આવવું દુર્ઘટ કરી મુકે છે.

ભદ્રાઃ—પણ તાત ! મ્હને જે સૌથી મ્હોટો ડર છે તે ત્હારા સુંદર દેહના અદર્શનનો નથી, પણ ત્હારા પુનઃ પતનનો છે. ભોગલાલસાનો ત્યાગ આત્મા **એક જ ક્ષણમાં** સાધી શકતો નથી. તેણે બહુ ધૈર્યથી પોતાના રાગદ્વેષનું શોધન કરી પછી ઘટતો માર્ગ લેવા જોઇએ.

શાલિભદ્ર—પતન એ પણ વિજય છે. કોઇ શુભ પ્રવૃત્તિમાં અડધેથી હારી પાછા હઠવું એ, મનુષ્યો ધારે છે તેમ હાર નથી, પણ આખી જીતને બદલે અડધી જીત છે. **હારના ભયથી પ્રવૃત્તિ જ ન કરવી એ આખી હાર છે.** અને આખી હાર કરતાં અડધી જીત અને અડધીહાર એ શું ખોટી છે ? એક રૂપીયો કમાવા માટે પ્રવૃત્તિ કરનાર કદી અડધો રૂપીયો ગરવા છેટે એક પાઇ પણ મેળવીને આવે તો તે, બીલકુલ ન કમાનાર કરતાં હજારગણું ઉત્તમ છે; કેમકે તે ૧૯

શા માટે જોઇએ ? આ દેહના પરમાણુઓની આપને સુંદર ભાસતી ઘટના આદિ તેમજ અંતમાં નથી—માત્ર મધ્યમાં જ છે. આજે નહિ તો અમુક કાળ પછી એ ઘટના વિખરાવાનું નિર્માણ તો અવશ્ય છે જ.

ભદ્રાઃ—બેટા ! એ તો અનંતકાળની જુની ટેવનું બળ. જ્ઞાન કરતાં લાગણીનું સામર્થ્ય સ્ત્રીઓમાં જરા વધારે હોય છે. પણ તાત ! હજી એક વાત કહેવાની બાકી રહે છે, અને તે સૌથી અધિક અગત્યની છે.

શાલિભદ્રઃ—કહો માજી !

ભદ્રાઃ—એ જ કે, 'પ્રભુના રાજ્ય'માં પગ મુકતાં પહેલાં તે પગ ત્હાં સ્થિર રહી શકે તેવી તૈયારી આ 'મર્ત્ય રાજ્ય'માંથી કરીને જ જવાની જરૂર છે. આત્મા જ્યહારે ભોગના શરીરમાં પણ પોતાના યોગ સાચવવા સમર્થ થાય છે ત્યહારે જ તે ખરો યોગી બની શકે છે. એકાદ માસ ગૃહસ્થાવાસમાં રહો અને આ ચળકાટ જો સુવર્ણનો જ હશે તો તે તેટલા કાળની કસોટી પછી પણ કાયમ જ રહેશે; પણ જો માત્ર ઢોળ જ હશે તો તે તેટલા કાળના ઘસારામાં ખવાઇ જશે. અને ઢોળ પાછળ છુપાયેલી કાટવાળી ધાતુ ખુલ્લી થશે. બેટા, ઘણા પ્રસંગે એવું બને છે કે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી અને ન કરવાનું કરી બેસે છે. આખરે કાંઇ નહિ તો પણ જગતને એક ભ્રષ્ટતાનું દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડી તેમને શ્રદ્ધાહીન બનાવે છે અને પોતે પણ બને છે. મ્હારા આ અનુભવમાં વિશ્વાસ આણો અને એકાદ માસ અહીં સ્થિતિ કરો. વળી, મનુષ્યસ્વભાવ આંચકાને સહી શકતો નથી. જ્યહારે કોઇ કાર્ય આવેગવશ અને તાત્કાલિક થાય છે ત્યહારે તે આંચકાનું બળ

સમ્યક્‌દ્રષ્ટિ નૃપતિ અને અનાથયોગીનો સંવાદ.

નૃપતિ—મહાનુભાવ ! વંદન કરૂં છું.

અનાથયોગી—ધર્મ લાભ, રાજન ? આજે આ તરફ આકર્ષાયા તે જોઈ આનંદ થયો. ભોગની વિપુલ સામગ્રીમાં રહેતા છતાં પણ અમારા જેવા અકિંચન મનુષ્યો તરફ આપનું હૃદય ખેંચાય તે હર્ષનો વિષય છે, વારૂ ! અત્રે આપના આગમનમાં કાંઈ ખાસ હેતુ તો નથી ને ?

નૃપતિ—તેવું કશુંજ નથી મહારાજ. પરન્તુ, આપના આ પરિવેષમાં આ હૃદયનો કાંઈક પક્ષપાત છે અને તેથી મારા હૃદયનું સ્વાભાવિક રીતેજ ત્યાં ઢોળાવું થાય છે. વળી, તે ખેંચાણમાં વિશેષ વૃધ્ધિ તો એથી થઇ કે આપની મુખાકૃતી પ્રભાવયુક્ત અને ગતકાળના પુણ્યોપભોગથી અંકિત છે. આવા સુકુમાર અંગે ધારણ કરેલો આ ત્યાગ સૂચક વેષ કયા દીલને દ્રવી ભૂત ન કરે ? પુણ્યના ઉદયની સામગ્રી સાથે બાહ્યાંતર ત્યાગનો મનુષ્ય હૃદયમાં જ્યારે સંયોગ થાય છે, ત્યારે વિશ્વ તે તરફ બમણા આદર અને આશ્ચર્યથી જુએ છે. મહારાજ ! આપને કઇ સંજ્ઞાથી જગત્ ઓળખે છે ?

અનાથયોગી—આ દેહ પૂર્વ કાળમાં જે સંજ્ઞાથી ઓળખાતો હતો તેની સ્મૃતિ પણ હવે મને કષ્ટકર થાય છે. જે કાળે હું ભોગનો એક કીડો હતો, તે કાળના નામથી હવે હું ઓળખાવા માગતો નથી. કેમકે તેના ઉચ્ચારણ માત્રથી તે દર્પ ભર્યો જુનો ઇતિહાસ પાછો કલ્પનાએ ચઢી આવી મને સતાવશે ! નરેંદ્ર ! મારા પૂર્વાશ્રમનો ઇતિહાસ બહુ દુઃખમયો છે. પરંતુ તે બધી બીના ભૂતકાળની છે. હવે તો હું નવા જન્મમાં આવ્યો છું.

જણાય એવી વિભવ-સંપત્તિનો તૂટો નહોતો. રાજન્ ! આપ કદી એમ માનતા હશો કે હું એકાએક દ્રવ્યહીન બની ગયો હોઇશ અથવા કોઇ પ્રબળ પ્રેમાવલંબના વિયોગથી હું દુઃખિઓ હઇશ. પણ તેવું કશું જ નથી. મારૂં દુઃખ માર્મિક છે. સંસારના વિકટ અનુભવોથી આ દીલ બહુ ભયાકુળ બન્યું છે. મારૂં દુઃખ-મારૂં અનાથત્વ તમારાથી નિવારી શકાય તેમ નથી. તમે મારાથી અધિક અનાથ અને ભયયુક્ત છો. હજી એ વિકટ પ્રસંગ નથી આવ્યો ત્યાંસુધી તમે મારી હૃદયસ્થિતિ કલ્પી શકો તેમ નથી. પ્રાણીમાત્ર અનાથ-શરણહીન-અને ભયગ્રસ્ત છે. રક્ષણ ક્યાં હશે તેનો માર્ગ મને જડતો નથી. આ બેચેનીથી મારી આંતર વ્યથા અધિકાધિક-પ્રદિપ્ત થાય છે. તમો મને સનાથ બનાવી શકો એવું તમારામાં દૈવત નથી. હુ એજ શોધું છું કે શું હોય તો મનુષ્ય સનાથ થાય ?

નૃપતિ—મહાનુભાવ ! શ્રી મહાવીર પ્રભુની ઉપાસનાના પ્રભાવથી, દ્રવ્યાદિક બાહ્ય સાધનોમાં સનાથત્વ નિહાળવાની આ આત્માની અનંતકાળની બુરી ટેવ તો ઘણા કાળ પહેલા ભૂલાઇ ગઇ છે એને તે ભોગોપભોગની સામગ્રીમાં કશુંજ મહત્વ સમજાય એ હવે પ્રભુના પ્રકાશમાં આવ્યા પછી કદી પણ નહીં બનવા જોગ છે પર પદાર્થ ઉપર આધાર હોવો એજ મોટામાં મોટી પરાધીનતા અને અનાથતા છે, એમ કૃપાળુ પ્રભુએ મને શીખવ્યું છે. આ વિભવરક્ત પરિવેશ ઉપરથી મારી આંતરસ્થિતિનું માપ કાઢવામાં આપ ઠગાઓ છો. પ્રભુના શરણમાં આવ્યા પછી મનુષ્ય જ્યાં જે સ્થિતિમાં હોય ત્યાં તે સ્થિતિમાં તેને પરમ શાંતિ અને સમાધિજ વર્તે છે. બાહ્ય વેશ તેના આંતર સ્વરૂપને લેશ પણ હાની કરી શકતો નથી. અલ્પમાં હું

કોઈ મર્યાદા અને અવધિ સહિત છે, તે પ્રભુનું હોય શકે જ નહીં તે અમૃત સર્વ સ્થાનમાં, યોગીની ગુહામાં કે ભોગીની રંગભૂમિમાં એક સરખું વર્ષી રહ્યું છે. મનુષ્ય પોતાના હૃદયનું પાત્ર સવળું રાખે તો તે અમીધારા યોગીની કફની કે ભોગીના રત્નજડિત અલંકારોને ભેદી ત્યાં રેડાય છે. મહાનુભાવ ! આપનો યોગ સૂચક બાહ્ય વેશ અને મારા રત્નના અલંકારો એ એક જ પુદ્ગલના વિકારો છે. જે વૃક્ષ આપના શિરે છાંયા કરી રહ્યું છે તેનાં, અને મારા શિરે રહેલા આ મૂલ્યવાન આતપત્રમાં કશો જ તફાવત નથી. બાળકોની દ્રષ્ટિ જ એવા ભેદ જોતી ફરે છે. સહુ એક જ પ્રકારની પુદ્ગલ પરમાણુઓની રચના વિશેષ છે. પ્રભુએ પ્રકટાવેલા મારા આંતર પ્રદિપને એ જડ સૃષ્ટિ હવે હોલવી નાંખી શકે તેમ નથી. પ્રભુની કૃપા ચોક્કસ બાહ્ય લીંગમાં જ ઢોળાય છે, એવું અભિમાન એ પ્રભુની તરફ પીઠ રાખવા જેવું છે. વળી આપ જે સમજ્યાના અભિમાનનું મારામાં આરોપણ કરો છો તે પણ આપ મહાનુભાવની ભૂલ છે. અભિમાનની જે વ્યાખ્યા બાળકો બાંધે છે તે હવે આપે વિસરી જવી જોઇએ. જ્યાં યોગ્ય છે ત્યાં પોતાની ખરી સ્થિતિ છુપાવવી તેજ ખોટામાં મોટી પ્રવંચના છે. "હું સમજું છું" એમ માનવું એ જો અભિમાન છે તો પછી "હું સમજ્યા પછી છુપાવું છું" એમ માનવું તે શું બેવડું અભિમાન નથી ? અને જ્યારે મનુષ્ય પોતાનું ક્ષુદ્ર જીવત્વ છોડી પ્રભુના શરણ તળે આવે છે, ત્યારે તેની મસ્તી છુપાવી શકાય તેવી તેની આનંદલહરી નિર્બળ હોતી નથી. જે અભિમાનનું અવલંબન પદાર્થમાં, પુદ્ગલમાં છે તે અભિમાન ત્યજવા યોગ્ય છે, કેમકે તે ખોટું અને ક્ષણિક

રહ્યા છે, એવી શાસ્ત્રોની હ્રદયભેદી ગર્જના અને સંસારથી કંટાળી ગયેલા મનુષ્યોનો પુકાર એ શું વાસ્તવિક નથી ? હું મારો પોતાનો અનુભવ આપને કહું છું, તે સાંભળી જરૂર આપને પ્રતીતિ થશે કે મારું દર્દ કાલ્પનિક નહીં પણ ખરું છે.

નૃપતિ—કહો મહારાજ !

અનાથ—મારી બાળવયમાં મને આંખની દુઃસહ વેદના થઇ આવી હતી. અને તેને લીધે આખા દેહે ઉગ્ર દાહ થવા લાગ્યો હતો. મારી આંખોમાં અને રૂવે રૂવે જાણે તીક્ષ્ણ તીર ભોંકતા હોય તેવું પ્રબળ કષ્ટ થવા લાગ્યું–શરીરનો પ્રત્યેક રોમ નિશ્ચેષ્ટ બની ગયો. સહુએ મારા જીવનની આશા છોડી દીધી હતી. રાજન ! તે કાળે મારા માતા–પીતા–બંધુ–ભગિની–સ્ત્રી અને સ્વજનો માત્ર અશ્રુપાત સિવાય મારા દર્દમાં ભાગ લઇ શક્યા નહીં. મેં તેમને કરૂણ સ્વરે આજીજી કરી કે તમે મારા હો તો આરૂં કષ્ટ ઓછું કરો. પરંતુ તે કાળે મને પહેલી જ વાર સમજાયું કે દુનિયા દુઃખમાં ભાગ લઇ શકતી નથી. જેમ જેમ હું તેમને કહેવા લાગ્યો કે મારું દુઃખ હવે મને અસહ્ય જણાય છે તેમ તેમ તેઓ વિશેષ આક્રંદ કરવા લાગ્યા છતાં મારી વેદનાનો એક અંશ પણ તેમનાથી ઓછો થઇ શક્યો નહીં. મારા બધા બંધુઓમાં હું સૌથી અધિક પ્રિય લેખાતો હતો, અને ત્યાં સુધી મેં સંસારની માત્ર શ્વેત બાજુજ જોઇ હતી. મને શ્રદ્ધા હતી. કે મારા સ્વજનો વડે હું સનાથ છું, છતાં મારા દર્દની સ્થિતિમાં મને જણાયું કે સ્વાર્થી જગત્ દુઃખમાં ભાગ લઇ શકતું નથી. આ નિશ્ચયે મને તે ક્ષણથી જ અનાથ બનાવ્યો આજ પર્યંત હું અનાથ જ રહ્યો છું, મારા સ્વજનોને હું પોતાના

એનાથી રીસાઇ નીકળવું તે સંસારમુક્તિ નથી. જગત અધમ છે, જીવ છે, સ્વાર્થી છે, એવા સંકુચિત ખ્યાલથી પ્રેરાઇ તેનો પરિહાર કરવાથી તે ઉલટો આખા જગતનો દુશ્મન બને છે. કેમકે જ્યાં જેવી ભાવના રખાય ત્યાંથી તેવો પ્રતિધ્વનિ ઉઠે એ સ્વાભાવિક જ છે. જગતને એવા હલકા ઉપનામોનો હાર આરોપનારને જગત કદી માફ કરતું નથી. આગળ વધવા માટે મનુષ્યે ઉદાર બનવું જોઇએ દોષ જ્યાં સ્પષ્ટપણે હોય ત્યાં તેણે ગુણને જ જોવા જોઇએ. અને વિશ્વમાં કોઇ કોઇ સ્થળ-કાળમાં જણાતી વક્રતા-જડતા પ્રત્યે તેણે ઔદાર્ય દાખવવું જો એ મહારાજ ! આપના સ્વજનો આપના પ્રત્યે જે ઔદાર્ય બતાવી શક્યા. અને ચિત્તની જે વિકસિત ભાવનામાંથી આંસુ આપી શક્યા તેમાંનું અંશ તેમના પ્રત્યે કશું જ કરી શક્યા નથી. આંસુ સ્રવતાં પહેલાં હૃદયને કેટલી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે ? છતાં આપને તેની કશી જ કિંમત નથી, એજ આપનું મોટામાં મોટું અનાથત્વ છે. માફ કરજો મહારાજ ! આપના અંતઃકરણમાં આ વાતથી આઘાત તો થશે, પરંતુ નવા સત્યને દાખલ કરવા માટે જુના વ્હેમને મારી હાંકી કાઢયા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

અનાથ—નહીં રાજર્ષી ! મારૂં હૃદય લેશ પણ આઘાત પામ્યું નથી. અંધારામાંથી અજવાળામાં આવતાં પહેલ વહેલાં ચક્ષુને જરા ઝાંખપ તો લાગે, પણ તે તો ક્ષણિક. જેનું ફળ નિત્યનો પ્રકાશ છે તે મેળવવા માટે ગમે તેટલું સહન કરવા તૈયાર છું

નૃપતિ—મહાનુભાવ ! કર્મનો મહા નિયમ-જ્યારે ફળ

આપે છે. આપની બધી ભૂલોમાં માત્ર અજ્ઞાન જ હેતુરૂપ હતું. સદ્‌ભાગ્યે અભિમાનને સ્થાન નહોતું, નહીંતર આ પ્રશ્નને અ-વકાશ જ ન હોત.

અનાથ—પણ દેવ! જે વડે જ્ઞાનીઓ દુઃખના બંધનથી દૂર રહી શકે છે, તે ક્રમ દર્શાવવાની કૃપા કરશો. મારું ધૈર્ય હવે રહેતું નથી.

નૃપતિ—હવે હું એ જલદીથી કહીશ પણ જે કાંઈ અ-ત્યંત સરલ છે તે મૂલ્ય રહિત છે એમ માનવાની ભૂલ ન કરો તે માટે આપના હૃદયને હું તૈયાર કરું છું.

અનાથ—નહીં. હવે હું સમજ્યો છું કે પ્રભુનો માર્ગ સીધો અને સરલ છે. જ્યાં સરલતા નથી ત્યાં પ્રભુના પગ નથી.

નૃપતિ—ખરું છે, મહાનુભાવ! જેને જે બહુ પ્રયત્નવડે સમજાય છે તે તેટલે અંશે તેના માટે ન્યુન સત્ય છે. આત્મામાં જે સીધું પ્રવેશી શકે છે તેજ તેના માટે પરમ સત્ય છે. હવે કહેવાનું છે તે અલ્પમાં ત્વરાથી કહું છું. સુખ અને દુઃખ એ ઉભય લાગણીઓ એક પ્રકારની વ્યાકુળતાની સ્થિતિઓ છે. અને તે વ્યાકુળતાનું તારતમ્ય મોહનીય કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રબળ મોહી આત્માને એક તુચ્છ કષ્ટ પણ અત્યંત દુઃસહ જણાય છે. ત્યારે નિર્મોહી આત્માને ગમે તેવું વિકટ કષ્ટ પણ તૃણવત્ જણાય છે. સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તત્ત્વ અને વેદનીય કર્મ એ ઉભય ભિન્ન છે સુખ-દુઃખનું વેદન મો-હનીય કર્મના પ્રમાણાનુસાર ન્યુનાધિક હોય છે, જ્ઞાનીઓ વેદની-કર્મની સત્તા સ્વીકારતા નથી. કેમકે તેઓને ખબર છે કે તેનાથી અસ્પષ્ટતા જગને પોતાનામાં પ્રવેશવા દેવું કે નહીં તે પોતાનો સ્વ-

આપે છે. આપની ભૂલો-ભૂલોમાં માત્ર અજ્ઞાન જ હેતુરૂપ હતું. સદ્ભાગ્યે અભિમાનને સ્થાન નહોતું, નહીંતર આ પ્રશ્નને અવકાશ જ ન હોત.

અનાથ—પણ દેવ ! જે વડે જ્ઞાનીઓ દુઃખના બંધનથી દૂર રહી શકે છે, તે ક્રમ દર્શાવવાની કૃપા કરશો. મારું ધૈર્ય હવે રહેતું નથી.

નૃપતિ—હવે હું એ જલદીથી કહીશ પણ જે કોઈ અત્યંત સરલ છે તે મૂલ્ય રહિત છે એમ માનવાની ભૂલ ન કરો તે માટે આપના હૃદયને હું તૈયાર કરું છું.

અનાથ—નહીં. હવે હું સમજ્યો છું કે પ્રભુનો માર્ગ સીધો અને સરલ છે. જ્યાં સરલતા નથી ત્યાં પ્રભુના પગ નથી.

નૃપતિ—ખરું છે, મહાનુભાવ! જેને જે મહા પ્રયત્નવડે સમજાય છે તે તેટલે અંશે તેના માટે ન્યુન સત્ય છે. આત્મામાં જે સીધું પ્રવેશી શકે છે તેજ તેના માટે પરમ સત્ય છે. હવે કહેવાનું છે તે અલ્પમાં ત્વરાથી કહું છું. સુખ અને દુઃખ એ હૃદય લાગણીઓ એક પ્રકારની વ્યાકુળતાની સ્થિતિઓ છે. અને તે વ્યાકુળતાનું તારતમ્ય મોહનીય કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રબળ મોહી આત્માને એક તુચ્છ કષ્ટ પણ અત્યંત દુઃસહ જણાય છે. ત્યારે નિર્મોહી આત્માને મોટું તેનું વિકટ કષ્ટ પણ તૃણવત્ જણાય છે. સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તત્ત્વ અને વેદનીય કર્મ એ ઉભય ભિન્ન છે. સુખ—દુઃખનું વેદન મોહનીય કર્મના પ્રમાણાનુસાર ન્યુનાધિક હોય છે, જ્ઞાનીઓ વેદનીય કર્મની સત્તા સ્વીકારતા નથી. કેમકે તેઓને ખબર છે કે તેનાથી અપરતા જગતને પોતાનામાં પ્રવેશવા દેવું કે નહીં તે પોતાની સ્વ-

નૃપતિ—પણ મહાનુભાવ, આખર તો આત્માના ધીર અનુભવ માટે જંગલ એજ નિર્માણ છે. આપે સંસારમાં પાછા જવું કે નહિં તે વિચારવાનું કર્ત્તવ્ય આપનું છે. મારો કહેવાનો આશય તો એટલોજ છે કે, ત્યાગના ખરાપણા કે બનાવટીપણાનો આધાર તે જે ભાવનામાંથી જન્મ્યો હોય છે તેના ઉપર હોય છે. અને મનુષ્ય જ્યારે સમજણના પ્રકાશમાં આવે છે ત્યારે તેને જે કાંઇ કરવાનું હોય છે તે માત્ર તેની ભાવનાઓને યોગ્ય બનાવવાનું છે. ખોટી ભાવનામાંથી વિસ્તરેલી કાર્ય પરંપરા જ્યારે તે ભાવનાઓને ફેરવીને યોગ્ય બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે વિશુદ્ધ બને છે. કૃતિના સારા-ખોટાપણાનું ધોરણ તેની પાછળ રહેલી ભાવનામાં છે, અને તે જ્યારે સુધારવામાં આવે છે ત્યારે આખી કાર્ય પરંપરા સ્વયં સુધરી જાય છે. હવે આપની દ્રષ્ટિ જો અહીં બેઠા જ બદલાઇ શકે તેમ હોય તો ક્યાંય પણ જવાની અગત્ય નથી. આત્માના ઔદાર્યને ક્યાં રહીને કેળવી શકો તેમ છો, તે વિચારવાનું કર્ત્તવ્ય, મહાનુભાવ! આપનું પોતાનું છે. હું તો માત્ર પ્રભુની રાહદારી કરનાર જગતનો શિષ્ય છું. આપને આજ્ઞા આપનાર હું કોણ?

અનાથ—નહીં. એમ ન બોલો અત્યારે તો મારા નાવને તોફાની દરીયામાંથી વાળનાર તમેજ છો. આપે પાયેલું અમૃત જ કાળ ક્રમે આ આત્માને શાંતિ આપી શકશે, એવી શ્રદ્ધા છે. રાજર્ષિ! આપનો મારા પ્રત્યે અનંત ઉપકાર છે.

નૃપતિ—આપના હૃદયનું ઔદાર્ય અહીંથી જ શરૂ થયું અનુભવું છું. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરો.

માટીના શરીર અને માટીના આભલામાં પડતા તેના પ્રતિબિંબમાં એ કૈવલ્ય-સ્વરૂપનું નિદાન શોધવું એ વ્યર્થ છે. તેમ છતાં ભરતેશ્વર ચક્રવર્તીના આદર્શભૂવનનું કૈવલ્ય એ છેક જ ગૂઢ નથી. સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર એ બનાવ અત્યંત અર્થપૂર્ણ અને રહસ્યગર્ભ છે અમે આજે હજારો યુગની એ જુની વાત ઉપર એક ઝાંખુ અને નિર્બળ કીરણ ફેંકવાનો યત્ન કરીશું.

મનુષ્યની આવી અશ્રાંત-અસ્ખલિત પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય કંઈ ભાવનાની સિદ્ધિ અર્થે હશે? સુખ આનંદ, તૃપ્તિ, શાંતિ, રસ-પર્યાપ્તિ માટે પણ તે સુખ શામાં છે? આનંદ ક્યાં છે? અ-એ કહીએ છીએ કે મનુષ્ય જે જે સ્થળમાં આનંદ માને છે-જ્યાં ત્યાં તે આનંદના સ્થાનને લેઇને અથવા વસ્તુને લેઇને નથી માનતો. પણ પોતાના પોતાપણાને-જાતને લેઇને માને છે. પુત્રે ઉપર જે નિરવધિ સ્નેહભાવ અનુભવાય છે તેનું નિદાન તે સ્ત્રી-પુત્રાદિના શરીર હોતા નથી પરંતુ તે તે વ્યક્તિ સાધ્ય આપણી પોતાની તૃપ્તિ છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિના વિયોગથી જે કષ્ટ થાય છે તે શોક, તેમની અવિદ્યમાનતામાંથી પ્રગટેલો હોતો નથી, પણ આપણી તૃપ્તિની ભાવનાને પહોંચેલા આઘાતથી થાય છે. જે રસ તેમના તરફથી આપણને મળતો હતો તે સંકોચાઇ જાય છે. જે સુખ તેમના સહવાસમાંથી આવે છે તે તેમના ઉદ્દેશથી નથી; પણ આપણા જ ઉદ્દેશથી છે. તે જ પ્રકારે પદાર્થમાત્રમાં જે રસ અનુભવાય છે, તે આપણી પોતાની તૃપ્તિને માટે છે, તે પદાર્થને અર્થે નહીં આનંદનું સ્થાન આપણે છીએ, તૃપ્તિનું નિદાન પણ "આપણેજ" છીએ. વ્યક્તિ અથવા પદાર્થ નથી. આનંદ, રસ, સુખ, જે કહો તે સર્વનું સ્થાન પોતેજ છીએ. મનુષ્ય જ્યારે જ્યારે તે ભાવનાઓને સિદ્ધ કરવા પાછળ

તે તે અંશે તેના આનંદનું તારતમ્ય છે.

આવું આવિર્ભૂતન મનુષ્ય માત્રને પ્રાપ્ત છે. આત્માનું સ્વ-
રૂપજ આનંદરૂપ—સુખરૂપ છે અને તે અવસ્થામાં પ્રકટતી આ-
નંદનું સામ્ય વિશ્વના કોઈપણ પદાર્થથી પ્રકટતી ભાવનાની સાથે
બની આવે તેમ નથી તે વાણી અને વિવેચનનો વિષય થઈ
શકે તેમ નથી, તેને અનુભવવા માટે મનુષ્યે પોતાના આવિર્-
ભૂતનમાં—હૃદયમંદિરમાં—સ્વરૂપાવાસમાં જવું જોઈએ. તેમ થયા
વિના પૂર્ણ પર્યાપ્તિ કદી બની આવશે નહીં. અરે ચક્રવર્તિ
સરિખા સાર્વભૌમ નૃપતિ જેને કોઈ વસ્તુની ખામી નહોતી
તેને પણ તે ન બની આવી તો ઇતર મનુષ્યોને ક્યાંથી થવાની
હતી? વિવિધ કળાઓ, શાસ્ત્રો કાવ્યો, તત્વજ્ઞાન, પ્રેમાસક્તિ
વિચાર, તર્ક કે વિતર્કથી તે તૃપ્તિ અનુભવવાની નથી. પણ તૃ-
પ્તિના સ્વરૂપને સમજી તેના પ્રતિબિંબને ઝીલવાથી જ થાય
છે. એ તૃપ્તિનું સ્થાન ક્યાં છે? કયા તર્ક વડે, કયા શાસ્ત્ર
વડે, કઈ યુક્તિ વડે, કયા મંત્ર કે સાધન વડે તે લભ્ય
થઈ શકે તે કહેશો? હા. પ્રથમ તો એ જ કે એ બધી
કળાઓ, યુક્તિઓ, અને તર્કોને ભૂલી જાઓ. તે સમયે અ-
કાને શોધવા માટે search ની જરૂર નથી પણ research
—પાછે પગલે અન્વેષણ કરવાની અગત્ય છે—આગળ આગળ દો-
ડવાની નહીં. આપણા પોતાના જ અધિષ્ઠાન ને ઉપાદાનને શોધી
તેનું પ્રતિબિંબ ઝીલવા માટે, હાલ છીએ ત્યાંથી પાછા ફરી પો-
તામાં આવવાની જરૂર છે. કેમકે "આપણે" બહાર નથી પણ
અંદર છીએ, અને સુખ "આપણે"માં જ છે. ત્યારે "આપણું
સુખ," "આપણી તૃપ્તિ" એને શોધવા માટે ચાલો જરા પાછા
ફરીને વળો અંતઃ નિરીક્ષણ કરીએ. દૃષ્ટિને પાછી સંકેલી અં-
તર્મુખ કરીએ. જરા introspection—અંતરાવલોકન ક-
રી આપણે નિહાળીએ.

નટ પોતાની ચેષ્ટાથી પોતે તૃપ્તિ અનુભવતો નથી, તેમ મન પોતે પોતાના રૂપના પરિવર્ત્તનોથી અને અવસ્થાંતરોથી કોઇ તૃપ્તિ અનુભવતું નથી, તે તૃપ્તિ તો મનથી અન્ય એવા તેના જોનારની છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનના રૂપાંતરોનો દ્રષ્ટા તૃપ્તિને અનુભવે છે, તે તૃપ્તિનો પ્રદેશ સંભ્રમથી શરીરાદિમાં સમજાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી. "આપણું સુખ" "આપણી તૃપ્તિ" એમાં આપણી એ જે અંશનું ઉદ્બોધક છે તે ઉપરોક્ત એક પ્રદેશમાં ઠરતો નથી તે જે અ‍ંશમાં ઠરે છે તેજ ખરા "આપણે" છીએ. એ "આપણે" નો અનુભવ કરનાર તેનાથી ઇતર કોઇ નથી. અનુભવ માત્ર ત્યાં આવીને વિરમે છે. તેનો વિષય કરનાર તેની પાર રહેલો કોઇ અન્ય વિષયી નથી, તેને વેદનાર પોતેજ છે. સ્વવડેજ સંવેદ્ય છે. Subjective—Ultimate Subjective, અને સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે. સુખનું, તૃપ્તિનું, આનંદનું, રસનું, પ્રેમનું અંતિમ અધિષ્ઠાન તે છે. જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય, તપ, ભોગ ઉપભોગનું ઉપાદાન તેજ છે. તે સંપૂર્ણ તૃપ્તિના સ્થાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કશું જ પ્રાપ્તવ્ય અવશેષ નથી. સાચું અને ખરેખર "આપણું" તે સ્વરૂપ છે. 'આપણે' શબ્દથી જેનું વ્યંજન થાય છે, જેનું ઉદ્બોધન થાય છે, તે એ અંશ છે. અનંત પર્યાયો, અનંત વિકારો, રાગદ્વેષ, કામ-ક્રોધ-લોભાદિ વાસનાઓ, ભૂત, વર્ત્તમાન અને ભવિષ્ય આદિ કાળના પરિચ્છેદો એ સર્વના અનુભવોને સાંકળનાર, તેને એક સૂત્રમાં અનુસંધાન કરનાર જે રસમય સૂત્ર છે, જે ઋષી મહર્ષીઓની સ્તુતિનો વિષય છે, જો અનંત યુગો અને અનંત રૂપાંતરોમાં થઇને હજી જેવો ને તેવો સમાનજ છે તે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા 'આપણું' શબ્દથી વાચ્ય છે તે 'આપણું' ની પૂ-

રાજેમતી અને રથનેમીનો સંવાદ.

સ્થળ—ગિરનારની એકાંત-શાંત ગુફા.

રાજેમતી—દીયરજી ! ખેદ ન કરતાં તમારા હૃદયમાં જે ક્ષણે ક્ષણે ખટકયા કરે છે તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. જે વાસનાઓને બળાત્કારથી કે લજ્જાથી ઉપશાંત કરવામાં આવે છે તે બળહીન થતી નથી. તેતો આત્માના નિગૂઢ પ્રદેશોમાં ગુપ્તપણે રહીને પોતાના પરાજયનું વેર લેવાની સામગ્રી એકત્ર કરે છે. અને સમય આવ્યે તે ગુપ્તપણે પોષાયેલી વાસના, જ્ઞાનીજનોને પણ શાંતિ લેવા દેતી નથી તેઓ વસ્તીમાં હોય તો ત્યાં તેઓના હૃદયને તપાવ્યા કરે છે, અને જંગલમાં જાય તો ત્યાં એ જવાળા જંગલને પણ ભસ્મીભૂત કરે છે. વાઘ કે વરુની વસ્તીવાળા બીયાબાથી એ વાસના ડરીને આત્માનો પીછો કદી છોડતી નથી. અરે ! કદી પ્રભુ નેમીનાથ સ્વયં તમને પોતાના શરણમાં રાખશે, તોપણ જ્યાંસુધી એ હૃદયનો ભેદ ભાંગ્યો નથી અને એ અવ્યક્ત વાસનાનું રાજ્ય તમારામાં ગુપ્તપણે પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી તમે શાંતિને કદી અનુભવી શકશો નહી.

રથનેમી—સુંદરી ! તમે મારી હૃદય-ચિકિત્સા બરાબર કરી શકયા છો તમારા સૌંદર્યના ઉપભોગની લાલસા હજી મારા મનમાં પ્રજ્વલ્યાજ કરે છે. પરંતુ 'એક કાળે મારા વડીલ બંધુ નેમીનાથના કહેવાયેલા સૌંદર્યનો ઉપભોગ મારાથી કેમ થાય' એ લજ્જાએ જ મારી વાસનાઓને બળાત્કારથી દબાવી રાખી છે. લજ્જાએ અને લોકનિંદાના ભયે અત્યારે તો પરમ મિત્રનું કર્તવ્ય મારી પ્રત્યે બજાવ્યું છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે તેજ મિત્રોએ મને મારા ઉપભોગની સામગ્રીથી વિમુખ રાખ્યો છે, એમ મારૂં હૃદય ઉંડેથી પોકારી રહ્યુ છે

અને કશું ગાંઠ બાંધી રાખી છાનું રાખવાનું મન કરતો નથી.
ત્યારે તે પવિત્ર થાય છે દીયરજી ! તમારાથી તે બની શકે તેવું
હોય તો આજ ક્ષણે તમને ખુંચતો કાંટો ખેંચી લઉં.

રથનેમી—દેવી ! મારૂં જીગર પશ્ચાતાપના અગ્નિથી સળગી
ઉઠયું છે. તે સિવાય હું કશું જાણતો નથી. આપ પ્રભુના દિક્ષિત
છો—મારા માતુશ્રી સમાન છો. મારા અઘટીત અને દુષ્ટ વિચારથી
અત્યારે મેં મારા ઉપર પાપનો ભયંકર પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે.
આ પાપી હૃદય ખુલ્લું મુકાવીને ત્યાં આપ શું જોવાના હતાં ?
ત્યાં માત્ર નર્કનો દુર્ગંધી કીચડજ છે—વિષયની તૃષ્ણા છે દેવી !
તમારા જેવી પવિત્રાત્માને મારા દીલનો પ્રતિહાસ ગ્લાની સિવાય
અન્ય કશુંજ આપી શકે તેમ નથી.

રાજેમતી—એ પશ્ચાતાપ પ્રભુના ઘરનો છે. જ્યાં સુધી તે
દીપક હૃદયમાં બળે છે, ત્યાં સુધી ઉદ્ધારની આશા છે. જ્યારે
દીલ એટલી સખ્તાઇએ આવે છે કે જ્યાં પશ્ચાતાપે નથી કે
પાપાચરણમાં જરાય સંકોચ કે આંચકો નથી, તે આત્મા પ્રાયઃ
ભ્રષ્ટાતાની પરાકાષ્ટા ભણી ત્વરાથી ગતી કરતો હોય છે. તમે
પાપને પાપ માનો છો, અને તેને નીંદનીય તથા અયોગ્ય માનો
છો ત્યારે તમારા આત્માની ઉપરના આવરણ બહુ જાડા હોતા
નથી. જે પાપને પાપ માનીને પશ્ચાતાપ પૂર્વક તેને સેવે છે,
તેની જવાબદારી, જે મનુષ્ય પાપને પ્રેમથી અને અભિમાનથી
સેવે છે, તેની જવાબદારી કરતાં હજાર ગુણી ઓછી છે.

રથનેમી—ત્યારે, દેવી ! મારા ઉદ્ધારનું કાર્ય હું તમારાજ
હાથમાં મુકું છું. મારા વડીલ બંધુ નેમનાથ ભગવાન તો હવે
અરહત છે. એટલે મારા કલ્યાણ કાર્યમાં તેમને મારા ઉપર
પક્ષપાત નજ હોય. પણ તમે તો મારા ઉપર દીયર તરીકેનો

નિંદાનો ભય અને આપની સદ્‌વૃત્તિનો પ્રવાહ મારા ઉપર વ્હેતાં આ ક્ષણે બંધ થાય તો આપના રક્તને પૂજનારો અંશ વિજયવાન્ થયા વિના રહે નહીં.

રાજેમતી–દીયરજી ! એજ નિવેદન હું તમારા મુખથી ઇચ્છતી હતી, જ્યારે એ કાજળથી લીંપાયેલા અંતઃકરણના આગાર ખુલ્લા મુકવામાં આવે છે ત્યારે સૂકાઇને તેના પડ ખરી પડે છે. કોઇ નિકટભવી આત્માઓજ ખુલ્લું રાખવાની વૃત્તિનો અભ્યાસ કરી શકે છે. જે વાસનાઓ ગુપ્તપણે અને જગતથી અપ્રકટપણે બંધ આગારમાં સેવાય છે તેજ દુશ્મનનું કામ કરે છે. ત્યારે જુઓ ! હવે મને ખુલ્લા દીલથી તમારૂં મન કબુલ રાખે તેમ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર દેજો.

રથનેમી–બોલો દેવી ! હું કશું છુપાવીશ નહીં

રાજેમતી–તમને આ સૌંદર્ય ઉપર મોહ છે, કેમ વારૂ ?

રથનેમી–ખરૂં.

રાજે–અને તમારૂં દીલ ત્યાંથી પ્રયત્ન કરવા છતાં ઉખડી શકતું નથી ?

રથ–એમજ.

રાજે–વારૂ, એ સૌંદર્ય શી વસ્તુ છે !

રથ–તે તો તમેજ કહો. સૌંદર્યની બુદ્ધિપુરઃસર આખ્યા બાંધતાં તેમાંથી બધો રસજ ઉડી જવાનો.

રાજે–જે રસમાં, બુદ્ધિ અને વીવેકના પ્રકાશમાં આવવા જતાં ઉડી જવાનો ગુણ છે, અને માત્ર ભ્રાન્તીના અંધકારમાંજ સેવતાં જે આનંદ આપનારો છે, અને તેટલાજ કારણે અંધકારનો સહચારી અનુજ છે, તેને સેવનાર પ્રકાશનો સહચારી નજ બને, એ તમને સ્વાભાવિક નથી જણાતું ?

તે નિશ્ચય અંશનું બળવાનપણું રહ્યું છે. હવે બીજો છે તે આત્માનો વીવેક બુદ્ધિનો અંશ (Rati onal principle,) અને તે ઉચ્ચ અંશ છે. તેનું વલણ સર્વદા આત્માને ઉચ્ચ ગતી ભણી લઇ જવા તરફ છે. તે અંશ આગળ જે કાંઇ રજુ થાય છે, તે વસ્તુ, તે બુધ્ધયંશના તારતમ્યાનુસાર સાચાસ્વરૂપમાંજ રજુ થાય છે.

રથનેમી—પરંતુ પ્રિય દેવી ? બુદ્ધિ અને હૃદયના ધર્મો જૂદાજ છે, તેનું કેમ ? બુદ્ધ-વૃત્તિ જેને માત્ર પુદ્દગલના સમુહરૂપે જોવાને પ્રેરે છે, તેને હૃદય સૌંદર્યનું સ્થાન માની લે છે. બુદ્ધિના પ્રદેશમાં મને તો શુષ્કતા-કઠોરતા અને રસહીનતા જણાય છે, ત્યારે હૃદય જેને ગ્રહે છે તેના અનુભવકાળે આર્દ્રતા, સુકુમારતા અને સુખમયતાનો રસભર્યો પરિચય મળે છે.

રાજેમતી—હૃદય જ્યાંસુધી વીવેક બુદ્ધિને અનુસરતું નથી ત્યાંસુધી આત્મા વિનાશના ક્રમ ઉપર છે. તે ઉભયની જ્યારે મધુર મૈત્રી બંધાય છે, અને વિવેક બુદ્ધિની કોમળ છાંયા નીચે હૃદય નિયંત્રિત મર્યાદામાં વિહરે છે ત્યારે જ આત્મા ઉપર નર્કનો પ્રવાહ રેલાતો બંધ પડે છે. હૃદય જ્યાં જ્યાં સ્વેચ્છાચાર વડે વીવેકની ઉપેક્ષા પૂર્વક લલચાતું ફરે છે અને મધુરતા કે સુંદરતાનો ઉપભોગ કરવા બેસી જતું હોયછે, ત્યાં ત્યાં તે પુર્વે સેવેલી વાસનાના ઉદયનેજ વેદતું હોય છે અને તે રસના વેદનકાળે તે વાસનાને પુષ્ટ બનાવતું જાય છે. બુદ્ધિના નિયંત્રણ વિનાનું વાસનામય હૃદય એ સુકાન વિનાના જહાજ જેવું છે. તેની ગતિ હમેશાં ખડક ભરાબા ભણી જ હોય છે; કદાચિત કોઇ અનુકૂળ પવનના યોગે સમુદ્રના શાંત-ગંભીર ભાગમાં આવે છે તો પણ આખર તો તેનું નિમાર્ણ બુરૂં જ છે. સૌંદર્યના ઉપભોગની લાલસાવાળું હૃદય જ્યારે બુધ્ધિના અંકુશ નીચે રહેવાની ના

તે નિશ્ચય અંશનું બળવાનપણું રહે છે. હવે બીજો છે તે આત્માનો
વીવેક બુદ્ધિનો અંશ (Rati onal principle,) અને તે
ઉચ્ચ અંશ છે. તેનું વલણ સર્વદા આત્માને ઉચ્ચ ગતી ભણી
લઇ જવા તરફ છે. તે અંશ આગળ જે કાંઇ રજુ થાય છે, તે
વસ્તુ, તે બુધ્ધયંશના તારતમ્યાનુસાર સાચા સ્વરૂપમાંજ રજુ થાય છે.

રથનેમી—પરંતુ પ્રિય દેવી ? બુદ્ધિ અને હૃદયના ધર્મો જૂદાજ
છે, તેનું કેમ ? બુદ્ધ-વૃત્તિ જેને માત્ર પુદ્‌ગલના સમુહરૂપે જોવાને
પ્રેરે છે, તેને હૃદય સૌંદર્યનું સ્થાન માની લે છે. બુદ્ધિના પ્રદેશમાં
અને તો શુષ્કતા—કઠોરતા અને રસહીનતા જણાય છે, ત્યારે હૃદય
જેને ચહે છે તેના અનુભવકાળે આર્દ્રતા, સુકુમારતા અને સુખ-
મયતાનો રસભર્યો પરિચય મળે છે.

રાજેમતી—હૃદય જ્યાંસુધી વીવેક બુદ્ધિને અનુસરતું નથી
ત્યાંસુધી આત્મા વિનાશના ક્રમ ઉપર છે. તે ઉભયની જ્યારે મ-
ધુર મૈત્રી બંધાય છે, અને વિવેક બુદ્ધિની કોમળ છાયા નીચે
હૃદય નિયત્રિત મર્યાદામાં વિહરે છે ત્યારે જ આત્મા ઉપર નર્કનો
પ્રવાહ રેલાતો બંધ પડે છે. હૃદય જ્યાં જ્યાં સ્વેચ્છાચાર વર્તે
વીવેકની ઉપેક્ષા પૂર્વક લલચાતું ફરે છે અને મધુરતા કે સુંદર-
તાનો ઉપભોગ કરવા બેસી જતું હોયછે, ત્યાં ત્યાં તે પૂર્વ સેવેલી
વાસનાના ઉદયનેજ વેદતું હોય છે અને તે રસના વેદનકાળે તે
વાસનાને પુષ્ટ બનાવતું જાય છે. બુદ્ધિના નિયંત્રણ વિનાનું વાસ-
નામય હૃદય એ સુકાન વિનાના જહાજ જેવું છે. તેની ગતિ હમેશાં
અડક ખરાબા ભણી જ હોય છે; કદાચિત કોઇ અનુકૂળ પવ-
નના યોગે સમુદ્રના શાંત—ગંભીર ભાગમાં આવે છે તો પણ
આખર તો તેનું નિમાર્ણ બુરૂં જ છે. સૌંદર્યના ઉપભોગની
લાલસાવાળું હૃદય જ્યારે બુધ્ધિના અંકુશ નીચે રહેવાની ના

વડે જ તે સુખને અન્યથી પ્રગટતું માને છે, પોતાના ઘરની વસ્તુને પારકાની માની તેનો ખોટો વિયોગ થયો ગણી દુઃખી થાય છે

રથનેમી—જો એમ છે તો હૃદય જેને સુખનો હેતુ માને છે તે સિવાયના સ્થળે બુદ્ધિની મર્યાદાને અનુસરવા જતાં સુખાનુભવ કેમ નથી થતો ?

રાજેમતી—બુદ્ધિ જે રસ્તે થઈને તેના સ્વામીને સાચા સુખના સ્થાનમાં લઈ જાય છે, તે રાહ બહુ સાંકડો અને ગત અનંતકાળમાં સેવેલી વાસનાને પ્રતિકૂળ છે તે રાહ ઉપર ચાલવામાં ધૈર્યની ખરી કસોટી છે. એ કસોટીમાં વિજયી થવાય તો સુખનું મૂળસ્થાન હસ્તગત છે. બુદ્ધિનું કાર્ય સુખ દેવાનું નથી, તેમજ વિવિધ લાગણીઓને અનુભવવાનું પણ નથી. તેનું કાર્ય તો તેના સ્વામીને પાછે પગલે તેના મૂળ સ્થાન ભણી લઈ જવાનું છે. તે સ્થાન આ આત્માએ કદી જોયું નથી-તેમ અનુભવ્યું નથી. એટલે બુદ્ધિ ઉપર તેને વિશ્વાસ રહ્યો નથી વિશ્વાસ નથી તેથી અનુસરતો પણ નથી. પરંતુ જ્યાં તેને સુખ-દુઃખના ઉછાળાઓનો અનુભવ થાય છે, તેવા વાસનાના પ્રદેશમાં જ નર્તનો કોડો થઈને પડી રહે છે વિવેક બુદ્ધિને અનુસરવામાં તુર્તમાં તો આકર્ષણ જેવું કશું લાગતું નથી, તેથીજ તમે તેને અનુસરવાની ના કહો છો પણ ભાઈ ! જ્યાં સાચું સુખ-વિશ્રાંતી અને જીવન છે, ત્યાં જવા માટે કાંટાવાળો થોડો માર્ગ વળોટવો પડે તો તમે તેટલું સાહસ પણ નહીં કરી શકો ? સહેજ સુખનો પણ તેટલા માટે ભોગ નહીં આપી શકો ?

રથનેમી—દેવી ! હું એકજ નહીં, પણ સોએ નવાણું અનુષ્યો બુદ્ધિના શુષ્ક નિયમને તાબે થવાની વિરૂદ્ધ છે. હું અત્યારે

રથનેમી—એમજ.

રાજેમતા—તમે સૌંદર્યને કોની ખાતર ચાહો છો ?

રથનેમી—તે પ્રશ્ન મારાથી સમજાતો નથી. જરા અધિક સ્પષ્ટતાથી કહો.

રાજે—હું એમ કહું છું કે, તમે સૌંદર્યને સૌંદર્યની ખાતર ચાહો છો, કે કોઇ અન્યની ખાતર ચાહો છો ?

રથનેમી—તે લાંબુ-ટુંકું હું કશું સમજતો નથી. હું તો સૌંદર્યનો પૂજારી. જ્યાં તે હોય ત્યાં મારૂં સર્વસ્વ સમર્પી દઉં.

રાજે—બસ. હું એજ કહેવરાવવા માંગતી હતી. હવે તમે તમારા શબ્દોને દઢતાથી વળગી રહેજો. "સર્વસ્વ સમર્પી દઉં" એ શબ્દોમાં રહેલા ઉંડા અર્થને સફળ કરો, તો તમારો ઉદ્ધાર સહજ છે.

રથ—ત્યાં કયો ગુપ્ત મર્મ છુપાયો છે, દેવી ? હું તે મર્મને જાણી તે માર્ગે અનુસરીશ.

રાજે—ચાહવું, અને ઉપભોગમાં લીન થવું, તે હૃદયના ધર્મને જો સ્વાર્થની ખાતર અનુસરાય તો જ તે બંધનું કારણ છે. હાલ તમે મને સૌંદર્યને ચાહો. પણ તેને તેના સૌંદર્યની ખાતર જ ચાહો—સ્વાર્થની ખાતર નહીં. તમારા સૌંદર્ય-સ્થાન સાથે તમારી સ્વાર્થ ભાવનાને જોડો નહીં જે વ્યક્તિ વિશેષમાં તમે સૌંદર્યનું ભાન કરો છો, તે વ્યક્તિમાં રહેલા સૌંદર્યને જ ચાહો, પણ તે વ્યક્તિ-વિશેષને નહીં. તે વ્યક્તિ ગમે તેના ઉપભોગની સામગ્રી બની ને રહે, તો પણ તેને જીગરથી ચાહો. તે તમારા ઉપભોગની વસ્તુ બનીને રહે, તો જ તેને ચાહવું, અને અર્પવું એવા સંકુચિત ભાવથી ન વર્તો. અને કદી તેમ થાય તો તમે સૌંદર્યને ચાહતા નથી, પણ તમારા સ્વાર્થને

જતી આમળનો માર્ગ તેની મેળે સ્પષ્ટ થશે. જ્યારે હૃદય... આવે છે, ત્યારે તે જનક બની શકે છે. અને......પણ ભાઈ! વાતને હવે ક્યાં સુધી લંબાવું ? ભગવાન શ્રી નેમનાથની ચરણ-ધુલીથી આ પર્વત અત્યારે પવિત્ર બન્યો છે. તે પ્રભુ અત્યારે અહિંથી થોડે વિરાજે છે. હું ત્યાંજ દર્શન કરવા જતી હતી. રસ્તે વરસાદના ઝપાટાથી પલળી અને અહીં વસ્ત્રો સૂકવતી ઉભી રહી, ત્યાં તમે આવ્યા અને વાત કરતાં આટલો વિલંબ થયો. હવે ઇચ્છા હોય તો ચાલો, પ્રભુના દર્શનથી આપણા આત્માને અજવાળીયે.

રાણી મૃગાવતી અને તેમના કુમાર મૃગાપુત્રનો સંવાદ

કુમાર—માતા, આ સંકીર્ણ મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી વીર પ્રભુના સ્થાપેલા મહારાજ્યમાં પ્રવેશવાનો મારો નિશ્ચય મેં જ્યારથી તમારી આગળ દર્શાવ્યો છે ત્યારથી તમારી ચિત્તવૃત્તિ સમતોલ નથી સંસારના ભોગવિલાસનો પરિત્યાગ કરવામાં આત્માને જે અસામાન્ય સંયમ બળનો પરિચય આપવો પડે છે, તે સંયમ બળનો કાંઇક અંશ તમારા તનુજમાં પ્રગટતો જોઇ તમને આનંદ અને ગર્વનો ભાવ પ્રગટવો જોઇએ તેને બદલે વિષાદ, વ્યામોહ અને ક્લેશ થતો જોઇ મારૂં હૃદય ભેદાઇ જાય છે.

માતા—બેટા, પ્રભુના મહારાજ્ય પ્રત્યે મને પણ પક્ષપાત અને પ્રેમ છે. પરંતુ એ પ્રેમને ખાતર હું મારા પુત્રમાત્રનું સમર્પણ કરી શકું એટલે દરજ્જે તે પ્રેમભાવ મારામાં પ્રગટ્યો

લંબીને રહેલો છે એમ માનવામાં તારા પોતાનાજ જ્ઞાનની લઘુતા પ્રતીત થાય છે. માતાનો સ્નેહ, હાય, ભોળા શીશું ! તે સ્નેહની લેશ પણ ઝાંખી તારા અંતરમાં ક્યાંથી આવી શકે ? તું તે પવિત્ર ભાવને ક્યાંથી સ્પર્શી શકે ? આ પરમ વિસ્મયકર મહાયોજનામાંથી માતાનો સ્નેહ અત્યારે છુટી જાય તો આજ ક્ષણે પૃથ્વી પરમ શૂન્યમાં લય પામી તેના મૂળ કારણમાં ભળી જાય. તું માતાના સ્નેહને આઘાત આપી પ્રભુના રાજ્યમાં પ્રવેશવામાં ધર્મ માને છે ? જો પ્રભુનું રાજ્ય માતાના સ્નેહથી વિરોધ ધરાવતું હોય તો તે રાજ્ય એ પ્રભુનું નહી પણ જરૂર કોઇ પીશાચનું છે. પુત્ર જો માતાની સ્નેહ ભાવનાને ઠોકર મારે અને તેની અવજ્ઞા કરે તો આ વિશ્વમાં ઘોર અનિયમ અને અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય વર્તવા માંડે. બેટા ! તારી માતાનું હૃદય જે નિમિત્તથી દુભાય તે નિમિત્ત અગર બીજી રીતે ગમે તેવું પ્રશસ્ત અને આદર યોગ્ય હોય તોપણ તેનો સ્વીકાર તે તારા શ્રેયને અર્થે નથીજ.

કુમાર—વ્હાલી માતા, મેં અત્યાર સુધી આપના સ્નેહની કદીપણ અવજ્ઞા કરી નથી. તમારો પ્રેમ કેવો અગાધ, અપેક્ષા રહિત, અમર્યાદ અને પવિત્ર છે તે ન સમજી શકું તેવો હું છેકજ અજ્ઞ નથી. તમારા સ્નેહની વિપૂળતાની ખામીને લઇને હું તેનો ત્યાગ કરૂં છું તેમ નથી પરંતુ એક ઉચ્ચતર કર્તવ્યનો પોકાર મારી અંતર ગુહામાંથી નિરંતર ઉઠી મને પ્રવૃતિના કોઇ ભવ્યતર ક્ષેત્ર તરફ નિમંત્રી રહેલ છે. હું તે દીવ્ય સંદેશને સન્માન આપી મારી હાલની નાની ગડમથલોથી છુટો થવા તૈયાર બન્યો છું. માતાનો સ્નેહ મારા એ કર્તવ્યમાં અંતરાય આપે તો પછી મારે તેને આઘાત આપ્યા શીવાય અન્ય શું માર્ગ છે ?

લઈને રહેલો છે એમ માનવામાં તારા પોતાનાજ જ્ઞાનની લઘુતા પ્રતીત થાય છે. માતાનો સ્નેહ, હાય, ભોળા શીશુ ! તે સ્નેહની રેશ પણ ઝાંખી તારા અંતરમાં કયાંથી આવી શકે ? તું તે પવિત્ર ભાવને કયાંથી સ્પર્શી શકે ? આ પરમ વિસ્મયકર મહાયોજનામાંથી માતાનો સ્નેહ અત્યારે ઉડી જાય તો આજ ક્ષણે પૃથ્વી પરમ શૂન્યમાં લય પામી તેના મૂળ કારણમાં ભળી જાય. તું માતાના સ્નેહને આઘાત આપી પ્રભુના રાજ્યમાં પ્રવેશવામાં ધર્મ માને છે ! જો પ્રભુનું રાજ્ય માતાના સ્નેહથી વિરોધ ધરાવતું હોય તો તે રાજ્ય એ પ્રભુનું નહી પણ જરૂર કોઇ પીશાચનું છે. પુત્ર જો માતાની સ્નેહ ભાવનાને ઠોકર મારે અને તેની અવજ્ઞા કરે તો આ વિશ્વમાં ઘોર અનિયમ અને અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય વર્તવા માંડે. બેટા ! તારી માતાનું હૃદય જે નિમિત્તથી દુખાય તે નિમિત્ત અગર બીજી રીતે ગમે તેવું પ્રશસ્ત અને આદર યોગ્ય હોય તોપણ તેનો સ્વીકાર તે તારા શ્રેયને અર્થે નથીજ.

કુમાર—વ્હાલી માતા, મેં અત્યાર સુધી આપના સ્નેહની કદીપણ અવજ્ઞા કરી નથી. તમારો પ્રેમ કેવો અગાધ, અપેક્ષા રહિત, અમર્યાદ અને પવિત્ર છે તે ન સમજી શકું તેવો હું છેક જ અજ્ઞ નથી. તમારા સ્નેહની વિપૂળતાની ખામીને લઇને હું તેનો ત્યાગ કરૂં છું તેમ નથી પરંતુ એક ઉચ્ચતર કર્તવ્યનો પોકાર મારી અંતર ગુહામાંથી નિરંતર ઉઠી મને પ્રવૃતિના કોઈ ભવ્યતર ક્ષેત્ર તરફ નિમંત્રી રહેલ છે. હું તે દીવ્ય સંદેશને સન્માન આપી મારી હાલની નાની ગડમથલોથી છુટો થવા તૈયાર બન્યો છું. માતાનો સ્નેહ મારા એ કર્તવ્યમાં અંતરાય આપે તો પછી મારે તેને આઘાત આપ્યા શીવાય અન્ય શું માર્ગ છે ?

વવાની શાળા છે. પ્રેમ, દયા, અનુકંપા આદિ સુકોમળ વૃત્તિઓ-
સાહસ, ધૈર્ય, વીરત્વ, આગ્રહ, આદિ કઠોર વૃત્તિઓ, અને તે
વૃત્તિઓના અનુશીલનમાંથી ઉદ્ભવતો અતિ વિરલ અને કીમતી
અનુભવ અહીં સંસારની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ખેંચાણમાં જેવો
પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે તેવો એ પરિવેશ ને અંગે રહેલી પ્રકૃ-
તિમાં નથી.

કુમાર—ગુરુદેવ કહેતા હતા, અને મને પણ એવો અંત-
ર્ગત વિશ્વાસ છે, કે એ સઘળા આવશ્યક ગુણોનો પરિપાક સંઘ-
નેજ હું અવતર્યો છું. મારો આવેગ કોઈ નિરાશા, વિષાદ, નિર્વેદ-
કે દુઃખમયતાની ભાવનામાંથી જન્મેલો નથી કેમકે મારી આસ-
પાસ ચોતરફ પ્રમોદ આનંદ, ઉત્સાહ અને સુખદાયક પરિસ્થિતિ
જન્મથીજ મારા ભાગ્ય વિધાતા તરફથી ગોઠવાએલી છે. સંસાર
અને સમાજ જે કોઈ સુખ મનુષ્યને આપી શકે તેમ છે તે સઘળું
વિપુલ પ્રમાણમાં મને પ્રાપ્ત છે. આથી મારી વર્તમાન સ્ફુર્તિ
કોઈ પ્રકારના લૌકીક ઉપાદાનમાંથી ઉદ્ભવતી નથી, તે તો આપ
પણ સ્વીકારશોજ. આપ જે ગુણોના અનુશીલન અને પ્રાપ્તિ
માટે મને સંસાર નિવાસની આજ્ઞા આપો છો તે ગુણનાં ઉપ-
યોગ માટે મને અહીં દશો અવકાશ નથી. વળી અહીં કયા
પદાર્થો મેળવવા માટે મારે સાહસ, ધૈર્ય, વીરત્વ આદિ પ્રખર
ગુણોનો પરિચય આપવાનો રહે છે? હું જે કાંઈ મેળવવા સ્હેજ-
ઇચ્છા કરું છું તે મારું અદૃષ્ટ વિના પ્રયત્ને અનાયાસે મારી-
સેવામાં હાજર કરી દે છે. ગગન-સ્પર્શી પ્રાસાદો, બહુ મૂલ્ય-
અલંકારો, આભરણો, બાગ-બગીચા, વાહન, આદિ સુખકર ઉપ-
કરણો મને એટલા વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે કે મારા મનથી
એ સર્વનું કશુંજ મહત્વ રહ્યું નથી. મારા ઉચ્ચગુણોના ઉપયોગમાં-

કુમાર—પુત્રને માતા તરફથી વિનતી હોયજ નહી. આજ્ઞાજ હોય. વ્હાલી માતા ? હજી વિશ્વનો મહા નિયમો એજ ક્રમથી કામ બજાવે છે. સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે. પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે છે. ઋતુઓના પરિવર્તન એજ નિયમને અનુસરી નિર્માય છે અગ્નિ ઉષ્ણુ છે. જળ શીતળ છે. વાયુ ગતિશીલ છે પર્વત સ્થીર છે. એ સર્વ જ્યારે વિપરીત ગુણો ધારણ કરી વિશ્વમાં ઘોર અનિયમ ઉપજાવશે ત્યારેજ માતાઓ પુત્રને વિનતિ કરશે, અને પુત્રો સ્થીર ચિતથી હૃદયમાં કાંઇ પણ આઘાત અનુભવ્યા શિવાય એ અરજનો અસ્વિકાર કરી માતાઓની ઇચ્છાને તુચ્છ ગણશે. માટે આજ્ઞા આપો, આપની ઇચ્છાને અનુસરવા હું તત્પર છું. આપનો મોહ જ્યાંસુધી નહી ભાંગે ત્યાંસુધી આ જન્મ દાસ આપની સેવામાંજ હાજર છે.

માતા—નહી તાત ! તારી અંતર્ગત ઇચ્છાથી મારી ઇચ્છાને વિરોધ હોયજ નહી. હું તને સુખી જોવા ઇચ્છું છું. હું મારા પોતાના સુખને ખાતર તને મારી સમીપ રાખવા નથી માગતી. પણ તારાજ સુખને ખાતર તને આંહી રાખવા માગું છું. આંહી કરતાં ત્યાં તને અધિક સુખ છે એ વિશ્વાસ હજી મારા હૃદયમાં બેસતો નથી. તું કદાચ કોઇ ક્ષણ—સ્થાયી આવેગને વશ બની આ સાહસ કરતો હો, એવી મને આ શંકા છે. કદાચ તને વસતી કરતા જંગલ પ્રિય હોય તો આપણા આ વિશાળ બાગને જંગલમાં ફેરવી નાખી તારી જંગલની વાસના તૃપ્ત કરૂં, વૈભવનો તને તિરસ્કાર હોય તો તેને તારાથી દુર રાખી તે તને સ્પર્શવા કે દેખવા પણ ન પામે એવી વ્યવસ્થા આંહીજ કરૂં, તારી સ્ત્રીઓને તેમના પિતૃ ગ્રહોમાં મોકલી આપું, અનુચર વર્ગને રજા આપું. આહારમાં નિરસતા મુકુ, જળમાં ઉષ્ણતા

કુમાર—માતા ! મારી ઇચ્છાનો વેગ સુખ તરફ નથી, પણ કલ્યાણ તરફ છે. પરંતુ કલ્યાણ પરોક્ષ રીતે આત્માનું વાસ્તવ સુખ સાધી આપનાર હોવાથીજ હુ સુખ પ્રાપ્તિના મ ટે એ પ્રદેશમાં જઉં છું એમ માનવામાં આપત્તિ નથી. હું સમજુ છું કે સુખ શોધવામાં મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થને શોધે છે. અને કલ્યાણ શોધવામાં તે પોતાના પરમ અર્થને શોધે છે. પરંતુ અર્થતો ઉભયમાં રહેલોજ છે. કલ્યાણમાં તાત્કાલીક સુખનો હેતુ હોતો નથી, છતાં તે સાથે સુખતો સ્વતંજ સહગામી રહે છે. પરંતુ સુખમાં કલ્યાણનો સંકેત હોતો નથી. અને કેટલીકવાર સુખ, કલ્યાણનું વિરોધી હોય છે. એ પણ હું સમજુ છું. આ કાળે જોકે મારા પૂણ્ય રસની વિશુદ્ધતાના અભાવથી તેમાંથી ઉદ્ભવતો સુખોની પરંપરા મારા અકલ્યાણને અર્થે પ્રવર્તતી નથી, તેમ છતાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે કયે ક્ષણે એ પૂણ્ય રસમાં વિકાર થશે ? અને તેના પ્રભાવથી અત્યારે જે ભોગ-સાગરમાં હું ક્રીડા કરી રહ્યો છું તેમાંજ હું ડુબી મરી જઇશ ? ગુરૂએ મને અનેકવાર કહ્યું છે કે ભવસાગરનો પાર પામવાનું કાર્ય સવિશેષ પૂણ્યવાનને જેટલું કઠીન છે તેનાથી હજારમે અંશે સામાન્ય જનોને હોતુ નથી. આથી મને જે ખરેખરો ભય છે તે મારા અત્યારના પૂણ્યે દયનો છે. પૂણ્યજન્ય ભોગ સામગ્રીએ મારા આત્માના અનેક ઉચ્ચ અંશોને સલીન રાખ્યા છે. અને તેનુ દુખદ ભાન મને નિરંતર સંતપ્ત રાખ્યા કરે છે.

માતા—પણ ભાઇ ! તારા પૂણ્ય-મહોદધિમાંથી પાત્રો ભરીભરીને તું સંસારને પાયા કરીશ તો તેમાં પણ તારા આવનું ચરિતાર્થપણું રહેલું છે, પૂણ્યની સફળતા પૂણ્યના ફળના

નથી. તે પછીથી ડાહ્યા મનુષ્યો તેને ધીરે ધીરે પોતાના અંતરમાંથી ત્યજવા માંડે છે. કદાચ મનુષ્ય કુદરતની તે સૂચનાની અવગણના કરી પોતાની પૂર્વની ભ્રાન્તિમાં પડી રહેવાનું પસંદ કરે છે તો કુદરત સખ્ત ઉપાયથી કામ લે છે. અને તેમ ચાય તેમાં સુખ કે આનંદ નથી. મા ! આપને કુદરત તરફથી એ નિર્દેશ અત્યાર સુધીમાં મળી ચુકયો છે. અને મારા વિષેની પુત્રપણાની ભ્રાન્તિનો ધીરે ધીરે પરિત્યાગ કરવા આજ્ઞા મળી ચુકી છે. આત્માને તેની ઉત્ક્રાન્તિના પથમાં પગલે પગલે પોતાની પ્રિય ભાવનાઓનું સમર્પણ કરવાનું દૈવી વિધાન છે તે વિધાનમાંથી કોઇ જ મુકત નથી મોહની સાંકળને જ્ઞાનના પ્રકાશથી વિખેરી નાખવાનો પુરૂષાર્થ કરવાનો પ્રબોધ ગુરૂદેવે કેટલી વાર આપણને કરેલો છે તે યાદ આપવાની જરૂર નથી તેવો પુરૂષાર્થ કરવાનો આ યોગ્ય પ્રસંગ છે. ખરૂં છે કે તેમાં કષ્ટ છે. પરંતુ તે કષ્ટ, મને નાનપણમાં રમકડાં છોડાવી ભણવામાં લગાડતી વેળા આપે મને આપેલા કષ્ટ જેવું ક્ષણીક છે.

માતા—ભાઇ ! તારી વાણીના પ્રકાશથી મારો મોહ અને મોહજન્ય સુખનું ભાન ક્ષીણ થતું અનુભવાય છે. હાય ! નિષ્ઠુર કુદરત ! આ મોહ અને ભ્રાન્તિના મહેલો શું આખરે વિખેરી નાખવા માટે જ તું રચે છે ? નિર્દય જ્ઞાન ! મારૂં એકાંત હૃદયનું નિભૃત પ્રિય સુખ છીનવી લેવા માટે જ તારૂં નિર્માણ થએલું છે ? તને મારા અંતરમાંથી હાંકી કાઢવા મને મન થાય છે કેમકે તારા તરફથી મને કાંઇ ઉચ્ચતર પદાર્થ આપ્યા સિવાય તું મારૂં વર્તમાન સુખનું પ્રિય અવલંબન પડાવી લે છે.

કુમાર—માતા ! માતા ! કુદરત અને જ્ઞાન આપ માનો છો તેમ હૃદય હીન નથી. અત્યારે આપને છે તેનાથી અધિકતર

આત્મછે. જેને આપ ગુમાવવાની આશંકા કરો છો તે આપના આત્મા સાથે ઓત પ્રોત છે, આપ મારામાં કયા તત્વને ચાહો છો ? મારી સુકુમારતાને ? તેમ હોયતો તે ગુણ ભાવપણે આપના હૃદયમાં તેમ કાયમ છે, અને સ્થૂળપણે એ સુકુમારતા અનુભવવી હોયતો મારા કરતા પુષ્પમાં અધિક સુકુમારતા છે મારા વિશે જેમનો આપને જે જે અંશો પ્રિય છે તે સર્વ આ પ્રકૃતિના અનંત વિસ્તૃત મહારાજમાં અનંત પ્રમાણમાં ભરેલા છે. તે સર્વમાં તમારા પુત્રને જોઇ તેમાં આનંદ માનશો. તમારા મોહને મારામાં બાંધી ન રાખતા જ્યાં જ્યાં આપને મારા જેવું ભાસે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે એ મોહ વૃતિને ખેલવા દ્યો અને તે દ્વારા હૃદય વિસ્તારે અનુભવો તેમ છતાં મારા ઉપરથી મોહ ન ઘટતો હોયતો તે ને મોહને મારા સ્થાયી અંશો ઉપર ઠરવા દ્યો. મારૂ બાહ્ય તનુ એ મારા આંતર ગુણોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. તેથી મારા સ્થૂળ તનુ પ્રત્યેની પ્રીતિને, તે સ્થૂળના ઉપાદાન સ્વરૂપ મારા આંતર ગુણો ઉપર વિરમવા આપો, અભ્યાસથી તેમ બનશે એમાં શક નથી. એ ભાવના સિદ્ધ થશે ત્યારે જ્યાં જ્યાં તેવા ગુણનું દર્શન થશે ત્યાં ત્યાં આપને આનંદનું ભાન થશે.

માતા—કોઇ કોઇ વાર ગુરૂની આજ્ઞા લઇ તારી માતાને તારા અનુભવામૃતનું પાન કરાવવા આવજે. અને જે મહા પુરૂષાર્થ અર્થે આજે તારૂ પ્રયાણ છે તેમાં અંત સુધી એક નિષ્ઠાવાન રહી, પ્રત્યેક કસોટીના પ્રસંગે તારા અંતર્ગત પ્રબળ વીર્યને સ્ફુરાવી વિશ્વને તારા ક્ષાત્ર પ્રતાપનો પરિચય આપજે. અને હું એક વીર પુત્રની માતા હતી એવું અભિમાન હું રાખી શકું તેમ કરજે.

...સમાજને
સામીનો, અને મોટે અંશે તે વસ્તુ સ્વરૂપની જૈન
સમજણ પાડવા નિમાએલા મનુષ્યોનો—ધર્મગુરૂઓનો છે. પોતાથી
જે કાંઇ પર છે તેને આપણા દુશ્મન રૂપે નિહાળવાની બુરી
આદત એટલા ઉંડા મૂળ ઘાલી બેઠી છે, અને હજારો વર્ષથી
તેને પ્રબળભાવનાનું એવું પોષણ મળતું રહ્યું છે, કે આ કાળે
તે વિષ વૃક્ષને હચમચાવવું એ કાર્ય પણ સાહસ ભરેલું મણવા
યોગ્ય છે.

આ જુનું અજ્ઞાન આપણને સત્યથી હમેશા દૂરને દૂર
રાખે છે અને વસ્તુ સ્થિતિને ઉલટા રૂપમાં દર્શાવે છે. વિપરિત
સમજણ હમેશા એમજ કરે છે. પરંતુ હવે આપણે સમજવું
જોઇએ કે આપણને આ કાળે સાંપડેલા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કરણો
દ્વારાજ આપણી ઉર્ધ્વગતિ સિદ્ધ થવાની છે. આથી તે કરણો
પ્રત્યે આપણે તે પર હોવાના કારણથી તિરસ્કારની નજરે જોવું
ન જોઇએ, પરંતુ આપણા સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ તેમના દ્વારા
થવા નિર્માએલી હોવાથી તેમના પ્રત્યે આપણે અત્યંત સન્માન
અને પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોવાનું છે આપણા શરીરનું રક્ષણ કરનાર
વસ્ત્રો, ઘરબાર આદિ આપણાથી ભિન્ન હોવાના સબબથી આપણે
તેમના પ્રત્યે કાંઇ દ્વેષની દૃષ્ટિથી જોતા નથી પરંતુ તેઓને જેમ
બને તેમ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખવા ઉદ્યમશીલ રહીએ છીએ,
તે પ્રમાણે આપણી નિકટની સ્થુળ સૂક્ષ્મ સામગ્રી પ્રત્યે આપણે
ઉદાસીન ભાવથી અથવા આત્મસ્વરૂપને મુંઝાવનાર ઉપાધી રૂપે
ન જોતાં, તે આપણા સાંપ્રત વિકાસની ભૂમિકાએ અત્યંત આવ-
શ્યક છે, એમ ગણી તેને બને તેટલી સારી અને આપણા
વિકાસક્રમમાં ઉત્તમોત્તમ સહાય આપી શકે તેવી કાર્યક્ષમ સ્થિતિમાં
રાખવા જોઇએ.

ભાગ ઉપર પણ તેમણે વધારે પડતા પ્રહાર કરી લીધા જણાય છે. ઇન્દ્રિયોના બળનો ખોટો ઉપયોગ કરવા સામે લોકોને ચેતવવામાં તેમણે કોઇ કોઇ સ્થળે તે ઇન્દ્રિયોને દમી દમીને સત્વહિન, નિર્બળ અને ઢીલી કરી નાખવાનું સુચવી દીધું છે પરંતુ એક મુદ્દા ઉપર વધારે ભાર મુકવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં હમેશાં એમજ બનવાનો સંભવ રહે છે પછી હદ કે મર્યાદા રહેવા પામતી નથી, અને શુભ પ્રવૃત્તિનો આવેગ બાંધેલી સીમાની બહાર ધસડી જઇને નહિ ધારેલું ઓળંગી નાખે છે. ઇન્દ્રિયોના બળને શિથિલ કે પરાક્રમહીન બનાવવાનો ઉપદેશ એ ઉન્નતિકર ઉપદેશ નથી, પરંતુ અવનતિના માર્ગે લઇ જનાર છે. અને જ્યાં જ્યાં કોઇ શાસ્ત્રકારોએ તેવો ઉપદેશ કર્યો હોય, ત્યાં ત્યાં તેમના શુભ આવેગનું હદ બહારનું પ્રમાણ લક્ષમાં રાખી, અને તે આવેગના બળમાં જ તેવું ઓળંગાઇ ગયું છે એમ ગણી, આપણે વિવેકની હદમાં જ વસવું જોઇએ. હમેશાં સ્મૃતિમાં રાખવું જોઇએ કે શાસ્ત્રાદિ સર્વ પરોક્ષ પ્રમાણો કરતાં વિવેક અને વિશુદ્ધ બુદ્ધિનું પ્રમાણ બળવત્તર છે. શાસ્ત્રવચનો એ મા- અંગુલિ નિર્દેશ જેવા છે અને આગલી ચીધવા ઉપરાંત કશું જ અધિક કરી શકતા નથી, વિવેક બુદ્ધિને અજમાવી તેની કસોટી કરવાનો આપણો જન્મ હક ગુમાવવો એના જેવી બીજી કોઇ મુર્ખાઇ હોઇ શકે નહીં.

આપણી વિવેક બુદ્ધિ આપણને એમ જણાવે છે, કે આપણા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કરણોને કષ્ટ આપીને અથવા દમીને તેમને બળહીન બનાવવા જરૂર નથી, પરંતુ તેના બળનો ઉચ્ચતર લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે ઉપયોગ કરવો જોઇએ, અને તેમ થવા માટે તે કરણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઇએ, આત્માનું

આત્મમન અથવા બુધ્ધ્યાત્મક મન (outer or conscious mind) અને (૩) ઉપરી મન અથવા દિવ્ય મન spiritual or super-conscious mind.

સંજ્ઞાત્મક મન એ મનુષ્ય તેમજ પશુ ઉભયને સમાન પણે પ્રાપ્ત થએલ છે. આપણા વિકાસક્રમમાં આપણને તે મૂળથી જ પ્રાપ્ત થએલ છે. આ મનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં વૃત્તિ અથવા ભાનનું સ્ફુરણ નહિવત હોય છે. અને જ્યારે આ મન તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોચે છે, ત્યારે તે લગભગ બુદ્ધિ અથવા વિવેકની હદે આવી પહોચે છે. આપણા શરીરનું જીવન નિભાવી રાખવામાં સંજ્ઞાત્મક મન બહુ અગત્યની મદદ આપે છે. અને ખરી રીતે શરીર સંરક્ષણ અને તેના ભૌતિક કર્તવ્યોની સંભાળ તેને જ સોંપાએલી છે. શરીરના કોઇ ભાગેલા અથવા વિશીર્ણ ભાગને સમારવાનું, નવા અણુંઓ સ્થાપવાનું, જુના અને સડી ગયેલા પુટોને દૂર કરવાનુ, પચન ક્રિયાનું, અન્નના રસોને પરિણામ પમાડી સોંનાના યોગ્ય સ્થાને તે રસોને પહોચાડવાનું, રૂધિરાભિસરણનું અને મળવિસર્જનનું કાર્ય આ આંતર અથવા સંજ્ઞાત્મક મનજ નિભાવે છે. ટુંકામાં આપણા ભાનની મર્યાદા બહાર શરીરમાં જે જે કાર્યો ચાલે છે, તે આ અંતર મનના સંકેતથી જ ચાલે છે.

પરંતુ આંતર મનના કાર્યનો આ તો એક સૌથી નાનામાં નાનો ભાગ છે. ઉપર જણાવ્યું તે કામ ઉપરાંત આ આંતરમન આપણા પોતના અનુભવો તેમજ આપણા પૂર્વ પુરૂષોના અનુભવ-સંસ્કારોને સંગ્રહી રાખે છે. ખનીજ જીવનથી માંડી વર્તમાન વિકાસની હદે પહોચતા સુધીની મુસાફરીમાં આત્માએ જે જે અનુભવો મેળવ્યા છે તે આ મન ઉપર અંકિત થએલા છે. આપણી સર્વ પ્રકારની પશુ વૃતિઓ (જે આપણને તે ભૂમિ-

ધ્યેય બનતો જાય છે. મનમાં જે ઉચ્ચ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ
રહેતી છે, તે આ પ્રદેશ ઉપર નથી, પરંતુ તે દિવ્ય મન ઉપર
રહેલી છે. જેનું સ્વરૂપ હમે હવે પછી કહેવાના છીએ.

આ સંજ્ઞાત્મક મન ઉપર માત્ર પશુને સહજ વૃત્તિઓ
(animal nature) રહેલી હોય છે. આપણા વિકારો, સાહજિક
આવેશો, અને લાગણીઓ આ મનને આશ્રિત છે. ક્ષુધા, તૃષા,
સંભોગ-ઇચ્છા, સ્થૂળ પ્રકારના રાગ, દ્વેષ, મોહ, તિરસ્કાર,
ઇર્ષ્યા, વૈર, એ સર્વ જે આપણામાં પ્રસંગોપાત્ત ફાટી નીકળે
છે, તેમનો સ્થાયી મુકામ મનનાં આ પ્રદેશ ઉપર હોય છે. ઉચ્ચ
ઉદ્દેશ વિનાના અન્ય સ્વાર્થી હેતુઓને લક્ષ્યમાં રાખી આપણે જે
સ્થુળ સામગ્રી એકત્ર કરીએ છીએ તે કરવાની વૃત્તિ પણ મનના
આ વિભાગમાંથી ઉદ્ભવે છે. ભોગપણા ચક્ષુરાગ, ઇન્દ્રિયોનો
વિલાસભાવ, એ બધું આ મન ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે.

આમ કહીને હમે આ વિકારોનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ,
અથવા તેની નિંદાના પ્રકરણમાં ઉતર્યા છીએ એમ માનવાનું
નથી. હમારૂં તો એમ જ માનવું છે કે એ સર્વને એક વખત
પોતપોતાનું વ્યાજબી સ્થાન આપણામાં હતું, સૂર જીવનમાં
આપણને ઉપયોગી અને ઉન્નતિક્રમમાં સાહાયક હતું, અને હજી
પણ આતર મનના કેટલાક કાર્યો આપણું ભૌતિક જીવન નિભા-
વવા અર્થે અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. જેને આપણે "નરસું"
કહીએ છીએ તે પોતપોતાના સ્થાને હંમેશાં યોગ્ય જ હોય
છે. જ્યારે તે પોતાના યોગ્ય સ્થાનથી બીજે જાય છે, અથવા
જે ભુમિકાએ તે હોવું જોઇએ તે કરતા નીચી ભુમિકાએ
હોય છે ત્યારે જ તે "નરસુ" સંજ્ઞાને પામે છે. અને તેમાં
પણ જ્યારે તે "નરસુ" આપણા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય

યોગ્ય બનતો જાય છે. મનમાં જે ઉચ્ચ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ રહેલી છે, તે આ પ્રદેશ ઉપર નથી, પરંતુ તે દિવ્ય મન ઉપર રહેલી છે. જેનું સ્વરૂપ હમે હવણાંજ કહેવાના છીએ.

આ સંજ્ઞાત્મક મન ઉપર માત્ર પશુને સહજ વૃત્તિઓ (animal nature) રહેલી હોય છે. આપણા વિકારો. સાહજીક આવેગો, અને લાગણીઓ આ મનને આશ્રિત છે. ક્ષુધા, તૃષા, સંભોગ-ઇચ્છા, સ્થૂળ પ્રકારના રાગ, દ્વેષ, મોહ, તિરસ્કાર, ઇર્ષ્યા, વૈર, એ સર્વે જે આપણામાં પ્રસંગોપાત ફાટી નીકળે છે, તેમનો સ્થાયી મુકામ મનનાં આ પ્રદેશ ઉપર હોય છે. ઉચ્ચ ઉદ્દેશ વિનાના અન્ય સ્વાર્થી હેતુઓને લક્ષ્યમાં રાખી આપણે જે સ્થુળ સામગ્રી એકત્ર કરીએ છીએ તે કરવાની વૃત્તિ પણ મનના આ વિભાગમાંથી ઉદ્ભવે છે. ભોગેષણા, ચક્ષુરાગ, ઇન્દ્રિયોને વિલાસભાવ, એ બધું આ મન ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે.

આમ કહીને હમે આ વિકારોનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ, અથવા તેની નિંદાના પ્રકરણમાં ઉતર્યા છીએ એમ માનવાનું નથી. હમારૂં તો એમ જ માનવું છે કે એ સર્વને એક વખત પોતપોતાનું વ્યાજબી સ્થાન આપણામાં હતું. સ્થૂલ જીવનમાં આપણને ઉપયોગી અને ઉન્નતિક્રમમાં સાહાયક હતું, અને હજી પણ આ નીચ મનના કેટલાક કાર્યો આપણું ભૌતિક જીવન નિભાવવા અર્થે અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. જેને આપણે "નરસું" કહીએ છીએ તે પોતપોતાના સ્થાને હંમેશાં યોગ્ય જ હોય છે. જ્યારે તે પોતાના યોગ્ય સ્થાનથી બીજે જાય છે, અથવા જે ભુમિકાએ તે હોવું જોઇએ તે કરતા નીચી ભુમિકાએ હોય છે ત્યારે જ તે "નરસું" સંજ્ઞાને પામે છે. અને તેમાં પણ જ્યારે તે "નરસું" આપણા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય

તો આ મુદ્દો તમને સ્પષ્ટ રૂપમાં સમજાઇ જશે. બુદ્ધિ અથવા
વિવેક શક્તિના સ્વરૂપ સંબંધે હમારે આ સ્થળે કશું કહેવાનું
નથી. જે કાંઇ કહેવાનું છે તે ફક્ત એટલુંજ છે કે આ બુદ્ધિ
એ "હું" નું હથિઆર છે અને તેનું આપણા વાસ્તવ સ્વ-
રૂપથી ભિન્નત્વ છે.

મનનો ત્રિજો અને સર્વથી ઉચ્ચત્તમ વિભાગ એ ઉપરી
મન અથવા દિવ્ય મન છે. મનના આ અંશના કાર્યનું અને
તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ જમાનામાં કોઇ વિરલ મહા પુરૂષનેજ
હોવું સંભવે છે, તેમ છતા આ યુગના ઘણા મનુષ્યોમાં તે
મનની અભિવ્યક્તિ ધીરે ધીરે થતી જતી દશ્યમાન થાય છે.
આપણે જેને પ્રતિભા, દિવ્ય સ્ફુરણ, સ્વરૂપજ્ઞતા, આદિ ઉચ્ચ
પ્રકારના વિશેષણોથી સંબોધીએ છીએ, તે આ મનમાંથી ઉદ્-
ભવે છે. મહદ્ વિચારો અને ભવ્ય ભાવનાઓ મનના આ ઉપરી
વિભાગમાં વિરાજે છે. જન સમાજની ઉત્ક્રાંતિના બિજકો ત્યાં
રહેલા હોય છે. પ્રગતિનો આવેગ, સાચી ધાર્મીકતા, પ્રેમ, સત્ય,
દયા, પરોપકાર, ન્યાય-વૃત્તિ, સ્વાર્પણ-ભાવના, આદિ ઉચ્ચ
વૃત્તિઓનું સ્થાન આ દિવ્ય મનમાં છે. ઇશ્વર પ્રત્યેનો અને
પોતાના મનુષ્ય બન્ધુઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ જન હૃદયમાં આજ સ્થાને
માંથી ઉદ્ભવે છે. મહાન્ આધ્યાત્મિક સત્યોનું જ્ઞાન પણ આજ
પ્રભવસ્થાનમાંથી વહે છે. "હું" ને તેના સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કરણોથી
ભિન્ન અનુભવી આત્માની તે કરણો ઉપર આધિપત્ય સ્થાપવાની
મહત્વાકાંક્ષા પણ આ વિકાસને માટે તત્પર બનેલા દિવ્ય મન-
માંથીજ ઉદ્ભવે છે. અને તે મનના સાધન દ્વારાજ આપણું
વાસ્તવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. તમે પોતે આ લેખ વાંચ-
વામાં જે રસ અનુભવો છો, તે પણ એજ સૂચવે છે, કે

તેને સ્વપ્ન પણ નથી. તેના માનસ મહાસાગરને કોઈ છેજ
મનુષ્ય માત્ર શંખલા અને ચકચકતા પથ્થરના કટકાજ ભેગા
કરે છે, તે મહાસાગરના ગર્ભમાં રહેલા અમૂલ્ય રત્નોનો તેને
જરાજી કશો ખ્યાલ નથી. આથી મન એ આપણને સંસારમાં
રાખનાર બંધન નથી, પણ આપણા ઉન્નતિક્રમમાં જે સામગ્રીની
આવશ્યકતા છે, તે પુરી પાડનાર એક મહાન્ સહાયક છે; પરંતુ
જ્યાંસુધી આપણે તે મનના કાર્ય ઉપર આપણું સ્વામીત્વ સિદ્ધ
કર્યું નથી, ત્યાંસુધી તે આપણે માટે નકામા જેવુંજ છે. એક
પદાર્થમાંથી લાભ કે હાનિ મળે તેનો આધાર તે પદાર્થના
આપણે કરેલ શુભાશુભ ઉપયોગ ઉપર રહે છે. અગ્નિ જેમ
એક પક્ષે આપણા જીવન નિર્વાહમાં અતિ આવશ્યક અને સાહા-
યક છે, તેમ અન્ય પક્ષે તેનો વગર વિચાર્યો ઉપયોગ કરવાથી
બાળી પણ નાંખે છે તેમ મન સંબંધે પણ એમજ છે કે તેના
ઉપર આપણું સામ્રાજ્ય ન હોય તો આપણી પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ
બને છે અને આપણા કાબુમાં તે હોય તો તે પોતાનું ગુપ્ત
રહસ્ય આપણી આગળ પ્રકટ કરી દે છે. અત્યારે તમે આ
લેખ વાંચો છો તે પણ તે મનની મદદ વડેજ વાંચો છો. તમારા
મનના ઉચ્ચતમ અંશને જાગૃત કરવા માટે જે સલાહ આ લેખ
દ્વારા તમને અપાય છે તે પણ તમે મન દ્વારાજ ગ્રહી શકો
છો. આ અક્ષરો દ્વારા તમારા મન સાથે હમે સબંધમાં આ-
વીએ છીએ

હવે આ નિચે કેટલીક અભ્યાસની રિતીઓ આપીએ છીએ.
બને તેટલા વિશ્રાંતિવાળા અને ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં પ્રવેશો
અને જે વિષય તમારી આગળ રજુ કરવામાં આવે છે તેના ચિંતન
અર્થે યોગ્ય સ્થિતિમાં તમારી જાતને મુકવા પ્રયત્ન કરો. આ

શકતા નથી, પણ "હું" ની સાથે અભેદ ભાવે મળી ગયેલી
હોય એ રૂપે જુએ છે. મનુષ્ય જેમ જેમ વિકાસક્રમમાં આગળ
વધે છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની તેની ભ્રાંતિ ટળતી જાય છે.
પરંતુ એમ માનવાનું નથી, કે તેવા મનુષ્યને ભૂખ લાગતી નહીં
હોય, અથવા તેમના અજ્ઞાન બંધુઓ જે શરીરજન્ય લાગણીઓ
અનુભવે છે તેવું તેમને કશું જ થતું નહીં હોય તેને પણ ક્ષુધા,
તૃષા અનુભવાય છે, અને તે વિવેક પુરઃસર તેની તૃપ્તિ પણ શોધે
છે. તે જાણે છે, કે જ્યાંસુધી તેને સ્થૂળ શરીર વળગેલું છે, ત્યાં
સુધી તેની જરૂરી માગણીઓ પ્રત્યે અનાદર કરવો પાલવે તેમ નથી.
પરંતુ તફાવત આ પ્રકારે છે—"હું" ભૂખ્યો છું, હું તરસ્યો છું,
અને દુઃખ થાય છે" એવા ભાનપૂર્વક બોલવાને બદલે તે એમ માને
છે, કે "મારૂં શરીર અન્નજળની માગણી કરે છે, શરીરને શાતા
અશાતા થાય છે" વિગેરે જેમ આપણો ઘોડો કે ગાય ક્ષુધાતુર
થઇ ખોરાકની માગણી કરે અને તેમની ક્ષુધા પ્રત્યે જે દૃષ્ટિથી
આપણે જોઇએ છીએ, તેજ પ્રકારે જ્ઞાનીજનો—પોતાના સ્થૂળ
સુક્ષ્મ કરણોથી ભિન્નત્વ અનુભવનારાઓ—પોતાના શરીરની હાજતો
અને તેની માગણીઓ પ્રત્યે જુવે છે. તમારી ગાય ભૂખી હોય,
તો જેમ તમે પોતે ભૂખ્યાં હોવાનું તમે માનતા નથી તેમ જ્ઞાની-
જનોને ભૂખ લાગે, ત્યારે પોતે ભૂખ્યા હોય એમ માનતા નથી,
પણ શરીર ભૂખ્યું છે અને ગાય કે ઘોડાની માફક પોષણ માટે
બૂમો મારે છે, એમ અનુભવે છે તફાવત સમજ્યા ? જે લાગ-
ણીઓ સ્થૂળ શરીર સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે સાથે તમારૂં
એકત્વ નથી. ભૂખ કે તરસ "હું" તે નહિ પણ શરીરને લાગી
છે, એમ જ્ઞાનીજનો માને છે. તેઓ એમ કહે છે કે "આ મારી
હોજરી, આ મારો પગ, આ મારૂં માથું છે" પરંતુ તે એવા

વિભાગમાં વિભક્ત કરેલી હોય છે (૧) "હું" અને (૨) "હું" સિવાયનું સર્વ કોઈ, ઉપરોક્ત શરીરજન્ય વૃત્તિઓને "હું" થી અતિરિક્ત વર્ગમાં તમે દાખલ કરવા શક્તિવાન બન્યા છો. જેમ તમારૂં મકાન એ તમે નથી અને તમારા "હું" સાથે તેને કોઈજ સબંધ નથી, તેમ તમારી ક્ષુધા, તૃષા, શાતા અશાતા આદિ એ તમારા "હું" થી તદ્દન નિરાળા છે. અને તમારા વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ જરૂરના હોવાથીજ તેઓ તમને આ કાળે ઉપલબ્ધ થએલા છે અને કાળે કરી છુટી પણ જશે એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરો.

આ શરીરજન્ય વૃત્તિઓથી આગળ વધતા તેથી સૂક્ષ્મ પ્રકારના માનસ વિકારો આવે છે. ક્રોધ, તિરસ્કાર, મોહ, ઇર્ષા, લોભ, અને એ પ્રકારના હજારો વિકારો આપણા અસ્તિત્વમાં તોફાન મચાવી રહેલા હોય છે. તમે ઘણી વાર જોઈ શક્યા હશો, કે આ પ્રકારના માનસ—આવેગોને તમે તમારાથી દૂર રાખી તેના ઉપર વિચાર કરી શકો છો, તેના પ્રેરક હેતુઓને લક્ષ્યગત કરી શકો છો, તેનું પ્રથક્કરણ કરી તેના સારાસારપણા ઉપર ફેંસલો પણ આપી શકો છો. આવો પ્રત્યેક આવેગ કયાંથી ઉદ્દભવે છે, કયાંથી પોષણ મેળવી વધે છે, અને કેવી રીતે તેનો અંત આવે છે, તેનું તમે નિરીક્ષણ કરી શકો છો, તેમજ તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે તમારી કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં સ્મૃતિના બળ વડે તેને પુનઃ ઉપજાવી તેનું દર્શન કરી શકો છો આ મનોમય આવિષ્કારોને તમે ગમે ત્યારે ઉપજાવી ગમે ત્યારે વિલય ભાવને પમાડી શકો છો. જેમ તમે તમારી પેટીમાંથી તમારી મરજી અનુસાર ચીજ કાઢી પાછું મરજી અનુસાર પેટીને સ્વાધીન કરી દ્યો છો, તેમ તમારા માનસિક મંજુસમાંથી કોઈ સંગૃહિત વસ્તુને ગમે

રહી તમારી સન્મુખ ઉભા રહેનારા સ્થુળ સૂક્ષ્મ પદાર્થો. તમે જોઇ શક્યા હશો કે ક્રોધ, માન, મોહાદિ વિકારો એ બીજી કોટીમાં —વિષયોના વર્ગમાં સમાવેશ પામે છે. આ વિષયોનો સંગ્રહ એટલો મોટો છે, અને પ્રત્યેક ક્ષણે એટલો બધો વિશાળ બનતો જાય છે અને તે સાથે તમારૂં ધ્યાન નિરંતર એટલું બધું પોતા તરફ આકર્ષી રહેલ છે કે તમે એ વિષયોથી તમારી જાતને નિરાળી અનુભવવા પ્રસંગ સરખો પણ કદી ભાગ્યેજ લીધો છે. અને ટેવના બળથી તમે તમારા વિષયોની સાથે એકત્વ માની બેઠા છો.

આ સ્થળે અમારો કથિતાશય એટલોજ છે, કે ઉપરોક્ત પ્રકારના સૂક્ષ્મ આવેગો એ તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. હમે એમ મુદ્દલ કહેવા માગતા નથી, કે એ આવેગોને તમે કાઢી નાખો અને તેને નિમૂળ કરી દઇ તમે એકદમ વિશુદ્ધ બની જાવો. અલબત તમને જે લક્ષણો અનિષ્ટ અને વિઘ્ન કરનારા જણાતા હોય અને જે વૃત્તિ અથવા કલ્પનાનું મુખ જોવા તમે માગતા નથી અથવા જેના ઉપર તમને હવે નિર્વેદ ઉપજ્યો છે એને તમે તમારા માનસ બંધારણમાંથી કાઢીને ફેંકી દઇ શકો છો. બધાજ આવેગો ખરાબ છે અને તમને અનાત્મ વિશ્વમાં ડુબાડી રાખનાર છે એમ માનવાની ભ્રાંતિમાં પડવું યોગ્ય નથી કેટલાક આવેગોની તમારી વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ ઘણીજ જરૂર છે અને તેના વેગને આધિન બની તમારે પ્રવૃત્તિમાં યોજાયા વિના છુટકો નથી, અને જ્યારે તમે એ ભૂમિકાને વળોટી આગળ ગયેલા હશો, ત્યારે એ આવેગો સ્વતઃ છુટી જશે, અને પાછી તમને કદી મુંઝવશે નહિ. બળાત્કારથી પ્રકૃતિજન્ય આવેગોનું ખંડન કરવું અથવા તેમને દાબી દેવા એ કુદરતના સ્વાભાવિક

શકો તેમ છો, આજસુધી તમે તેને વાપરવાને બદલે ઉલટા તેનાથી વપરાયા છો.

એકવાર પુનઃ તમારા આવેગો, વિકારો અને લાગણીનું લીસ્ટ તપાસી જાઓ તે વખતે જાણે કે એ વસ્તુઓ તમારી પોતાની નથી પણ તમારા કોઇ મિત્રની છે અને તેને તમે તટસ્થ પણે અનુભવો છો એવી રીતે જુઓ; એમ કરવાથી તમારા "હુ" થી તે લાગણીઓ છેક જ જુદી જણાઇ આવશે.

આ પ્રકારે હૃદયના આવેગો (Emotional nature) તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન હોવાનું સિદ્ધ થયા પછી તમારા બુદ્ધિગત વ્યાપારો (Intellectual pocesses) તે પણ સહેલાઇથી જુદા અનુભવી શકશો. માનસ વિદ્યાનુ એકાદ નાનું સરખું પુસ્તક તમે કોઇવાર અવલોક્યું હશે તો તમને અત્યાર સુધીમાં માલુમ પડી ચુક્યું હશે, કે પ્રત્યેક વિચારનું પ્રથકરણ તેમજ તેની ઉત્પત્તિના કારણો આપણને જ્ઞાત થઇ શકવા યોગ્ય છે. તેનું ભૌતિક પદાર્થોની માફક વર્ગીકરણ બની શકે છે. અને તેના ભિન્ન ભિન્ન કાર્યને અનુસરતા પ્રકારોનો તેમજ મસ્તિષ્કમાં તેના વ્યાપારની અભિવ્યક્તિના કેન્દ્રોનો પણ નિર્ણય થઇ શકે છે. તમારા ન્યાય-વ્યાપારને, તર્કની ક્રિયાને, કે વિચારની ગતિ આગતિને, તમે તમારા "હુ" થી દુર રાખી જોઇ શકો છો, તેની પરીક્ષા કરી શકો છો અને અન્ય પદાર્થોની માફક તેને તમારા "હુ" નો વિષય બનાવી શકો છો. આ વ્યાપારશક્તિ એ "હુ"નું અતિ સૂક્ષ્મ યંત્ર છે અને તેથી તેને ઘણીવાર "હુ"થી નિરાળુ છૂટી અનુભવવું એ વિષમ થઇ પડે છે, તેમ છતાં અભ્યાસથી

તમારૂં શસ્ત્ર ચલાવી શકો છો. અમે તેવી ઉચ્ચ ભાવના કે દિવ્ય સ્ફુરણ પણ તમારા સ્વરૂપથી એક ભૌતિક પદાર્થની જેમ ભિન્ન છે અને તે અનાત્મ કોટીમાં મુકાવા યોગ્ય છે, આ મનમાંથી ઉદ્ભવતા વ્યતિકરો તેમજ એ મનના સ્વરૂપનું હજી આપણામાં એટલું બધું અજ્ઞાન છે, કે તે સબંધી ગમે તેવી બુદ્ધિસત્તા ભરી ચર્ચા પણ આપણે માટે વ્યર્થ છે. એ ઇશ્વરી મનમાં પ્રવેશવા જેવી હજી આપણી સ્થિતિ બની નથી. આપણા વર્તમાન વિકાસવાળા માનસિક બંધારણની સાથે સરખા'તા તે દિવ્ય મનની કશી પણ કલ્પના અત્યારે આપણને આવી શકે નહીં. આ મન જેમનામાં ન્યુનાધિક અંશે વિકાસ પામેલું હોય છે, તેમના સંબંધે આપણા અલ્પજ્ઞ મનુષ્યોના બધા ધોરણો રદ જાય છે. અને આપણા માપીઆથી તેમને માપી જોવા પ્રયત્ન કરવો એના જેવી મુર્ખાઇ એક નથી એ મનમાં એવી અદ્ભૂત વસ્તુઓ ભરી છે, કે જેની સાથે સરખાવતા આપણામાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતા વિજ્ઞાનની ટોચે પહોચેલા મનુષ્યોના મન માહેના પદાર્થો એ મત્રરત્નની સરખામણીમાં ચળકતા બીલોરી કાચના કટકા જેવા છે. તેમ છતાં એ દિવ્ય મનની સાથે સંબધમાં આવેલા મહાજનો પણ એવા અર્થવાળા વાકયો આપણને આપતા ગયા છે, કે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ માનસ વિકાસ ઉપર તેમનુ "હુ" તો જુદુજ વિરાજી રહ્યા કરે છે, અને તેના આધિપત્ય નીચેજ બધા પ્રકારના તે મનના વ્યાપારો ચાલતા હોય છે. ઉન્નતમાં ઉન્નત માનસિક અવસ્થા પણ "હુ" ના આધિપત્ય તળે જ વર્તતી હોય છે. મનની બધી સ્થિતિઓ એ "હુ" થી પર છે અને આત્મા તેને યંત્ર તરીકે વાપરતો હોય છે. વર્તમાનમાં આપણે

સાનો જેમ જેમ તે પડ ઉતારવામાં આવે છે તેમ વિદ્યુતના દિપકનો પ્રકાશ અધિકાધિક વ્યકત બનતો જાય છે. અને તેમ છતાં તે પડ ઉતરતા પહેલાં પણ દિપકતો ત્યાંનો ત્યાંજ અને જેવોને તેવોજ હતો. તેના ઉપરથી આવરણો ખસેડયા પછી તેના સ્વરૂપમાં કશોજ તફાવત પડયો નથી. એ દિપક રૂપી "હું" તે આપણને અત્યારે જે કાંઇ ખ્યાલ છે તેનો આધાર તે આત્મ-દિપક ઉપરથી કેટલા આવરણો ખસ્યા છે તેના ઉપર છે. આથી "હું" નુ મૂળ અને વિશુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ કેવું છે તે જાણવાની આશા રાખી શકાય તેમ નથી. આપણા આવરણોની નિવૃત્તિના તારતમ્ય અનુસાર આપણું "હું" પ્રતિભાસમાન બને છે અને તે પણ સાક્ષાત્ અથવા અપરોક્ષ પણે નહિ, પણ સનના યંત્ર દ્વારાજ તેનો અનુભવ આવી શકે તેમ છે. આપણી પ્રગતિના પંથમાં જેમ જેમ આપણા પડો ખસતા જશે, તેમ તેમ આપણું સ્વરૂપ આપણાને તેના વિશુદ્ધ પ્રકાશમાં માલુમ પડતું જશે. એ આવરણો અત્યારેજ ખરી પડવા તત્પર બનેલા છે, અને માત્ર તમારા બલવાન સંકલ્પ અને આજ્ઞાની રાહ જોઇ બેઠા છે. મનુ-ષ્યને જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ માલુમ પડે છે અને પોતાનો તે આવરણો સાથેનો સબંધ સમજાય છે તે પછી તે આવરણોની શક્તિ નિર્બળ બને છે અને પોતે સબળ બને છે. જે યંત્રથી આજસુધી તમે પોતે ડર્યા કરતા હતા તે યંત્રના હવે તમે માલીક બન્યા છો. અને તેથી તેની મદદ વડે તે આવરણોને કાપી નાંખી તમારા સત્ય સ્વરૂપના અધિક સબંધમાં અને ભાનમાં આવતા હવે તમને કોઇ ખાળી શકે તેમ નથી. તમારા યંત્રો તમને સંસા-રમાં રખડાવવા માટે મળેલા નથી, પણ તમારા આવરણોને

"હું" તો આ બધો વખત આ માનસિક લક્ષણોને જુદા પાડી તેના ઉપર વિચાર કરવાના કામમાં રોકાએલું રહે છે વિષય અને વિષયી, પરીક્ષક અને પરીક્ષિત, વિચાર કરનાર અને વિચારવાની વસ્તુ જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, એ બધું એક જ હોઇ શકે નહી. સૂર્ય જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જુદો પડી પોતાનાં ઉપર પ્રકાશ ફેંકી શકતો નથી તેમ "હું" પણ પોતાથી નિરાળો પડી જઇ પોતાના "હું" ઉપર પ્રકાશ ફેંકી શકતો નથી તમે ઘણીવાર "હું" નો વિચાર કરતા હશો. તમારૂં "હું" તો તે વિચારકાળે વિચારની જ ક્રિયામાં નિયુક્ત થએલ હોય છે. અને તેને તમે કદીપણ તમારો પોતાનો વિષય બનાવી શકો નહી. અને તમારાથી ભિન્નરૂપે-વિષયરૂપે કદી જ અનુભવી શકવાના નહી. તમે પુછશો કે એ તેમજ હોય તો પછી "હું" ના હોવાપણાની સાબિતિ શું ? એજ કે સર્વ કોઇને "હું" નું ભાન, પોતે અસ્તિમાન છે એવી જ્ઞપ્તિ નિરંતર રહ્યા કરે છે. "હું" નથી એમ કહેનાર જ "હું" પોતે છે. એ "હું" ની શંકા કરનાર પોતે જ "હું" છે. આત્માને જે કાંઇ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન લભ્યમાન છે, તે "હું છું" એજ છે. એ શિવાયનું બધું જ્ઞાન તેના સાથે સ્વરૂપ સબંધ ધરાવનાર નથી, પરંતુ ક્ષણવારને માટે યંત્રની માફક વાપરવા માટે જ છે.

છેવટના પ્રથક્કરણમાં "હું" જ માત્ર તમારા વાસ્તવ સ્વરૂપ સાથે કાયમનો સબંધ રાખનાર તમને જણાઇ આવશે. અને ગમે તેટલા પ્રયત્નથી પણ તમે તમારાથી દૂર અનુભવી શકવાના નથી. જે તમારી સાથે નિત્ય સબધ રાખનાર છે એજ તમે છો. જેને તમે "હું" કહો છો તે પોતે જ તે છે. તે તમારાથી વિખુટો પડ

"હું" તો આ બધો વખત આ માનસિક લક્ષણોને જુદા પાડી વિષય અને તેના ઉપર વિચાર કરવાના કામમાં રોકાએલું રહે છે. વિચારવાની વિષયથી, પરીક્ષક અને પરીક્ષિત, વિચાર કરનાર અને જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, એ બધું એક જ હોઇ શકે નહી. સૂર્ય વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી જુદો પડી પોતાના ઉપર પ્રકાશ ફેંકી જેમ શકતો નથી તેમ "હું" પણ પોતાથી નિરાળો પડી જઇ પોતાના "હું" ઉપર પ્રકાશ ફેંકી શકતો નથી. તમે ઘણીવાર "હું" નો વિચાર કરતા હશો. તમારૂં "હું" તો તે વિચારકાળે વિચારની જ ક્રિયામાં નિયુક્ત થએલ હોય છે. અને તેને તમે કદીપણ જાણનારો પોતાનો વિષય બનાવી શકો નહી. અને તમારાથી ભિન્ન-રૂપે-વિષયરૂપે કદી જ અનુભવી શકવાના નહી. તમે પુછશો કે જો તેમજ હોય તો પછી "હું" ના હોવાપણાની સાબિતિ શું? એવી એજ કે સર્વ કોઇને "હું" નું ભાન, પોતે અસ્તિમાન છે એવી સ્ફુર્તિ નિરંતર રહ્યા કરે છે. "હું" નથી એમ કહેનાર જ "હું" પોતે છે. એ "હું" ની શંકા કરનાર પોતે જ "હું" છે. આત્માને જો કોઇ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન લભ્યમાન છે, તે "હું છું" એજ છે. એ શિવાયનું બધુ જ્ઞાન તેના સાથે સ્વરૂપ સબંધ ધરાવનાર નથી, પરંતુ લણનારને માટે યંત્રની માફક વાપરવા માટે જ છે.

છેવટના પ્રપ્રકરણમાં "હું" જ માત્ર તમારા વાસ્તવ સ્વરૂપ સાથે કાયમનો સબંધ રાખનાર તમને જણાઇ આવશે. અને ગમે તેટલા પ્રયત્નથી પણ તમે તમારાથી દૂર અનુભવી શકવાના નથી. જેને તમારી સાથે નિત્ય સબધ રાખનાર છે એજ તમે છો. જેને તમે "હું" કહો છો તે પોતે જ તે છે. તે તમારાથી વિખુટો પડ

કરવાને લાયક બને છે. જે ક્ષણથી એ ભાવમાં દાખલ થાય છે તે ક્ષણથી તેનું ભાવી બદલી જાય છે. તે મનુષ્ય મટીને ત્વરાથી દેવત્વને પ્રાપ્ત કરતો ચાલે છે. પછી તેના ચક્ષુઓ ઉઘડે છે અને વિશ્વના મહા સંકેતને તે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. અત્યારે જે રસ્તો તિમિરાવૃત ભાસે છે, તેનું પ્રત્યેક પદ પછી પ્રકાશયુક્ત જણાવા માડે છે. ટુંકામાં મનુષ્ય ઝડપથી પોતાના અંતિમ વિરામના પદ ભણી ગતિ કરવી શરૂ કરે છે.

આમાં અમોએ કશીજ નવી વાત તમને કરી નથી એમ ગણી તમે તેને ઉડાવી દેશો નહી. તમારામાંથી ઘણાઓને આ સ્પષ્ટિકરણમાં એકની એક વાતની પુનરાવૃતિ અને શબ્દજાળ જણાશે અને કદી તમને પણ તેમ જણાયું હોય તો તેમાં તમારો દોષ નથી. જે ભાવના હજી જનહૃદયને છેકજ અપરિચિત છે, તેનું ગમે તેટલુ પ્રબળ વિવેચન લોક હૃદયમાં કશીજ ઉંડી અસર પ્રકટાવતું નથી. તે માત્ર સપાટી ઉપરજ રહ્યા કરે છે. તેના અંતઃકરણને ભેદીને એક તસુ પણ તે ઉંડુ ઉતરતું નથી. છતાં જો આટલી શબ્દની મારામારી પછી અમો આ વિષયનું મહત્વ તમારા મન ઉપર પ્રગટાવી શકયાં હઇએ તો આ પ્રયત્ન છેકજ નિષ્ફળ ગયેલો નહીં ગણાય. અમારી તમારા પ્રત્યે એટલીજ પ્રાર્થના છે કે "આ વાતને માલ વિનાની ગણી ઉડાવી ન દેશો. તે અત્યંત મહત્વની અને તમારા ભાવિના વિકાસક્રમના આધારભૂત છે એમ ગણી તેને અત્યંત સન્માન આપશો." આ સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ કરોડો ગ્રંથો રચ્યા છે. અને અનેક પ્રકારે, અનેક રસ્તે, અનેક વિધિથી એજ મુદ્દો જનહૃદય ઉપર અંકિત કરવા ઉદ્યમ સેવ્યો છે.

આજ્ઞાવર્તી બનશે. સામર્થ્યનો મહામંત્ર "હું છું' એ પ્રકારના ભાનના સાક્ષાત્કારમા રહેલો છે. "હુ" શિવાયની તમામ વસ્તુઓને અનાત્મકેટીમાં પુરી દઈ, તેની પાસેથી યંત્ર તરેકે કામ લેવાનું ગુપ્ત રહસ્ય આ "હું છું" ના ભાનના વિકાસમાં રહ્યું છે.

મનુષ્યે તેના આત્માના ઉંડાણમાં આટલી વાત દૃઢપણે સ્થાપિત કરવી જોઇએ, કે તેના પ્રત્યેક માનસિક ઉદ્યમ કે પ્રવૃત્તિની પાછળ તેનું "હુ" રહેલું છે. તે મનને કાર્યમા જોડાવાની આજ્ઞા કરે છે અને તે આજ્ઞાને મન ઉઠાવી લે છે. વાસ્તવમાં તમારૂં "હુ" એ મનનું સ્વામી છે, અધિપતિ છે અને મન તેનો સેવક—અનુચર આજ્ઞાવાહી છે. તુમે રથી Driver છો. મન એ રથ છે. ખરૂં છે કે અત્યારે મનુષ્ય બળદ અને ઘેડાની જેમ જ્યાં ત્યાં હંકાયા કરે છે અને તેને હાંકનારી સત્તા મન છે, પરતુ તેનું કારણ એજ છે કે તેણે હાંકનાર તરીકેનો પોતાનો હક સ્થાપિત કર્યો નથી. મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે હંકાવાની ગુલામગીરીમાથી છુટો થઇ શકે તેમ છે, ખરી રીતે તે મેંઢા જેવો નથી, પણ સિંહ જેવો છે. મનની બધી સ્થિતિઓ તેના આગળ હરણ તૂલ્ય નિર્બળ છે. પરતુ સિંહને પોતાના સ્વરૂપ અને જન્મ હકની વિસ્મૃતિ થએલી છે. શાસ્ત્રકાર તેને અનેક રીતના દૃષ્ટાંત અને ઉદાહરણ આપી જગાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ ઘણો કાળ ગુલામી અને કેદ અનુભવ્યા પછી પોતે સ્વતંત્ર અને માલીક થવાને યેગ્ય છે, એ વાત તેનાથી માની શકાતી નથી. હવે જાગૃત થવાનો સમય છે, તમરા માનસિક સ્વાતંત્ર્યના જાહેરનામા ઉપર હવે તમે સહી કરો અને તમારા મનને ફરમાવી દો કે "અત્યાર સુધી ગમે તેમ ચાલ્યું પણ હવે

અમુક વિચારોને વશ રહેવું કે નહી, તેનો નિશ્ચય આ કાળે અજ્ઞપણાથી થતો નથી, એનાથી બીજું મોટું કમનસીબ કયું હોઇ શકે ? એક ભયનું વાદળ આપણાં શીર ઝઝુમતુ હોય અને આવતી કાલે તે આપણાં ઉપર ત્રુટી પડવાનુ છે, એમાં શક જેવું કાંઇજ ન હોય છતાં તે ભય અને આપત્તિ કરતા તેની પુર્વગામી ચિંતાનું કષ્ટ સહસ્ત્ર ગુણ અધિક તિવ્ર છે; એ ચિંતાના કષ્ટથી મુક્ત થવાય તો ખરી આપત્તિને અંગે રહેલું કષ્ટનું જોર છેકજ નરમ પડી જાય છે.

મનુષ્યને તેની પ્રધાન લાગણીઓનો વેગ ગમે ત્યાં ધસડી જાય, તેને નિરંતર સતાવ્યા કરે અને તે છેવટ પામર થઇને અવશપણે વસકાયા કરે તેના જેવી બીજી એક પણ કફોડી સ્થિતિ સંભવતી નથી. અનંતયુગનો યોગી, અજર, અજન્મ, અચલ અને વાસ્તવમાં પરમાત્મ સ્વરૂપ મનુષ્ય તેના ભેજામાં ઉત્પન્ન થતા ચિત્રથી ડરી જઇને રંક પામર બની દીલે વદને પોતાનુ નિર્બળપણું કબુલ કરે એ સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજતાં મનુષ્ય ક્યારે શીખશે ? તેની મનની બનાવટથી મનનો સ્વામી ગભરાય એ બીના કોઇ દેવ પોતે વિકુર્વેલી માયાથી ડરી જાય તેના જેવી છે, ચિત્રકાર જેમ પોતાના ચિત્રના ભયાનક દેખાવથી ડરી જતો નથી કેમકે તે જાણે કે ચિત્ર પોતાનીજ બનાવટ છે તેમ ખરી રીતે મનુષ્યે પોતાની માનસિક બનાવટથી ડરવાનું નથી. અને છતાં મનુષ્યોને એ બનાવટ એટલી બધી વાસ્તવિક અને ડરવા યોગ્ય લાગે છે કે તેમનાથી આ વાત સાચી માની શકાતી નથી. આપણાં બુટમાં એક કાંકરો આવી ગયો હોય તો તેને તુર્તજ બહાર કાઢી નાખી તેને ખુંચતો અટકાવી શકીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે કોઇ

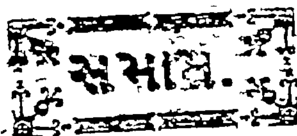
ખાલી હાથ નાખી તે વસ્તુ મુઠીમાં ગ્રહણ કરે છે અને પછી તે મુઠી વાળેલો હાથ બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મૂઠી વાળેલો હાથ પાછો નિકળી શકે એટલો પહોળો અવકાશ હોતો નથી; અને આંચકા માર્યા કરે છે. વાંદરો તે વખતે ધારે તો ખાવાની ચીજ પડતી મુકી ભાગી જઇ શકે છે, પરંતુ તેની માન્યતા એવીજ હોય છે કે હવે પાંજરામાં ગયેલો હાથ પાછો નિકળેજ નહી. આ પ્રકારનું ભાન તેના સ્વાતંત્ર્યને લુંટી લે છે અને મદારી આવીને તેને હાથ કરી લે છે.

વાંદરાના સંબંધેજ આ પ્રમાણે છે એમ નથી, પરંતુ સુધારાની ટોચે પહોંચેલા મનુષ્યના સંબંધે પણ તેમજ છે. ઘણા મનુષ્યો પોતાના માનસિક વ્યાપાર સંબંધે વાંદરાથી કોઇ રીતે ચઢીયાતી સ્થિતિમાં છે એમ કોઇથી કહી શકાય તેમ નથી. તેઓ જે વિચારને પકડે છે, તે વિચારને વળગી રહેવાથી અને તેની ચિંતામાં સડ્યા કરવાથી તેમની ગમે તેવી પાયમાલી થવાની હોય છતાં તેનાથી તેઓ છુટતા નથી. તેમણે પોતાની જાતને પેલા વાંદરાની માફક વિચારના પાંજરામાં સપડાવેલી હોય છે અને પોતે ભાગી છુટી શકે તેમ છે જ નહી. એવા ભાનથી દુઃખ પામ્યા કરે છે. તે તેના વિચારનો ગુલામ બની બેસે છે અને તેના ભેજામાં નિરંકુશ વિહરતા રાક્ષસો જે તેની પોતાની બનાવટના છે, તેમના વડે ત્રાસ વેઠ્યા કરે છે.

કુદરતના સામર્થ્યો ઉપર વિજય મેળવનાર, અને વિજ્ઞાનને પોતાના વશ વર્તાવનાર મનુષ્ય તેની એક નાના સરખી દુઃખકારી લાગણીને લઇને કેવો ક્ષિણ, ચિંતાતુર, આર્ત, પામર અને રાંક

અને કેદીનું જીવન એ કોઇ ખરું જીવન નથી. આપણા જીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય, વિશાળતા, વ્યાપકતા મુદ્દલ નથી, આપણું માનસ યંત્ર આપણા કાબુમાં આવ્યા પછીના જીવનનો ખ્યાલ પણ અત્યારે આવવો પણ દુષ્કર છે.

આથી તમારા "હું" નું તમારા માનસિક કરણો ઉપર સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાનો અભ્યાસ કરો. તેમ થયેથી તેના વ્યાપારો તમારા સ્વરૂપથી નિરાળા ભાસમાન થશે અને તમારી આજ્ઞાથી ગતિમાં મુકાતા અનુભવાશે. તમને છેવટે એમજ જણાશે કે તે તમારું યંત્ર માત્ર છે. ધૈર્ય અને ખંતપૂર્વક અભ્યાસની અપેક્ષા છે; પાક અઘરો છે, તેની ના નથી. પણ ફળ તેવુંજ મહાન છે. સ્વરૂપની મહત્તા, ભવ્યતા, સામર્થ્ય, અને પ્રભાવમાં પ્રવેશવા માટે ગમે તેવો કઠીણ અભ્યાસ કર્તવ્ય છે, તેની કોણ ના કહી શકે તેમ છે?

રોપેલા નથી. વિકાસ ક્રમની શ્રેણિમાં યોગ્ય ભૂમિકાએ યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય સમયેજ તે આત્માને સાંપડેલા હોય છે. પરંતુ વસ્તુ માત્ર જેમ તેમની પોતાની ભૂમિકાએ જ શોભે છે, તેમ "આ કષાયો" પણ પશુપણાની ભૂમિકાનેજ શોભે તેવા છે. મનુષ્યત્વની ભૂમિકાને નહીં.

આ સ્થળે આ "સંજ્ઞા–મન"ના કાર્ય પ્રદેશનું વર્ણન કરવા અમને અધિકાર નથી. તે વિષય એટલો વિશાળ છે કે હમારા મુખ્ય વિષયના પેટામા તેને સમાવી શકીએ તેમ નથી. અન્ય કોઇ પ્રસંગે તે ચર્ચવાની તક લેઇશું. ટુંકામાં એટલુંજ કર્તવ્ય છે કે, આ કષાયોનો વખાર આપણા પશુત્વની ભૂમિકાએથી આપણને–મનુષ્યોને–વારસારૂપે સાંપડેલી છે. એ વિચિત્ર મહાન ભંડારમાં, આપણા પોતાના તેમજ આપણા પુર્વજોના સંસ્કારો ભરેલા છે. અને પેઢી દર પેઢીથી આપણને તે સોંપાતા આવતા હોય છે. જે કાળે આપણા પુર્વજો છેક જંગલી દશામાં હતા અને જંગલની બોડોમાં વાસ કરી વગડામાં મળી આવતા પદાર્થો ઉપર ગુજારો કરતા તે અવસ્થાના સંસ્કારો પણ વંશ–ક્રમાનુગત આપણા માનસ બંધારણમાં ચાલ્યા આવે છે. અનેક જાતની રૂચીઓ, લોલુપતાઓ, આસક્તિઓ, વિકારો, લાગણીઓ, આવેગો ત્યા વસે છે. પશુની દશામાં ભોગ તૃષ્ણાને છીપાવવા માટે આપણે જે અત્યાચારો કરતા, જે બેશરમ લંપટતા દર્શાવતા અને તેમાં આડે આવનાર તરફ જે ક્રોધનો જુસ્સો રેડતા તે હજુ આ વખારમાં ભરેલા છે. આખુ પશુખાનુ આપણા હૃદયની ગુપ્ત ઉંડાણોમાં છુપાએલું છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે એ બધા પશુઓને આપણે છુટા મુકવા જોઇએ અને તેમને જેમ ફાવે તેમ નિરંકુશપણે આપણા તેમજ અન્યના

સુંજ છે કે આપણો આત્મા સ્વભાવથીજ એ ભૂમિકામાં પાછો હઠવા નથી માગતો.

છતાં આનો અર્થ એમ પણ નથી કે જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકાને શોભાવતા આત્માઓ પશુઓના વર્તન ઉપર તિરસ્કારથી જુએ છે અને તેમનું આચરણ નિહાળી ત્રાસ અનુભવે છે. એથી ઉલટું તેઓ એમ માને છે કે એ વર્તનદ્વારાજ પશુઓનાં શરીરમાં વસતા આત્માઓ આગળને આગળ વધે છે. પશુઓ વડે થતાં બધા કાર્યો અને તેમની બધી ઇચ્છાઓને મહાજનો સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. અને તેમાં કશુંજ કંટાળો ઉત્પન્ન કરનાર અથવા "ખોટું" છે તેમ માનતા નથી. જંગલી મનુષ્યો જે લગભગ પશુથી સ્હેજ ચઢીયાતા છે, તેમના તરફ પણ મહાત્માઓ તો એજ પ્રકારની દૃષ્ટિથી જોવે છે. અને તેમના કષાયોને તેઓ કુદરતી અને હોવા યોગ્ય છે, માટેજ છે, એમ માને છે. આત્માના વિકાસક્રમની જે હદે જે હોવું જોઇએ તે હદે તે હોય, એમાં નવાઇ પામવા જેવું નથી.

પરંતુ મહાપુરૂષોને ખેદ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તેઓ સુધરેલા, કેળવાયેલા અને જ્ઞાતા પુરૂષોમાં અધમતા જુવે છે. આ સ્થળે તેઓ વિકાસની શ્રેણીમાં આગળ કુચ થતી નથી જોતા પણ પાછળ હઠવાના દ્રશ્યને અત્યંત શોકપૂર્વક નિહાળે છે. પ્રગતિને બદલે પાછી ગતિ જોવે છે. મનુષ્ય જ્યારે નહિં કરવા યોગ્ય વર્તન, કરતો હોય છે, ઉપશમાવવા અને ક્ષય કરવા યોગ્ય લક્ષણોને ઉપયોગમાં લેતો હોય છે, ત્યારે તેનો આત્માજ તેને ડંખે છે. કષાયમાં રચી પચી રહેલા મનુષ્યો પણ પોતાની હૃદય-સ્થિતિથી અજાણ્યા નથી. તેમના અંતઃ

કે તેનાથી છેક મુકત થવું એ અશકય છે. છતાં જો આત્મા તેના ઇશ્વરી અંશની સહાય માગે તો તેના અધોઅંશને કબજામાં રાખવાનું બળ તે મેળવી શકે તેમ છે. અને ધીમે ધીમે એ તોફાની પશુઓનાને, કષાય-વૃત્તિઓને કાબુમાં લઇ શકાય છે. પ્રસંગોપાત તેમાંથી એકાદ કષાયરૂપી પશુ, બળ કરીને ભાગી છુટે, અને તમને તથા તમારા આસપાસના મનુષ્યોને ઇજા કરે તો તમારે નિરાશ થવાની અથવા ભયભીત થવાની લેશ પણ જરૂર નથી. એ બધા આપણો જુનો વારસો છે, આપણા પોતાનાજ બાળકો, આપણી પોતાનીજ માનસ બનાવટ છે. અને આગળ ઉપર તે આપણી પોતાનીજ શકિતથી સંયમમાં આવી જશે અને કાળક્રમે આપણામાં વિલય પણ પામી જશે. 'કષાયો' ને તજવાની જરૂર છે, એ પશુપણાની ભૂમિકાનેજ છાજે છે. મનુષ્યના પદને નહિ, એવું જ્ઞાન થવા પછી ડાહ્યા મનુષ્યોએ તે જ્ઞાનને અનુરૂપ વર્તન કરતા ધીમે ધીમે શીખવું જોઇએ. અને ધૈર્યપૂર્વક, ખંતપૂર્વક, આકુળવ્યાકુળ થયા શિવાય, એ કષાયોના ધમપછાડાને ઓછાં કરતાં ચાલવું જોઇએ. બળ કરવાની, આંચકા મારવાની કે થોડાજ વખતમાં તમામ કષાયોને સાફ કરી નાખવાની તલપાપડતા કરવી એ અજ્ઞાન અને મૂર્ખાઇ છે. તમારા હૃદયમાં એ કષાયોને દૂર કરવાની ઇચ્છા ખરેખરી પ્રગટી હશે તો એની મેળેજ સ્વાભાવિક અને સરળ રીતે તે ઘટતા જશે, અને આત્મા વધારે વધારે પ્રશાન્ત સંપાદન કરતો જશે. સંકલ્પ એ મહાન બળ છે, અને જો કષાયોથી મુકત થવાનો તમારો સંકલ્પ દ્રઢ અને નિષ્કપટ હશે તો કાંઇ પણ બળ વાપર્યા વિના તમારો ઉદ્દેશ બર આવતો જશે. બહાર સપાટી ઉપર દોડ ધામ કરવાથી, કે ખાલી બળ કરીને તુટી મરવાથી કષાયનું બળ ઘટતું નથી.

ઈશત્વમાં ગતિ કરવાની છે. અને તે અર્થે જરૂરનું છે કે તેણે ધીમે ધીમે તેના માનસ બંધારણમાંથી પશુપણા તરફ આકર્ષનારી વૃત્તિઓને જ્ઞાન બળથી મંદ પાડવી જોઇએ અને અનુક્રમે ક્ષય કરવી જોઈએ.

૫—યોગ.

મન, શરીર અને વાણીની વર્ગણાના અવલંબનથી કર્મ ગ્રહણ કરવાની આત્માની શકિત વિશેષને "યોગ"ની સંજ્ઞા જૈન શાસ્ત્રકારોએ આપેલી છે. મન, વચન અને શરીર એ આત્માના યંત્રો છે અને તે યંત્રોના સાધનવડે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં વ્યકત કરી શકે છે. "યોગ" શબ્દનો અર્થ જોડાવું, મળવુ એ થાય છે અને તેથી આત્મા, મન, વાણી અને શરીરની સાથે જોડાઇને તે દ્વારા પોતે બહિર્ભાવ પામે તે વ્યાપારને "યોગ" શબ્દથી સંબોધેલ છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ યોગના બે પ્રકાર વર્ણવેલા છે. (૧) ભાવયોગ અને (૨) દ્રવ્ય યોગ. આત્મામાં કર્મ ગ્રહણ કરવાની શકિત હોવી એવા પ્રકારની સ્થિતિ વિશેષને ભાવયોગ કહેવામા આવેલ છે અને તે ભાવયોગના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં ચાંચલ્ય અથવા પરિસ્પંદનનું ઉત્પન્ન થવું, એ ઘટનાને દ્રવ્યયોગ કહેવામા આવેલ છે.

કર્મનો આત્માની સાથે બંધ થવામાં યોગ અને કષાયરૂપ પરિણામો નિમિત્તરૂપે હોવા આવશ્યક છે પરંતુ કેટલીકવાર એવું બની શકે છે કે કષાય વિનાનો એકલો યોગજ કર્મબંધનો હેતુ થાય છે. તેમ છતા જ્યા જ્યાં કષાય હોય છે ત્યાં ત્યા યોગનું વિદ્યમાનપણું અનિવાર્યપણે હોયજ છે. જ્યાં

ધી કાઢી તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આપણા આંતર જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે. કષાયની ઉપયોગીતા પશુસૃષ્ટિમાં રહેલી છે. પરંતુ મનુષ્ય જીવનમાં તેની ઉપયોગીતા ઘટતા ક્રમ ઉપર હોવી એમ પ્રકૃતિના નિયમ ઉપરથી સમજાય છે. જ્યાં એકલુંજ શારીર—જીવન ભોગવવાનું હોય, અને માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક જીવનની ગંધ સરખી પણ ન હોય, ત્યાં કષાયનું તારતમ્ય સંપૂર્ણ માત્રામાં હોય છે. સ્વરક્ષણ માટે પશુઓને પોતાના આહાર અન્વેષણના કાર્યમાં પ્રતિબંધક કારણો પ્રત્યે ક્રોધ રાખવો પડે છે. જો તેમ ન કરે તો તે કારણોને પરિહાર કરી તે પોતાનો અહાર મેળવવા શક્તિમાન થાય નહીં. અને અહાર વિના શરીર સંરક્ષણનો પ્રકૃતિ—નિર્દિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહીં, તે ઉપરાંત તેના શરીરને, બીજા અધિક બળવાન પ્રાણીઓનો ભોગ થઇ પડતા બચાવવા માટે તેને પોતાના શરીર પ્રત્યે માન અને માયાની દ્રષ્ટિ નિભાવવાની પ્રબળ સંજ્ઞા હોય છે, અને પ્રત્યેક આત્મામાં કુદરતે જાતિ સરંક્ષણ (race preservation) ની જે સાહજીક વૃતિ રોપેલી છે તેને લઇને પશુઓને પોતાના બાળકો પ્રત્યે પણ, તે બાળકો પોતાના શરીર રક્ષણ માટે શક્તિમાન થતા સુધી, માન અને માયાની સંજ્ઞા હોય છે. અને તેજ પ્રમાણે શરીર નિર્વાહ માટે જોઇતી સામગ્રી માટે તેમનામાં પ્રબળ વાસના અથવા લોભ વૃતિ હોય છે. શીકારી જાનવરને પોતાનો શીકાર જોઇને મોઢામાં પાણી આવી જાય છે. અને તેને મારીને ઉદર પૂર્તિ કરે ત્યારેજ તેને ટાઢક વળે છે.

આ બધી વૃતિઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ મનુષ્યમાં તેના પશુત્વના પૂર્વાનુભૂત જીવનનો વારસો છે. આત્મા મનુષ્યત્વને પામ્યાં પછી બુદ્ધિ, વિચાર, વિવેક, સારાસાર નિર્ણય એ

ઉપચાજ કરતો હોય છે. છતાં તેના ચારિત્ર ઉપરના આવરણોના કારણથી તેની વૃત્તિ સંયમને આધિન થએલી હોતી નથી. આ પ્રમાણે આત્મા વૃત્તિના સંયમ વિનાની, પરંતુ કષાયના સ્વરૂપની સમજણવાળી સ્થિતિમાં કેટલોક કાળ વીતાવે છે. અને તે દરમ્યાન વૃત્તિજય કરવાના બળનો સંચય કરે છે. આ સામર્થ્યનો સ્હેજ સંચય થયા પછી તેના કષાયો દુર્બળ થતા જાય છે અને તે વૃત્તિઓ તેના આધિનત્વમાં વધતા જતા ક્રમે આવતી જાય છે. આ વૃત્તિના જય સહિતના કષાયોની ભૂમિકાને શાસ્ત્રકારે પ્રત્યાખ્યાની કષાય ગણેલા છે. અર્થાત તે અવસ્થામાં અમુક અમુક જડતા પ્રત્યે દોરનારી વૃતિઓ ઉપર અંકુશ પ્રાપ્ત થયો હોય છે. એમ ચઢતા ક્રમે તે આત્મા વૃતિનો જય સાધતો જાય છે. પ્રત્યેક વૃતિ ઉપર પરાજય મેળવવામાં આત્માને પોતાના આંતરિક બળનો પરિચય આપવો પડે છે. પગલે પગલે તેના સામર્થ્યની કસોટી થાય છે. સેંકડોવાર તે હારે છે, પાછો પડે છે, ધુળમાં રગદોળાય છે, પરાજય સ્વીકારીને વિજયી વૃતિઓનું દાસત્વ આદરે છે. પરંતુ તે અવસ્થામાં તેના આત્માની ઉંડાણના ભાગમાં ચેન હોતું નથી. તક મળ્યે તે વૃતિનો પરાભવ કરવા તે આત્મા પ્રયત્નવાન બને છે, અને આખરે તેનો જય કરીને તેના ઉપર પોતાનું શાસન જમાવે છે. વૃતિ સાથેના યુદ્ધમાં હાર્યા પછી પણ આત્મા પોતાના હૃદયથી હાર સ્વીકારતો નથી. પ્રત્યેક હારમાં થોડા ઘણા અંશે તેની જીત હોય છે. અને એવો અપૂર્ણ વિજય પ્રત્યેક પરાભવ સાથે વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ બનતો જાય છે આ વૃતિ માહેની કેટલીક તો પરાભવ પામીને ક્ષય ભાવને પામે છે, કેટલીક અર્ધ ક્ષય અને અર્ધ ઉપશમ ભાવને પામે છે, અને કેટલીક ફક્ત ઉપશમભાવને પામે છે.

આધીન હોય તો આત્માની સ્થિતિ પણ મનનેજ અનુસરતી થાય છે હલકી વૃતિઓ અને કુસંગથી હમેશા દુર રહેવા માટે શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે તેનો એજ ઉદ્દેશ છે કે જો આપણું મનોદ્રવ્ય વિકારયુકત હોય તો તે મનોદ્રવ્ય દ્વારા આત્માની જે અભિવ્યક્તિ થાય છે તે પણ તેવીજ અનિષ્ટ સ્વરૂપે થાય છે. આપણા વિકાસક્રમની આ અવસ્થાએ આપણે મન દ્વારાજ સંસાર ઉપર વિજય મેળવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. તે યત્ર જો હલકુ, દુર્બળ, પાપના કલંકોથી ભરપુર અને જડતાવાળુ હોય છે તો ગમે તેવો જ્ઞાની આત્મા આગલ વધતો અટકે છે, મનની સ્થિતિ અને ગતિ વડેજ તેની સ્થિતિ અને ગતિ નીમાય છે.

વાણી અને શરીરના યોગોને પણ તેટલાજ પવિત્ર અને સ્વચ્છ રાખવાની આવશ્યકતા છે. કોઇનું અનિષ્ટ અને અમંગળ થાય તેવી હિંસાત્મક વાણીનો યોગ સેવવાથી દુર રહેવું ઘટે છે. વાણીનો યોગ સર્વને સુખ, આનંદ, અને સંતોષ આપનાર હોવો જોઇએ. કોઇના મર્મને ભેદનાર, સામાને શંકા ઉપજાવે તેવી ઉર્ષ્યા અને કલહ ભરેલી વાણીનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મપ્રિય સજ્જનોએ સંભાળવાનું છે. શરીર પણ નિર્મળતા મિતાહાર, વ્યાયામ અને કુદરતી નિયમોના પાલન વડે આરોગ્ય પૂર્ણ રાખવું જોઇએ, અને તે શરીરનો ઉપયોગ આત્માની ઉન્નતિ અર્થેજ થવો જોઇએ. જો મન, વાણી અને શરીર આત્માના બંધના કારણ થાય તો તેની પ્રાપ્તિ નિરર્થક અને ઉલટી અકલ્યાણકર ગણાવા યોગ્ય છે.

આત્મા, પરમાત્માની સાથે અનાદિ પરિણય-ગ્રંથીથી જોડાએલો છે. આત્મા પ્રણયિની છે, પરમાત્મા પ્રણયી છે. એ ઉભયનો લગ્ન-યોગ થયેલોજ છે માત્ર આત્માને તેના સ્વામીના સ્થાનની ખબર નથી હૃદય-સ્થિત પરમાત્મા પોતાના નિગૂઢ નિકુંજ નિવાસમા રહીને પોતાની બંસીના આહલાદક સૂરથી આત્માને ત્યાં આવી ભેટવા માટે આમંત્રી રહેલા છે. પરંતુ વિમુગ્ધકર સૂરથી ઘેલો બનેલો આત્મા એ સૂર કયાંથી આવે છે તે જાણતો નથી તેથી આમ તેમ દોડાદોડ કરી રહેલ છે. આ દોડાદોડ તે આપણો સંસાર છે. આપણા સ્વામીનું આમંત્રણ કયાંથી આવેછે અને આપણે કયા પ્રદેશમાં દોડીએ છીએ તેનું આપણને ભાન નથી.

સંસાર એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી તેમજ તેનું આભ્યંતરિક સ્વરૂપ નથી. અને એટલાજ માટે આપણે સંસારની પાછળ દોટ મુકી પડયા છીએ છતાં તે આપણી મુઠીમાં આવતો નથી. જે આપણા સ્વભાવમાં નથી તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? સંસાર માયાના મૃગની પેઠે તેની પછવાડે આપણને દોડાવ્યે રાખે છે, પરંતુ કોઇ કાળે હાથમાં આવતો નથી. તેની સાથે આપણો જાથુનો સબંધ કોઇ પ્રકારે બંધાઇ શકતો નથી.

સંસારની પછવાડે દોડવામા આપણે એવા તત્વની પછવાડે દોડીએ છીએ કે જે આપણા સ્વરૂપ સાથે કોઇ કાળે મેળ લે તેમ નથી, ત્યાં માત્ર દોડવાનુંજ છે, વિરામવાનું છેજ નહી. દોડી દોડીને કયાં પહોંચવાનું છે તેનો કાંઇ લક્ષ્ય નથી માત્ર અવિરત, અવિશ્રામ, નિરંતર, ચાલ્યા જ કરવાનું. એ ચાલ્યા કરવાની સમાપ્તિ જ નહી.

સંસારની વાંસે દોડવાનું ફળ શું સંસાર કાંઇ જ આપતો નથી ? ફળ આપે છે. પરંતુ તે ફળ સંસાર એવા હેતુથી જ

ભાડુતી ગાડીવાળા પોતાના ઘોડાને જોગાણ આપે છે, થોડીવાર અંતરે અંતરે વિસામો આપે છે, વધારે ખુશી થાય ત્યારે ઘોડાની ડોકમાં રંગબેરંગી પારાની ઘુઘરમાળ પેરાવે છે, અને કોઇ તહેવારના પ્રસંગે માથા ઉપર કલગીનો શણગાર પહેરાવે છે, તેના માટે સુંદર વિલાયતી હાંસડી, ઉંચી ઢબનો ગાડી સાથે જુતવાનો સરંજામ, પગમાં ઘુઘરા વિગેરે શોભાપ્રદ અલંકારો ખરીદે છે. પણ આ બધું શા માટે ? ઘોડાને વધારે ઉમંગપૂર્વક ચાલતો અને દોડતો રાખવા માટે જ. ઘોડા માટે સુંદર લગામ, ઝીણી શેડવાળો લલીત ચાબુક, એ સર્વ ઉપકરણો માત્ર ઘોડાને વધારે તેજીથી ચલાવવા માટેજ તેનો માલીક ખરીદે છે. એ બીચારા પ્રાણીને ખબર નથી કે આ બધો અસબાબ તેને ચાલતો રાખવા માટે છે. સંસાર આપણી સાથે આ ઘોડાના માલીક જેવો સંબંધ રાખે છે. આપણને દોડતા જ રાખવા, ગતિપરાયણ રાખવા, ક્ષણવાર વિશ્રામ ન લેવા દેવો, એ સંસારનો ઇરાદો છે. આપણને વચમાં વચમાં જે રોટલીના ટુકડા, વિશ્રામ માટે મકાન, ક્ષણવાર આનંદ માટે રમકડાં, વિગેરે મળે છે તે એટલાજ માટે કે આપણામાં વધારે દોડવાનું બળ રહે. ઘોડાને જેમ ખબર નથી કે આ ગતિનો, આ નિરંતર ચાલ્યા કરવાનો છેડો ક્યાં, તેમ આપણે પણ જાણતા કે વિચારતા નથી કે આ પ્રમાણે વિરામહીન દોડનો છેડો ક્યાં છે, આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી લક્ષ્યરહિતપણે દોડયા કરવાનું છે.

આપણી આસપાસ ચોતરફ સંસાર પૂર્ણ વેગથી ગતિમાન જોવામાં આવે છે. માત્ર આપણા હૃદયની અંતરતમ ગુહામાં, જ્યાં આપણા માલીકનું પરમ ધામ છે ત્યાંજ સંસાર માટે સ્થાન નથી. ત્યાં આપણું છેવટનું વિશ્રામ સ્થાન છે. આ-

ગતિમયતામાં આપણી ક્ષુદ્ર ગતિ ભેળવીને લક્ષ્યહિનપણે, મૂઢભાવે ઘુમ્યાજ કરીએ છીએ. આપણું શરીર, બુદ્ધિ, મન, પ્રકૃતિના એ ચક્ર ઉપર ઘુમ્યા કરે છે. પરંતુ એ સર્વમાં આપણો ઉદ્દેશ શુ છે તેનું આપણને ભાન નથી વાસ્તવમાં આપણે આપણા સ્વામીની શોધમાં દોડીએ છીએ. અનંતકાળથી આપણને તેનો વિયોગ છે. તેના વિના આપણા હૃદયના આભ્યંતર પ્રદેશમા આરામ કે ચેન નથી, એટલા મટે આપણે અવ્યકતપણે તેની શોધમા ફરીએ છીએ. કોઇ પણ પદાર્થ, ભોગ, રસ કે સુખની સામગ્રીમાં સ્થાયી આનદ રહી શકતો નથી. રસના સ્વરૂપોને ક્ષણે ક્ષણે નવીન બનાવવા માટે અવિરામ ઉદ્યોગ કર્યા કરીએ છીએ, તેમ છતાં એ નવા બનેલા રસના સ્વરૂપને ભોગવતા થોડા કાળમાં મનની શક્તિ બહેર મારો જાય છે. તે થોડાજ કાળમા સ્વાદહીન, ફીકુ, નિરસ અને આખરે નિર્વેદ ઉપજાવનાર થઇ પડે છે. જે સ્થાયી સંબધ અને સ્થાયી આનંદ આપનારી પરમ વસ્તુની શોધમાં આપણે હતા તે વસ્તુ ત્યા નથી, તેથી આપણું હૃદય ત્યાથી ઉડી જઇ, વળી અન્ય સ્થાને કોઈ નવીન રસ, નવીન ભોગવિલાસની સામગ્રી માટે પ્રયાસ આદરે છે. છતાં આખરે ત્યા પણ નિરસતા. નિર્વેદ, કંટાળો, અને બેચેની છુપાયેલીજ હોય છે. " ચેન પડતુ નથી, ગમતું નથી, હવે તો થાકયા છીએ " એ વિકલ વૃત્તિનો ભૈરવ નિનાદ ચોતરફથી કર્ણ ઉપર અથડાયા કરે છે. લોકો તેમાંથી છુટવા માટે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃતિઓ યોજે છે. સાધારણ મનુષ્યો ખાન, પાન, નાચ, નાટક, રંગ, રાગ, વિલાસ, વૈભવ, મદિરા આદિનો આશ્રય લઇ એ નિર્વેદ અને નિરસતામાંથી ભાગી છુટવા માગે છે. બુધ્ધિમાનો બુધ્ધિ અને તર્કની જાળ રચનામાં, અથવા કાવ્ય તરંગના રસોલ્લાસમાં છુપાઇ રહી ત્યાં સ્થાયી સંબધ જોડવા

એ સ્થાન, એ રૂપ, એ ભવ્યતાના દર્શન થયા પછી બધી દોડાદોડ આપોઆપ વિરમી જાય છે. જે સ્થાયી સંબંધની શોધમાં હતા, જે પરમ આનંદ અને રસ માટે વિહ્વલ અને ઉદ્ભ્રાન્ત હતા, તે આપણને મળી જાય છે. આત્મા ખરા અર્થમાં ત્યાં "શાંતિ" પામે છે. જ્યાંસુધી અવશેષ કર્મો હોય ત્યાં સુધી તે સંસારમાં ભલે જાય આવે, પરંતુ હવે તે સંસાર અરણ્ય નથી, પરંતુ બગીચો છે. એ સંસાર તેના સ્વામીની માલીકીનો છે. ત્યાં તેને શ્રમ, ક્લાંતિ, બોજો અને પીડા નથી, પરંતુ તે આનંદ, અમૃત, અને લીલામય છે.

આખરે પ્રાણીમાત્રને આ પ્રદેશમાં આવ્યા વિના છુટકો નથી. કેમકે ત્યાં આપણું છેવટનું નિત્ય ધામ છે, સમસ્ત વિશ્વનું ત્યાં મધ્યબિંદુ છે, અનેક સુખ, દુખ, સંપત્તિ, વિપત્તિ, હર્ષ, ક્લેશ, છાયા, તડકા અનુભવીને પણ આખરે એ મહાનુભવમાંજ વિરામવાનું છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, સમકિતી અને મિથ્યાત્વી, ઉભય સંસારમાં પાસે પાસે રહીને કામ કરતા ભાસે છે, અને ઉભય એકજ ભૂમિકા ઉપર વિહાર કરતા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ સમકિતી અને જ્ઞાની આત્માઓએ પોતાનું પરમ લક્ષ્ય, ઉદ્દેશ અને આદર્શ નક્કી કરેલ હોય છે. તેમનુ આખરનું ઘર ક્યાં છે, તે તેઓ જાણે છે, અને સંસારની પ્રવૃત્તિના અંતે પોતાના હૃદયગૃહમાં આરામ લે છે. તેથી ઉલટું અજ્ઞાની અને મિથ્યાત્વીને પોતાના ભ્રમણનું લક્ષ્ય શું છે તેનું ભાન નથી. તે માત્ર રખડવાનું અને દોડવાનુંજ સમજે છે, તે ઘરબાર વિનાનો ભિખારી છે, તેને પોતાનું વાસ્તવ આરામ સ્થાન હાથ લાગ્યું નથી.

પ્રિય વાચક? આ બેમાંથી આપ કયા પક્ષને શોભાવો છો?

ખ્યાલ તેના જગત સંબંધેના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. વિશાળ ખેતરમાં અનાજ લણતા એક અજ્ઞાન ખેડુત કરતા નાની સરખી ઓરડીમાં બેઠેલા ભૂગોળના જ્ઞાનવાળા મનુષ્યનું વિશ્વ અનેક ગુણુ વિસ્તારવાળું હોય છે. તેનું સ્થૂળ શરીર ઓરડીમાં પુરાએલું હોવા છતા તેનું મન આખા જ્ઞાત વિશ્વને આશ્લેપમાં લઇ શકે છે, અને તેથી તે પેલા ખેડુત કરતા મોટા જગતમાં વસતો હોય છે.

તે કરતાં પણુ આગળ વધીએ તો એક વિદ્વાનનું વિશ્વ એકલી ભૂગોળ જાણુનાર કરતા અસંખ્ય ગુણુ અધિક વિશાળ હોય છે. તેને જણાય છે કે સૂર્યની સાથે સરખાવતાં આ વિશ્વ એક રાઇના દાણા જેવડુ પણ નથી. પોતાના જ્ઞાન વડે તે સૂર્યને પૃથ્વી કરતા ચૌદ લાખ ગણો મોટો જુએ છે, અને તેથી પણ વિશેષ, આપણી પૃથ્વી જેમ સૂર્ય આગળ કાંઇ હિસાબમાં નથી, તેમ અનેક વિશાળ તારા આગળ એ સૂર્ય પણુ રજકણ જેવો છે એવુ ભાન તેમની વૃત્તિમા હોય છે ખરેજ જીવનું જગત તેના જ્ઞાનના પ્રમાણુમા જ હોય છે.

અનેક મનુષ્યોને આ જગત જરા, મરણ, કષ્ટ, વ્યાધિ અને સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી ભરેલુ જણાય છે. સંસાર તેમને દાવાનળ જેવો અને શ્રાપપૂર્ણ ભાસે છે. અને તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ ફાસીની શિક્ષા પામેલા કેદી જેવી દીન અને નિર્વેદ ભરી હોય છે. ત્યારે પ્રમુખ્ય અંતઃકરણમા એજ જગત દુઃખ માત્રથી રહિત, અપરિમિત સુખ અને આનંદથી ભરેલું પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સૃષ્ટિ તેને એક લાક્ષણીક સૃષ્ટિ જેવી કળા–પૂર્ણ અને જે પ્રકારે હોવી જોઇએ તેવીજ ભાસ છે. એક મનુષ્યને એમ લાગે છે કે આ વિશ્વની યોજના કરનાર–પછી

જેમની જ્ઞાન મર્યાદા બહુ સાંકડી છે, તેઓ એમ માનતા હોય છે કે એવી જ્ઞાન પ્રવૃદ્ધ અવસ્થાવાળા અને સંપૂર્ણ સુખનું આસ્વાદન કરવાવાળા જીવાત્માઓ અહીંથી કરોડો ગાઉ દૂરની કોઇ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં રહેતા હશે. તેમના અંતકરણમાં એજ વાત દૃઢ બની ગઇ હોય છે કે, આંહી તો દેખીતી રીતે જ જ્યાં ત્યાં દુઃખ અને નિર્વેદમયતા ભરેલી છે અને તેથી સુખનો લેશ પણ સંભવ નથી. સુખ વાળી સૃષ્ટિ તો આ દુઃખ વાળી સૃષ્ટિથી ઘણે જ અંતરે દૂર આકાશના કોઇ ભાગમાં લટકેલી હોવી જોઇએ. લોકો એ સૃષ્ટિને સ્વર્ગભૂમિ કહે છે. અને તેવી સુખ ભૂમિમાં જવાનો પરવાનો મેળવવા માટે વિવિધ ક્રિયાઓ સેવે છે. આવી વાતો પ્રાકૃત મનુષ્યોને માટે જ તેમની સમજણમાં ઉતરે તે માટે રચવામાં આવી હોય છે. વસ્તુતઃ અંતઃકરણની સુખમય અવસ્થાને અને સ્થાનને કશોજ સબંધ નથી.

જેટલી જ્ઞાનની કળાઓ તેટલા વિશ્વ છે. અર્થાત્ સ્થૂળ-વિશ્વ તેનું તે જ રહેવા છતાં જેમ જેમ અજ્ઞાનના આવરણો છેદાતા જાયછે તેમ તેમ તે નવા ઉપલબ્ધ થએલા જ્ઞાનના પ્રકાશમાં વિશ્વ નવું રૂપ ધારણ કરતું જાય છે. વિશ્વ બદલાતું નથી પણ મનુષ્યનો આત્મા—તેની સમજણ બદલાય છે. બાહ્યવિશ્વ એ મનુષ્યની આંતરાવસ્થાની પ્રતિછાંયા માત્ર છે. વિશ્વના ઉપર મનનો જેવો પ્રકાશ પડે છે તેવો વર્ણ તે ધારણ કરે છે.

આથી સુખવાળી અવસ્થા માટે કોઇ સ્થાન વિશેષની અગત્ય નથી. જેની અગત્ય છે તે સ્થિતિ વિશેષની છે. સ્થાન સ્થિતિને બદલી શકાતું નથી, પણ સ્થિતિ સ્થાનને બદલે છે. સ્થિતિ બદલાતા સ્થાનનો પ્રભાવ ફરી જાય છે. મનની સ્થીતિ, બદલાતા નંદનવન મરૂ ભૂમિનો દેખાવ પહેરી લે છે. મનની સ્થિતી

થતું જગત તે સત્ય જગતની છાયા માત્ર છે. આ સ્થૂળ જગત જ્યારે ખોટું છે ત્યારે તે જગત સત્ય છે. તે સંપૂર્ણ ચૈતન્યમય છે. જે કાંઇ થઇ ગયું છે, અને હોવા યોગ્ય છે, તે સર્વનું તે દૈવી મૂળ છે. જુદા જુદા મહાત્માઓ તે જગતને જુદી વાણીમાં વર્ણવે છે. છતાં તે સર્વનો કથિતાશય એકજ પ્રકારનો હોય છે આપણને ભાસતા વિશ્વમાં તે વિશ્વની સાચી સરખામણી કરવા યોગ્ય કાંઇ જ ન હોવાથી તે વિશ્વનું મહાજનોએ આપેલું વર્ણન આપણને બરોબર મેળ લેતું જણાતું નથી. તેમ છતાં જેમની બુદ્ધિ તે શુદ્ધ સત્વના પ્રકાશથી સહેજ પણ પ્રકાશિત થએલી હોય છે, તેઓ એ પ્રકારના વર્ણનમાં પોતાનાજ ઝાંખાં અનુભવનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, અને એ વિશ્વનો અનુભવ કરનારની ગમે તેવી ભાંગી તુટી વાણી સાથે પોતાના અનુભવનું સૌદસ્ય ઘટાવી લે છે.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો વિલય થતાં તે પ્રકાશમય જગતનું ભાન રવા યોગ્ય છે. તે દિવ્ય જગતમાં જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, દુઃખ, અવ્યવસ્થા આદિ કશુંજ નથી. ત્યાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદાઓ તુટી પડેલી હોય છે. ત્રણે કાળ તેમને એકજ કાળ છે. જ્યાં નવું જુનું થયા કરતું હોય ત્યાંજ કાળનો સંભવ છે અને તેથીજ કાળની વ્યાખ્યા પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ એવા પ્રકારની આપી છે કે " જે નવાનું જુનું કરે છે તે કાળ છે." હવે તે વિશ્વમાં કશુંજ અવસ્થાંતરને પાત્ર નથી. અચળ, અવિકારી, અને સદાકાળ એકજ સ્થિતિમાં તે રહેવાવાળું હોઇ કાળનું અસ્તિત્વ ત્યાં નથી. સ્થળ સંબંધે પણ તેમજ છે. તે દિવ્ય પ્રકાશાત્મક વિશ્વ સાથે તે મહાત્માનું ઐક્ય થવાથી જ્યાં જ્યાં તે શુદ્ધ સત્વનો આવિર્ભાવ છે, ત્યાં ત્યાં તે પણ છે, અને

નુષ્યનો અભિપ્રાય સાચો ગણવો ?" દુનીઆની બહુમતી ઉપર જેમણે સત્યની કસોટીનું ધોરણ બાંધેલું છે, અને ઝાઝાં માણસો કહે તે જ સાચું એમ જેમની મતિમાં રૂઢ થઇ ગયું છે તેમને માટે તો બધીજ દલીલો વ્યર્થ છે. ખરૂં છે કે એ નવી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનારા માણસોની સંખ્યા કાંઇ કરોડોની થવા જતી નથી, અને આ ઇંટ માટીની સૃષ્ટિના અનુભવી જનો સાથે સરખાવતા તે મહાજનોની સંખ્યા નહિવત્ જ છે, તોપણ ડાહ્યા જનોનું સત્યનું માપ "ઝાઝું તે ખરૂં અને અલ્પ તે ખોટું" એવું કદી હોતુ નથી. સત્યનો આધાર તેને માનનાર કે ન માનનારની સંખ્યા ઉપર નથી. તેનો અનુભવ ઘણાને નથી થયો તેથી તે સત્યને કશી જ હાની કે ન્યૂનાધિક્ય નથી, અને તે સાથે સત્યની એ પણ કસોટી છે કે તે સત્યનુ ઉચ્ચારણ કેવા ચારિત્રવાળા પુરૂષોએ કરેલું છે. એ નવિ સૃષ્ટિની શોધનો ઢંઢેરો આજ કાલ ટાગાબંધ ફરતા અને ભીખ ઉઘરાવતા મંડળો એ નહી, પણ જેના ચરણમાં ચક્રવર્તી રાજાઓના મણિમંડિત કિરિટો રોળાતા, અને જેમના પ્રતાપ આગળ વિશ્વની સમગ્ર વિભૂતિ કરદ્વય જોડી, સમસ્તક ઢાળી ઉભી રહેતી, તેવા અનેક રૂષિ મહર્ષિઓ વડે થએલો છે. કોઇ વાતની સત્યતાનો આધાર તે વાત કરનારની સંખ્યા ઉપર નહિ, પણ તે વાત કરનારના ચારિત્ર ઉપર હોવો જોઇએ. અને તે ધોરણથી જોતા એ નવિ સૃષ્ટિ સબંધે ઘોષણા કરનાર મહાજનો અનુભવ સુદ્ધા શંકાપાત્ર હોવો સંભવતો નથી.

તે નવિ સૃષ્ટિ આજ સ્થળે હાજર છે. અને કે તમને તે નથી અનુભવાતી તેનું કારણ એ જ છે કે આપણે તેના ભાનમાં પ્રવેશ્યા નથી, આપણા અનુભવ કે જ્ઞાનનો આધાર માત્ર

નુષ્યનો અભિપ્રાય સાચો ગણવો ?" દુનીઆની બહુમતી ઉપર જેમણે સત્યની કસોટીનું ધોરણ બાંધેલું છે, અને ઝાઝાં માણસો કહે તે જ સાચું એમ જેમની મતિમાં રૂઢ થઇ ગયું છે તેમને માટે તો બધીજ દલીલો વ્યર્થ છે. ખરૂં છે કે એ નવી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનારા માણસોની સંખ્યા કાંઈ કરોડોની થવા જતી નથી, અને આ ઇંટ માટીની સૃષ્ટિના અનુભવી જનો સાથે સરખાવતા તે મહાજનોની સંખ્યા નહિવત્ જ છે, તોપણ ડાહ્યા જનોનું સત્યનું માપ "ઝાઝું તે ખરૂ અને અલ્પ તે ખોટું" એવું કદી હોતું નથી. સત્યનો આધાર તેને માનનાર કે ન માનનારની સંખ્યા ઉપર નથી. તેનો અનુભવ ઘણાને નથી થયો તેથી તે સત્યને કશી જ હાની કે ન્યૂનાધિક્ય નથી, અને તે સાથે સત્યની એ પણ કસોટી છે કે તે સત્યનુ ઉચ્ચારણ કેવા ચારિત્રવાળા પુરૂષોએ કરેલું છે એ નવિ સૃષ્ટિની શોધનો ઢંઢેરા આજ કાલ ટોળાબંધ ફરતા અને ભીખ ઉઘરાવતા મંડળો એ નહી, પણ જેના ચરણમાં ચક્રવર્તી રાજાઓના મણિમંડિત કિરિટો રોળાતા, અને જેમના પ્રતાપ આગળ વિશ્વની સમગ્ર વિભૂતિ કરદ્વય જોડી, મસ્તિષ્ક ઢાળી ઉભી રહેતી, તેવા અનેક રૂષિ મહર્ષિઓ વડે થએલો છે. કોઇ વાતની સત્યતાનો આધાર તે વાત કરનારની સંખ્યા ઉપર નહિ, પણ તે વાત કરનારના ચારિત્ર ઉપર હોવો જોઇએ. અને તે ધોરણથી જોતા એ નવિ સૃષ્ટિ સબંધે ઘોષણા કરનાર મહાજનોના અનુભવ મુદ્દલ શંકાપાત્ર હોવો સંભવતો નથી.

તે નવિ સૃષ્ટિ આજ સ્થળે હાજર છે. મને કે તમને તે નથી અનુભવાતી તેનું કારણ એ જ છે કે આપણે તેના સાનમાં પ્રવેશ્યા નથી, આપણા અનુભવ કે જ્ઞાનનો આધાર માત્र

આદશ્ય નથી. આપણી અનુભવ મર્યાદામાં જે જે વિષયો આ-વ્યા હોય તેનાજ સંસ્કાર આપણા મન ઉપર હોય છે અને એવા સંસ્કારથી જુદી પડતી વાત આપણા આગળ કોઇ કરે તો તે આપણે ગળે ઉતરતી નથી. આમ છે તે નવી સૃષ્ટિનો ખ્યાલ વાણી દ્વારા લાવવામાં મોટો અંતરાય છે. અનનુભૂત વિષયને અનુભૂત સંસ્કારોની વાણીમાં કેવી રીતે દર્શાવાય ? આથી જેમણે જેમણે આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમણે માત્ર આહિ પ્રતિત થતા સુખ કે આનંદનો ગુણાકારજ કર્યો છે. સુખ કે આનંદનો પ્રકાર એનો એજ રાખી માત્ર તેને અનંત ગુણે ગુણી નાંખી તેનું પ્રમાણુ વધાર્યું છે. અને આમ કરવા શીવાય તે-મને બીજો રસ્તો પણ ન્હોતો. આથી તે વાત અર્ધ સત્ય છે. સુખનો પ્રકાર તેમજ પ્રમાણુ તે નવિ સૃષ્ટિમાં છેકજ જુદા છે. અને તે અનુભવથીજ—તેના ભાનમાં પ્રવેશ્યા પછી જ—જાણી શકાય છે, વર્ણન વાંચવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવનો નથી. વર્ણનનો હેતુ માત્ર મનુષ્યોને તે ભણી વાળવાનો જ છે અને એમ થયે વર્ણનનો પ્રયત્ન સફળ ગણાવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રકારો મનુષ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યેની માત્ર ઉત્કંઠા જ ઉપજાવી શકે છે. આ પ્રતિત થતા વિશ્વ કરતાં અનંત ગુણુ ચઢીઆતું એક નવું વિશ્વ છે એટલી તેમને ખાત્રીજ આપે છે બાકીનું બધું મનુષ્યને જાતે કરવાનું છે. કુંચી તેમની પોતાની પાસે છે.

આ નવિ સૃષ્ટિના ભાનમાં પ્રવેશવાનો રસ્તો કયો ? પ્રભુનો પ્રાસાદ ખોલવાની કુંચો કયાંથી મળવાની છે ? એ પ્રશ્ન આ સ્થળે સ્વાભાવિક છે પ્રથમ તો તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની, તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં અત્યંત પ્રબળ, તીવ્ર ઇચ્છા મનમાં પ્રગટવી જોઇએ. આ પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરવાનો એક જ ઉદ્દેશ સેવવો જોઇએ. પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ, પ્રત્યેક કાર્યમાં વૃત્તિ એ

ખરૂં છે કે એ પરમ તત્વને આપણે અત્યારે જોઈ શકતા નથી અને તેથી આપણું તે સબંધનું જ્ઞાન તે માત્ર શ્રદ્ધાજન્ય જ્ઞાનજ છે, તેમ છતાં તેવી એક સૃષ્ટિ છે એ વાત ચોક્કસ નિ-સંદેહ સત્ય છે. અનેક મહાજનોએ તે પ્રાપ્ત કરેલી છે અને નિ-સ્વાર્થ બુદ્ધિથી આપણી દૃષ્ટિને તે માર્ગ ભણી વાળતા ગયા છે. આ કાળે પણ ઘણા મનુષ્યોએ તેનો અનુભવ કર્યો છે, અને ન્યુનાધિક અંશે તેના ભાનમાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં આપણે ધૈર્યથી શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ, અને એ પરમ તત્વને શરણે આવવુ જોઇએ. તૈયાર થયેલું હૃદય આ ભાવને ત્વરાથી ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. તે પરમ તત્વની કલ્પના શ્રધ્ધાવાનને અશક્ય નથી. તે તત્વ, તે સૃષ્ટિ, અનંત સુખ પૂર્ણ, આનંદ પૂર્ણ, ચિતિ સ્વરૂપ છે અને હું તેમાં હમેશાં ખેંચાઉ છું, દયાળુ પિતા હમેશાં મને—તેના બાળકને—તેના મહારાજ્ય ભણી આકર્ષે છે એમ ભાવવું જોઇએ, આપણા સમગ્ર જીવનને અને આ-પણાં જીવનના સબંધવાળી પ્રત્યેક વસ્તુને તે પરમ આત્માને ચરણે સોંપી દેવી જોઇએ. આપણા અને આપણા સર્વ વ્યવ-હારના નિયંતા આપણે તેમને જ બનાવવા જોઇએ. આપણા રથની લગામ અર્જુનની માફક આપણે તે કૃષ્ણ પરમાત્માને—તે દિવ્ય સત્વને—સોંપવી જોઇએ. આમ કરવાથી આપણે તે આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં સ્વભાવથીજ આકર્ષાઇએ છીએ. કેમકે ઇશ્વર અને તે આધ્યાત્મિક વિશ્વ જુદા નથી. પ્રભુના હાથમાં જ આપણે આપણું સર્વસ્વ સોંપી દીધું તેનો અર્થ જ એ કે આપણે તેના વિશ્વમાં પ્રવેશ કર્યો. અને જેટલે અંશે આપણે આપણું સમગ્ર તેને સમર્પ્યું હોય છે. તેટલા અંશે આપણે તેના મહા-રાજ્યમાં પ્રવેશ્યા હોઇએ છીએ.

મૃત્યુ.

સમસ્ત વિશ્વ મૃત્યુની ભ્રાન્તિને વશ બનેલુ છે. જે વસ્તુજ નથી તે વસ્તુથી જગત નકામું ભડકયા કરે છે, "મૃત્યુ" નામની કહેવાતી અવસ્થાને જે જે ઉક્તિઓથી સંબોધવામાં આવે છે, તેમાંજ એ ભ્રાન્તિનો આપણને પરિચય મળે છે. દુનીઆ જેને ડાહ્યા અને સમજુ મનુષ્યો ધારે છે એવા મનુષ્યો પણ "મૃત્યુ" નામથી ઓળખાતા બનાવને વિવિધ જાતના નામ અર્પે છે, અને જુદા જુદા પ્રકારે વાકય રચના ઘટાવીને એ બનાવમાં નવો નવો અર્થ આરોપી આસપાસના સમુદાયમાં ભય અજ્ઞાન અને કલેશનું વાતાવરણ ફેલાવે છે. કોઇ માણસ અકાળે "મરી જાય" એ વ્યતિકરનું આવા ડાહ્યા જનો લ્હેકારી લ્હેકાવીને વર્ણન કરે છે, તેઓ કહે છે કે "કાળ એ બિચારાનો કોળીઓ કરી ગયો" અથવા "એ બિચારાને ક્રૂર યમરાજાએ તેના જીવનના વસંત કાળમાં ઝડપી લીધો" અથવા "તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિનો એકાએક અંત આવી ગયો" અથવા "તેના જીવન કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થઇ ગઇ' આવા વર્ણનો ઉપરથી કોઇ અજાણ્યા માણસને તો એવોજ ખ્યાલ આવે કે એ "મરનાર" આત્માનો જાણે કે અસ્તિત્વમાંથી સમુળગો લોપ થયો, શૂન્યતામાં તે પરિણમી ગયો અને વિધિ વાકય વડે તે આત્મા સંબોધાતો હવેથી બંધ પડી ગયો.

આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે, કે જીવન એક સળંગ, અસ્ખલિત અવિચ્છિન્ન વ્યાપાર છે. માત્ર જીવન પ્રવૃતિનો પ્રદેશજ બદલાય છે. જો કે નિશ્ચય દૃષ્ટિ અથવા નિરપેક્ષ પરમાત્મ દૃષ્ટિબિંદુ (stand-point of the Absolute) થી જોતાં સ્થળ, કાળ કે કાર્ય-કારણ (time, space and causation)

હશે પણ "ગુણુ સમકીતી" આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય તેટલા પણ હશે કે નહિ તે શંકા જેવું છે.

અત્યારે કોઇ અન્ય સૃષ્ટિનો માણસ આવીને આપણા બધા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોની એકેકી નકલ પોતાની સાથે લઇ જાય, અને ત્યાં પોતાની સૃષ્ટિમાં તે છપાવીને તેનો ફેલાવો કરે તો તે વાંચનારા વર્ગ એ પુસ્તકો ઉપરથી એવુંજ અનુમાન કરે કે, જે ભૂમિ ઉપર આવા ઉત્તમ ગ્રંથો અમર્યાદપણે વિસ્તાર પામ્યા છે, અને જ્યાં આવું દિવ્યજ્ઞાન સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે ચોતરફ વ્યાપી ગયું છે, ત્યાં "મૃત્યુ"નો ભય તો કયાંથીજ રહેવા પામે ! એવા દેશમાં પ્રત્યેક અંતઃકરણ પરમ સમાધાનવાળી સ્થિતપ્રજ્ઞ દશામાં વિરાજતું હોવું જોઇએ અને "મૃત્યુ"ના નામે કશોજ ભય, કલેશ, હાયવોય કે રોવું કુટવું એ તો સ્વાલજ શેનો હોય ! જે દેશમાં આવા સેંકડો ગ્રંથો ગામ નગર કે ગામડામાં ખુણે ખંચકે પણ ફરી વળ્યા હોય અને સર્વ વ્યાપક પ્રભુની પેઠે એના વિના કોઇ ઠામ પણ ઠાલુ ન હોય ત્યાં 'મૃત્યુ"નો ભય તો બાજુ ઉપર રહ્યો, પણ ઉલટો 'મૃત્યુ મહોત્સવ" ઠેર ઠેર ઉજવાતો હોવો જોઇએ, અને જીવન અને મૃત્યુ એવા શબ્દો પણ અર્થહિન હોવા જોઇએ.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોને લઇને આપણી તે લોકમાં જે કિંમત અંકાય તેના ઉપર આપણને હાસ્ય છુટયા વિના રહેજ નહિ. તે ભોળા પરલોકવાસીઓને કયાંથી ખબર હોય કે અમે લોકો બતાવવાના અને ચાવવાના દાંત જુદા જુદા વેંઢારીએ છીએ? એ સાદા સીધા અને પ્રમાણીક આત્માઓને કયાંથી ભાન હોય કે એ ગ્રંથોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યેનો અમારો આદર એ માત્ર દેખાવનો, અને બહુતો ધર્મસ્થાન કે ઉપાશ્રયના ચાર ખુણામાંજ મર્યાદા પમેલો રહે છે ? એમને બિચારાને કોણ ખબર આપે કે

કરી શકતજ નહી એમ ડાહ્યા પુરૂષોનો નિશ્ચય હોવાથી તેઓ એ વ્યતિકરમાં કાંઇ અઘટીત અથવા "એમ ન હોત તો સારૂ" એવું કશુંજ જોતા નથી. 'મૃત્યુ' એ માત્ર સળંગ જીવનમાં વિસામારૂપે અથવા એક ગ્રંથના નવા નવા પ્રકરણો રૂપે છે. મૃત્યુ એ જીવનની ત્રુટીઓ નથી, પણ બે પ્રકારના જીવનો વચ્ચેનું સંધિસ્થાન છે.

વાસ્તવમાં મૃત્યુ એ ઉચ્ચતર જીવનની પૂર્વગામી અવસ્થા છે. પરંતુ આપણું તે સંબંધી અજ્ઞાન એ ભવ્યતર દિશામાં આપણને દ્રષ્ટિપાત કરવા દેતું નથી. આ સંબંધમાં અમને એક વાત યાદ આવે છે. એક પ્રકારની ઇયળ થાય છે, તે અમુક કાળ સુધી ઇયળ (Caterpillar) નું જીવન ભોગવી તેજ ભવમાં પતંગ અથવા ભમરીનું જીવન ભોગવે છે, પરંતુ એ ઇયળ અને પતંગના જીવનની વચમાં એ ઉભય જીવનોની સંધિ રૂપે થોડો વખત તેને નિશ્ચેષ્ટપણે હલ્યા ચલ્યા વિનાનું સ્થિર, બેભાન, જીવન ગાળવું પડે છે. આ અવસ્થાને અંગ્રેજીમાં chrysalis stage અથવા કોશસ્થ જીવન કહેવાય છે. આવી અવસ્થામાં આવતા પહેલા તે ઇયળને મુર્છા જેવી સ્થિતિ અનુભવાય છે, અને તેને એમ જણાય છે કે હવે હું જીવન ભ્રષ્ટ થઇશ. એક ઇયળને આવી સ્થિતિ નજીક આવતી જણાઇ, જેને આપણે "મોતના ભણકારા" કહીએ છીએ, તેવું તેને જણાવા માંડયું, આથી તેણે પોતાના મિત્રો, સગાં, વ્હાલા, સબંધીઓ વિગેરેને ભેગા કર્યા અને પોતાની હવે તુર્તમાં શી અવસ્થા થવાની છે તે સંબંધી એક ભાષણ આપ્યું. ભાષણની ભાષા આપણે કદાચ સમજી ન શકીએ, પરંતુ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હોવો જોઇએ:—

કપાળે જે સામાન્ય ભાવી લખાએલું છે, તેના ઉપર આંસુ ખેર્યા વિના છુટકો નથી, પરંતુ એ આંસુથી કાંઇ કાળને દયા આવે તેમ નથી. માટે ભાઇઓ! ધીરજ રાખો અને જે સહન કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ તેને સહીલ્યો" આમ ઘડીવાર વાતચીતો કરી દિલગીર થઇ બધી એળો છુટી પડી ગઇ.

આપણને આ વાતો માહેની એળોની મૂર્ખાઇ ઉપર હસવું આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. કીડામાંથી ભ્રમરના ભવ્યતર જીવનમાં પ્રવેશવા પૂર્વેની ક્ષણવારની જે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તેઓ "મૃત્યુ" ગણવાની બેવકુફાઇ કરે છે અને એ ક્ષણિક નિદ્રા પછીજ વિવિધરંગી પતંગની આકાશગામી સ્થિતિ તેને મળવાની છે તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય હોતું નથી તેથી તેઓ દિલગીર બની જાય છે. પરંતુ પ્રિયવાચક બંધુ? તમે એ એળોની મુર્ખાઇ ઉપર હસશો નહી. કેમકે અમારી અને તમારી મુર્ખાઇ કરતા એ એળોની મુર્ખાઇ કાંઇ વિશેષ નથી. એ એળોના જીવનક્રમમાં મનુષ્યની મુર્ખાઇનુંજ પ્રતિબિંબ છે. એ વાર્તામાં કાંઇ નથી માત્ર આપણે સમજીને આપણી ભ્રાન્તિ માટે બોધ પામવા જેવું છે.

મૃત્યુનો ખરો અર્થ માત્ર એક પ્રવૃત્તિ મુકી બીજી નવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશવું એજ છે. એક ક્ષણવાર સુધી પણ જીવનમાં ત્રુટી આવતી નથી. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય છે તે વખતે પણ જીવન તો તેમનું તેમ નભ્યુંજ રહે છે.

જ્ઞાની જનોના દૃષ્ટિ બિંદુથી જોતાં "મૃત્યુ" છેજ નહિ. એ નામજ અસત્ય છે, હડહડતું જુઠ છે, માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાંતિ છે. મૃત્યુ એવું કશું છેજ નહિ. જ્યાં જુવો ત્યાં સર્વ સ્થાને, સર્વ કાળે એક અખંડ, અવિચ્છિન્ન, ધારાવત્ જીવન પ્રવાહજ છે. જીવન શિવાય બીજું કશું છે જ નહિ. માત્ર જીવનને

End and beginning are dreams.
Birthless and Deathless and Changeless,
Remaineth the Spirit for ever;
Death hath not touched it at all,
Dead t ough the house of it seemt. "

અર્થાત્—આત્મા કોઈ કાળે જન્મ્યો નથી, આત્મા કોઈ કાળે અસ્તિત્વથી ભ્રષ્ટ થવાનો નથી. એવો કોઈ કાળ ન હતો, કે જ્યારે તે ન હતો. તેના આદિ અને અંત એ માત્ર સ્વપ્નાં છે. આત્મા નિરંતરને માટે અજન્મ છે, અમર છે, અવિકારી છે. મૃત્યુ એને કોઈ કાળે સ્પર્શતું નથી. કદાચ આત્માનું ખોખું મરેલું ભાસતું હશે.

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાંથી આવેલું જડવાદનું મોજું આ કાળે આપણા પુસ્તક વર્ગ ઉપર ફરી વળ્યું છે, અને પરિણામે તેઓ એમ માનતા બન્યા છે, કે આ વિશ્વમાં બધુંજ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. પરંતુ એ દલીલમાં માત્ર અરધું સત્ય છે. વાસ્તવમાં તો કશું વિનાશ પામતું જ નથી, પરંતુ આપણી સાંકડી દૃષ્ટિને કદાચ કાંઈ વિનાશ પામતું જણાય તો પણ તે વિનાશ નથી, પરંતુ પર્યાયનું રૂપાંતર છે. કુદરતના રાજ્યમાં કશુંજ ખરા અર્થમાં મરતું નથી. અણસમજુ લોકો મૃત્યુ જુએ છે. બાકી જ્ઞાનીજનો તો રૂપનો ફેરફાર, શક્તિ અને પ્રવૃત્તિનો અંતર એ સિવાય કશુંજ જોતા નથી. નાનામાં નાનું અણુ પણ કોઈ કાળે સદંતર લોપ પામી જતું નથી. આપણું શરીર આપણે મરી ગયું માનીએ તેમાં પણ ભૂલ છે. કેમકે શરીર કાંઈ એક અખંડ સળંગ તત્ત્વ નથી, તે તો અણુઓનો સંઘાત છે; અને એ અણુઓ એક શક્તિ તત્ત્વ વડે, અમુક કાળ સુધી અમુક આકારે ગોઠવાએલા રહે છે.

યત્ન કરતો નથી. જડવાદની દલીલો હાલ છે તે કરતા હજારો ગણી વધારે પ્રબળ, અને સચોટ હોય તો પણ તેના મનથી તે દલીલોનું કશુંજ મહત્વ નથી. કારણ જેને સમ્યકદષ્ટિ (pure vision) પ્રાપ્ત થઇ છે તેમનામાં એવું ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય જાગૃત થયું હોય છે, કે જે વડે તેઓ "મૃત્યુ"ની ભ્રાન્તિ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે છે. બુદ્ધિની દલીલોની લેશના પરવા રહેતી નથી, કેમકે તેઓ અનુભવના પ્રમાણથી જાણી શકે છે કે આત્મા આ શરીરમાંથી નીકળ્યા પછી પણ જેવોને તેવોજ અસ્તિત્વમાન અને કાયમ રહે છે. મહાપુરૂષો જીવનની બીજી બાજુ અનુભવી શકે છે અને ત્યાંની સ્થિતિ રીતિ જાણી શકે છે. આમ હોવાથી તેમને મનથી એ સંબંધી બુદ્ધિના વ્યર્થ તર્કો અને દલીલો બેવકુફાઇ ભરેલા લાગે એમાં નવાઇ નથી.

જો તમે એવા પ્રકારની અધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિની ભૂમિકા સુધી ગતિ ન કરી શકયા હો કે જ્યાંથી, "મૃત્યુ" પછી આત્મા અવિચ્છિન્ન ધારાવત કાયમ રહે છે એમ અનુભવથી જાણી શકાય, અને તેથી આત્માના અમરત્વ સબંધી કોઇ પુરાવો માગતા હો તો તે પુરાવો મેળવવા માટે બહાર નહિ પણ અંતરમાં દષ્ટિ સ્થાપો. એ પુરાવો બહારથી મળી શકે તેમ નથી. માત્ર અંતરમાંજ છે. કેમકે આત્મા પોતાના અમરત્વનો પુરાવો પોતાના સ્વરૂપમાંજ ભેગો લઇને ચાલે છે. તમને તમારા અમરત્વમાં શંકા આવતી હોય તો તે શંકા કરનારને પોતાને પુછી જુઓ. અને કોઇ શાંત ક્ષણમાં એ શંકા ભાગી જશે. બધી ફીલોસોફી આપણને એટલુંજ શીખવે છે કે, બાહ્ય દશ્ય કરતા આંતરની સૃષ્ટિ અનંતગુણ અધિક સત્ય છે. ખરી રીતે જોવા જઇએ તો મનુષ્યને બહારની સૃષ્ટિનું કશુંજ જ્ઞાન નથી. તમને અત્યારે બહારની સૃષ્ટિનું જે કોઇ જ્ઞાન છે તે માત્ર તમારા અંતઃકરણનું

વાતના પુરાવા ઉપર મન જેમ જેમ વિચાર, ચિંતન, અનુભ કર્યા જશે તેમ તેમ એ નિશ્ચય અધિક અધિક ઉંડો ઉતરતો જશે.

તમે ગમે તેવી ગાઢી કલ્પના કરો તો પણ તમે પોતે તદ્દન મરી ગયા છો એવું તમે કદીજ કલ્પી શકવા સમર્થ બનશો નહિ. કદાચ તમને આ વાતની શંકા થતી હોય તો તમે અત્યારેજ આગળ વાંચવું હમણાં બંધ રાખીને મરી ગયાની કલ્પના કરી જુઓ, કદાચ તમને તમારૂં શરીર નિશ્ચેષ્ટ, સ્થિર શબની જેમ પડેલું કલ્પનામાં દેખાશે પરંતુ તમે પોતે અભિમાની, જીવાત્મા અથવા જેને તમે "હું" કહો છો તે તો એ કલ્પનામાં પણ નિરંતર દ્રષ્ટાપદે જેવો ને તેવો સ્થિરજ રહેશે. દેહની પડખે ઉભો રહીને દેહને મરેલું કલ્પનાની ચક્ષુએ જોયા કરશે, પરંતુ "હું" તેને પોતાને "હું" પણાથી ભ્રષ્ટ કદીજ કલ્પી શકાશે નહિ. જે વાત કલ્પનામાં પણ નથી આવતી, તે વાસ્તવમાં ક્યાંથી હોઇ શકે ? અને આપણો આત્મા પોતાના અંબંધે મૃત્યુની કલ્પના કરવા શામાટે ના પાડે છે એ તમે જાણો છો ? કારણ એજ છે કે જે સ્થિતિ તેના સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળમાં છે જ નહિ—નાસ્તિપણે છે. તે સ્થિતિ પોતામાં હોવાની દરખાસ્ત પણ તે સંઘરતો નથી. મૃત્યુની સૂચના પણ તે સ્વીકારવાની ના પાડે છે. એટલુંજ નહિ પણ કલ્પનામાં પણ તે લાવવા ચોખી ના કહે છે. શરીરથી, મનથી, મનની સર્વ સ્થિતિઓથી, બુદ્ધિથી, તર્કથી અને ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રતિભાના દીવ્ય સ્ફુરણોથી પણ આત્મા ઉપરી ભાગમાં બિરાજે છે. એ સર્વે કદાચ હોય કે ન હોય, ક્ષણમાં તે આવે કે ક્ષણ પછી તે જાય, તે કશાની દરકાર રાખ્યા વિના આત્મા પોતાનું જીવન સળંગ, ક્રમબદ્ધ, શૃંખલાબદ્ધ અવિચ્છિન્નપણે ભોગવ્યે જાય છે. મુર્છામાં અને ગાઢ નિદ્રામાં પણ તેનો ઉપયોગ અવ્યક્તપણે ચાલુ

છે. બુદ્ધિ એ સત્યના શોધનમાં પ્રવર્તાવવાને બદલે, તેનું કર્તવ્ય માત્ર ભૂલની સામે રક્ષણ કરવાનું છે.” અમે પોતે આ મત સાથે અડધા મળતા છીએ. ભુલની સામે રક્ષણ કરવાની શક્તિને પણ અમે કોઇજ સરત વિના એકાંતપણે સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી. આ સ્થાને બુદ્ધિનું શું કાર્ય છે એ સબંધી નિબંધ લખવા અમે બેઠા નથી. એના કાર્યનો અને ઉપયોગીતાનો પ્રદેશ કયો છે, એ જુદો જ વિષય છે, અને તે સાથે કહેવા દો કે તે બહુ રસપ્રદ વિષય છે. પરંતુ અમને લાગે છે કે અમે વિષયાંતરમાં ઉતરી પડયા છીએ. છતાં એ જોખમ ખેડયા પછી પણ જો અમે એટલું તમારા મન ઉપર અંકિત કરી શક્યા હોઇએ કે “મૃત્યુ નથી” એ સિધ્ધાંતનો પુરાવો બુદ્ધિમાંથી નહિ પણ હૃદયના ઉચ્ચ અંશમાંથી જ મળી શકે તેમ છે, તો અમારે વિષયાંતરમાં ઉતરવાનું જોખમ અમે સફળ થયું લેખીશું.

તમારા—અરે, પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાં આત્મા, પરમાત્મા અને વિશ્વ સંબંધી સત્યોનું જ્ઞાન સુપ્ત અવસ્થામાં પડેલું છે. એ જ્ઞાન તેના માલીકની—તેના સ્વામીની રાહ જોઇ રહેલું છે. તમે ત્યાં દ્રષ્ટિ સ્થાપો અને તમને ત્યાં હીરાક્ષરે લખેલા માલુમ પડશે કે તમારૂં ખરૂં સ્વરૂપ—તમારૂં વાસ્તવિક “હું” જેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ડુબાડી શકતુ નથી, વાયુ ઘસડી જઈ શકતો નથી, પૃથ્વિ આવરણ કરી શકતી નથી એવું આત્મતત્વ, અમર, અજન્મ, શાશ્વત, અજેય, આનંદ સ્વરૂપ, મંગળ સ્વરૂપ, કલ્યાણ સ્વરૂપ, બિરાજી રહ્યું છે. જ્યારે માનસ—ચક્ષુ અંતરમાં વળે છે ત્યારે ત્યાં તે જુએ છે કે “હું” અવિનાશી છું. તમે કહેશો કે આ પુરાવો કોઇ પ્રયોગ—સિદ્ધ, પ્રત્યક્ષ કે કાયદાની દ્રષ્ટિએ સાચો ઠરી શકતો નથી. પરં તમે આધ્યાત્મિક સત્યો માટે સ્થૂળ પુરાવો માગો છે

આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવળી.

મણકો ચોથો—મનોદ્રવ્ય.

તેનું સ્વરૂપ અને તેનું કાર્ય.

—— ○ : ——

આ વિશ્વમા દ્રશ્યમાન થતા અનેક વૈચિત્ર્યોમાંથી એક વૈચિત્ર્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર હમને જણાય છે અને તે એ કે લોકો જે જે વિષયો સબંધે બહુજ થોડું સમજે છે તેના સબધમાં બહુ બહુ લખાયુ છે અને બોલાયુ છે. આથી પણ આગળ વધીને એટલે સુધી કહેવામાં પણ વાંધો નથી કે જે વિષય જેટલા પ્રમાણુમા થોડો સમજાય તેવો હોય અને થોડો સમજાયો હોય તેટલા પ્રમાણુમા તેની આધક અધિક ચર્ચા, લખાણુ અને મતભેદ જોવામા આવે છે આ વિશ્વમા જેટલા ભાવનાગ્રાહ્ય (abstract) વિષયો છે, તેટલા બધાના જ્ઞાન સબંધે આપણે સહુ કોઇ બાળક જેવા છીએ; છતાં તે વિષયની સૌથી અધિક ચર્ચા કરીએ છીએ, એટલુંજ નહી પણ આપણે એમ માનીએ છીએ કે એ વિષય સબધે અમે ઘણું જાણ્યું જોયું છે અને હવે ભાગ્યેજ એ દિ-

જોઈએ તેની આપણામાં ખામી છે આથી તેના સ્વરૂપના વર્ણનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. એક સ્થૂળમાં સ્થૂળ પદાર્થના મૂળ સ્વરૂપનો પત્તો મેળવવા જતાં બુદ્ધિ એવા સ્થાને આવીને અટકે છે કે, જ્યાંથી તે આગળ વધી શકતી નથી. એક કાંકરાના સ્વરૂપની શોધમાં ઉતરતાં આપણે તેના અંગભૂત અણુઓ સુધી આવીને અટકી પડીએ છીએ અને અણુની પેલી પારની સ્થિતિની મીમાંસામાં ઉતરી શકતા નથી. એક સ્થૂળ કાંકરા જેવા તુચ્છ પદાર્થના સબંધે આમ છે, તો પછી મનોદ્રવ્ય જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ કે જેના સબંધમાં આપણે કાંઇ જ સ્પષ્ટ ઘટનાત્મક અર્થ ગ્રહણ કરી શકીએ તેમ નથી, તેના સ્વરૂપની શોધમાં ઉતરવુ એ આપણી શક્તિ બહારનું કાર્ય હોવાનું અમે માનીએ છીએ.

અમે એમ માનીએ છીએ કે કોઇ વસ્તુના સ્વરૂપ કરતાં તે વસ્તુના કાર્યના જ્ઞાન અર્થે ઉદ્યોગ કરવો એ આપણી ભૂમિકાના આત્માઓ માટે વિશેષ યોગ્ય છે. કુદરતનો સ્વભાવિક ક્રમ પણ એવા જ પ્રકારનો જણાય છે કે પ્રથમ વસ્તુનુ કાર્ય અને પછી તેનું સ્વરૂપ આપણે સમજી શકીએ છીએ. સુર્યનુ સ્વરૂપ શું છે, તે આપણાથી કેટલે દૂર છે, તેની ગરમી કેટલી અને કેવી હશે, ત્યાં કેવા જીવો રહી શકતા હશે એ બધી હકીકત આપણે ન્યૂનાધિક અંશે મેળવી શકયા તે પહેલાં આપણે સુર્યનું કાર્ય શું, તેની ગરમી આપણા ઉપર વનસ્પતિ ઉપર, પ્રાણી પદાર્થો ઉપર શું અસર કરે છે તે સમજી શકતા હતા. હજી વિજ્ઞાન વિદ્યુતના સ્વરૂપ સબધે કશું જ સમજી શકયું નથી. તે ફકત એટલુંજ માને છે કે, વિદ્યુત એ વિદ્યુતઅણુ (electorns) નો પ્રવાહાત્મક સમૂહ છે, છતાં એના સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે પણ તેનું કાર્ય સમજવામાં

છે તે પ્રાણી પદાર્થ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં લય પામી જાય તે પછી ન્યૂનાધિક અંશે એ પ્રવાહનું તત્વ પાછળ કાયમ રહી જાય છે દ્રષ્ટાંત તરીકે કરોડો ગાઉ દૂરના તારાઓ નાશ પામ્યા પછી પણ તે તારાઓમાંથી નીકળેલા પ્રકાશના કિરણો પોતાની મુસાફરી શરૂજ રાખે છે, અને આપણી સૃષ્ટિમા અનેક વર્ષો પછી તે પ્રકાશ પહોચી શકતો હોવાથી, જ્યારે તે પ્રકાશને આપણે જોવા પામીએ છીએ, તે પહેલાં ઘણા વર્ષો ઉપર એ પ્રકાશના તે ઉત્પાદક તારાઓનો નાશ થયો હોય છે. આપણે જ્યારે તારાઓ ભણી જોઇએ છીએ, ત્યારે ખરી રીતે આપણે તારાઓને પોતાને નથી જોતાં પણ તેના આંહિં આવતા પ્રકાશના કીરણોને જોઇએ છીએ. કેટલાક તારાઓનો પ્રકાશ હજારો વર્ષે આંહી પહોચી શકે છે, અને, જ્યારે આપણે તેને જોઇએ છીએ ત્યારે જે ક્ષણે આપણે તેને જોઇ રહ્યા છીએ, તે ક્ષણના તારાને નથી જોતાં, પણ હજારો વર્ષ પૂર્વે તે જેવા રૂપનો હતો તેવા રૂપના તારાને જોઇએ છીએ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પદાર્થ નાશ પામ્યા પછી પણ તેની પ્રભા કાયમ રહે છે. ઘરમાંથી સગડી લઇ લેવામાં આવે તે પછી પણ થોડી ક્ષણમાં ગરમી કાયમ રહે છે એક નાની સરખી કસ્તુરીની કણીને ઓરડીમાંથી થોડી ક્ષણ ખુલ્લી રાખવામા આવે, અને, પછી તેને બહાર ઉપાડી લઇ જવામા આવે, તો પણ તેમાંથી નીકળેલા અણુઓ ત્યા કાયમ ન્યૂનાધિક કાળ રહી જાય છે તેજ પ્રમાણે જે વિચારો અથવા મનોદ્રવ્ય હજારો વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાન હતા, અને અનેક વર્ષો પહેલા મનુષ્યોએ પોતાના મગજમાંથી બહાર કાઢેલા હતા તે વિચારો આ કાળે પણ કાયમ રહી શકે છે. એ વિચારનો બહિર્ભાવ કરનાર વ્યકિતએ એ વિચારો પાછળથી ફેરવ્યા હોય,

મોજાઓ જે સ્થાનમા તે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, ત્યા ઘણો કાળ સુધી રહેવા પામે છે અને બીજાના વિરોધી વિચારોવડે તેમાં ક્ષોભ ન કરવામાં આવે તો ઘણા વરસો સુધી તેમાં કાંઇ જ ફેરફાર થતો નથી. વળી કેટલાક વિચારો અતિ ઉત્કટ અને ચોકસ હેતુ, ભાવના, વિકાર કે આવેગ પુર્વક પ્રેરવામા આવે તો, જે દિવસમાં તેમને પ્રેરવામાં આવે છે તે દિશામાં બહુ ઝડપથી તે ગતિ કરે છે અને ધારેલી અસર પણ પ્રગટાવે છે

જનસમુદાયનો મોટો ભાગ પોતાના વિચારમાં ભાગ્યેજ કાંઇ શકિતનું સિચન કરી શકે છે, અમને તો એમ જણાય છે કે, વિચાર કરવો એ તેમના સંબધે એક યત્રવત્ ક્રિયા થઇ પડી છે આથી કરીને તેમના વિચારમાં (thought waves) મુદ્દલ ગતિ શકિત હોતી નથી, અને દૂર સુધી જઇ શકતી નથી, જો કે એમ બનવાજોગ છે કે, એ વિચારોના મોજાં પોતાના સમાન તત્વોવડે આકર્ષાઇને દૂરના ભાગો પર્યંત જઇ શકે છે પણ તે ગમન શાકત, એ મૂળ વિચારમા મૂકવામાં આવેલી શકિતના પ્રભાવથી નહીં, પણ સમાન મતી સમાનના આકર્ષણનો જે મહા નિયમ પ્રવર્તી રહ્યો છે તેના પ્રભાવથી છે.

વિચાર એ એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે એમ શાસ્ત્રોએ કહ્યુ છે. તેનો ઘણા લોકો એવો અર્થ કરે છે કે, એ એક પ્રકારની અલંકાર વાણી છે, પરતુ વાસ્તવમાં જ એ વિચાર એક પ્રકારનુ દ્રવ્ય (matter) છે જેમ પ્રકાશ, ગરમી, વિદ્યુત્ વિગેરે ખરા અર્થમાં દ્રવ્યો છે, તેમ વિચાર પણ એક સૂક્ષ્મ કોટીનુ દ્રવ્ય વિશેષ છે અને જેમની આંતર દ્રષ્ટિ ખુલી છે તેવા મનઃ પર્યવજ્ઞાનીઓ એ દ્રવ્યને જોઇ શકે છે જેમની પ્રકૃતિ અતિ વેદનગ્રાહી છે. (sansitive)

કે, જ્યારે અમે "વિચાર દ્રવ્ય" શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમે ખરા અર્થમાં તેને દ્રવ્ય માનીને કહીએ છીએ. આથી વાચકે એ વાતને પ્રથમ પોતાના મન ઉપર બહુ સ્થિરપણે ચોટાડવાની જરૂર છે કે, વિચાર એક વસ્તુત. ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં દ્રવ્ય છે. અને વાચકે એવું ચિત્ર મનોમયપણે રચવું જોઇએ કે જાણે તે પોતાનામાંથી વિચારની ઉર્મિઓ પ્રકટાવે છે ગમે તે પ્રકારનું ચિત્ર રચીને એ વાત પ્રથમ ચોકસ કરો પુષ્પમાથી જેમ સુગંધ, ચુલામાંથી ગરમી, દીપકમાથી પ્રકાશનું મોજુ, આદિ અનુકૂળ પડે તે ભાવનાથી વિચારના સ્વરૂપનો દ્રવ્યપણે નિર્ણય બાંધો. ઉકળતા દેગડામાથી વરાળ નીકળે છે, તેમ મન દ્રવ્યમાંથી વિચારના મોજા પ્રગટ્યે જાય છે, એવુ ચિત્ર અનુકૂળ આવે તો તે રચી મનમાં એ વાત ચોક્કસપણે સ્થિર કરો ગમે તે સ્થૂળ ઉદાહરણની સહાય લેવામા અડચણ નથી. કેમકે સ્થૂળ પદાર્થોમાથી સરખાપણાનુ તત્વ શોધ્યા વિના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોના સ્વરૂપ વિષે કાંઇ ભાવના આપણે રચી શકીએ તેમ નથી

જોકે મુખ્યપણે તો એવોજ નિયમ છે કે, જેટલા બળથી અમુક વિચારને પ્રેરવામા આવે, તેટલું બળ તે વિચારમા હોય છે છતાં તે ઉપરાંત એક બીજું પણ તત્વ છે કે, જે વડે વિચારમા તેના મૂળ બળ કરતા વિશેષ શકિતનો પરિચય મળે છે તે તત્વ અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ, અને તે એ કે એક વિચાર પોતાના સમાન સ્વરૂપી વિચારને આકર્ષીને તેમાં પોતાનું બળ ભેળવી દે છે અને પછી એ બન્ને વિચારો પોતાના એકત્રીત બળથી કામ ચલાવે છે. એક વિચાર કરનાર, પોતે જે વિષયના વિચાર કરે છે તે વિષય સાથે સબંધ ધરાવતા બીજા વિચાર દ્રવ્યોને માનસ-વાતાવ-

વસતા અથવા અગાઉ વસેલા લોકોની ભાવનાઓ, વડેજ રચાએલું હોય છે. દૂર દેશથી કોઇ અજાણ્યા લોકો એ સ્થાનમાં આવી ચઢતા તેમને પ્રથમ એમ ભાસે છે કે, જાણે વાતાવરણમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો હોય ! અને તેમની પ્રકૃતિ સાથે એ વાતાવરણ મળતું ન આવે તો તેઓ બેચેન બની જાય છે અને બને ત્યા સુધી એ સ્થાન છોડી બીજે ચાલ્યા જવાનું મન કરે છે અને કદાપિ તે સ્થાન છોડવાનું તેનાથી ન બની શકે તો ધીરે ધીરે એ વાતાવરણના પ્રભાવને તેનું મન ટેવાતું જાય છે, અને વખતના વેહવા સાથે તેની પ્રકૃતિ તે વાતાવરણ સાથે એક રસ બની જાય છે. તેનું મન ઉચ્ચ કોટીનુ હોય અને સ્થાનગત વાતાવરણ હલકા પ્રકારનું હોય છે તો તેને હલકી સ્થિતિએ ઉતરવું પડે છે અને એથી ઉલટું તેનુ મન હલકું અને સ્થાનગત વાતાવરણ ઉચ્ચ હોય છે તો તેનું મન ઉચ્ચ પ્રકારનું બને છે. પરંતુ એટલું ભૂલવું જોઇએ નહી કે, જેઓ વિચારના પ્રદેશમા પ્રવર્તતા નિયમોનુ સ્વરૂપ સમજે છે તેના મન ઉપર બાહ્ય વાતાવરણની અસર આ પ્રકારે થવા પામતી નથી. જ્ઞાનીજનો, કેવા વિચારની અસરો પોતાના ઉપર થવા દેવી અને કેવા વિચારોની અસર ન થવા દેવા તેની સત્તા પોતાના હાથમાંજ રાખે છે. તેઓ સંયોગોને આધીન નથી; પણ સંયોગો તેમને આધીન હોય છે

તમે જુદા જુદા ગામોમા, શહેરોમા અને દેશોમાં તે તે સ્થાનના માનસ-વાતાવરણની અસર પ્રત્યે તમારા મનને ખુલ્લુ રાખી ફરો અને તમને અનુભવાશે કે, તે દરેકના સ્વરૂપમાઃકાંઇને કાંઇ પ્રભેદ હોયજ છે. દરેક સ્થાનનો આત્મા જાણે જુદો જુદો હોય એવું તમારા અનુભવવામાં આવશે. જાણે તે દરેકને જુદું જુદું વ્યકિતત્વ અને

સ્થાનોમાં બુદ્ધિતત્વના વિરોધી સત્વોનું બાહુલ્ય હોય છે, અર્થાત્ ત્યા વસનારા જડ, અજ્ઞાન લોકોએ વિસ્તારેલા વાતાવરણનો તે બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ સાથે પ્રત્યાઘાત થાય છે. કેટલાક સ્થાનોમાં જતાં સ્વભાવથીજ વૃત્તિ નિર્મળ, વિશુદ્ધ, માયાળુ અને ઉન્નત બની જાય છે, આપણી પ્રકૃતિનો બધો અંશ ત્યાં દબાઇ જતો અનુભવાય છે; એથી ઉલટુ કેટલાક સ્થાનોમા પ્રવેશ કરતા તુર્તજ વૃત્તિ વિકાર યુક્ત, હલકા વલણ વાળી, ક્રૂર અને સ્વાર્થી બની જાય છે. કેટલાક સ્થાનોમાં જતા મન બળવાન, સ્થિર, સ્વતંત્ર અને મજબુત બને છે, અને કેટલાક સ્થાનોમાં જતા બાયલું, ભીરૂ, અસ્થિર, અને સ્હેજ સ્હેજ નિમિત્તથી ડરનાર બની જાય છે કેટલાક સ્થાનોમાં જતા આપણને વિદ્યા મેળવવાનુ મન થાય છે, તો કેટલાક સ્થાનોમા જતા પૈસા મેળવીને ભોગમય જીવન વિતાવવાનું મન થાય છે કેટલાક સ્થાનમા જતાં ચિત્ત વિરાગ, ત્યાગ અને પ્રભુ ભકિતમા અનુરકત બને છે તો કેટલોક સ્થાનોમાં જતાં એજ ચિત્ત માયા કપટ, પ્રતારણા અને સંસારમાં મોહવાન બને છે. કાંઇપણ દેખીતા કારણ વિના ચિત્ત આવા ફેરફારો અનુભવે તેનુ કારણ બીજું કંઇજ નહી પણ તે તે સ્થાનગત વિચારના વાતાવરણનો ભેદ છે.

તેમ છતાં આ બધા સ્થાનગત લક્ષણો, તે સ્થાનમા નવી ભાવનાઓ વાળા નવી પ્રજા આવીને વસે તો બદલાઇ જાય છે, અથવા ન્યૂનાધિક ફેરફારવાળા થાય છે એક થોડામુઠોભર પ્રબળ મનોબળ વાળા મુનુષ્યો એક સ્થાનમાં થોડો કાળ વસે તો તેમના પ્રભાવ યુકત મનો વ્યાપાર વડે તેઓ આખા સ્થાનના માનસ—વાતાવરણને પોતાની ભાવનાનો રંગ આપી દે છે. કેમકે નિયમ એવો છે કે, એક પ્રબળ વિચારક ઘણા નિર્બળ વિચારકોની ભાવ-

ભૂમિકા ઉપર આવી જવાના. પરંતુ જેમણે પોતાના વ્યક્તિત્વને ઉપયોગ સહિત પણે (Consciously) સબળ, દૃઢ અને સંકલ્પ યુક્ત બનાવ્યું હોય છે તેમના ઉપર સ્થાનની અસર એકદમ થતી નથી. નિર્બળ, અસાવધ અને નિમિત્તવાસી આત્માઓ ઉપર દરેક પ્રકારની ભાવનાની અસર એકદમ થવા પામે છે. સબળ મનવાળા પુરૂષો તો ઉલટું જન સમાજની ભાવનામાં પોતાના મનોબળથી મોટુ પરિવર્તન કરી શકે છે. તેઓ વ્યાપક તત્વની અસરને વશીભૂત બનતા નથી તેઓ નવા સ્થાનમાં આવતા તુર્તજ તે સ્થાનગત આત્માના સ્વરૂપને પારખી લે છે, અને તેના સ્વરૂપમાં બનતો સુધારો કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કદીપણ પોતે તેને આધીન બની અસાવધપણે તેમાં ભળતા નથી. પરતુ મોટો મનુષ્યસમુદાય તો જે કાળે જે સ્થાનમાં હોય તે કાળે તે સ્થાનના વાતાવરણ પ્રમાણે બની જાય છે.

તેજ પ્રમાણે સ્થાનો, પણ તેમાં વસનાર મનુષ્યોની શુભાશુભ વિચારોનો પટ ધારણ કરે છે દરેક ગામમા એવા અનેક ઘરો માલુમ પડે છે કે, જેના સંબંધમાં લોકોમાં અનેક "વ્હેમભરી" વાતો ચાલી રહી હોય છે કેટલાક ઘરોના સંબંધમાં એવું બોલાતું જોવામા આવે છે કે "તેમાં કોઇ સુખી થતું નથી" કેટલાક મકાનો ઉપર કમભાગ્યપણાની ઉંડી છાપ પડેલી જોવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે તે મહાન ગમે તેવું સગવડ ભરેલું હોવા છતાં તેમાં વસવાથી "ખાવા પીવા ટળી જવાનો" અને "સત્યાનાશની પાટી વળી જવાની" પ્રબળ ભાવના જનમંડળમાં વિસ્તાર પામેલી હોય છે. આમ થવાનું કારણ માત્ર તે તે સ્થાનમાં પૂર્વે વસેલા મનુષ્યોએ

ચલાવનાર તંત્રીની મનોભાવનાની અસર વ્યાપેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક પેઢીઓ ઉપર પગ મુકતાજ આપણને તે પેઢીના કામ-કાજ અને પ્રમાણિકપણાનો વિશ્વાસ અને નિઃશંકપણાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલીક પેઢીઓ સાથે, આપણને કામ પાડતા આપણા મનમા સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ સંભાળ પૂર્વક અને ચેતીને કામ લેવાનું સ્ફુરી આવે છે, અને સ્હેજ નજરચુક અથવા ગફલત થાય તો છક્કડ ખાઇ જવાનો ડર રહ્યા કરે છે. કેટલીક ઓફીસનો રૂવાબ અને દોરદમામ એવો સજજડ હોય છે કે, કામ પાડવા આ-વનાર ગ્રાહકો જરા પણ રકઝક કે ખેંચતાણ કર્યા વિના ચાલતી વસ્તુસ્થિતિને આધિન બની જાય છે. અને કેટલેક સ્થાને એથી, ઉ-લટું, નિરર્થક કપાળકુટ અને લમણાઝીક કલાકના કલાક ચાલે ત્યારેજ વાત ઠેકાણે આવે એવી ઘટના હોય છે. આમ બનવાનું કા-રણ તે તે પેઢીઓના તંત્રીઓની મનો-ભાવનાસિવાય અન્ય કશુંજ નથી.

જે સ્થાનોમા અનેક ગુન્હાવાળા કર્મો થએલા હોય છે એ સ્થાનોનુ માનસ-વાતાવરણ અત્યંત ચિંતા ઉપજાવનાર અનુભવાય છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, એવા સ્થાનોમાં ખુન અને રક્ત-પાત કરનારની નિર્દય અને ધ્વંસકર ભાવના, તેમજ એવા અધમ કાર્યોના ભોગ બનનાર કમનસીબ મનુષ્યોના પીડન અને કષ્ટમાથી ઉપજેલી ત્રાસમય ભાવનાનુ મિશ્રણ હોય છે એક ગામમાંથી પગ રસ્તે બીજે ગામ જતા એવા અનેક ઝાડી અને સાકડા નાળાવાળા ગુપ્ત સ્થાનો, જયા આવા નિચ કર્મો પૂર્વે બનેલા હોય છે તે સ્થાને થઇ પસાર થવાનો પ્રસંગ ઘણા વાચકોને કદાચ આવેલ હશે, અને ત્યાંનુ કલેશકર માનસ-વાતાવરણ અનુભવ્યું હશે. તેજ પ્રમાણે કેદખાના, અને શિક્ષા સ્થાનોનું વાતાવરણ પણ સૂક્ષ્મ-પ્ર-કૃતિના વેદનશીલ (sensitive) આત્માઓને અત્યંત ગ્લાનિકર

સ્થાન સંબંધી ઉપર અમે જે સત્યનું પ્રતિપાદન કરેલ છે, તે સત્ય વ્યકિતઓને પણ સર્વાંશે લાગુ પડી શકે છે. કેટલાક મનુષ્યો પોતાની સાથે નિરંતર આનંદ સુખમયતા, અને નિડરતાનું વાતાવરણ લઇને ફરે છે અને તેમના સંબંધમાં આવતા તુર્તજ તે પ્રકૃતિની છાપ આપણા ચિત્તમાં આરપાર પડી જાય છે. એથી ઉલટું કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથીજ દૂખીઆ, અવિશ્વાસી. ડરવાના સ્વભાવવાળા બેચેનીવાળા અને ઉદ્દ્વેગથી ભરેલા જોવામાં આવે છે આવા લોકોની સાથે આપણે કદાપી કાંઇ કામ પાડવાનું આવી પડે છે, ત્યારે આપણા મનમાં એમ થાય છે કે, હવે આ પ્રસંગનો જલદી અંત આવે તો સારૂં આવા મનુષ્યો, જેને અંગ્રેજીમાં (Kill Joy's) (આનંદ—ભંજક) કહે છે, તેમનાથી ચેતતા રહેવા, અને તેમનો સહવાસ બને તેટલો ત્વરાથી ઉકેલી લેવા અમે અમારા વાચકોને ખાસ સુચવીએ છીએ. કેમકે જો તેમનો પાસ તમારા મન ઉપર લાગી ગયો તો પછી તેનાથી ભાગી છુટવુ એ બહુ મુસ્કેલી ભર્યું છે. આપણા કમભાગ્યે એવા "આનંદ ભજકો" ની સંખ્યા (ખાસ કરીને હાલમાં આપણા જૈન સપ્રદાયમાં) બહુ મોટી જોવામાં આવે છે. તેઓ કોઇ સ્થાને સુખ કે આનંદનો એક અણું કે અંશ જોવાની ના પાડે છે સંસાર તેમના માટે દુઃખમયપણાનો, અસારતાનો, કલેશની પરપરાઓનો અને ખારાશનો પોશાક ધારણ કરે છે. તેમની ચક્ષુ ઉપરથી દુઃખવાદના કાળા ચશ્મા ક્ષણ પણ ભાગ્યેજ કદી ઉતરવા પામે છે. દિલગીરીની વાત છે કે, જૈન દર્શનનું વર્તમાન સ્વરૂપ તેના સાંપ્રદાયિક બધારણપક્ષે આવા નિર્વેદવાદ અને દુઃખમય ભાવનાથી ઘેરાઇ ગએલું છે. આમ થવાનું કારણ શું, અને એ સંબંધમાં ખરી હકીકત શું છે, એ કહેવાનો આ સાનુકૂળ પ્રસંગ નથી. પરંતુ એટલું કહેવા દ્યો કે સંસાર વસ્તુતઃ

શના દૂરવર્તી પ્રદેશ ઉપરની સૃષ્ટિઓ પૂર્વકાળના ભોળા મનુષ્યો એ તારામય સૃષ્ટિના પદાર્થોને આપણી સૃષ્ટિના પદાર્થ કરતા બહુ ઉંચા પ્રકારનો દિવ્ય અને પ્રભાવયુક્ત કલ્પતા હતા, એથી એ કલ્પના ઉપરથી ઘડાએલા astral શબ્દમા ભૌતિકથી ઉલટો અર્થ આરો. પાએલો છે ભૌતિકથી ઘણુ ચઢીઆતું સુક્ષ્મદ્રવ્ય એને astral ની સંજ્ઞા આજે અપાય છે વસ્તુતઃ મનોદ્રવ્ય ખરા અર્થમાં astral નથી, પરંતુ એનો મુકાબલો કરવા યોગ્ય અન્ય કોઇ ઇતર દ્રવ્યનો હાલ આપણને પરિચય નહી હોવાથી એ શબ્દથી નિભાવી લેવાની ફરજ પડે છે.

આપણે જે સ્થાનમાં વસીએ છીએ તેજ ભાતિક સ્થાન (physical space) માં સહવ્યાપી ભાવે સુક્ષ્મસ્થાન પણ (astral space) છે આ વાતને હાલ તો શ્રદ્ધારૂપે માની લેવાની હમે વાચક બંધુઓને ભલામણ કરીએ છીએ કેમકે ચર્ચાથી એ વિષયનો આ લેખમા વિસ્તાર કરતાં હમે પુનઃ પુનઃ વિષયાંતરનો દોષારોપ વ્હોરી લેવાના ભયમા આવી પડીએ છીએ. એકજ આકાશપ્રદેશમાં અનંત જુદા જુદા સ્વરૂપવાળી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓ હોઇ શકે છે છતાં એક સૃષ્ટિને અન્ય સૃષ્ટિના એકજ સ્થાનમાં સહવ્યાપી અસ્તિત્વની ખબર પણ ન હોય એમ બની શકે છે.

જેમ એકજ ઓરડામાં અનેક રંગવાળા પ્રકાશના કીરણો એક બીજાને ધકેલ્યા વિના સમાઇ જાય છે, તેમ એકજ આકાશખંડમાં અનેક સ્વરૂપી સૃષ્ટિઓ પોતાનુ અસ્તિત્વ અન્ય કોઇના અસ્તિત્વને ક્ષતિ પહોંચાડયા વિના નિભાવી શકે છે એકજ સ્થાનમા હોવા છતાં એકને અન્યના અસ્તિત્વની ખબર પણ હોતી નથી આમ થવાનું કારણ તે તે સૃષ્ટિના આંદોલનની ગતિનો તારતમ્ય ભેદ

આકર્ષાએલા દ્રવ્યની તેના પોતાના ઉપર અસર અનુભવે છે. આથી બળતામા ઘી હોમવા જેવુ થાય છે. એક મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અને તિરસ્કારની ભાવના સેવ્યા કરે તો એ વ્યાપારથી તેના મનોમય બંધારણમાં, એવાજ ભાવનાઓનો એવો પ્રબળ પ્રવાહ ઠલવાય છે કે, એથી તેને પોતાને ત્રાસ ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી. જેવી નિંદ્ય ભાવનાનું તે સેવન કરે છે તેવીજ નિંદ્ય ભાવનાઓનું દ્રવ્ય તેનાભણી ધસડાઇને આવે છે, અને તે ભાવનાને પ્રબળ પુષ્ટિ અને સમર્થન આપે છે; અને એ મનુષ્ય જેમ જેમ લાંબોકાળ પોતાની એ અધમ ભાવનામા રચ્યો પચ્યો રહે, તેમ તેમ વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલે છે તે પોતાની જાતને એવી બુરી ભાવનાઓનુ એક કેન્દ્ર બનાવી મુકે છે, અને કમનસીબે એ અજ્ઞાન મનુષ્ય એવી ભાવનાઓને સેવવાની ટેવ પાડી દે તો અર્થાત્ તેને પોતાને પણ તે વ્યાપારોની ખબર ન રહે તેટલે દરજ્જે એ ભાવનાનું બળ તેનામાં જામી જાય તો તેની સ્થિતિ અત્યંત દયા ઉપજાવનારી અને કલેશમય બને છે પછી તે એવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને ઉપજાવવાની હદે આવે છે કે, જ્યા એ ભાવનાઓ કાર્યમા પરિણમે છે. પ્રથમ જે કાંઇ વિચારમાં હતું તે વિચારને અનુરૂપ આચારમા પરિણામ પામે છે એક પ્રકારની માનસ અવસ્થા, પોતાના સમાનજાતી સ્વરૂપવાળામનોદ્રવ્યને પોતાભણી ખેચે છે એટલુ જનહિ.પણ કાળના પરિપાકે એ ભાવનાને અનુસરતુ કાર્ય પણ તેનાથી થયા વિના કદી રહેતું નથી. કેમકે ભાવના પ્રમાણે સયોગો, તકો અને પરિસ્થિતિ ઉપજી આવે એવો વિશ્વનો સનાતન મહા નિયમ છે એક મનુષ્ય હલકી પાશવ વૃત્તિઓ ઉપર મનને વિરમવા દઇ તેમા તલ્લીન બને તો આખી, કુદરત એકસંપ કરીને તે મનુષ્યને એવા સંયોગોમાં ખેંચી જાય છે કે; જ્યાં એના વિકારોને પ્રવર્તન–ક્ષેત્ર મળી રહે છે,

સ્થૂળ ઉપકરણો એ બીજું કાંઇજ નહિ પણ આંતરકિ મનોમય સામગ્રીનો બાહ્ય પરિપાક છે. આથી આંતરિક કારણના અભાવે બાહ્ય કાર્યનો સ્વય અભાવ ઉપજે છે આવા ઉદાહરણો આપણા વ્હાવહારિક જીવનમા આપણે સંખ્યા બધ જોઇ શકીએ તેમ છીએ.

આ લેખમા અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે જે વિચારની સાથે આપણુ પ્રાણબળ (Vital Power) ભળેલું હોય છે તે વિચાર એક અદ્દભૂત પ્રભાવવાળું સત્વ બને છે, અને તેની કાર્ય-શાધક શક્તિમાં ઘણો ઉમેરો થાય છે જેટલા સબળ અને સુદૃઢ વિચારો છે તે બધામા ન્યૂનાધિક અ શે પ્રાણબળ હોયજ છે પ્રબળ સંકલ્પ-શકિતવાળો મનુષ્ય જેટલા બળથી પોતાના વિચારોને પ્રવર્તાવે છે, તેના પ્રમાણમા તે વિચારમાં તેના પ્રાણબળનો અ શ ભળેલો હોય છે જ્ઞાની મનુષ્યો આ પ્રાણબળને પોતાના વિચારો સાથે ઉપયોગ પૂર્વક જ્ઞાતપણે (Consciously) મેળવે છે. આવા વિચારો એક બદુકની ગોળી માફક પોતાના ધારેલા નિશાને જઇ ચોંટે છે. સામાન્ય વિચારો ધીરે ધીરે ઉન્હાળાના વાદળા જેવી મદ ગતિએ ફરે છે કેટલાક જાહેર વકતાઓએ આ કળા સાધી હોય છે અને તેઓ જે વિચારને શ્રોતાના મન ઉપર ઠસાવવા ઇચ્છા રાખે છે. તે વિચારનો વાણી દ્વારા બહિર્ભાવ કરતી વેળાએ તેને પોતનુ પ્રાણબળ અર્પીને એવી સજજડ રીને પ્રેરે છે કે, શ્રોતૃવર્ગના હૃદયમાં એ વિચાર તીરની પેઠે આરપાર ઉતરી જાય છે. કળાવાન વકતાઓ શ્રોતૃવર્ગના પાસે મરજી પડે ત્યારે તાળીઓ પડાવી શકે છે મરજી પડે ત્યારે "સાભળો સાંભળો"ના પોકાર કરાવી શકે છે. મરજી પડે ત્યારે હસાવી શકે છે. અને મરજી પડે ત્યારે આંસુઓ પડાવી શકે છે. તેઓ વિચારની પછવાડે એવી અદ્દભુત પ્રાણ

એક નિયમ છે કે ભાવના જેમ જેમ ઉચ્ચ તેમ તેમ તેનું બળ વધારે હોય છે આથી એક નબળા મનવાળો મનુષ્ય જો પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા અને પ્રાણી માત્ર પ્રતિ પ્રેમ ભાવયુક્ત હોય તો, ગમે તેવા સ્વાર્થી મનોબળવાળા પુરૂષની સત્તા તેના ઉપર ફાવી શકતી નથી. આ પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ સત્તા તો વિકાસની અવધિએ પહોંચેલા પરમયોગી પુરૂષોમાંજ હોય છે, અને તેઓ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કોઇપણ કાળે સ્વાર્થી હેતુ માટે કરતા નથી આવા મહાજનોનું મનોબળ વિશ્વનો અત્યંત ઉપકાર સાધી શકે છે તેઓ બળ, આશ્રય આશ્વાસન, વિગેરેના વિચારોના એવા પ્રબળ સત્વો ચોતરફ ફેલાવે છે કે, જેને જેને તે સત્વોની જરૂર હોય છે તેને તેને તે અવશ્ય મળી શકે છે. એ મેળવવા માટે અને એ સત્વોનો લાભ ઉઠાવવા માટે જે કાંઇ કરવાની જરૂર છે તે ફકત એટલુંજ કે તેની મનોમય રીતે માગણી કરવી. તે સંપાદન કરવાની પ્રાર્થના કરવી, અને તુર્તજ પરિણામ એ આવશે કે, એ પ્રબળ સહાયક આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ તમારા હૃદયમાં ઉભરાવા માંડશે. વર્તમાનકાળે વિહરમાન અને ભૂતકાળે થઇ ગયેલા અનંત મહાયોગીઓના મનોબળનો લાભ આપ્રમાણે અનુકૂળ માનસિક વલણ (mental attitude) દ્વારા મળી શકે છે આપણી સૃષ્ટિને જો એકલા સ્વાર્થી વિચારોની મધ્યમાંજ રહેવું પડતું હોત અને મહાજનોની પવિત્ર, ભવ્ય ભાવનાઓનો અભાવ વર્તતો હોત તો, આ વિશ્વ કયારનુંએ નાશ પામી ગયું હોત. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી વસ્તુ સ્થિતિ જુદીજ છે. અને તેથી સમજુ મનુષ્યોએ ડરવાનુ મુદ્દલ પ્રયોજન નથી

પરંતુ ડરવા જેવો એક પ્રસંગ છે અને તે એકે, જયારે આપણે પોતે એવા હલકા સ્વાર્થી વિચારો સેવીએ છીએ ત્યારે ઉપર દર્શાવેલા નિયમને અનુસરીને આપણે પોતે હલકા નીચ વિચારોને

પાઠનો અનુભવ મેળવવો પડશે તમારા અંતરની સૂક્ષ્મ શકિતઓ-રૂપી શમશેરને સમજ્યા વિના ગમે તેમ વાપરશો નહિ. વળી એક બીજી પણ અત્યત કિમતી સલાહ આપવા અમે પ્રેરાઇએ છીએ તે આ પ્રમાણે છે. ગમે તેવા ઉતેજક અને વૃત્તિને ઉશ્કેરનારા પ્રસગેમા પણ બીજાઓને નુકશાન થાય એવી ભાવનાનુ ઉત્કટપણે સેવન કરશો નહિ કેમકે એવી ભાવનાઓના સેવનનુ પરિણામ અનિવાર્યપણે એક જ આવે છે, અને એ પરિણામનો અનુભવ અત્યત કટુ અને દુખદાયક આવે છે. આવા મનુષ્યો જે ફાસી બીજા માટે તૈયાર કરેલી હોય છે તે ફાસી ઉપર તેને પોતાનેજ લટકવાનો પ્રસગ આવે છે, તેમા પણ ખાસ કરીને કોઇ પવિત્ર મનુષ્ય પ્રત્યે એવો અયોગ્ય વિચાર પ્રેરવામા આવે તો તેનો પ્રત્યાઘાત તુર્તજ તે પ્રેરનાર મનુષ્ય ઉપર થાય છે. અને જે ક્ષણે તે પ્રત્યાઘાત થાય છે તે ક્ષણે એ અનિષ્ટ ભાવનુ બળ પૂર્વની મૂળ ભાવના કરતા અત્યંત પ્રચંડ હોય છે આ વાત ઉપર આટલો બધો ભાર મુકી પુનઃ પુન. કહીએ છીએ તેથી કદાચ વાચક બંધુ ! આપને કટાળો આવતો હશે, પરતુ એ વિષયની અગત્યતા એજ એ પુનરૂકિત દોષ માટેનુ અમારૂ બાનુ છે. વિશેષ ચેતવણી તો વળી એટલા માટે આપવી પડે છે કે, વિચારમા આ પ્રકારનુ સામર્થ્ય છે એમ સમજીને તમે પોતે કદાચ તેનો અનિષ્ટ ઉપયોગ કરવાને ભવિષ્યમા કોઇ નિર્બળ ક્ષણે પ્રેરાઓ એવો સભવ છે આથી આ જ્ઞાનનો દુરૂપયોગ ન કરી બેસાય એની સભાળ રાખવાની ચેતવણી આપવી એ અમારી બેવડી ફરજ છે. આ ભય-પ્રદેશની સુચનાને danger signal -ભૂલ્યે ચુકયે પણ અવગણશો નહીં.

વિચાર-દ્રવ્યની અદ્દભૂત શકયતાઓ અને સભાવ્યતાઓનો જેમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરેલો છે તેમને એક બીજી પણ અત્યંત-

...ના વ્યાપારોની સહાય લીધા વિના
...ઈને આપણા આતરિક બંધારણમાં
...ી છીએ તે છે દલીલ, તુલના અથવા
...આપણા મન ઉપર જે અસર થાય છે
...ણી વિચાર અને મનનશક્તિના વ્યા-
... ન્યૂનાધિકપણે અવકાશ રહે છે, અને
...રીથી તે નિર્ણય પોતાનું જીવન ભોગવે
...ી લાગણી અથવા આવેગ દ્વારા આપણા
... પડે છે તેમાં આપણા પૂર્વના અનુભવ અ-
...ો મુદ્દલ અવકાશ રહેતો નથી. આ પ્રકારે
... અંતઃકરણમા સંસ્થાપિત થાય છે તેને માન-
...ાવે છે, એટલે કે તેમાં જે સંસ્કારો આપણી
...પણા મનમા પ્રવેશ પામવા જોઈએ તે સંસ્કારો
...ન પામતા, લાગણી અથવા હૃદયના દ્વારથી પ્રવેશ
...જતી પરિભાષામાં આ માનસદ્યોતનને ઓઘસંજ્ઞાના
...વામાં આવી છે.

...ન અથવા ઓઘસંજ્ઞા અને આપણા બુદ્ધિગત નિર્ણયો
... આપણે ઘણીવાર કશો પ્રભેદ જોઈ શકતા નથી, જે
...પણે ઓઘસંજ્ઞાથી નિભાવતા આવ્યા છીએ તેને પણ
...ધા આપણા બુદ્ધિગત વિચારોરૂપે ... છીએ.
વિચાર એક વ... આપણા ... મા દ
પછી (ભલે ... ન્યાય ... ર્શન
...સંજ્ઞાથી દા... ...હે...
... આવે છે. ... આપ...

પ્રકાર બુદ્ધિ, વિવેક કે ન્યાયશકિતના વ્યાપારોની સહાય લીધા વિના માત્ર આવેગ, કે લાગણીથી દોરાઇને આપણા આંતરિક બંધારણમાં જે વિચારો દાખલ થવા દઇએ છીએ તે છે દલીલ, તુલના અથવા ન્યાયશાસ્ત્ર સંમત નિરૂપણથી આપણા મન ઉપર જે અસર થાય છે તે બુદ્ધિગત નિર્ણય છે આપણી વિચાર અને મનનશકિતના વ્યાપારને તે નિર્ણય બાંધવામા ન્યૂનાધિકપણે અવકાશ રહે છે, અને આપણી ન્યાયવૃત્તિની મંજુરીથી તે નિર્ણય પોતાનું જીવન ભોગવે છે, એથી ઉલટું આપણી લાગણી અથવા આવેગ દ્વારા આપણા મન ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તેમાં આપણા પૂર્વના અનુભવ અથવા વિવેકની કસોટીનો મુદ્દલ અવકાશ રહેતો નથી. આ પ્રકારે જે સંસ્કારો મનુષ્યના અંત.કરણમા સંસ્થાપિત થાય છે તેને માનસદ્યોતન કહેવામા આવે છે, એટલે કે તેમાં જે સંસ્કારો આપણી બુદ્ધિના દ્વારથી આપણા મનમા પ્રવેશ પામવા જોઇએ તે સંસ્કારો તે દ્વારથી પ્રવેશ ન પામતા, લાગણી અથવા હૃદયના દ્વારથી પ્રવેશ પામે છે. જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં આ માનસદ્યોતનને ઓઘસંજ્ઞાના નામથી ઓળખવામાં આવી છે.

આ દ્યાતન અથવા ઓઘસજ્ઞા અને આપણા બુદ્ધિગત નિર્ણયો એ બે વચ્ચે આપણે ઘણીવાર કશો પ્રભેદ જોઇ શકતા નથી, જે વિચારો આપણે ઓઘસંજ્ઞાથી નિભાવતા આવ્યા છીએ તેને પણ આપણે બહુધા આપણા બુદ્ધિગત વિચારોરૂપે માની લઇએ છીએ, કેમકે એક વિચાર એક વખત આપણા અત:કરણમાં દાખલ થઇ ગયા પછી (ભલે તે વિચાર ન્યાયશકિતના પ્રવર્તન દ્વારા કે માત્ર ઓઘસંજ્ઞાથી દાખલ થઇ ગયો હોય) ફરીથી તે આપણા ભાનના પ્રદેશમાં આવે છે, ત્યારે તેને આપણે આપણો સ્વતત્ર અને આપણી મુખત્યારીથી બાંધેલા વિચારરૂપે સ્વીકારીએ છીએ.

પ્રકાર બુદ્ધિ, વિવેક કે ન્યાયશક્તિના વ્યાપારોની સહાય લીધા વિના માત્ર આવેગ, કે લાગણીથી દોરાઈને આપણા આંતરિક બંધારણમાં જે વિચારો દાખલ થવા દઈએ છીએ તે છે દલીલ, તુલના અથવા ન્યાયશાસ્ત્ર સંમત નિરૂપણથી આપણા મન ઉપર જે અસર થાય છે તે બુદ્ધિગત નિર્ણય છે. આપણી વિચાર અને મનનશક્તિના વ્યાપારને તે નિર્ણય બાંધવામાં ન્યૂનાધિકપણે અવકાશ રહે છે, અને આપણી ન્યાયવૃત્તિની મંજુરીથી તે નિર્ણય પોતાનું જીવન ભોગવે છે, એથી ઉલટું આપણી લાગણી અથવા આવેગ દ્વારા આપણા મન ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તેમાં આપણા પૂર્વના અનુભવ અથવા વિવેકની કસોટીનો મુદ્દલ અવકાશ રહેતો નથી. આ પ્રકારે જે સસ્કારો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સંસ્થાપિત થાય છે તેને માનસદ્યોતન કહેવામા આવે છે, એટલે કે તેમાં જે સંસ્કારો આપણી બુદ્ધિના દ્વારથી આપણા મનમા પ્રવેશ પામવા જોઈએ તે સંસ્કારો તે દ્વારથી પ્રવેશ ન પામતા, લાગણી અથવા હૃદયના દ્વારથી પ્રવેશ પામે છે. જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં આ માનસદ્યોતનને ઓઘસંજ્ઞાના નામથી ઓળખવામાં આવી છે.

આ દ્યોતન અથવા ઓઘસંજ્ઞા અને આપણા બુદ્ધિગત નિર્ણયો એ બે વચ્ચે આપણે ઘણીવાર કશો પ્રભેદ જોઈ શકતા નથી; જે વિચારો આપણે ઓઘસંજ્ઞાથી નિભાવતા આવ્યા છીએ તેને પણ આપણે બહુધા આપણા બુદ્ધિગત વિચારોરૂપે માની લઈએ છીએ, કેમકે એક વિચાર એક વખત આપણા અંતઃકરણમાં દાખલ થઈ ગયા પછી (ભલે તે વિચાર ન્યાયશક્તિના પ્રવર્તન દ્વારા કે માત્ર ઓઘસંજ્ઞાથી દાખલ થઈ ગયો હોય) ફરીથી તે આપણા ભાનના પ્રદેશમા આવે છે, ત્યારે તેને આપણે આપણો સ્વતંત્ર અને આપણી મુખત્યારીથી બાંધેલા વિચારરૂપે સ્વીકારીએ છીએ.

દ્યોતનોને ગ્રહ્યા કરતું એક સંયોગોનું ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે જે મનુષ્ય જેટલે દરજ્જે વ્યકિતત્વહીન છે તે મનુષ્ય તેટલે દરજ્જે પોતાના વિચારો બાંધવાનું કામ બીજાને સોંપે છે, અને તે બીજા શખ્સે બાંધીને તૈયાર કરી આપેલા વિચારોને સત્ય અને સિદ્ધ માની લઇ પોતાના અંતઃકરણમાં તેને આરૂઢ થવા દે છે, વખત જતાં જ્યારે તે વિચારો પુનઃ તેના ભાનની મર્યાદાના ક્ષેત્રમાં આવેછે ત્યારે તે વિચારોને તે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો તરીકે માની લેવાની ભૂલ કરે છે મનુષ્યની ન્યાયશકિત જેટલે અંશે ન્યૂન હોય છે તેટલે અંશે તેનુ સ્વત્ત્ર અ-થવા વ્યકિતત્વ પણ કમી હોય છે, અને તે ન્યૂનતાના પ્રમાણમાં આસપાસના પ્રાણી પદાર્થોમાંથી દ્યોતનો ગ્રહણ કરવાની તેની પાત્રતા વધારે હોય છે.

બહુજ અલ્પ મનુષ્યો જાતે સ્વતંત્ર વિચારો બાંધતા હોય છે. તેઓ જેમ અન્યકાર્ય પોતાના ઘરના માણસો અથવા નોકરોને સોંપે છે તેમ વિચારો બાંધવાનું કામ પણ બીજાને સોંપે છે. અને પછી તે બધાઇને નકકી થયેલા વિચારોને પોતે બાંધેલા તરીકે માની લઇ પોતાના અભિમાનને નિભાવે છે એ વિચારો બાંધનાર, જો તે વિચારો ધર્મ, આચાર કે પારલૌકિક વિષયને લગતા હોય છે તો તે શખ્સ એક મહાન પુરૂષ રૂપે મનાય છે, આવા પુરૂષો પોતાના વિષયને લગતા જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા હોય છે તે નિર્ણયને અંગે તેમણે જે મનોવ્યાપાર સેવ્યા હોય છે, તે બધા મનોવ્યાપારનું સ્વરૂપ તેઓ પોતાના વિચારના ગ્રાહકોને જણાવી શકતા નથી. કેમકે તે ગ્રહણ કરવા જેટલું તેમનામાં વ્યકિતત્વ સ્ફુટ થએલું હોતું નથી. આથી તેઓ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે, પોતાના છેવટના નિર્ણયને રજુ કરે છે. આસપાસના લોકો તે નિર્ણયને પકડી લે છે અને તેને પોતાના હૃદયમાં ઉંડા જામવાની પરવાનગી આપે છે. આમ થાય એ એક

કે તેના દ્યોતનની અસર બીજી બધી રીતે ડાહ્યા અને બુધ્ધિમાન ગણાતા મનુષ્યો ઉપર પણ થાય છે. આવા મનુષ્યો જે કાંઇ કહે છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તે સંબંધી કાંઇ પણ પ્રશ્ન થયા વિના તેની વાતનો સ્વીકાર થાય છે. ઘટતો આડંબર, ગંભીરતા અને પોતાવડે પ્રતિપાદિત થતા વિષયના મહત્વનો દેખાવ, એટલા વાના હોય તો પ્રાકૃત સમુદાય તે મનુષ્યના ગમે તેવા કથનને સ્વીકારી લે છે આ વિશ્વમાં ધર્મના બ્હાને જેટલા ખોટા તુતો ચાલ્યા છે તેનો ઇતિહાસ તે ફકત આ પ્રકારના પ્રમાણભૂતપણાના દ્યોતનનોજ ઇતિહાસ છે. આજે પણ એવા અનેક પ્રપંચનાઓ અને સ્વાર્થપૂર્ણ ઘટનાઓ દરેક ધર્મમા આ પ્રકારના દ્યોતનના બળથી ચાલી રહેલીછે.

જે સમુદાય કે સંપ્રદાયમાં તેના અંગભૂત મનુષ્યોની ન્યાય-બુધ્ધિનો પ્રવાહ જેટલા દરજ્જે મદ અને છીંછરો હોય છે તેટલા દરજ્જે તે સમુદાય આવા પ્રકારના "ધાર્મિક" દ્યોતનોને આધીન રહે છે આવા સમાજમા જો એક ન્યૂનાધિક પ્રતાપયુકત વ્યકિત આવી કહે કેઃ–"ભાઇઓ ! આપણા પ્રભુએ અમુક સ્થાને આ પ્રકારે કહ્યુ છે માટે તમે અમુક અમુક કાર્ય કરો" તો તુર્તજ તે સમાજ તે કથનને પોતાની ન્યાયની કસોટીએ ચઢાવ્યા વિના ગ્રહણ કરી લેશે અને પોતાના પરસેવાથી એકત્ર કરેલા દ્રવ્યનો કોઇ કાલ્પનિક હેતુની સિધ્ધિ માટે આંધળો વ્યય કરી નાખશે તદ્દન ખોટા અને પાયા વગરના તુતો અનેક મૂર્ખ મનુષ્યોદ્વારા ચાલે છે અને તે ભલા પ્રકારે નભ્યે જાય છે તેનુ કારણ એટલુજ છે કે, એ મૂર્ખ જેવા મનુષ્યો અમુક પ્રકારના ઢોંગ અને વર્તનના ઘાટીના પ્રભાવથી અમુક પ્રકારનુ દ્યોતન આસપાસના સમુદાય ઉપર ઉપ-જાવી શકે છે જેઓએ પોતાની ન્યાયબુધ્ધિને ઘરાણે મુકી છે તેઓ

મૂલ્ય જ તેમને માન્ય હોય છે.

જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં, દુનિયામાં તમે જ્યાં જોશો ત્યાં, આવા 'પ્રમાણભૂત' ગણાતા અમુક મનુષ્યો હોય છે. અને તેઓ ઉપર કહ્યા તેવા દ્યોતનના પ્રભાવથી પોતાના અભિપ્રાયો વિશ્વના અંતઃકરણમાં ઠસાવીને ગેરવ્યાજબી લાભ મેળવી જાય છે. એ લાભ ફક્ત ભૌતિક દ્રવ્યનોજ હોય છે એમ નથી દ્રવ્ય ઉપરાંત કીર્તિ, માન આબરૂ, ખ્યાતિ, માહાત્મ્ય, પયગમ્બરપણું, આદિ પણ તેઓ દુનિયા પાસેથી મેળવી શકે છે. મનુષ્યો જો પોતાની ન્યાયબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે, અને પોતાના વ્યક્તિત્વને સામાના પ્રભાવમા અંજાઇ જવા ન દે તો એ દ્યોત્તનની તેમના ઉપર અયોગ્ય છાપ પડતી નથી. જે પુરૂષોને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપનું ભાન કોઇ અંશે પ્રાપ્ત થયું છે તેઓનું વ્યક્તિત્વ સબળ થએલું હોય છે. કોઇ પ્રકારના અસત્યથી, ઢોંગથી કે બાહ્યાડંબરથી તેઓ ઠગાતા નથી.

આ વિશ્વમાં કોઇપણ શુભ, અશુભના કોઇ અંશે મિશ્રણ વિનાનું હોતુ નથી એ અમે ભૂલી જતા નથી, છતાં જે કારણોને લીધે આપણી વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ પ્રતિબંધપણાને પામેલી છે, અને આપણે માત્ર અન્યના અભિપ્રાયો અને અન્ય જનોએ ઠસાવેલા ઉપદેશોનું સંગ્રહસ્થાન થઇ પડેલા છીએ તે કારણોથી ઉત્પન્ન થએલો જુજ લાભ તેની પરિણામિક હાનિઓ આગળ કાંઇ હીસાબમાં નથી, એમ તો સ્વીકારવુંજ પડે છે.

બીજાના દ્યોતનને આધીન થવું એ એક પ્રકારની નબળાઇ છે એ પ્રકારે આધિન બનવામાં તમારી ન્યાય શકિતનો હ્રાસ થાય છે. તમે પોતે એક પુતલા જેવા બનો છો અને બીજા જેમ આવી ફેરવે એમ તમારી તનમનની ગતિ નિર્માય છે.

અનુસરતા આંદોલનો પ્રગટાવે છે અને તે પ્રમાણે ભાવના અથવા કૃતિનું સ્વરૂપ રચાવે છે દુનિયામાં ચાલતી બધી પ્રકારની ફેશનો, રીતભાતો, પધ્ધતિઓ આદિ આવા પ્રકારની અનુકરણ સંજ્ઞાથી નિર્માયેલુ જોવામાં આવે છે. બીજા કરે તેમ આપણે કરવા પ્રેરાઇએ છીએ. શામાટે તેમ કરવુ એનો ખુલાસો આપણે આપણા હૃદય સમક્ષ કરી શકતા નથી. અનુકરણનો ચેપ નબળા મનના મનુષ્યોને તુર્તજ લાગુ પડે છે. રસ્તા ઉપર પાંચ માણસ ભેગા થાય તો તુર્તજ તે ટોળામા જતા આવતા મનુષ્યો ઉભા રહી ભળતા જાય છે. અને એમ કરતા કરતા ટોળુ એટલું મોટું થઇ જાય છે કે આખરે પોલીસને આવી વીખેરી નાખવુ પડે છે. મોટા શહેરોમાં આવા દ્રશ્યો અનેકના અનુભવમાં આવ્યા હશે. એક જણ ટોળામા ભળ્યો એટલે તેની પાછવાડેનો બીજો પણ ભળે છે, અને તેમ કરતાં તેની સખ્યામા વધારો થતો જાય છે બાહ્ય વર્તન ઉપરાંત લાગણી સંબંધે પણ આવો અનુકરણ સજ્ઞાનો ચેપ ઘણીવાર અનુભવવામાં આવે છે. ચાલતી ટ્રેનમા એકજણ એમ કહે છે કે ટાડી ઘણી સખ્ત છે અને તે સાથે જરા ધ્રુજવા લાગે તો તમામને ટાઢનો આવેગ આવવા માંડે છે અને ઘણાખરા પોતાના ઓઢવાના વસ્ત્રો કાઢવા મંડી જાય છે એકજણે અમુક સુરમાં ગાવાનું શરૂ કર્યું કે તુર્તજ ઘણાખરા એ સુરના તાનને વશ બની પોતે ગાવા મંડી જાય છે. એકજણને દુષ્કાળ પ્લેગ કે લઢાઇની બીક લાગવા માંડી કે બધાને તેમ થવાનું શરૂ થાય છે એકજણ આનદ, ઉત્સાહ કે હાસ્યનો અનુભવ કરે તો આસપાસના મનુષ્યો પણ તેમા ભળવા માડે છે. આ પ્રભાવ આપણામાં રહેલી અનુકરણ સજ્ઞાનો છે વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં, વ્યવહારિક વર્તનોમાં, સામાજીક રિતરિવાજોમા અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં પણ આ અનુકરણ સંજ્ઞાના જોરથી જનસમાજનો

વિગેરે લક્ષ્યમા લઇ તમારા આચરણનું સ્વરૂપ ઘડો, તમારા પોતાના સંબધે વિચારવાનું, ન્યાય આપવાનુ અને નિર્ણય કરવાનું તમે પોતેજ હાથમાં રાખો.

ઘોતનનું ત્રીજું સ્વરૂપ આપણા અ:તકરણમા ઘણા કાળ પૂર્વેથી ચાલ્યા આવતા વળગણોનુ (associations) છે. આપણા માંહેના ઘણા ખરાએ એમ માના લીધું હોય છે કે, અમુક પ્રકારના પોશાક સાથે અમુક પ્રકારના ગુણો હોવાનું માની લેવામા આવે છે. આવા પ્રકારના ઘોતનથી દુનિયામા અનેક પ્રવચના અને ઠગ-બાજીઓ નભી રહેલી જોવામાં આવે છે. આવા ઘોતનના પ્રચારનો લાભ લઇને ઘણા ધૂર્ત મનુષ્યો એવા પ્રકારના બાહ્ય આચરણો, પરિવેશો ધારણ કરે છે, અને ભોળા લોકો તે બનાવટી સુદાને સાચી વસ્તુ રૂપે માની લેવાની ભૂલ કરે છે, ઉપરના દેખાવને અને અભ્યતર કિંમતને કશો ધાતુગત સબધ નથી પણ ઘણા કાળથી અમુક બાહ્ય દેખાવ સાથે આપણે અમુક આંતરિક કિમતને કલ્પેલી હોવાથી તેના પ્રભાવથી આપણે છેતરાઇએ છીએ પદાર્થ અને પડછાયા વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતા નથી બાહ્ય રૂપક અથવા ચિહ્નને ખરી વસ્તુ માની તેવા રૂપે નીભાવીએ છીએ તે સાથે અમુક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ, હાવભાવ, શબ્દો, સ્વગ વિગેરે સાથે અમુક પ્રકારની લાગણીઓને સબધ હોય છે વકતાઓ અને ઉપદેશકોમા જનમડળ ઉપર અસર ઉપજાવવાની શકિતનું ગુપ્ત રહસ્ય એમાં રહેલુ છે. શ્રોતૃવર્ગમાં જે લાગણી ઉપજાવવાની તેમની ઇચ્છા હોય છે તે લાગણી તેઓ કેવા પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી, શબ્દોથી અને સ્વરભંગીથી ઉપજાવી શકશે તે તેઓ જાણતા હોય છે, અને ઘોતનને વશ બનેલા સમાજના અંતકરણ ઉપર તેઓ ધારેલી લાગણી ઉપજાવી શકે છે, આપણા મનોમય બંધારણ રૂપી

નિયમ સમજ્યા પછી તમે તમારી આસપાસ તમારા આત્મ-વિકાસને અનુકૂળ દ્યોતનોના નિમિત્તો રાખી શકશો, અને તે દ્વારા તમારામાં જે કાંઇ ઉત્તમોત્તમ વિશિષ્ટતા રહેલા છે તેને બહાર લાવી શકશો. હંમેશાં સ્મૃતિમાં રહેવું જોઇએ કે પ્રત્યેક નિયમ બે ધારવાળી તલવાર જેવો છે સારી અને માઠી બન્ને અસર તે ઉપજાવી શકે છે. પરંતુ નિયમના સ્વરૂપને સમજ્યા પછી તેની વિપરીત અસર સામે આપણે આપણું રક્ષણ કરી શકવા ઉપરાત, તેમાંથી લાભદાયક તત્ત્વનો આપણા સંબંધે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

દ્યોતનનો ચોથો પ્રકાર પુનરાવર્તનનો છે એક ને એક વાત પુનઃ પુનઃ સાંભળવાથી, જોવાથી કે અનુભવવાથી તેને ખરી માન્યા સિવાય ચાલતુજ નથી પુનરીકરણ થવાથી એ દ્યોતનમાં નવું બળ આવતુ જાય છે તમારા અથવા પારકા સંબંધે તમે એક જુઠી વાત ઘણા માણસોને હમેશ કહેતા રહેશો તો કેટલાક કાળે તે વાત જુઠી હોવાનું તમે પોતે પણ ભૂલી જશો અને તેને સાચા રૂપે માનવા લાગશો આપણું આંતર મન સસ્કારોને ગ્રહણ કરવા હમેશા તત્પર રહે છે અને એક વખત ને ગ્રહણ થયા પછી પુનઃ પુન તેના તે સસ્કારનું સિંચન થાય તો તે સસ્કાર ઘણો ગાઢ અને પ્રબળ બનતો જાય છે પોતપોતાના સપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનુ સાચાપણું પ્રત્યેક સપ્રદાયના અનુયાયી વર્ગને સચોટપણે ભાસે છે, તેનું કારણ એજ હોય છે, કે તેમણે તે સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુન. એટલી બધી વાર શ્રવણ કર્યું હોય છે. જાહેરખબર ફેલાવનારાઓ આ દ્યોતનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજતા હોય છે તેથી તેઓ એકની એક હકીકત જુદા જુદા રૂપે હમેશ આપણી દ્રષ્ટિ તળે લાવે છે, અને હમેશના પરિચયથી એ જાહેરખબરની હકીકતનું ખરાપણું આપણા અંતઃકરણ

જૈન દ્રષ્ટિએ મનોવિજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

આ વિશ્વમાં ચોતરફ દૃશ્યમાન થતી જે અનંત પ્રકારની ભૌતિક અને પાર્થિક સંપત્તિઓ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આત્માએ ઉપાર્જેલા કર્મોના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમજન્ય હોતી નથી. પરંતુ કર્મોના આગમનમાંથી એટલે ઓદયિક ભાવે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે માત્ર આત્માની જે સંપત્તિ સ્વભાવજન્ય, પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત અથવા ધાતુગત હોય છે તેજ આત્માના કર્મોના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમના પરિણામ રૂપે ઉદ્દ્ભવવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવેલા આત્માના સ્વભાવજનિત ગુણો અથવા લક્ષણોમાં જ્ઞાન એ મુખ્ય ગુણ છે. જૈન શાસ્ત્રો આ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ પાડી તેની વિવેચના કરે છે. તેમાં ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવેલું છે અને તે મતિજ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે છે.

આપણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મતિજ્ઞાન સંબંધે જે વિવેક કરેલો જોવામાં આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને તેના ભેદો, ઉપભેદો અને વર્ગો પાડીને કરેલો છે આ ભેદો સાધારણ જનસમાજના માટે બહુ અર્થ સાધક હોય એમ અમે સ્વીકારતા નથી. કેમકે જ્યાંસુધી મુખ્ય શબ્દને અંગે જે ભાવનાઓ સંકળાએલી હોય છે તેનો સ્હેજ અંશ પણ તેમને અવગત થએલો હોતો નથી, ત્યાંસુધી માત્ર તેના ભેદો

ભેદોપભેદો કરતાં મન શું અને ઇન્દ્રિયો શું છે તેનુ સ્વરૂપ બતાવવાનો સવિશેષ પ્રયત્ન કરશું.

આકાશ પ્રદેશમાં જેવી રીતે ઇથર, (ether) વિજ્ઞાને સ્વીકારેલો જડ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મતમ અંશ–અવિભાજ્ય પરમાણું, વાયુ, પ્રાણ દ્રવ્ય વિગેરે સભરપણે વ્યાપક છે, તેવીજ રીતે મનો દ્રવ્ય પણ વ્યાપક છે આપણી આસપાસ જે પ્રાણ વાયુ ભરેલો છે તેમાંથી આપણે આપણી શકિત અનુસાર જોઇતા પ્રમાણમા લઇને વાપરીએ છીએ, તેવીજ રીતે આ મનોદ્રવ્યના ભરપુર મહાસાગરમાથી આપણી શકિત અને યોગ્યતાને અનુસાર લઇને તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણે ઉપયોગમા લીધેલું આ મનોદ્રવ્ય, આકાશમાં રહેલા સર્વવ્યાપી મનોદ્રવ્ય સાથે નિરતર સબધમા હોય છે, અને તેની સાથે અભેદ ભાવે રહેલુ હોય છે. આપણી સકર્મ અવસ્થામાં જો કે આપણને પૃથક મન પ્રાપ્ત થએલું હોય છે, પરંતુ સર્વવ્યાપી મનોદ્રવ્યથી તેનો ભેદ નહિ જેવો છે. જેમ આપણો શરીરગત વાયુ એ બહારના વાયુ દ્રવ્ય સાથે સબંધ વાળો છે, અને તેમ છતા પણ આપણા શરીરગત વાયુનું બધારણ પ્રથક્ ગણી શકાય, તેવીજ રીતે બહારના વિશ્વમાં વ્યાપેલા મનોદ્રવ્યની આપણા અંતર્ગત માનસ–બધારણ સાથે એકતા હોવા છતાં, આપણી વર્તમાન જીવ ભાવ વાળી અવસ્થામાં તે પ્રથક્ પણ ગણી શકાય તેમ છે–છતાં આત્માને તે મનોદ્રવ્ય ઔપાધિક ભાવે પ્રાપ્ત થયેલું છે. અને એ દ્રવ્ય, આત્માના વિકાસક્રમની ભૂમિકાના તારતમ્ય અનુસાર, આત્માને તેના માનસ વ્યાપારોમાં ન્યૂનાધિક સહાયભૂત થાય છે.

મનોદ્રવ્ય તેની મૂળ સ્થિતિમાં આપણને ભાસ્યમાન અથવા જ્ઞાન ગોચર થઇ શકે તેમ નથી. તેમ તેની કલ્પના પણ આપણા-

કાળે કરી શકેજ નહી કેમકે મનની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર ઉપર મન સામો પ્રકાશ નાખી શકે નહિ. જેમ વિશ્વ પોતાના પ્રકાશથી સૂર્યને જોઇ શકે નહી કેમકે વિશ્વને પોતાનો પ્રકાશ જ નથી—જે પ્રકાશ છે તે માત્ર સૂર્યનો છે,—તેમ મન પોતાના પ્રકાશથી આત્માના સ્વરૂપને પ્રકાશી શકે નહી. કેમકે મનને પોતાનો સ્વય પ્રકાશ જ નથી. આપણે પોતે આપણા "હું" ને પુછીએ કે "તું કોણ છે" તો તેને ઉત્તર કાંઇજ મળશે નહી. માત્ર એટલુજ વધારામાં નીકળશે કે "હુ" "અસ્તિત્વમાન" છુ. એથી વિશેષ પૃચ્છા કરશો તો માત્ર મનના ધર્મોનું પરિસ્ફોટન થયા કરશે મનવડે આત્મા અથવા "હું" ના ધર્મોની પરીક્ષા થઇ શકે નહી. પરીક્ષા અથવા પૃચ્છા માટે કાંઇ વિષય (object) હોવો આવશ્યક છે અને જો આપણે આપણા "હું" ને એ વિષય (object) કરવા જઇએ તો પછી પરીક્ષા કરનાર, વિષય–જ્ઞાતા (subject) રૂપે કોને સ્થાપીશું ? કલ્પનાથી પણ આપણે આપણા "હું" અથવા આત્માને અનુભવી શકવા અસમર્થ છીએ. કલ્પનાથી આપણે આપણા શરીરને, આપણી માનસિક અવસ્થાઓને, વિચારોને, લાગણીઓને, સંસ્કારોને, ભાવનાઓને, અને તે ઉપરાંત મનના વિવિધ કાર્યોને જોઇ શકીએ, પરંતુ તે બધા ઉપરાંત જ્યારે આપણે પોતાને જોવા જઇએ, ત્યારે ખરી રીતે આપણે અપણુને પોતાને જોતા હોતા નથી પરંતુ આપણાપણાનો પરિવેશ ધારણ કરનાર કોઇ મનની સ્થિતિ વિશેષને જોતા હોઇએ છીએ આપણે આપણુને જોઇએ તે પહેલા આપણે આપણામાંથી બહાર કુદી પડી આપણા 'હું' ને વિષય (object) કરવો જોઇએ. પરંતુ તે તો બને તેમ નથી. આપણી વર્તમાન કાર્મિક અવસ્થામાં આપણે વિષય અને વિષયી, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય ઉભય એક સાથે હોઇ શકીએ નહિ. જેમ એકજ પદાર્થ એટ

દ્રવ્ય નથી કે જેની સાથે મનોદ્રવ્યની ઉપમા અથવા તુલના કરી તેના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકાય. મનના કાર્યને ઓળખવા માટે મને પોતે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. અને તેપણુ, ઉપર કહી ગયા તેમ મનોદ્રવ્ય તેની મૂળ અવસ્થામાં પ્રતીત થતું નથી પરંતુ તેની કાર્ય-મય અવસ્થામાં, વૃત્તિરૂપે, તરંગીત સ્થિતિમાં અનુભવ ગોચર થાય છે મન તો શું, પરતુ વિશ્વનું એક પણ દ્રવ્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે, કારણુ રૂપે, કોઇ કાળે સમજી શકાતું નથી, પ્રત્યેક દ્રવ્ય કાર્ય રૂપે, કોઇ આકાર વિશેષ રૂપે, કોઇપણ અર્થસુચક આકૃતિ સ્વરૂપે, દૃસ્યમાન થાય છે મન અને આત્મામાં આ સંબંધે ભેદ એટલોજ છે કે, જ્યારે આત્મા મૂળ રૂપે કે કાર્ય રૂપે આત્માને પોતાને અથવા મનને પ્રતીત થતો નથી (માત્ર "હું છું" એ રૂપે જ થાય છે) ત્યારે મન તેની કાર્યમય અવસ્થામાં મનવડે જાણી શકાય છે. કોઇ પણ અવસ્થા વિશેષ રહિત મન એ માત્ર એક નિરાળી ભાવના (abstraction) શિવાય અન્ય કશુજ નથી. "વિશુધ્ધ, મૂળ સ્થિતિ વાળુ મનોદ્રવ્ય" એ વાક્યના ઉચ્ચાર સાથે એ વાક્યને અનુરૂપ કોઇ પણ ભાવના કે કલ્પના તમારા મનમાં કદી ઉદયમાન થઇ શકવાની નહીં. વિચાર, સંકલ્પ, સંવેદન, આવેગ, વૃત્તિ, વાસના વિગેરે મનોદ્રવ્યના પર્યાયો છે અને તેમ છતાં એ દ્રવ્યનુ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કેમકે જ્યાં પર્યાય, વિકાર, કાર્ય આદિ હોય છે ત્યાં તેનું ઉપાદાન અવશ્ય હોવું ઘટે છે.

જૈન દર્શનકારોએ આ મનના કાર્યના અનેક ભેદોપભેદો દર્શાવેલા છે સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન એ પરોક્ષ જ્ઞાનના ભેદો હોઇ, અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતાવાળા મનવડે માત્ર

પ્રકારના વ્યાપારમાં જે જે ક્રમમાંથી પસાર થાય તે તે ક્રમ અથવા અવસ્થાઓ તે " જ્ઞાન ગ્રહણનો ક્રમ " (stages of assimilation of ideas) ગણી શકાય કે જેને શાસ્ત્રકાર મહારાજે ભેદો કહેલા છે

મન અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી એક વિશેષ મનો વ્યાપારને 'શ્રુતજ્ઞાન' ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે આ શ્રુતજ્ઞાન એ માત્ર મતિજ્ઞાનવડે ગ્રહાએલા પદાર્થને અધિકપણે જાણવું તે છે. ઉભયમાં મન અને ઇન્દ્રિયો એકજ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. માત્ર મતિજ્ઞાન એ સામાન્ય અને શ્રુતજ્ઞાન એ વિશેષ રૂપે છે, એટલોજ તફાવત છે. મતિજ્ઞાનનો પ્રદેશ અમુક ભાવનાનો સંબોધ અથવા ધારણા થાતા પર્યંત છે અને તે પછીના મનો વ્યાપારો એ શ્રુતજ્ઞાનના પ્રવૃત્તિ પ્રદેશ તરીકે જૈન શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલા છે. દષ્ટાંતથી એ વાતને જણાવીયે. આહાર આહાર ગ્રહણની ક્રિયામાં, અન્નગ્રાસને હાથમાં ગ્રહી, મુખમા લઇ, ગળે ઉતારી તેને હોજરીમા ઉતારવા સુધીના બનાવો આવી જાય છે. હવે તેમા સામાન્ય વિશેષના ભેદો પાડીએ તો હાથમાં અન્નનો ગ્રાસ લઇ મુખમાં તે લેતા સુધીને સામાન્ય આહાર ગ્રહણ, અને મુખમાંથી તે હોજરીમાં જતા સુધીના વ્યાપારોને વિશેષ આહાર ગ્રહણ કહીએ તો ચાલે પરંતુ એ ઉભય, સામાન્ય વિશેષોમાં ભેદ તે માત્ર કાલ્પનિકજ છે અખીલ ક્રિયા એ માત્ર એક સીધી લીંટી જેવી, એક આખા બનાવ જેવી છે તેજ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ પણ એક સીધી લીંટી જેવા છે, માત્ર તેમાં સામાન્ય વિશેષનો તફાવત છે. અને તે ભેદ પણ ઉપરના આહાર ગ્રહણના ભેદો જેવો માત્ર ભાવના રૂપેજ છે, જ્યાં મતિ જ્ઞાનનો અભાવ છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાનનો પણ અભાવ હોય છે.

અને યુક્તિ રહિત પ્રાણ-ગ્રહણ પદ્ધતિમાં ઘણો મહાન તફાવત છે. તેમ આપણા અને મહા પુરૂષોમાં મનોદ્રવ્યના ગ્રહણ અને ઉપયોગ પરત્વે પણ તેટલોજ તફાવત છે. જેમ પ્રાણ સંચય એ એક મહાન વિદ્યા છે તેમ મનોદ્રવ્યમાંથી પણ આપણે જોઇતું તત્વ આકર્ષી લેવું એ પણ એક મહાન વિદ્યા છે આ વિદ્યાને આપણે "સંયમ" શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. પરંતુ આ કાળમાં જેમ અનેક જીવંત અને અર્થપૂર્ણ શબ્દોમાંથી ચૈતન્ય ઉડી ગયું છે તેમ ' શંયમ " શબ્દ પણ અર્થ શુન્ય અને અને અમુક પ્રકારની વિધિઓનો હાલમા વાચક થઇ પડયો છે. પરંતુ એ સંબંધી ખેદ કરવાનું આ યોગ્ય સ્થાન નથી

કેટલાક મનુષ્યો આપણા ભેજામાં રહેલા જ્ઞાન તતુના સફેદ દ્રવ્યને મનોદ્રવ્ય માનવાની ભૂલ કરે છે વસ્તુતઃ એ દ્રવ્ય મન નથી. પરંતુ મનના કાર્ય સાથે ઘણો નિકટ સંબધ રાખનાર તેના પ્રત્યેક સ્ફુરણ સાથે સહાનુભૂતિ રાખનાર અને તેની પ્રત્યેક ચેષ્ટા સાથે અનુકપા ધરાવનાર એક જડ દ્રવ્યનો તે સમૂહ છે અને એક પ્રકારે મનનુ ભૌતિક અવલંબન છે.

મતિજ્ઞાન--પાંચ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૨ જુ.

સંસાર-પરિભ્રમણ શીલઆત્મા જ્યાં સુધી પરમાત્મ અવસ્થાને ન પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી તેનો ક્રમિક વિકાસ જડ પદર્થોના સાધનો દ્વારા થવા નિર્માયો છે, અત્યારે આત્મા જડ પદાર્થોના ગર્ભમાં

દ્વારોના માર્ગમાં જેટલે અંશે કચરો, અશુધ્ધિ કે અંતરાયો હશે તેટલે અંશે તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સંસ્કારો મળયુક્ત, અશુધ્ધ અને ભાગ્યા તુટયા સ્વરૂપમાં આવે છે. આપણું સંસાર-જીવનની ઉતમતા અથવા અધમતા ઇન્દ્રિયોની ઉત્તમતા અથવા કનિષ્ટતા ઉપર અવલંબીને રહેલી છે તેની બાહ્ય પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ ઉપરજ તેનું સર્વસ્વ નિર્ભર છે.

ઇન્દ્રિયો વિનાનું એકલું મન ગમે તેટલું ઉત્તમ કોટિનું હોય તોપણ તે આત્માને કશા ઉપયોગનું નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપલબ્ધ થતા સર્વ સંસ્કારોને આપણે આપણા જીવનમાંથી બાદ કરી આપણા સ્વરૂપને કલ્પીએ, તો તે સ્થિતિ એક નિદ્રા જેવી જણાય છે. જેમ જમીનમાં પડેલું, પરતુ ઉગવાની યોગ્યતા વિનાનુ બીજક નિષ્ફળ છે તેમ ઇન્દ્રિયોની સહાય વિનાનુ એકલું મન પણ નિષ્ફળ છે, એકલું મન ચોતરફથી મજબુત પથ્થરોથી ચણી લીધેલ ઓરડા જેવું છે. તેમા કાંઇ પણ પ્રકાશ જઇ શકતો નથી

ઇન્દ્રિયોદ્વારા મનમા આવતા સંસ્કારોને મન પોતાની ઉચ્ચતા અને વિકસિતપણાની કળાના પ્રમાણમા ગોઠવી શકે છે એકજ પ્રકારના ઇન્દ્રિયપ્રાપ્ત સંસ્કારોને જુદી જુદી યોગ્યતાવાળા મનો જુદા જુદા પ્રકારે ગોઠવી જુદા જુદા પ્રકારનો ભાવ અનુભવે છે એકજ વૃક્ષને અવલોકીને એક વનસ્પતિવેત્તા તેના વનસ્પતિ-વિભાગની કોટિનો નિર્ણય કરે છે, એક વૈદ્ય તેનાવડે શરીરમાં પ્રગટવા યોગ્ય શુભાશુભ અસરો નક્કી કરે છે, એક સુતાર તેના કાષ્ટની ગૃહ-નિર્માણ માટેની યોગ્યતાના વિચાર બાંધે છે, ચૈતન્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ફુલ વિગેરેના સૂક્ષ્મ વિભાગોનું અવલોકન કરી તેની સજીવતા સિદ્ધ કરે છે, એક કવિ કળાભિજ્ઞ, કે કુદરત-

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને ગૃહણશક્તિના પ્રમાણમાં આપણે બાહ્ય વિશ્વમાંથી સંસ્કારો મેળવી સકીએ છીએ. બહારના જગતનું સ્વરૂપ આપણે આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા નક્કી કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કેવું હશે તે હું કે તમે કોઇ જાણુતા નથી, કેમકે ઇન્દ્રિઓ જે સંસ્કારો ગૃહણ કરી મનને આપે, અને મન જે પ્રમાણે તેનો ઘાટ ઘડી નક્કી કરે તે સ્વરૂપે આપણે વિશ્વ અને તેના પદાર્થોને માનીએ છીએ ધારો કે આપણુને સર્વેને એકજ ઇન્દ્રિય છે, તેમ હોય તો આ જગત આપણે માટે અત્યારે છે તેના કરતા પાંચમા ભાગના રહસ્યવાળું રહેવાનુ કેમકે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોવડે ભાનમાં આવતો વિશ્વનો હિસ્સો આપણે માટે નહીં હોવા તુલ્ય બની ગયેલો હોય છે તે પછી એક ઇન્દ્રિય વધીને બે ઇન્દ્રિય થાય તો વિશ્વ પ્રથમ કરતાં બેવડા રહસ્ય કે મર્મયુકત થાય છે; કેમકે આપણું જ્ઞાન તેટલે દરજ્જે વધ્યુ. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ વિશ્વમાં સ્વરૂપનો પ્રકાર પણ વધતો જવાનો અને તે અધિક અધિક રહસ્યપૂર્ણ બનતુ જવાનુ; કેમકે આપણું મન વધતી જતી ઇન્દ્રિયો સાથે વધતું વધતું વિશ્વનું રહસ્ય જોઇ શકે છે, વસ્તુત· વિશ્વમાં કશી વધઘટ થતી નથી. જે કાંઇ ન્યૌન્યાંધિકય થાય છે તે માત્ર આપણી સસ્કારગ્રહણની શકિત અને દ્વારોનું છે.

તેજ પ્રમાણે એક પશુ બાળક, સામાન્ક મતિવાળો મનુષ્ય અને વિદ્વાન, એ સર્વેને એક સરખી પાંચ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં બધાનું વિશ્વ એક સરખું હોતું નથી. પશુની સ્વાદેન્દ્રિય ઘણી સ્થૂળ, સ્વાદોની સૂક્ષ્મતાના ભેદોથી અજ્ઞાત, અને જાડ્યતાવાળી હોય છે પશુ કરતા મનુષ્યોની ઇન્દ્રયો ભેદોને પારખવાની

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને ગૃહણશકિતના પ્રમાણમાં આપણે બાહ્ય વિશ્વમાંથી સંસ્કારો મેળવી સકીએ છીએ. બહારના જગતનું સ્વરૂપ આપણે આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા નક્કી કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કેવું હશે તે હું કે તમે કોઇ જાણુતા નથી; કેમકે ઇન્દ્રિઓ જે સંસ્કારો ગૃહણ કરી મનને આપે, અને મન જે પ્રમાણે તેનો ઘાટ ઘડી નક્કી કરે તે સ્વરૂપે આપણે વિશ્વ અને તેના પદાર્થોને માનીએ છીએ ધારો કે આપણને સર્વેને એકજ ઇન્દ્રિય છે, તેમ હોય તો આ જગત આપણે માટે અત્યારે છે તેના કરતાં પાંચમા ભાગના રહસ્યવાળું રહેવાનુ કેમકે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોવડે ભાનમાં આવતો વિશ્વનો હિસ્સો આપણે માટે નહીં હોવા તુલ્ય બની ગયેલો હોય છે. તે પછી એક ઇન્દ્રિય વધીને બે ઇન્દ્રિય થાય તો વિશ્વ પ્રથમ કરતાં બેવડા રહસ્ય કે મર્મયુકત થાય છે, કેમકે આપણું જ્ઞાન તેટલે દરજ્જે વધ્યું. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ વિશ્વમાં સ્વરૂપનો પ્રકાર પણ વધતો જવાનો અને તે અધિક અધિક રહસ્યપૂર્ણ બનતું જવાનુ; કેમકે આપણું મન વધતી જતી ઇન્દ્રિયો સાથે વધતું વધતું વિશ્વનું રહસ્ય જોઇ શકે છે, વસ્તુત વિશ્વમા કશી વધઘટ થતી નથી. જે કાંઇ ન્યૌન્યાંધિકય થાય છે તે માત્ર આપણી સસ્કારગ્રહણની શકિત અને દ્વારોનું છે.

તેજ પ્રમાણે એક પશુ બાળક, સામાન્ક મતિવાળો મનુષ્ય અને વિદ્વાન, એ સર્વેને એક સરખી પાંચ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં બધાનું વિશ્વ એક સરખું હોતું નથી. પશુની સ્વાદેન્દ્રિય ઘણી સ્થૂળ, સ્વાદોની સૂક્ષ્મતાના ભેદોથી અજ્ઞાત, અને જાડ્યતાવાળી હોય છે. પશુ કરતાં મનુષ્યોની ઇન્દ્રયો ભેદોને પારખવાની

વિશ્વ ફીટીને તે સ્થાને એક જુદાજ પ્રકારનું, વિસ્મયકારક, વિશાળતર વિશ્વ પ્રેગટી આવે. ”

આધ્યાત્મવિદ્યાના મહાનુભાવ પુરૂષો એમ જણાવે છે કે, એકજ આકાશના ખંડમાં પ્રકૃતિતત્વના ભિન્ન ભિન્ન આંદોલનોવાળીને અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિઓ પોતાનું નિરાળું નિરાળું અસ્તિત્વ ભોગવી રહી હોયછે અને તે આંદોલનોવડે ઉપસ્થિતિ થતી પ્રકૃતિ તત્વની ભિન્નતાને લઈને એક પ્રકારની સૃષ્ટિ અન્ય પ્રકારની સૃષ્ટિને અવકાશ આપવા સંબંધી કાંઇ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતી નથી. આ જુદી જુદી સૃષ્ટિમાં વસતા આત્માઓનુ ઇન્દ્રિયવિષયક બંધારણ એવા પ્રકારનું હોય છે કે, તે તે આત્માઓ પોતાનીજ સૃષ્ટિનો અનુભવ કરી શકે અને પોતાની સૃષ્ટિ સિવાય અન્ય સષ્ટિનાં અસ્તિત્વની પણ તેમને કાંઇ ખબર ન હોય. આ દેહમાં છતાં પણ ઘણા યોગીજનો પોતાની સ્થૂળ અને આપણી આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યને ઉપશમાવીને કોઇ ઉચ્ચતર સૃષ્ટિના જીવનનો અનુભવ કરી શકે છે, વસ્તુતઃ આ ઉચ્ચતર સૃષ્ટિ એ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કથેલી દેવલોકાદિ સૃષ્ટિઓ છે આપણે અત્યારની સ્થિતિમાં એ સૃષ્ટિનો કાંઇ અનુભવ કરી શકતા નથી તેનું કારણ ફકત એજ છે કે, આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયો આ સૃષ્ટિ સાથેજ સંબંધ ધરાવનારી છે અને ઉચ્ચતર સૃષ્ટિના આંદોલનો સાથે સંવાદ અથવા એકરાગતામાં આવી શકે તેમ કેળવાએલી હોતી નથી.

આકાશના એકજ પ્રદેશમાં આવી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓનાં અ-સ્તિત્વ સંબંધી હવે આગળ વધેલા વૈજ્ઞાનિકોનાં હૃદયમાં પણ આ-ભાસ થવા લાગ્યો છે અને જે અનુભવ આપણા પ્રાચીન મહાપુરૂષોને સેંકડો વરસો પહેલા થયો હતો તે અનુભવની સ્હેજ ઝાંખી તેમને

નહી હોય ? નહિ, નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી ઉલટીજ હોવી સંભવે છે અમને તો એમ ભાસેછે કે, વસ્તુતઃ ચોક્કસપણે એમ ઉલટીજ છે.''

આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયોની મર્યાદિત સ્થિતિનો ખ્યાલ કરાવી હવે ઇન્દ્રિયોના કાર્યનાં વિવેચનમા ઉતરીશું.

ઇન્દ્રિયોનુ શું કાર્ય છે એ સંબંધે સુવિખ્યાત મનોવિદ્યાભિજ્ઞ પ્રોફેસર બેન કહે છે કે–" A sensation is the mental impression, feeling or conscious state, resulting from the action of external things on some part of the body " અર્થાત–શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર બાહ્યારના પદાર્થોની ક્રિયાથી ઉદ્‌ભવતી મનોમય અસર, લાગણી અ-થવા ભાનવાળી અવસ્થા એનું નામ ઇન્દ્રિયસંવેદન છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય મંડળની રચના એવા પ્રકારની હોય છે કે, અમુક જ પ્રકારના બાહ્ય વસ્તુના સંનિકર્ષથી અમુક પ્રકારના આંદોલનો તેમા પ્રગટે છે અને તે આંદોલનો મન આગળ રજુ થતાં મન તેમાંથી અમુક પ્રકારનો અર્થ ઉપજાવે છે. દરેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયો લગતાજ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે ચક્ષુ માત્ર પ્રકાશના તરંગોનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવડે ઉપજતા જ્ઞાનતંતુગત સ્પંદન મન આગળ પહોંચાડી દે છે. તેજ પ્રમાણે કર્ણેન્દ્રિય સ્વરના તરંગોનુ ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ સ્વરતરંગો ગ્રહવાનું કાર્ય ચક્ષુ અને પ્રકાશના તરંગો ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કર્ણપ્રદેશ કદી જ કરતો નથી. આવા પ્રકારની આપણી વર્તમાન ક્ષયોપશમજન્ય અવસ્થા છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પોતાને નિયત થયેલા સંવેદનોજ નોંધે છે. પોતાના નિયત પ્રદેશથી બહારના સંવેદનોને તે પોતાનાં રજી-સ્ટર ઉપર ચઢાવતી નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનતંતુઓનો

કપડાંની સફાઇ અથવા ખડબચડાપણાનો ખ્યાલ હાથનાં આંગળાંથી આવે છે તેટલો તે કપડું શરીરના બીજા ભાગ ઉપર લગાડવાથી નથી આવતો. ટાઢીની અસર આંખને નહીં જેવીજ થાય છે; ત્યારે ઝીણા રજકણનો સ્પર્શ, જેની અસર શરીરના બીજા ભાગને મુદ્દલ થતી નથી. તે આંખ ઉપર સખ્ત અસર પ્રગટાવી શકે છે

પશુઓ અને મનુષ્યોની સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ ઉપલક નજરથી એક સરખી ભાસે છે; પરતુ વસ્તુત. તેમ નથી. મનુષ્ય અને પશુને જે ખાસ ભેદ છે તે મનના વિકાસને બાદ કરતાં સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિનોજ બહુધા છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની બીજી ચક્ષુ, ઘ્રાણ, કર્ણ, રસનાની ઇન્દ્રિયો પશુઓને મનુષ્યના જેવાજ બલ્કે વધારે જોરદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે, પરતુ સ્પર્શેન્દ્રિયની બાબતમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય ઘણો આગળ વધેલો છે. હાથ અને આગળાથી મનુષ્ય જે સવેદન અનુભવી શકે છે તે પશુને મુદ્દલ હોતું નથી. Anaxagoras નામનો વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે If animals had hands and fingers, they should be like men અર્થાત્ જો પશુને હાથ અને આંગળા હત તો તેઓ મનુષ્યના જેવાજ ગણાત

વજન પારખવું એ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનું કામ છે એ બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે. પદાર્થોનાં વજન નક્કી કરવામા કેટલાક માણસોની આંગળીઓ એવી આબાદ હોય છે કે, તેમના અનુમાનમા એક રતી પણ ફેર પડતો નથી; ત્યારે કેટલાક બીન અનુભવીને, વજન હાથ ઉટાકયા પછી પણ, દશ શેર હશે કે અધમણ તે પણ સમજાતુ હોતું નથી. આ ખામી સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિની છે. તે ઉપરાંત ગરમી અને ઠંડીનું માપ કાઢવામા પણ આ શક્તિનો ઉપયોગ

કપડાંની સફાઇ અથવા ખડબચડાપણાનો ખ્યાલ હાથનાં આંગળાંથી આવે છે તેટલો તે કપડું શરીરના બીજા ભાગ ઉપર લગાડવાથી નથી આવતો. ઠંડીની અસર આંખને નહીં જેવીજ થાય છે, ત્યારે ઝીણા રજકણનો સ્પર્શ, જેની અસર શરીરના બીજા ભાગને મુદ્દલ થતી નથી. તે આંખ ઉપર સખ્ત અસર પ્રગટાવી શકે છે

પશુઓ અને મનુષ્યોની સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત ઉપલક નજરથી એક સરખી ભાસે છે; પરતુ વસ્તુત. તેમ નથી મનુષ્ય અને પશુને જે ખાપ ભેદ છે તે મનના વિકાસને બાદ કરતાં સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિતનોજ બહુધા છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની બીજી ચક્ષુ, ઘ્રાણ, કર્ણ, રસનાની ઇન્દ્રિયો પશુઓને મનુષ્યના જેવાજ બલ્કે વધારે જોરદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે, પરતુ સ્પર્શેન્દ્રિયની બાબતમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય ઘણો આગળ વધેલો છે. હાથ અને આગળાંથી મનુષ્ય જે સવેદન અનુભવી શકે છે તે પશુને મુદ્દલ હોતું નથી. Anaxagoras નામનો વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે If animals had hands and fingers, they should be like men. અર્થાત્ જો પશુને હાથ અને આંગળાં હત તો તેઓ મનુષ્યના જેવાજ ગણાત

વજન પારખવું એ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનું કામ છે એ બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે. પદાર્થોના વજન નક્કી કરવામાં કેટલાક માણસોની આંગળીઓ એવી આબાદ હોય છે કે, તેમના અનુમાનમા એક રતી પણ ફેર પડતો નથી; ત્યારે કેટલાક બીન અનુભવીને, વજન હાથ ઉટાકયા પછી પણ, દશ શેર હશે કે અધમણ તે પણ સમજાતું હોતું નથી. આ ખામી સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિતની છે. તે ઉપરાત ગરમી અને ઠંડીનું માપ કાઢવામાં પણ આ શકિતનો ઉપયોગ

રખદારો આંગળાંથી આંકી તેની કિંમત નક્કી કરે છે.અને જે શાલ આ-પણે પચીશ રૂપીઆની માનતા હોઇએ છીએ તે હુશીઆર ધ ધાદારીઓ પોતાની આંગળીના સ્પર્શથી હજારો રૂપીઆની હોવાનું ચોક્કસ કહી શકે છે ઉન, રેશમ અને કપાસના વડ પાડનારાઓની બાહોશી પણ આ સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત ઉપર અવલંબીને રહેલી હોય છે. કેટલાક અતિ ઉત્કટ સ્પર્શશકિતવાળા મનુષ્યો આંખથી જોયા વિના હાથ ફેરવીને તે ચીજનો રંગ પણ કહી શકે છે; કેમકે દરેક રંગને પણ અમુક પ્રકારનો સ્પર્શ હોય છે.

સ્વાદેન્દ્રિય સ્પર્શેન્દ્રિયનો એક અતિ વિકાસ છે. ઘણા નામાંકિત વિદ્વાનો સ્વાદેન્દ્રિયને જુદી ઇન્દ્રિય તરીકે સ્વીકારતા નથી. કેમકે ઉભયનું કાર્ય એક સરખું છે કાંઇ તફાવત હોય તો તે માત્ર સામાન્ય વિશેષનો છે. શરીરના બીજા ભાગો જયારે શીત, ઉષ્ણ, કર્કશ મુલાયમ વીગેરે ભાવો અનુભવી શકે છે, ત્યારે જીવ્હા તે ઉપરાંત, સ્વાદનો અનુભવ કરી શકે છે. આ ભેદ એ માત્ર પ્રમા-ણનો ભેદ છે પ્રકારનો ભેદ નથી એમ તેઓ માને છે. રસનાપ્રદેશ ઉપર સ્પર્શેન્દ્રિયનો સવિશેષ વિકાસ છે, એથી અધિક કશુંજ ખરી રીતે નથી એમ કહે છે, નાક, કાન, અને આંખના માટે જે ખાસ સંચા કુદરતે તે તે સ્થાનમાં ગોઠવ્યાછે તેવા જીભના પ્રદેશમાં ગોઠવ્યા નથી. જીભ જે જ્ઞાનતંતુથી પોતાનો સંદેશો મનને પહોંચાડે છે તે જ્ઞાનતંતુઓ, આખા શરીરની ચામડી ઉપર પથરાએલા જ્ઞાનતંતુઓ કરતાં જુદી જાતના નથી. માત્ર જીભના પ્રદેશ ઉપરના જ્ઞાનતંતુઓ સવિશેષ યોગ્યતાવાળા છે જીભને સ્વાદનું ભાન થાય તે માટે કુ-દરતે તે સ્થાનની આસપાસ અમુક પ્રકારના રાસાયણિક દ્રવ પદાર્થો ગોઠવી રાખ્યા છે આ રસ જો જીભને સહાય ન કરે તો સ્વાદ મુદ્દલ લાગતો નથી. મંદવાડમાં દરીદીને, જીભ તેની તે છતાં, પદાર્થોમાં

પ્રબળ વિકાસની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે આપણામા પણ એવા અનેક ધંધા છે કે, જેમાં આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર હોય છે તમાકુ, અત્તર, આસવં, ગધીયાણું, વિગેરેના વેપારમાં માલની પારખનો આધાર આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતા ઉપર છે. તેમના ધંધાની ફતેહ પણ તેના ઉપર નિર્ભર હોયછે ઘણા આંધળા માણસો માત્ર ગંધ ઉપરથી અમુક માણસ ફલાણો છે એમ ચોકકસ રીતે કહી શકે છે

કર્ણેન્દ્રિય ઉપરની ત્રણે ઇન્દ્રિયો કરતાં ઘણી જટીલ અને સૂક્ષ્મ સચાકામ વાળી છે ઉપરની ત્રણ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો સાક્ષાત સંબંધ થયા પછી જ પોતાના વિષયનું ભાન કરી શકે છે; ત્યારે કર્ણેન્દ્રિયની રચના એવી છે કે, તેનો વિષય બનનાર વ્યતિકર ઘણે દૂર હોય છતાં હવામા પ્રગટતા આંદોલનો રૂપે કર્ણના ગોલક ઉપર તે અથડાય છે, અને તે માહેનું અદ્ભૂત કૌશલ્યપૂર્ણ યંત્ર તે આંદોલનોને ગૃહીને મન આગળ મોકલી આપે છે. આત્માએ બહારની સૃષ્ટિનો હેવાલ મેળવવા માટે ખરેખર, આ કાનનો એક અતિ વિસ્મયકર સચો બનાવ્યો છે

વિજ્ઞાને એમ અનુમાન બાંધ્યુ છે કે, આ ઇન્દ્રિય એક સેકન્ડમાં ઓછામા ઓછા ૨૦ થી ૩૦ આંદોલનો ગૃહણ કરી શકે છે, અને વધારેમા વધારે એક સેકન્ડમાં ૩૮૦૦૦ આંદોલનો ઝીલી શકે છે ધીમાં સ્વર કે અવાજના આંદોલનો મંદ વેગવાળા હોય છે અને મોટા અવાજના આંદોલનો ત્વરિત ગતિવાળા હોય છે ઘણા પશુઓ—ખાસ કરીને ઘોડા—ઘણે દૂરથી શબ્દો સાભળી શકે છે. કેમકે જીવન-સંરક્ષણ માટે આ શક્તિનો વિકાસ તેમને જરૂરનો હોય છે. જંગલી શીકારી મનુષ્યો ઘણે દૂરના પશુઓનો પગરવ કળી શકે છે. ગવૈયામાં આ શકિતની ઝીણવટ ઘણી

પ્રબળ વિકાસની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે આપણામાં પણ એવા અનેક ધંધા છે કે, જેમાં આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર હોય છે તમાકુ, અત્તર, આસવ, ગધીયાણું, વિગેરેના વેપારમાં માલની પારખનો આધાર આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતા ઉપર છે. તેમના ધંધાની ફતેહ પણ તેના ઉપર નિર્ભર હોયછે ઘણા આંધળા માણસો માત્ર ગંધ ઉપરથી અમુક માણસ ફલાણો છે એમ ચોકકસ રીતે કહી શકે છે

કર્ણેન્દ્રિય ઉપરની ત્રણે ઇન્દ્રિયો કરતાં ઘણી જટીલ અને સૂક્ષ્મ રચાકામ વાળી છે ઉપરની ત્રણ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો સાક્ષાત સંબંધ થયા પછી જ પોતાના વિષયનું ભાન કરી શકે છે; ત્યારે કર્ણેન્દ્રિયની રચના એવી છે કે, તેનો વિષય બનનાર વ્યતિકર ઘણે દૂર હોય છતાં હવામા પ્રગટતા આંદોલનો રૂપે કર્ણના ગોલક ઉપર તે અથડાય છે, અને તે માહેનું અદભૂત કૌશલ્યપૂર્ણ યંત્ર તે આંદોલનોને ગૃહીને મન આગળ મોકલી આપે છે. આત્માએ બહારની સૃષ્ટિનો હેવાલ મેળવવા માટે ખરેખર, આ કાનનો એક અતિ વિસ્મયકર સચો બનાવ્યો છે

વિજ્ઞાને એમ અનુમાન બાંધ્યુ છે કે, આ ઇન્દ્રિય એક સેકન્ડમાં ઓછામાં ઓછા ૨૦ થી ૩૦ આંદોલનો ગ્રહણ કરી શકે છે, અને વધારેમાં વધારે એક સેકન્ડમાં ૩૮૦૦૦ આંદોલનો ઝીલી શકે છે. ધીમાં સ્વર કે અવાજના આંદોલનો મંદ વેગવાળા હોય છે અને મોટા અવાજના આંદોલનો ત્વરિત ગતિવાળા હોય છે ઘણા પશુઓ–ખાસ કરીને ઘોડા–ઘણે દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકે છે. કેમકે જીવન-સંરક્ષણ માટે આ શક્તિનો વિકાસ તેમને જરૂરનો હોય છે. જંગલી શીકારી મનુષ્યો ઘણે દૂરના પશુઓનો પગરવ કળી શકે છે. ગવૈયામાં આ શકિતની ઝીણવટ ઘણી

ષતું એક પ્રતિબિંબ જોઇએ છીએ. ઘણાજ થોડા મનુષ્યોને એ ખ્યાલ હોય છે કે, આપણું જીવન કેવળ આંતરિક છે; કેમકે તમે જે કાંઇ જુઓ છો, સાંભળો છો, ચાખો છો, સુંઘો છો અને સ્પર્શો છો તે મનના જ ચિત્રો છે, અને તે ચિત્રો ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા ખાસ પ્રકારના જ્ઞાનતંતુઓમાં ઉપસ્થિત થતાં ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે.

મનુષ્યની ચક્ષુ પ્રકાશના અમુક જ કળા (degree) ના આંદોલનો ગૃહવા માટે લાયક હોય છે. વિજ્ઞાનનું એમ માનવું છે કે, મંદમાં મંદ પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પીસતાળીસના આંકડા ઉપર તેર મીંડા ચઢે એટલી સંખ્યામાં હોય છે, અને જ્વલંતમાં જ્વલંત પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પંચોતેર ઉપર તેર મીંડા ચઢે એટલી સંખ્યામાં હોય છે. ઉપરની સંખ્યાથી ઓછા અથવા વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ મનુષ્યના ચક્ષુની મર્યાદામાં આવતો નથી. જોકે અમુક પ્રકારના યંત્રોવડે તે પ્રકાશની ગતિ અને સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય છે. ઉપરની સંખ્યાથી વધારે અથવા ઓછા આંદોલનો વાળો પ્રકાશ, બન્ને એક સરખી રીતે આપણને અંધીકાર રૂપે ભાસે છે; કેમકે તે સંખ્યાથી ઓછા આંદોલનોવાળો મંદ પ્રકાશ આપણી ચક્ષુ ઉપર કાંઇજ અસર ઉપજાવતો નથી અને તે કરતાં વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ ઝીલવા માટે આપણી ચક્ષુ નાલાયક હોય છે.

જુદા જુદા ભાસતા રંગોનું સ્વરૂપ પણ તે તે પદાર્થોના આંદોલનની ગતિ વડે નિર્માય છે. એ આંદોલનોની ગતિમાં ન્યોન્યાધિક્ય થતાં આપણી દ્રષ્ટિમાં રંગનો પણ ફેરફાર ભાસે છે બુદ્ધિમાનો કહે છે કે, લાલ રંગ સર્વ કરતાં ન્યૂનઆંદોલનો વાળો હોય છે, અને જાંબુ-

માત્ર તેની સંજ્ઞાઓનું સ્વામીત્વ હોય છે બુદ્ધિનો વિકાસ બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં થએલો હોવાથી ક્રિયા માત્ર સંજ્ઞાના બળથીજ ચાલતી હોય છે જંગલી મનુષ્યો અને બાળકો આ ભૂમિકામાં વસે છે. આવા આત્માઓને માત્ર પોતાના શરીર અને સ્થૂળ આવશ્યકતાઓ સિવાય કાંઇ પણ પરવા હોતી નથી. એમના ચીંતનનો વિષય માત્ર આહાર, નિદ્રા અને ઇન્દ્રિઓની તૃપ્તિ એ શિવાય કાંઇ જ હોતો નથી. આ લોકોમા સર્વના હક સમાન હોય છે કોઇ કોઇથી વધારે ચઢીઆતો હોતો નથી તેમનું જીવન બહુ સુખી, નિરૂપાધિક અને સરળ હોય છે " હુ બીજા કરતા વધારે મહાન પવિત્ર કે ડાહ્યો છું " એવી ભાવના આ સંજ્ઞાત્મક ભૂમિકાએ હોતી નથી. પાપની ભાવના પણ તેમને મુદ્દલ હોતી નથી સારૂં ખોટુ તે સમજતા નથી અને તેથી પોતાની ઇન્દ્રિય તૃપ્તિ અર્થે નિરંકુશપણે કાંઇ પણ આંચકો ખાધા વિના તેઓ પ્રવર્તે છે. ઘણી વાર આ ભૂમિકાએ કોઇ ઉચ્ચતર સત્તાના અસ્તિત્વનુ ભાન ઝાંખું ઝાંખું હોય છે, પરંતુ તે વિષયમા તેઓ બહુ માથુ મારતા નથી. અમુક વિધિઓનુ પાલન કરવાથી તે સત્તા રાજી થશે અથવા તેમ નહિ કરીએ તો તે નારાજ થશે એમ પણ તેઓ માનતા હોતા નથી. મરણ પછીની મુક્તિની તક મેળવવા બાબત તેઓ તદ્દન બેપરવા હોય છે અને તેમના મનમા સંજ્ઞાત્મકપણે એમ રહેતું હોય છે કે, જે સત્તા આપણી અહિં સંભાળ રાખે છે તે ત્યાં પણ રાખશે જ.

બીજી ભૂમિકાને આપણે બુધ્ધાત્મક ભૂમિકા (Intellectual Plane) નામ આપીશું આ અવસ્થામાં આત્માની પ્રવૃત્તિ ઉપર બુદ્ધિનું આધિપત્ય હોય છે અમુક " સારૂં " અને અમુક "ખોટુ"

તે સત્તા તમારા ઉપર રોશે ભરાશે " પોતાને અનુસરનાર સમાજના માનસિક સ્થિતિને અનુકૂળ આવે તેવા સ્વર્ગો અને દેવ ભૂમિઓ આ ધર્મગુરૂઓ અને પયગમ્બરો ઉપજાવી કાઢે છે અને તેમણે દર્શાવેલા વિધિને નહિ અનુસરનારાઓ માટે, અત્યંત ત્રાસ-દાયક વસ્તુઓથી ભરપૂર નર્કો પણ શોધી કાઢે છે. અનુયાયી સમાજને જે ચીજો બહુ પ્રિય હોય એના સ્વગમા બહુજ મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિની લાલચ તેઓ આપતા હોય છે, અને જે વસ્તુ કે સ્થિતિનો તેમને અત્યત ભય અને ત્રાસ હોય છે, તેની વસ્તુ અને સ્થિતિથી તેઓ પોતાના નર્કને બહુજ મોટા પ્રમાણમા ભરી કાઢે છે. આ ધર્મ-ગુરૂઓ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય સારૂં અને નરસુ એવા બે ખરડાઓ તૈયાર કરે છે અને વસ્તુ માત્રને એ બે વિભાગમા વિભકત કરી નાખે છે. આ બે ભરતીઆમા નરસા અને નહિ કરવા યોગ્યનું ભરતીયું બહુજ લાંબુ અને કંટાળા ભરેલું હોય છે. કારણકે જીવને સુખ ઉપજાવનારી બધી વસ્તુઓ એ નરસાના મથાળા તળે આવતી હોય છે. એવા વસ્તુઓને એ મથાળા તળે મુકવાનું કારણ બીજું કાંઇજ નહિ પણ તે બધી સુખદ છે, આનદ ઉપજાવનારી છે, એ છે, તેજ પ્રકારે "સારા" ના મથાળા તળે બધી દુઃખ ઉપજાવનારી ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ અને અરૂચિકર સયોગોનો સમાવેશ થતો હોય છે ... મનમા ગમે તે પ્રકારે પણ એ ભાવના બહુ દ્રઢ બની ગઇ છે કે, તે ઉપરી સત્તા, પોતાના બાળકોને અરૂચિકર અને અપ્રિય વિધિઓ અને દુખદ ક્રિયાઓમા નિમગ્ન થએલા જોઇ રાજી થાય છે અને તેમને કોઇ સુખદ પ્રવૃત્તિ અને આનદ કાર્યમાં યોજાએલા નિહાળી તે સત્તા કુપિત થાય છે. એ ભાવનાને સતુષ્ટ કરવા અનેક મત સંપ્રદાય ઉદ્ભવે છે અને તે બધાજ મત સંપ્ર-

એવી કલ્પનામાથી, પોતાના અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળા- ઓ પ્રત્યે તેમનો પ્રબળ તિરસ્કાર છે. હોય આ તિરસ્કાર એ બીજી ભૂમિકાવાળા જીવોનુ ખાસ લક્ષણુ છે આથી જુદા જુદા તડો બંધાઇ જાય છે અને એક તડને પોતાના શિવા- યના બધા જ તડો જોડે વિચાર ભેદથી જન્મેલો વિરોધ બંધાઇ જાય છે. આ પ્રકારનુ વૈમનસ્ય, ઇર્ષ્યા અને તિરસ્કાર તેમની પ્રવૃત્તિમા પદે પદે પ્રતિત થતા હોય છે. દૈવી પ્રેમ એ આ મનુષ્યોમા એક અર્થહીન શબ્દ રૂપે જ હોય છે બંધુત્વ એ પણ નામ માત્ર જ છે અને કદી હોય તો પણુ તે તે પક્ષમાં રહેલા મનુષ્યો વચ્ચે જ હોય છે. પક્ષની બહારના એ કાઇ બંધુ ગણાતા નથી. આ બીજા નંબરની ભૂમિકામા પોતાના પક્ષ બહારના મનુષ્યો બંધુના ઉપનામથી નહિ પણુ નાસ્તિક, અશ્રદ્ધાળુ, પાખંડી, પરધર્માવલંબી, કુસંગી, ભિન્ન પંથી વિગેરે સંજ્ઞાઓથી ઓળખાતા હોય છે સર્વ એક પિતાનો પરિવાર છીએ, અથવા એક જ તત્વનો આવિર્ભાવ છીએ, એવો અનુભવ મુદ્દલ આ ભૂમિકામા હોતો નથી. સર્વ સમાન વાદ જેવી જે ભા- વના નબર એકની ભૂમિકામા હોય છે તેનો આ બે નંબરની ભૂમિકાએ લોપ થાય છે ભિન્નપણું, જુદાપણું, નિરાળાપણું એજ આ ભૂમિકાએ મુખ્ય વાર્તા હોય છે

પરંતુ આ ભૂમિકાએ જેમ જેમ મનુષ્ય આગળ વધે છે અને બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થાય છે અને સત્વના પ્રકાશથી તે બુદ્ધિ અધિકાધિક પ્રકાશવતી બનતી જાય છે, તેમ તેમ આ ભૂમિકાની બાળ અવસ્થાએ હોવા યોગ્ય વહેમો, મૂર્ખાઇ ભરેલી કલ્પનાઓ અને ગાંડા ઘેલા ખ્યાલો નીકળતા જાય છે. એક વખતે જે પૂર્ણ સત્ય રૂપ અને પવિત્રતમ વસ્તુ અથવા ભાવના રૂપે મનાતા હતા તે વખત જતાં તેના સાચા સ્વરૂપે જણાવા માંડે છે. અને પછી તે હૃદયમાં કોઇ મહત્વનું સ્થાન રોકતા બંધ પડે છે એક આવ-

પરંતુ આવી અવસ્થા ઘણો કાળ નભતી નથી. મન ા ઉપરી પ્રદેશમાંથી ઇશ્વરી પ્રકાશ તેના બાહ્ય મન ઉપર રેડાવા માંડે છે. સત્યનું સ્વરૂપ તેને સહજોપલબ્ધિ રૂપે, બુદ્ધિ અને તર્કથી સ્વતંત્રપણે, અનુભવાવા માંડે છે. ધર્મનું આભ્યંતર સ્વરૂપ અને મહાજનોના હૃદયને વિષે રહેલો મર્મ તેમને અવગત થવા માંડે છે સત્યની કસોટી રૂપે તેઓ તેમના અંતરાત્માના સ્વરને સ્વીકારતા થાય છે. બાહ્ય પ્રમાણો અથવા પુરાવાની કિંમત તેમના મનમાંથી ખસી જાય છે. અને એ ક્રમથી ધીમે ધીમે ત્રીજી ભૂમિકામાં—નંબર ત્રણના વર્ગમાં તેઓ પ્રવેશે છે.

આ ભૂમિકાના મનુષ્યો બધે શુભનુજ દર્શન કરે છે. દરેક સ્થિતિ, સંયોગ અને સ્થાનમા શુભનોજ સંકેત તેમને જણાય છે. કોઇ એક આત્મા કોઇ બીજા આત્મા કરતા તેને વિશેષ જ્ઞાન પ્રવૃદ્ધ જણાય છે, પરંતુ તેના મનમાં એમ રહેલું હોય છે કે, નાના મોટા, જ્ઞાની અજ્ઞાની, એ બધા આ વિશ્વની મહા યોજનાના વિભાગો છે. વિકાસ પામેલા અને તેથી ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં વિહરતા આત્માઓને, ઇચ્છાના અભાવને લીધે અમુક પદાર્થોને ફાટી તુટી ગયેલા વસ્ત્રની માફક, ફેંકી દેતા તે જુએ છે. પરંતુ તે એમ પણ જુએછે કે, જે પદાર્થોનો તે વિકાસ પામેલો આત્મા ઇચ્છાના અભાવથી ત્યાગ કરેછે, તેજ પદાર્થો એક સાધરણ આત્માને માટે સરસમાં સરસ પદાર્થ છે. અને જાણે છે કે, જેમ તે જ્ઞાની આત્માએ અનેક અનુભવો મેળવ્યા પછી તે પદાર્થમાંથી પોતાની પ્રીતી ઉઠાવી લીધી હતી તેમ અત્યારે આ સાધારણ વિકાસવાળા ભાસતા આત્માની તે પદાર્થ માહેની પ્રીતિ પણ એક કાળે અનુભવના અંતે ઉડી જશે તે જાણે છે કે, આખું વિશ્વ પ્રભુના પ્રદેશ પ્રતિના મહાપથ ઉપર ધીરી ગતિએ પગલાં ભરતું ચાલે છે, એ મહાપ્રયાણમાં કેટલાક આગળ, કેટલાક

છે. (A man's idea of god is merely himself magnified) એમ આ ત્રીજી ભૂમિકાને શોભાવનાર મહાત્મા માને છે. તે જાણે છે કે, એક સુધરેલા મનુષ્યનો ઇશ્વર જંગલી મનુષ્યને મુદ્દલ પસંદ પડતો નથી, તેમ જંગલી મનુષ્યનો ઇશ્વર સુધરેલા મનુષ્યને પણ રૂચિકાર બની શકતો નથી. અને તેમ છતા "જંગલી" અને "સુધરેલા" બધા જ પોતાથી બને તેટલી ઉંચી ઇશ્વરભાવના રાખતા હોય છે, અને પોતાના સંવર્ધનની ભૂમિકાને અનુસરીને બને તેટલો પોતાના ઇશ્વરને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે, એમ તે જુએ છે. જેટલા અંતઃકરણો તેટલા ઇશ્વરો અને સેતાનો છે સરસમાં સરસ જે ઉચ્ચ ગુણો મનુષ્ય કલ્પી શકે તે વડે વિભૂષિત તે તેનો ઇશ્વર અને જે કાંઇ દુષ્ટમાં દુષ્ટ અને અધમમાં અધમ તે કલ્પી શકે તેવા અનિષ્ટ ગુણોથી આરોપ પામેલો તેનો સેતાન અથવા આસુરિતત્વ હોય છે; એ બન્નેને મનુષ્યોએ જ ઉપજાવેલા છે અને તેઓ મનુષ્યના કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં જ વિહરે છે. તે શિવાય એમને કોઇ સ્થળ કે કાળમાં અવકાશ નથી એમ તે જાણે છે તે ભાવના મનુષ્યને અમુક હદે પહોચાડી પોતે સફળ થઇને ખસી નીકળે છે અને તેનું સ્થાન કોઇ અન્ય ઉચ્ચતર ભાવના લે છે, અને પ્રથમની માફક તે પણ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી આત્માને વિકાસ ક્રમમા એક પગલું આગળ વધારી, પોતાનું સ્થાન કોઇ પોતાથી ઉચ્ચતર ભાવનાને સોંપી મુકત થાય છે.

આ ત્રીજી ભૂમિકાએ સ્થિત મનુષ્યોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ હોય છે કે, આ બધું એક તત્વ છે એમ તેમને સતત્ ભાન રહ્યા કરતું હોય છે. તેઓ જુવે છે અને અનુભવે છે કે, આખું વિશ્વ ચૈતન્યમય, બુદ્ધિમય છે, અને જુદા જુદા સ્થાને પ્રતિત થતા ચૈતન્યના આવિર્ભાવની કળામા ભેદને લઇને જડ ચૈતન્ય એવા

પણ એવું વિશાળ હૃદય રાખતા હોય છે. અને જ્યાં જ્યાં "અનિષ્ટ" ગુણો કે વર્તનનો તે સદ્‌ભાવ જુએ છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રકારેજ હોવા યોગ્ય છે એમ ધારી સમભાવમાં રહી શકે છે, પોતાનો બંધુ મનુષ્ય એ લક્ષણોને સંયમમાં રાખી શકતો નથી અને પાંજરામાંથી છુટા થએલા સિંહ કે ઝેરી પ્રાણીની માફક તેને છુટો ફરવા દે છે, એથી તેને તેના બંધુ ઉપર દયા આવે છે, અને તેને મિષ્ટવાણીમાં સલાહ આપે છે કે "ભાઇ! આ પશુની ભૂમિકાને યોગ્ય લક્ષણોને હવે તમારે સંયમમાં રાખવા ઘટે છે અને તેની પાસેથી તમારે એક સ્વામી તરીકે કામ લેવાનું છે, તમારે તેના સેવક બની તેની ગુલામીમા રહેવું યોગ્ય નથી અને એમ કરશો ત્યારે તેમનો એક ઉચ્ચ જીવનનો અનુભવ થશે" છતાં તે પ્રમાણે તે ન કરે, અને પોતાની સલાહને તે ન અનુસરે તો તેને તે બંધુ ઉપર તિરસ્કાર આવતો નથી, ધિક્કારની અવસ્થાને તે વળોટી ગયેલો હોય છે, આત્માના ઉચ્ચ અને અધો એ ઉભય અંશનો તેને અનુભવ હોય છે અને તેથી આત્માની સર્વ અવસ્થામાં કેવી કેવી તેની સ્થિતિઓ હોવા યોગ્ય છે તેની કદર તે કરી શકે છે. તે જાણે છે કે, આ મારો અજ્ઞાન બંધુ અનુભવના અંતે એક વખતે સુધરશે. અને પોતાના જેવો બનશે.

ચોતરફ તે જીવનનોજ ધબકારો અનુભવે છે, અને તે જીવન મારૂં જ છે એમ તે જાણે છે, જુદાઇની ભાવના, વ્યક્તિપણાનું ભાન પ્રતિક્ષણે ઢીલું પડતું જાય છે. સર્વ જીવનની સાથે પોતાની ઐકયતા છે એવા ભાનમાંથી જે નિશ્ચિતપણું ઉદ્‌ભવે છે તેથી એ મહાપુરૂષ ભયરહિત બને છે. વર્તમાન અને ભાવી એ ઉભયની સાથે તે નિઃસંશયપણે સામે મોઢે લઢે છે અને આનંદ પૂર્વક ઇશ્વરને ભેટવાના મહાસાહસમાં (Divine Adventure) ઝુકાવે

મસ્ત છું તે જ ધ્વનિને તાલ આપીને આ સરિતાઓ દોડે છે, આ સૂર્ય એ મારૂ ઉંચે ટાંગેલું પુષ્પ છે. જો કે મૃત્યુ મારા ઉપર આકુ દોઢું પોતાનું વણાટ કામ મચાવી રહ્યો છે છતાં હું તો અમર છું જો કે આ શ્વાસોશ્વાસની સૃષ્ટિમાં હું આ અખંડ જાગૃત મહાસાગરના તરંગોની સંખ્યામાં જન્મ્યો છુ છતાં વાસ્તવમાં હુ અજન્મ છું ”

આવા પ્રકારના સતત્ ભાનથી તે મહા પુરૂષમાં ભય, તિરસ્કાર, ખેદ, ગ્લાનિ, ધિક્કાર આદિનો અભાવ હોય છે તે અત્યંત માયાળુ હોય છે “પરમાત્માનુ પિતૃત્વ અને પ્રાણીઓનુ બંધુત્વ” એ સિદ્ધાંત તેના રોમેરોમમા પરિણમેલો હોય છે. તે શ્રદ્ધા રૂપે નહિ પણ જ્ઞાનરૂપે-સાક્ષાત્કાર રૂપે હોય છે જેને આપણે “માણસ” કહીએ છીએ, તે અર્થમા તે “માણસ” રહ્યો હોતો નથી. વિશ્વ અને પ્રાણી પદાર્થો ઉપરની તેની દ્રષ્ટિ તદ્દન ફેરવાઇ ગઇ હોય છે. તે પોતે એક નવી જ સૃષ્ટિમાં વિહરતો આત્મા બની જાય છે. તેનું મન એટલું બધુ સમભાવ અને સમાધાનવાળું હોય છે કે, કોઇ સ્થળે તેને વિષમતાનું દર્શન થતુ નથી. તે બધે અનંતજ્ઞાને વડે નિર્માએલી પૂર્ણ યોજનાનુ જ દર્શન કરે છે પરમાત્માના સંકેત સ્વરૂપનુ તેને પ્રતિક્ષણે અધિકાધિક ભાન થતું હોવાથી તે દુખવાદી મટીને સુખવાદી બન્યો હોય છે નિર્વેદ જેવું તેને કશું જણાતું નથી પ્રાણીમાત્રને પ્રભુના મહારાજ્યમા આરોહણ કરતા તે ભાળે છે અશુભ, પાપ, અનિષ્ટ જેવુ તેને કોઇ સ્થળે જણાતું ક્રમે ક્રમે બંધ પડતું જાય છે. તે શુભનુજ સર્વત્ર ભાન કરે છે

આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યો સંબધે બાજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યોમા અત્યંત ગેરસમજુતી હોય છે અને એમા કશુંજ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે, બીજા નંબરવાળાઓ તેમને વિકાસ ક્રમની બાલ્યા-

સ્થિતિ અનુભવનાર હું એકલો જ નથી પણ મારા જેવા બીજા
પણ છે, આથી તેનું એકલાપણાનું ભાન નિવૃત્ત થઈ તેને ચેન
અનુભવાય છે તેમ છતાં બીજા નંબરવાળાઓની મોટી સંખ્યા
વાળી આ સૃષ્ટિમાં હજી આ ત્રીજા વર્ગના મનુષ્યોની સંખ્યા કાંઈ
હીસાબમાં ગણાય નહિ. પરંતુ જ્યારે તે સંખ્યા વધશે ત્યારે આ
જુનું વિશ્વ નવું જ રૂપ પકડશે અને તે મહા અવસ્થાંતરમાં થઈને
પસાર થશે. એ વખત બહુ દૂર નથી કે, જ્યારે મનુષ્યોને, પોતાની
આસપાસના બંધુઓ ભુખ્યે મરતા હોય ત્યારે મોજ શોખ
ભોગવતાં શરમ આવશે, તેઓ નિર્બળ અને અજ્ઞાની સમૂહના
ભોગે આનંદ માણતા અટકી જશે. તેમની પાસેથી પોતાની ઉચ્ચ
બુદ્ધિના બળ વડે, દ્રવ્ય નિચોવતા તે બંધ પડશે.

જનસમુદાયના જે દુઃખો અને તેમના હૃદયની હાય ઉપરઅ-
ત્યારે સુખી મનુષ્યો કાંઈજ લાગણી દર્શાવ્યા વિના મોઢા આગળ
લુગડું દઈ ચાલતા થાય છે તે એ ત્રીજા નંબરવાળાની સંખ્યાના
અધિકપણાવાળી સૃષ્ટિમાં નહિ બને બીજા વર્ગના મનુષ્યો માત્ર
પોતાના " ઈશ્વર " અને " દેવળ " નું હિત જાળવવામાંજ લાગેલા
હોય છે અને " સહુ પોતપોતાનું સંભાળી લેજો. " એ તેમનો
મુદ્રાલેખ હોય છે. તેમને બીજા માટે કશુંજ લાગતું વળગતું હોતુ
નથી. તેઓ પોતાના ઈશ્વર, ધર્મ અને સ્થાનક અથવા દેવળને
વળગી રહી મોક્ષની ઉમેદવારી કરતા હોય છે. ત્રીજા વર્ગવાળા
મનુષ્યો કોઈ પ્રાણીની આર્ત ચીસ સહી શકતા નથી. એ ચીસ
ભલે અજ્ઞાનજન્ય હોય છતાં પણ તે અજ્ઞાનજન્ય કષ્ટનું નિવારણ
કરવા માટે આ અજ્ઞાનથી પોતાના મનાએલા દેહ, મન અને વા-
ણીનું અર્પણ કરવામાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી બાળકનો
મૂર્ખાઈ ભરેલો કજીઓ સમજુ પિતા જેમ પાર પાડે છે, પણ તેને

દ્રષ્ટિને ક્ષુદ્ર જણાતા અનેક ગૌણ નિમિત્તો ઉપરથી અત્યારે કરે છે, અને કહે છે કે, એ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યોનો હવે આ દુનિયામાં વધારે સંખ્યામાં આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો છે. તમે પણ એ પવનનો સુસવાટ અનેક વખત અનુભવો છો. માત્ર તેમને તે કબુલ કરતાં સંકોચ થાય છે. પરતુ એ વાત ચોકસ છે કે, તમે પણ એ પૂર્વના કરતાં હમણાં કાંઇક વિશેષ ઉદાર, વિશાળ સહૃદય, પ્રેમી અને ઉચ્ચાશયી છો એમાં સશય નથી. આત્માની ગતિ ચઢતા ક્રમ ઉપરજ હોય છે, કદી તે એક કદમ પાછું હઠતો જણાય છે તો તે માત્ર વધારે જોર પૂર્વક એ કદમ આગળ દોડવાને માટેજ હોય છે. પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં રહેલ આત્મતત્વ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામવા આતુર હોય છે અને તેનું સ્વાભાવિક વલણ આ ત્રીજી ભૂમિકામાં સત્વર પ્રવેશવાનું હોયજ છે. બંધુ ! તમે એ કુદરતી વેગમાં ભાનપૂર્વક ભળી જાઓ અને તમારી ઉત્ક્રાંતિ સાધો એ હમારી શુભાશિષ છે.

આત્મા અથવા "હું" નો સાક્ષાત્કાર.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં પ્રત્યેક જીજ્ઞાસુએ પોતે કોણ છે એ વિષય ઉપર કાંઇક માહેતી મેળવવી જોઇએ પ્રત્યેક આમ શાસ્ત્ર ડિંડિમ નાદથી પોકાર કરેછે કે, મનુષ્યના ભિતરમાં અચિંત્ય શકિતઓ સુપ્તાવસ્થામાં, સત્તાપણે (Potentially) રહેલી છે, અને જ્યારે "હું" તેના વાસ્તવિક ભાનમાં આવે છે ત્યારે તે શકિતઓનો જ્ઞાતપણે ઉપયોગ કરી શકવા આત્મા સમર્થ

મહત્વની કશીજ ખબર હોતી નથી. મનુષ્યના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બંધારણમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તેમજ હલકામાં હલકાં તત્વો પણ દ્રશ્યમાન થાય છે. મનુષ્યનાં હાડકાનું જીવન એકલું ખનીજનું જ જીવન છે. અને તે એક વખત જે ખનીજ જીવ (mineral life) ભોગવીને આગળ વધતા વધતા આ ભૂમિકાએ પહોંચ્યો છે તેનો પરિચય તે આજે તેના અસ્થિજીવન દ્વારા આપે છે. તેનું સ્થૂળ જીવન એ વનસ્પતિ જીવન (vegetable life) નું ભાન કરાવે છે અર્થાત્ વનસ્પતિના ઉદ્ભવ સંવર્ધન અને ક્ષયમાં જે હેતુઓ પ્રવર્તે છે તેજ હેતુઓ તેના શારીરિક બંધારણમાં પણ પ્રવર્તે છે. ખરી રીતે હજી મનુષ્ય મોટે ભાગે વનસ્પતિ જીવનજ ભોગવ્યે જાય છે. તેથી આગળ વધતા તેની ઘણી ઇચ્છાઓ, આવેગો, ઉર્મીઓ લાલસાઓ સ્પૃહાઓ વિગેરે હલકી કોટીના પશુઓ જેવીજ હોય છે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને વિકાસની પ્રાથમિક ભૂમિકાએ રહેલા મનુષ્યો પશુનેજ દરેક રીતે મળતા જોવામા આવે છે. તેમના સ્વરૂપનો ઉચ્ચ અંશ અધોઅંશને આધીન વર્તતો હોય છે. અને તે ઉચ્ચ વિભાગનુ સ્ફુરણ પણ તેમને ભાગ્યેજ કદી આવતું હોય છે. આથી મનુષ્યનું માનસિક બંધારણ કેટલેક અંશે પશુનુંજ જીવન જીવે છે એમ કહેવામાં કાંઇ હરકત જેવુ નથી. તેમ છતાં પશુને નથી એવું મનુષ્યને કાંઇક છે તેથી તે પશુના અભિધાનને યોગ્ય હવે રહ્યા ગણાય નહી. પશુને નથી એવા અનેક પ્રકારના માનસિક કારણો તેને સાંપડેલા છે તે ઉપરાત તેનામાં ઉદયને સન્મુખ થએલી એવી ઘણી શકિતઓ રહેલી છે કે, જ્યારે તેનો આવિર્ભાવ થશે ત્યારે સાધારણ કોટીના મનુષ્યોથી ચઢીઆતા પ્રકારનો તે લેખાશે. આ શક્તિઓ આત્મવિકાસની અમુક હદે પ્રાપ્ત થાયજ છે. અને આકાળે અનેક મનુષ્યોને પ્રાપ્ત પણ છે. તમે કે જે આ ક્ષણે આ લેખ વાંચો છો તે

ક્ષાત્કાર થયા વિના આત્માને કદીજ ચેન પડવાનું નથી આજે અ-
થવા કરોડો યુગ પછી પણ આત્માનો અંતિમવિરામ એ અનુભવમાં
સ્થિર થવામાં રહેલો છે આટલું કહી હવે હમારે જે કાંઇ કહેવું છે
તેમાં ત્વરાથી ઉતરીએ છીએ.

હલકી કોટીના પશુઓને હુંપણાનુ ભાન હોતું નથી. તેમને
બાહ્ય વિશ્વનું તેમજ તેમની ઇચ્છાઓ, અને પશુપણાની બધી
લાગણીઓનું ભાન હોય છે. પરંતુ તેમની જ્ઞપ્તિ, (conscious-
ness) આત્મ-જ્ઞપ્તિ અથવા સ્વભાવની હદે પહોચેલી હોતી નથી.
તેઓ બાહ્ય વિશ્વના પદાર્થોથી તેમજ તેમના પોતાના વિચારો અને
વાસનાઓથી તટસ્થ રહી પોતાને તેમનાથી ભિન્નરૂપે જોઇ શકતા
નથી. પોતે એ સર્વથી નિરાળું તત્વ છે, એમ સમજી પોતાના
વિષય બનનાર પ્રાણી પદાર્થો અને ભાવનાઓ ઉપર કાંઇ આલો-
ચના કે વિમર્શ કરી શકતા નથી. જેને આપણે “ હું ” કહીએ
છીએ તેના ભાનમાં-તે દિવ્ય સ્ફુલીંગની જ્ઞપ્તિમાં-તેમનો પ્રવેશ
થયો હોતો નથી હલકાં પશુઓ તેમજ કેટલાંક મનુષ્યો કે જેઓ
હજી મનુષ્યત્વની કોટીમા નવાજ પ્રવેશે છે, અને જેમનામાં હજી
સોએ નવાણું ટકા પશુત્વનાજ અંશો છે તેમનામાં પણ આ દિવ્ય
“ હું ” જાગ્રત થએલું હોતું નથી. તેમનામા હજી તે અંશ સુ-
પ્તાવસ્થામાં રહેલો હોય છે, અને જેમ જેમ તે જાગ્રત થતો જાય
છે, તેમ તેમ તેનો પ્રકાશ વધતો જાય છે જેમ જેમ આ “હું”
જાગ્રત થતું જાય છે તેમ તેમ તે આંતર બાહ્ય વિશ્વને વધારે
સ્પષ્ટરૂપમા ઓળખતો જાય છે અને પૂર્વની ભ્રાંતિમય અવસ્થા
લય પામતી જાય છે.

ઘણા જંગલી અને પહાડ પર્વતની બોડોમાં અને કોતરોમાં
રહેનાર મનુષ્યોમા “ હું ” પણાનું ભાન નહિવતજ ખીલેલું હોય

સુઘટતી રૂપમાં મળે તોજ તેને તૃપ્તિ આપી શકે છે. જેને આપણે "સંસ્કૃતિ" અને "શિક્ષણ" સામાન્યતઃ કહીએ છીએ તે બીજુ કશુ જ નહિ પણ ઇન્દ્રિયાભિલાસોને વધારે ઉંચા આકારમાં ભોગવવાની કળાજ છે. આત્મવિલાસ કે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કે વિકાસના ક્રમ ઉપર પ્રગતિ જેવું તેમાં મુદ્દલ હોતું નથી આથી એમ માનવાનું નથી કે સ્વરૂપપ્રાપ્ત યોગી જનોના ઇન્દ્રિઓ આપણા સંસ્કૃતિ પૂર્ણ મનુષ્યના ઇન્દ્રિઓ કરતા ઓછી સૂક્ષ્મ અથવા મર્મગ્રાહી છે એમ મુદ્દલ નથી તેથી ઉલટું ખરી રીતે એમ છે કે, તેમના આતર અને બાહ્ય કારણો તેમના બળવાન સંકલ્પના આધિપત્ય તળે એવા કેળવાએલા હોય છે કે, સામાન્ય મનુષ્યોને તે સબંધી ખ્યાલ આવવો પણ મુસ્કેલ છે. તેમની ઇન્દ્રિયો તેમનાં "હુ" ના સ્વામિત્વ તળે રહી જયા આજ્ઞા હોય ત્યાજ કાર્યપરાયણ બને છે. અને તેથી સામાન્ય મનુષ્યોના સબધે હોયછે, તેમ તેમના ઇન્દ્રિઓ આત્માના અધ.પતનમાં નિમિત્ત બનતી નથી પરંતુ નિરંતર હિતના માર્ગેજ સંકલ્પના આધિપત્ય નીચે રહી વર્તતી હોય છે.

જેમ જેમ મનુષ્ય ક્રમિક વિકાસમા વધતો જાય છે તેમ તેમ તેનુ "હું" પણ વધારે ઉચ્ચુ રૂપ પકડતું ચાલે છે. તે પોતાના મનનો અને વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા શીખતો જાય છે, અને આ પ્રકારે તે શારીરિક ભૂમિકા ઉપરથી ઉંચે ચઢી માનસિક ભૂમિકાને ગ્રહતા શીખે છે. પછી તેનામા બુદ્ધિના વ્યાપારો વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રબળ બનતા જાય છે, અને એકલી શારીરિક સંજ્ઞાઓને અનુસરવામાં તેને રસ પડતો નથી તેને માલુમ પડે છે કે, શરીર કરતા કાંઇક ઉચ્ચ પ્રકારનું તત્વ તેનામાં રહેલું છે. તેનું મન અને બુદ્ધિ એ તેને શરીર કરતા વધારે સત્ય અને વાસ્તવિક જણાય છે, મોટે ભાગે એ મનોમય સૃષ્ટિમાંજ તેનો મુકામ હોય છે કેટ ઉંડા આલોચનાની ક્ષણોમા અને બારીક અભ્યાસ વખતે શારીરનું આસ્તત્વ પણ તે ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે

છે અને એવી અજ્ઞાન જન્ય ભાવનાઓને જીર્ણ વસ્ત્રની માફક ત્યજી દે છે. માનસિક ભૂમિકા ઉપરનો મનુષ્ય પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યના ભાનવિનાના એક પ્રચંડ શરીરવાળા હાથી જેવો છે એ ધારે તો ગમે તેવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને પોતાને વશ કરી શકે તેમ છે અને ગમે તેવા અંતરાયો અને વિઘ્નોને તોડી ફોડી અને ઉલટાવી નાખી શકે તેમ છે, પરંતુ પોતાની ખરી શકિતના બેભાનવાળો તે એક નાના સરખા મનુષ્યના અંકુશ વડે અધિકૃત બની બેસે છે અને પવનમા ફડફડ થતા સુકા પાંદડાથી પણ તાપ વડે કંપતો રહે છે આ કાળે સોએ નવાણું ટકા મનુષ્યો આ માનસિક ભૂમિકાને વેદે છે.

પરંતુ જ્યારે આત્મા આ માનસિક-અવસ્થાને વળોટીને આત્મિક ભૂમિકા (Spiritual plane) ઉપર જાય છે ત્યારે તેને માલુમ પડે છે કે, "હુ" અથવા મારૂં વાસ્તવ સ્વરૂપ એ શરીર અને મન ઉભયથી ઉપરિપ્રદેશમાં વિરાજે છે, અને તે બન્ને ફક્ત મારા વાસ્તવ "હું" ના કરણો, હથિઆરો છે તેને ખાત્રી થાય છે કે, તે ઉભયને હું મારી મરજી અનુસાર સેવક તરીકે વાપરી શકું તેમ છુ આ પ્રકારનું પોતાના કારણોથી સ્વતંત્ર અને તેના સ્વામી હોવાનું ભાન એ માત્ર બુદ્ધિ અને તર્ક વડે સિદ્ધ કરેલી ભાવના માત્ર નથી અથવા મનુષ્યે પોતાની અક્કલના બળ વડે મેળવેલો એક નિર્ણય માત્ર નથી. (જો કે બુદ્ધિ આવા પ્રકારના ભાનમાં પ્રવેશવામાં સહાયરૂપછે અને તેથી બહુજ ઉપયોગી છે) વાસ્તવમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ એ એક પ્રકારના વિશિષ્ટ ભાન રૂપે છે મનુષ્યને તેના ખરા " હું " ની ઓળખાણ થાય અને તેનું જીવન એ રૂપ બને એ પ્રકારે છે બુધ્ધિનો નિર્ણય આપણી પ્રકૃતિમાં કાંઇ એક-રસ થતો નથી તે તો એક માન્યતા રૂપે બહુ તો શ્રદ્ધારૂપે હોય છે. પરંતુ ભાનનું આપણા જીવન સાથે એકત્ર હોય છે અને તે બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર પણે રહે છે, જ્યારે આત્મા

છે અને એવી અજ્ઞાન જન્ય ભાવનાઓને જીર્ણ વસ્ત્રની માફક ત્યજી દે છે. માનસિક ભૂમિકા ઉપરનો મનુષ્ય પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યના ભાનવિનાના એક પ્રચંડ શરીરવાળા હાથી જેવો છે એ ધારે તો ગમે તેવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને પોતાને વશ કરી શકે તેમ છે અને ગમે તેવા અંતરાયો અને વિઘ્નોને તોડી ફોડી અને ઉલટાવી નાખી શકે તેમ છે, પરંતુ પોતાની ખરી શક્તિના બેભાનવાળો તે એક નાના સરખા મનુષ્યના અંકુશ વડે અધિકૃત બની બેસે છે અને પવનમા ફડફડ થતા સુકા પાંદડાથી પણ તાપ વડે કંપતો રહે છે. આ કાળે સોએ નવાણું ટકા મનુષ્યો આ માનસિક ભૂમિકાને વેદે છે.

પરંતુ જ્યારે આત્મા આ માનસિક અવસ્થાને વળોટીને આત્મિક ભૂમિકા (Spiritual plane) ઉપર જાય છે ત્યારે તેને માલુમ પડે છે કે, "હું" અથવા મારૂં વાસ્તવ સ્વરૂપ એ શરીર અને મન ઉભયથી ઉપરિપ્રદેશમાં વિરાજે છે, અને તે બન્ને ફક્ત મારા વાસ્તવ "હું" ના કરણો, હથિઆરો છે તેને ખાત્રી થાય છે કે, તે ઉભયને હું મારી મરજી અનુસાર સેવક તરીકે વાપરી શકું તેમ છુ આ પ્રકારનું પોતાના કારણોથી સ્વતંત્ર અને તેના સ્વામી હોવાનું ભાન એ માત્ર બુદ્ધિ અને તર્ક વડે સિદ્ધ કરેલી ભાવના માત્ર નથી અથવા મનુષ્યે પોતાની અક્કલના બળ વડે મેળવેલો એક નિર્ણય માત્ર નથી. (જો કે બુદ્ધિ આવા પ્રકારના ભાનમાં પ્રવેશવામાં સહાયરૂપછે અને તેથી બહુજ ઉપયોગી છે) વાસ્તવમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ એ એક પ્રકારના વિશિષ્ટ ભાન રૂપે છે. મનુષ્યને તેના ખરા "હું" ની ઓળખાણ થાય અને તેનુ જીવન એ રૂપ બને એ પ્રકારે છે બુદ્ધિનો નિર્ણય આપણી પ્રકૃતિમાં કાંઇ એક રસ થતો નથી તે તો એક માન્યતા રૂપે બહુ તો શ્રદ્ધારૂપે હોય છે. પરંતુ ભાનનું આપણા જીવન સાથે એકત્ર હોય છે અને તે બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર પણે રહે છે, જ્યારે આત્મા

રામ લેવા બેસે અથવા મુસાફરી દરમ્યાનમાં કોઇ કોઇ સ્થળે શ્રમ નિવારણ માટે રાતવાસો રહે તેટલીજ ઢીલ થાય છે. અને તેમ છતાં તે ઢીલ પણ નિરૂપયોગી નથી. એ સર્વ સ્વાભાવિક અને હોવા યોગ્ય છે માટેજ હોય છે

છતા પોતાનું વાસ્તવિક "હું" પણું તેના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપે અનુભવાય તે પણ આત્માના અંતિમ લક્ષ્યનો પરાવધિ નથી. પોતાને ઓળખવો એ તો માત્ર પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે જાગ્રત થવા રૂપે છે. શાસ્ત્રો જેને "પરમ નિર્વાણ" ના નામથી સંબોધે છે એ અવસ્થાનો અનુભવ તે પછી આત્માને થવો શરૂ થાય છે. પોતાના "હું" પણાના પૂર્ણ મહત્વનું દર્શન થાય એ ભાવિમાં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમ પ્રકાશનું એક મંદ કિરણમાત્ર છે પોતાના ભાનમાં આવ્યા પછી તે દિક્ષિત થએલો ગણાય છે, અર્થાત્ પરમ તત્વના સંબંધમા આવવાને તે લાયક બને છે અને આ પ્રકારે પ્રાથમિક કળા પ્રાપ્ત કરી પરમ પ્રકાશના અરૂણોદયના ભાનમાં પ્રવેશ કરનાર આત્મા દ્વિતીય કળાના મહાપથમાં પ્રથમ પગલું મુકે છે પ્રથમ કળા એ પોતાના "હું" નો તેના વાસ્તવરૂપે સાક્ષાત્કાર કરવારૂપ છે; અને બીજી કળા એ "હું" નો તે અનિર્વાચ્ય પરમ તત્વની સાથે "હું" ના વિનયપૂર્વક સંબંધ થવા રૂપ છે. પ્રથમ કળા સિધ્ધ થયા પછીજ દ્વિતીય કળાનો સાક્ષાત્કાર કરવાના સાધનોનું આત્માને જ્ઞાન થાય છે તે પહેલાં તેનું રહસ્ય તેને લક્ષ્યગત થતું નથી અને ઉલટો તેના મનમાં એક પ્રકારનો ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, જૈન શાસ્ત્રકારો મુખ્યત્વે આ પ્રથમ પ્રકારની કળા ઉપરજ અધિક ભાર મુકીને પ્રવર્ત્યા છે. તેઓ જાણતા હતા કે "હું" પણાનો એક મહદ્ તત્વમાં વિલય થવાની વાત જનસમાજ ગ્રહી શકવા શકિતમાન નથી, અને તેથી તેઓએ માત્ર "હું" પણાના સાક્ષાત્કારનેજ તેના અનુયાયી વર્ગના પરમ લક્ષ્ય સ્થાને સ્થાપીને સંતોષ માન્યો છે અને એ "હું" જે પરમ તત્વનો વિલાસ છે

કરવું જોઇએ, એમા કોઇ અતિ પરિચીત અને ઘણી વાર સાંભ-
ળેલી "સામાન્ય" વાતો આવે તો તે ઉપર અલક્ષ્ય કરવાનું નથી
આ જમાનાની એક બહુ બુરી આદત એ છે કે, લોકોને એક વાર
અગાઉ સાંભળેલી વાતમા કશું મહત્વ રહેતું નથી એમના સર્વ
ભક્ષી મનને રોજ નવુ નવું જોઇએ છીએ. આજે સાંભળેલી વાત
કાલે હજારો યુગની જુની બની ગયેલી હોય છે માણસોએ સમ-
જવુ જોઇએ કે, આ વિશ્વમા નવું કશુ જ નથી. જરા ઘાટ કે આ-
કાર બદલીને કળાવાનો એની એજ ચીજ જુદા રૂપમો રજુ કરે છે.
આથી તમે આની આજ વાત હજારોવાર અગાઉ સાંભળી હોય
છતાં તે પ્રત્યે અનાદર નહિ રાખતાં તેને અનુસર્યા વિના તમારે
ચાલે તેમ નથીજ એમ માની તે પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખો આધ્યાત્મિક
વાસ્તવ પ્રગતિનું આ પ્રથમ પગથીયુ સિદ્ધથયા પછી આત્માને પોતાના
સામર્થ્યની ખબર પડે છે, અને તેનો રસ્તો સરળ બને છે હજારો
રૂષિ મહર્ષિઓએ પોતાના અનુભવથા સિદ્ધ કરી છે અને તેને વિ-
વિધરૂપે અક્ષરાત્મક કરી છે. તે યુકિતઓનુ વર્ણન ટુંકામા, સરલમાં
સરલ શબ્દોમાં આ સ્થળે આપવા પ્રયત્ન કરીશુ

બની શકે તો એક એકાંત અને શાંતિવાળા સ્થાનનો આશ્રય
લહો. ત્યાં કોઇ પ્રકારના કોલાહલ કે દખલનો ભય ન હોવો જોઇએ,
અને મનને ઉત્તેજીત થઇ અનેક બાજુએ ફાટી નીકળવાના નિમિત્તો
ન હોવા જોઇએ. અ પણા ઉપાશ્રયો અને દેવસ્થાનો મૂળ તો આ
પ્રકારના હેતુથીજ નિમાર્યા હતા, પરતુ હવે એ હેતુ તે સાચવી
શકે તેવા જનસમાજે તેમને રહેવા દીધા નથી સાચા અર્થમાં જે-
મને સંયમ સાધવો છે તેમને માટે એ તદ્દન નિરૂપયોગી થઇ
પડયા છે અને મૂળ હેતુનું વિસ્મરણ પામેલા અજ્ઞ સમાજે
એ પવિત્ર સ્થાનોને ગડબડ અને મોટા અવાજથી બુમ બરાડાના
ઉપદ્રવ વડે એક જાહેર બજાર જેવા બનાવી મુકયા હોય છે. આથી
આપણી સાંપ્રદાયિક વૃત્તિ એ તે સ્થાનોમા કલ્પેલી પવિત્રપણાની

મિત્વવાળા મહાજનો હોય છે.

ત્યાર પછી તેણે "હું" એ વિષય ઉપર પોતાનુ સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રીભૂત કરવું જોઇએ, અને બહારના વિશ્વના તેમજ અન્ય પ્રાણી પદાર્થના વિચારને પોતામા ન પ્રવેશવા દેવા જોઇએ. તેણે આ પ્રકારે ચિત્ર રચવું જોઇએ.

તમે જાણો કે સૂર્યનુ બિંબ છો, તમારી આસપાસ સમસ્ત વિશ્વ સૂર્યની આસપાસ નક્ષત્ર મંડળની જેમ ફર્યા કરે છે તમે એક વાસ્તવ, સત્યવ્યક્તિ તત્ત્વ છો અને એ તત્વ અન્ય તત્વોના સયો-ગોમાથી ઉદ્ભવતું કોઇ તત્ત્વવિશેષ નહિ, પરંતુ પોતાથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પ્રતિત થતા સર્વ પદાર્થોનું પરિસ્ફોટન "હું" ની સત્તાને આધીન છે, એમ ચિંતવો. તમે પોતે સત્તાનું એક કેન્દ્ર છો અને એ કેન્દ્રની આસપાસ સમસ્ત પ્રકૃતિ ચક્કર માર્યા કરે છે એમ જુવો "હું" ને સામર્થ્યના એક કેન્દ્રરૂપે જુવો છો, તેથી બીજા મનુષ્યોના "હું" ના તેવા જ પ્રકારના હકનો ઇનકાર થાય છે, એવો ખોટો ભય રાખશો નહિ સર્વ જીવાત્માઓ પોતાના આંતરિક બંધારણથી જ સામર્થ્યના કેન્દ્ર જ વસ્તુતઃ છે, અને આ વિશ્વના પ્રાણી પદાર્થો જે મહા સત્તા વડે સત્તાવાળા કે એ મહાસત્તાએ જ તમને અને બીજાઓને તેવા બનાવ્યા છે. ખરી રીતે તમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કલ્પવામાં તમારા જન્મ હક પ્રત્યે જાગ્રત થાઓ છો, અને જ્યાં સુધી આત્મા પોતાને શકિત પ્રભાવ અને સંકલ્પ બળમા એક કેન્દ્ર રૂપે નાહ જુએ ત્યા સુધી તે તે ગુણો તેનામાં પ્રકાશવાના નથી. જેમ જેમ જેટલા પ્રમાણમાં આત્મા પોતાને ઉપરોક્ત ગુણોવાળો સ્વીકારતો જશે, તેમ તેમ અને તેટલાજ પ્રમાણમા તેનામા એ લક્ષણો પ્રતિત થતા જશે, તમારે કાંઇ તમારા શક્તિઓનો બીજાઓની શક્તિઓ સાથે મુકાબલો કરી તમે તેમના કરતાં અધિકઅક્કલવાળા, બળવાળા છો એમ નક્કી કરવાની કે માનવાની જરૂર નથી. એક માણસ પોતાને બીજા કરતાં મહાન જુએ અને બીજાને હલકો કલ્પે એ તેનું અજ્ઞાન

તમારા "હું" ને ગમે તેવા નસીબવાન, અક્કલવાન, ધનવાન કે ઐશ્વર્યવાન મનુષ્યના "હું" સાથે બદલવા કદી પણ ઇચ્છા કરવાના નહીં તમને આ વાતમાં જરા શંકા જેવું જણાતું હશે પણ જરા વિચાર કરવાથી ખરી હકીકત તમે જાણી શકશો તમે જ્યારે કોઇ વખત એવું ઇચ્છો છો કે "હું ફલાણો ગૃહસ્થ હોઉં તો કેવું સારૂં ?" ત્યારે તમે ખરી રીતે એમજ ઇચ્છતા હો છો કે, એ ગૃહસ્થના જેવી અકકલ, સંપત્તિ વિદ્યા આદિ તમારા સ્વાધીનમાં હોય તો સારૂં એ માણસને જે કાંઇ છે તે તમને હોય એમ તમે ઇચ્છો છો. તમે તમારા સ્વત્વનો-પોતાપણાનો ને મનુષ્યના સત્વમા કે પોતાપણામાં લોપ થાય અને તમારૂં "હું" સાથે અભેદ ભાવને પામી જાય એવું તમે કદી ઇચ્છતા નથી અથવા તે માણસનું "હું" તમારામાં આવે અને તમારૂં "હું" એ સામા માણસનુ "હું" બની જાય એમ પણ ઇચ્છતા નથી. ગમે તેવો કમનસીબ માણસ ગમે તેવા નસીબવાળા માણસ સાથે પોતાની જાતનો "હું" નો બદલો કરવા ઇચ્છતો નથી. આ વિષય ઉપર જરા વિચાર કરો અને તેનો મર્મ તમને સ્પષ્ટ થશે તમે બીજા માણસ થઇ જાઓ એનો અર્થ તમારા અસ્તિત્વમાંથી લોપ થવો એ છે, અને તેમ થાય તો પછી તમે એ તમે રહેવાને બદલે તે બની જવાના.

આ મર્મ જો તમે ગ્રહી શકો તો તમને જણાશે કે, આ પ્રકારની પોતાપણાની ફેરબદલી (exchange) કરવા તમને કદી પણ મન થતું નથી. સહુ કોઇ જાણે છે કે, એમ કદી બની શકતું પણ નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તમારા "હું" નો લોપ કદી પણ થતો નથી. તે અમર છે એ "હું" કાળના અંત સુધી કાયમજ રહેવાનું છે અને નિરંતર ચઢતા ક્રમે ઉર્ધ્વગતિ હોવા છતા "હું" તો તેનુ તેજ રહેવાનુ એનું સ્થાન બીજુ કોઇ લઇ શકે તેમ નથી. સર્વ સ્થિતિઓ-સુખમા દુઃખમા પ્રમોદમાં-ગ્લાનિમાં-તમારૂં "હું" સ્થિરજ રહેવા નિર્માએલું છે.

દૃઢપણે અંકિત કરો અને તમારી જ્ઞપ્તિના ઉંડા અંતસ્તમ પ્રદેશમાં એને મૂળ ઘાલવા દો. ક્રમે કરીને તે તમારા જીવનમાં ઓતપ્રોત થતું જસે. પછી તમે જ્યારે જ્યારે "હું" એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરો ત્યારે ત્યારે તે શબ્દ સાથે સંકલ્પબળ, સામર્થ્ય અને પ્રભાવની ભાવનાને પણ જોડતા જાઓ. તમે તમને એ પ્રકારે નિરંતર જોવાની ટેવ પાડો. તમે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારના સત્તાવાન કેન્દ્ર છો અને તમારી આસપાસ તમારી સૃષ્ટિ ફર્યા કરે છે, એ ભાવનાને આરૂઢ બનાવો. જ્યાં જ્યા તમે જાઓ ત્યાં ત્યાં તમારા વિશ્વનું કેન્દ્ર પણ સાથેજ છે એમ જુઓ. તમે એક અચળ, અમર અને સત્તાપૂર્ણ જ્ઞપ્તિનું બિંદુ છો અને આસપાસનુ વિશ્વ તમારી આસપાસ તેના નિયત કક્ષામા ફર્યા કરે છે એમ જોતા શીખો. અધ્યાત્મવિદ્યાની મહાદિક્ષાનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે

આ પ્રકારના અનુભવને દૃઢ કરવાની અનેક વિધિઓ છે. તેમાથી એક સૌથી અધિક પ્રચાલત આ પ્રકારે છે:–શાંતવાળા સ્થાનમા સ્થિર આસને બેસી "હું" છું એ મંત્રનો ધીરેધીરે, ગંભીરપણે થોડો વખત જાપ કરો આમ કરવાથી મન "હું" ની ભાવના ઉપર કેન્દ્રીભૂત થાય છે, અને એ ભાનને અધિકાધિક બળવાન બનાવે છે. ઇંગ્લાડના સુવિખ્યાત રાજ્યકવિ લૉર્ડ ટેનીસે આ કળા સિધ્ધ કરી હતી તે લખે છે કે તેની પ્રતિભા તેણે આજ પ્રકારે જાગ્રત કરી હતી તે નિરૂપદ્રવ સ્થાનમાં જઇ ઘણીવાર પોતાનું નામ ધીરે ધીરે ઉચ્ચારતો અને તેજ વખતે પોતાના સ્વત્વ (identity) ઉપર તે એકાગ્ર ચિત્ત બની જતો તે પોતાની ડાયરીમા લખતો ગયો છે કે, એમ કરવાથી તેને પોતાના સત્‌પણાની અને અમરત્વની પ્રતીતિ થઇ હતી ઘણા અપૂર્વ કલ્પક (original) લેખકો, વિચારકો અને કવિઓ આ પ્રકારેજ પોતાના વાસ્તવ સામર્થ્યના પ્રભવસ્થાનને શોધી શકયા છે.

ઘણા મનુષ્યો હું એ શરીર છે એવા પ્રકારના ભ્રાંતમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી આ વિઘ્નનું નિવારણ આત્મા, દેહ અને મનથી-

પમાલી કરવાનો જે વા ગાયો છે તે ધર્મના મૂળ હેતુથી અત્યંત વિરોધી છે. શરીર એ પરમાત્માને વસવાનું મંદિર છે, અને આત્મિક સંવરધનની અમુક હદે પોચતા સુધી તેની અનિવાર્ય અગત્ય છે આત્માની પ્રગતિનો આધાર, આપણી વર્તમાન ભૂમિકાએ તો, દેહના આરોગ્ય અનારોગ્ય અને બળાબળ ઉપર રહેલો છે. માણસો પોતાના વસ્ત્ર, ઘર, આદિ ઉપકરણોને પોતાથી ભિન્ન અને પર સમજતાં છતા ગમે તેવા જીર્ણવસ્ત્ર કે માટીના કોટડાથી ચલાવી લેવાની ઉદારતા દર્શાવતા નથી. પરંતુ દેહ એ આપણો નથી અને એક કાળે તે દગો દેવાનો છે એવી અર્ધ-ઘેલી સમજણના વેગમાં તણાઇ જઇ તેના તરફ બેદરકારી બતાવે છે, અને એ પ્રકારે પોતાના નિકટના અને અતિ ઉપયોગી સોબતીને આ જન્મમા તે વડે સાધવા યોગ્ય કાર્ય માટે, નિરૂપયોગી બનાવી મુકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે. દેહ આપણા સ્વામિત્વ તળે છે અને તે આપણા સંકલ્પને અનુસારવા નિર્માએલુ છે એવો નિશ્ચય આત્મામાં દ્રઢપણે અંકિત થવો જોઇએ, તેમ થયેથી તેને આપણા સંકલ્પ પ્રમાણે નિરૂપી, યોજી અને વાળી શકાય છે

આટલું થયા પછી આત્મા અથવા "હું" અમર છે, તેનો વિનાશ કદી પણ થવાનો નથી, એવા અનુભવ થવા અર્થે અભ્યાસ અથવા સંયમ સાધવાની જરૂર છે ઘણા "ધર્મી" ગણાતા મનુષ્યો આ વાતને શ્રદ્ધાથી તો સ્વિકારે છે પરંતુ તેમના અંતઃકરણની ઉંડાણમાં એ માટે શંકા રહ્યા જ કરતી હોય છે ઘણા શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યો પણ પ્રસંગ આવ્યે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન આગળ ધરે છે કે, "આત્મા અથવા "હુ" અમર છે તેની સાબીતી શું!" આ પ્રશ્નનો જો કે બુદ્ધિવડે સામાના હ્રદયમાં ઉતરી શકે તેવો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી, કેમકે જે અનુભવ અભ્યાસ અને ચિંતવનથી મળી શકે તેમ છે તે માત્ર તર્ક અને બુદ્ધિવિલાસથી મળી

અથવા ઉત્કટ દર્દના યોગથી થયેલી મૂર્છાકાળે મન જ્યારે શૂન્ય બનેલું
જણાયછે તે વખતે પણ અસ્તિત્વના અખંડ પ્રવાહનું ભાન આત્મા
અંતસ્તમપણે અનુભવતોજ હોય છે. આથી જો કે મનુષ્ય પોતાને
ઉપયોગ રહિત સ્થિતિમાં, નિદ્રામાં, અથવા મૂર્છામાં હોવાનું
સહેલાઈથી કલ્પી શકે પણ જ્યારે તે "હું" ના આત્યંતિક વિલય-
ની કલ્પના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે મન તે કલ્પનાનું ચિત્ર
રચવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આત્મા પોતાના અમરત્વની સાક્ષીતી
પોતાના સ્વરૂપની સાથેજ લઈને વિહરે છે તેમ છતાં તેનો સંપૂર્ણ
અનુભવ તો વિકાસક્રમની ઘણી ચઢીઆતી હદે આવ્યા પછીજ થાય છે.

અમરત્વ એ આત્માનો જન્મહક છે અને પોતાનું સ્વરૂપ
અને સંભાવનાઓને તે શોધી શકે તેટલા માટે તેણે અભ્યાસ અને
ચિંતવન વડે તે વાતનો પ્રગાઢ અનુભવ મેળવવો જોઈએ. આત્મા
વાસ્તવમાં અમર અને કાળના અંત સુધી આયુષ્માન છે. પુનઃ
પુનઃ આ મર્મને અનુભવગત કરવાનો અભ્યાસ સેવો. આ સત્યનું
સહજ સરખું ભાન પણ ઉદયમાન થતાં સામર્થ્ય અને પ્રતિજ્ઞાનું
અપૂર્વ ભાન થવા લાગે છે. આત્મા જાણે પોતાના વારસામાં
પ્રવેશતો હોય એમ અનુભવાય છે પુનઃ પુનઃ એમ ચિંતવો કે,
જળ, અગ્નિ, વાયુ, આદિ તત્વો તમારા સ્વરૂપનો ભેદ કરવા
અશક્ત છે. અને જાણે કે તેમની કસોટીમાં ઉતરવા છતાં પણ
તમારું સ્વત્વ જેમનું તેમ કાયમી રહ્યું છે. કલ્પનાના બળથી
તમે અશરીરી બની અગ્નિમાં જાઓ છતાં ત્યાં પણ અદગ્ધ રહ્યા
છો એમ જુવો. મહાસાગરના તળીએ ડુબેલા છતાં તમને કશી
ઈજા થઈ નથી એમ અનુભવો નિરવધિ આકાશમાં નિરંકુશ પણે
સથન કરવા છતાં જાણે તમને વાયુની કશીજ અસર થતી નથી
એમ કલ્પો. યોગવિદ્ મહાજનોએ આ પ્રકારના અનેક વિધ ધ્યાનનાં
સ્વરૂપો પોતાના ગ્રંથોમાં આપેલા છે તેમાંથી તમને પ્રિય જણાય તે
એકાદ ગ્રહણ કરી તમારા અમરત્વની પ્રતીત મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલી.

અણુકો ૫ મો.

મહા પુરૂષોના સંવાદો અને આત્માના માનસિક સ્ફુરણો.

સંભૂતિવિજય અને સ્થૂલભદ્રજી.

વેશ્યાગૃહે ચાતુર્માસ નિર્ગમવા માટે ગુરુ પાસેથી જૈન મુનિએ મેળવેલી મંજુરી.

સંભૂતિવિજય—ભદ્ર ! આ વર્ષાઋતુના ચાતુર્માસ નિર્ગમવા માટે તમે છેવટે કયું સ્થળ નક્કી કર્યું ? અન્ય સર્વ મુનિઓએ પોત પોતાના સ્થળ નીર્ણિત કર્યાં છે, અને તે સારી સમ્મતિની કસોટીએ ચડીને સુનિશ્ચિત પણ થઇ ચૂક્યાં છે. કાલના પ્રભાતે આપણે સર્વેએ છુટા પડવાનું છે, કેમકે વર્ષાના પૂર્વચિન્હો હવે આકાશપટ ઉપર તરવા લાગ્યાં છે, નિર્ણય માટે હવે અધિક કાળક્ષેપનો અવકાશ નથી.

એક જ અંશમાંથી જન્મે છે ? એ તો નવુંજ સાંભળ્યું !

સંભૂતિ—અધિકારના ફેર સાથે વસ્તુની વ્યાખ્યા પણ ફરતી ચાલે છે. આત્માના જે અધિકારમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થને પરસ્પરમાં વૈરી તરીકે ઓળખાવવા જોઇએ, તે અધિકાર તું ઘણા કાળથી ઓળંગી ગયો છે. હવે ઉભય તારે માટે અર્થહીન છે. એ દ્વંદ્વ હવે તને સ્પર્શી શકે તેમ નથી.

સ્થૂલ—એ દ્વંદ્વ ક્યાં સુધી સંભવે ?

સંભૂતિ—જ્યાં સુધી આત્મા યાચે છે, ત્યાં સુધી, તે યાચતો બંધ થાય–સર્વને આપતો જ રહે, પોતાને માટે કશુંજ નહીં–જેને જે જોઇએ તે તેની પાસેથી લે–અને આપવાના અભિમાન રહિત તે અર્પતો ચાલે, ત્યારે સ્વાર્થ અને પરાર્થની, બાળકો માટે બાંધેલી મર્યાદાઓ તુટી પડે છે, અને સ્વાર્પણમયતાના અનંત અવકાશમાં આત્મા વિહરે છે. ભદ્ર ! તું પણ એ જ પ્રદેશનો વિહારી છો.

સ્થૂલ—દીલનું ખેંચાણ સ્વાર્થ વિના કેવી રીતે સંભવે, એ જ મને ખુંચ્યા કરે છે. તે આકર્ષણને હું ઠેલી શકતો નથી; તેમ ત્યાં જવામાં કલ્યાણનું પણ એક નિમિત્ત જોવામાં આવતું નથી. જુના દુશ્મનો મને પોકારતા જણાય છે.

સંભૂતિ—તાત ! તારી સર્વ વાત હું સમજી ગયો પણ તારૂં દીલ ત્યાં યાચવા જતું નથી, માત્ર અર્પવા જ જાય છે; એમ તને શું નથી લાગતું ?

સ્થૂલ—જ્યારે હું તાજા લોહીનો શીકારી હતો, બાળાઓના યૌવનરસનો તરસ્યો હતો, અને વિષયને ઘુંટડાને પ્રેમામૃત માની માનીને પીતો હતો, તે વખતે મારા ઉપર સ્થૂલ પરંતુ અચળપણે આસક્તિ રાખનારી કોશાના ગૃહમાં આ ચાતુ-

સંભૂતિ—જે મુનિ યાચવાને પાત્ર છે, તેણે તેવા ખેંચાણથી ભાગતા ફરવાની જરૂર છે; અને તેટલા જ માટે તારા સહયોગી મુનિઓને જે સ્થાનમાં તેવા ખેંચાણનો લેશ પણ સંભવ ન હોય, ત્યાં મોકલ્યા છે. પરંતુ જેને આપવાનું જ છે, લેવાનું કાંઇ નથી, પોતાને માટે કશુંજ રાખવું નથી, તેણે તો યાચવાના ખેંચાણવાળા પ્રદેશમાં વિજય મેળવી જગત્ ઉપર અયાચકતાનું દૃષ્ટાંત બેસાડવાની જરૂર છે. તાત ! તારા જેવાએ તો તારી પાસે જે કાંઇ છે, તેને વસ્તીમાં છુટે હાથે વેરતા ચાલવાની જરૂર છે. જગતને તારા જેવાની પાસેથી બહુ શિખવાનું અને લેવાનું છે. જ્યારે આત્મા લેવો બંધ થાય છે, કશું ઇચ્છતો નથી, ત્યારે તેના આત્મભંડારો અમૂલ્ય રત્નોથી ઉભરાવા લાગે છે; અને તે રત્નો જગત્ છુટે હાથે લૂંટે—જેને જે જોઇએ તે ગમે તેટલું લે—ને માટે તેણે જગતના ખેંચાણના મધ્યબિન્દુમાં શિખર ઉપર ઉભા રહેવાની અગત્ય છે. યાચવાને નિતાંત અપાત્ર થએલા બલિષ્ટ આત્માઓ બહુ જ અલ્પ હોય છે; તેથી શાસ્ત્રકારોએ યાચવાના ખેંચાણવાળાં સ્થાનોથી નાશી છુટીને ગુફાઓમાં કલ્યાણ સાધવાની અગત્ય બતાવી છે તે વિધાનો તારા જેવા વીર્યવાન્ પુરૂષો માટે નિર્માયેલાં નથી.

સ્થૂળ—પ્રભો ! પણ મને લાગે છે કે, માત્ર દૃષ્ટાંત બેસાડવા માટેજ મુનિના આચારની શિષ્ટ પ્રણાલીનો લોપ કરવો વાજબી નથી.

સંભૂતિ—તાત ! પૂર્વનો ઇતિહાસ સ્મૃતિમાં લાવ. કુદરત કોઇ પણ આકસ્મિક આંચકાને સહન કરી શકતીજ નથી. શૃંગારમાંથી વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્યમાંથી શૃંગારમાં ગતિનો ક્રમ એકાએક

ખેંચાણુ ન હોત. પરંતુ તું છેક જ ભાગી છુટયો હતો; તારો અત્યારનો આત્મપ્રભાવ તો તેં આ આશ્રમમાં આવીને પ્રાપ્ત કર્યો છે; એટલે કોશા તરફનું ખેંચાણુ નિવૃત થવું અશક્ય છે; પરંતુ પુર્વના સ્નેહસ્થાનોના ખેંચાણુમાં પણ સ્વાર્પણુમયતાપુર્વક યોજાવું, તે યોગ કોઇકજ મહાભાગ આત્માઓને બની આવે છે. મુનિના શિષ્ટાચારનો ધ્વંસ થવાનો ભય તું રાખીશ નહીં અને સત્વર ત્યાં ભણી વિહારનો પ્રબંધ કર.

સ્થૂલ—પણ અધિક પુરૂષાર્થને સ્ફુરાવી મુનિના શિષ્ટાચારને વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરૂં તેમાં શું અયોગ્ય ?

સંભૂતિ—ભદ્ર ! મારો કથિતાશય હજી તું સમજ્યો નહિ. શિષ્ટાચારને વળગી રહેવાની અગત્ય, જ્યાં સુધી આત્મા અર્પવાને તૈયાર નથી, ત્યાં સુધી જ છે. જેઓ અર્પવા જતાં ઉલટા લૂટવા તૈયાર થઇ જવાને પાત્ર છે, જેઓ ગંગામાં પાપ ધોવા જતાં ત્યાં માછલાં મારવા બેસી જાય છે, તેમને માટે જ તે આચારપદ્ધતિનું વિધાન છે. જેઓ તે સ્થિતિને ઓળંગી ગયા છે તેમણે તો જગતનાં જોખમવાળાં સ્થાન ઉપર આવી પોતાના બંધુઓને સ્વાર્પણુમયતાનું દર્શન કરાવવાનું છે. અન્ય મુનિઓને તેવાં સ્થાને જવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે તેમાં એ જ હેતુ છે કે, તેઓએ યાચવાની પાત્રતાને છુપાવી રાખી હોય છે અને અનુકૂળ પ્રસંગે ભીખારી બની જઇ હાથ લંબાવે છે,—વખતે લૂટવા પણ ચૂકતા નથી. જેઓ યાચવાના આકર્ષણુવાળા સ્થાનમાં યાચતા નથી અને ઉલટા આપે છે, તેવા પુરૂષો, યાચવાને પાત્ર હોવાથી, જંગલ અને વાઘ–વરૂવાળા પ્રદેશોમાં રખડતા ઉગ્રવિહારીઓ કરતાં, અનંતગુણુા ચઢીયાતા છે.

ખેંચાણુ ન હોત. પરંતુ તું ઠીક જ ભાગી છુટયો હતો; તારો અત્યારનો આત્મપ્રભાવ તો તેં આ આશ્રમમાં આવીને પ્રાપ્ત કર્યો છે; એટલે કોશા તરફનું ખેંચાણુ નિવૃત થવું અશક્ય છે; પરંતુ પુર્વના સ્નેહસ્થાનોના ખેંચાણુમાં પણુ સ્વાર્પણુમયતાપુર્વક યોજાવું, તે યોગ કોઇકજ મહાભાગ આત્માઓને બની આવે છે. મુનિના શિષ્ટાચારનો ધ્વંસ થવાનો ભય તું રાખીશ નહીં અને સત્વર ત્યાં ભણી વિહારનો પ્રબંધ કર.

સ્થૂલ—પણુ અધિક પુરૂષાર્થને સ્ફુરાવી મુનિના શિષ્ટાચારને વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરૂં તેમાં શું અયોગ્ય ?

સંભૂતિ—ભદ્ર ! મારો કથિતાશય હજી તું સમજ્યો નહિ. શિષ્ટાચારને વળગી રહેવાની અગત્ય, જ્યાં સુધી આત્મા અર્પવાને તૈયાર નથી, ત્યાં સુધી જ છે. જેઓ અર્પવા જતાં ઉલટા લૂટવા તૈયાર થઇ જવાને પાત્ર છે, જેઓ ગંગામાં પાપ ધોવા જતાં ત્યાં માછલાં મારવા બેસી જાય છે, તેમને માટે જ તે આચારપદ્ધતિનું વિધાન છે. જેઓ તે સ્થિતિને ઓળંગી ગયા છે તેમણે તો જગતનાં જોખમવાળાં સ્થાન ઉપર આવી પોતાના બંધુઓને સ્વાર્પણુમયતાનું દર્શન કરાવવાનું છે. અન્ય મુનિઓને તેવાં સ્થાને જવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે તેમાં એ જ હેતુ છે કે, તેઓએ યાચવાની પાત્રતાને છુપાવી રાખી હોય છે અને અનુકૂળ પ્રસંગે ભીખારી બની જઇ હાથ લંબાવે છે,—વખતે લૂટવા પણુ ચૂકતા નથી. જેઓ યાચવાના આકર્ષણુવાળા સ્થાનમાં યાચતા નથી અને ઉલટા આપે છે, તેવા પુરૂષો, યાચવાને પાત્ર હોવાથી, જંગલ અને વાઘ–વરૂવાળા પ્રદેશોમાં રખડતા ઉગ્રવિહારીઓ કરતાં, અનંતગણુા ચઢીયાતા છે.

સંભુતિ—સિંહની ગુફામાં જઇ ત્યાં તેનો પરાજય કરવો એ કોઇ અપવાદરૂપ આત્માઓથી બની શકે છે; અને તાત ! ત્હારૂં નિર્માણ પણ તે અપવાદને સાફલ્ય અર્પવા અર્થે જ છે. જગતને તેવા અપવાદની બહુજ અપેક્ષા છે. જે વખતે વીર પ્રભુ સુદ્ધાનાં નામ જગતના મ્હોંએ ગવતાં બંધ પડશે, તે વખતે પણ તારૂં અપવાદ રૂપ ચારિત્ર લોકો હર્ષથી ગાશે. ભદ્ર ! આથી અધિક પ્રકાશ હું તને આપી શકું તેમ નથી; અધિક પ્રકાશ તો કોશાના ગૃહમાં જ તને મળે તેમ છે. ત્યાંથી પ્રકાશ લાવીને ગુરૂના આશ્રમને અજવાળજે ! જંગલ અને ગુફાઓમાં સેતાન ઉપર વિજય મેળવવાથી જે ફળ મળે છે, તેના કરતાં સેતાનના મકાનમાં જઇ, ત્યાં જ તેના ઉપર વિજય મેળવવાથી આરે કીમતી લૂટ મળી આવે છે. ત્યાં સેતાન પોતાના ગુપ્ત ભંડારો વિજેતાની સમક્ષ ખુલ્લા મુકી દે છે. વિજેતા ધારે તેટલું લઇ શકે છે, અને તે જગતને આપી પણ શકે છે. તાત ! એ કીમતી લૂટથી આ આશ્રમના ભંડારો ઉભરાવ !

સ્થૂલ—પણ પ્રભો ! હું પરાભવ પામું, તો, સહાય કરવા તત્પર રહેજો.

સંભૂતિ—તાત ! હું તારી પડખે જ ઉભો છું; પરાજયનો ભય રાખીશ નહીં. ભય એ જ અર્ધો પરાજય છે. જ્યાં સુધી ચાચકત છે, ત્યાં સુધી જ તે ભય છે.

થુલ—ત્યારે, નાથ ! હું રજા લઉં છું, પણ પડું તો ઝીલવા તૈયાર રહેજો.

સારા મન ઉપરથી ઉઠી ગયો હોય તેમ લાગે છે અને પૂર્વના સંસ્કારો તે કાળના રમણવિલાસમાં મને સુખનું ભાન કરાવી આ કાળે પણ તેવા પ્રકારનું સુખ ઉપજાવવા કાઢવાની ઇચ્છાને પ્રજ્વલિત કરે છે. નિમિત્તબળના પ્રભાવે ઉપાદાન વસ્તુના બળ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે.

સ્થુલભદ્ર:—આત્મવિકાસના ક્રમમાં જે અનેક કસોટીઓમાં થઇ પસાર થવાનું છે તે કસોટીઓમાંની, કોશા! તમારી સાંપ્રત સ્થિતિ એ પણ એક વિષમ અને અત્યંત શૂરવીર આત્માથી નિર્ગમી શકાય તેવી દુર્ઘટ કસોટી છે. અનેક નિર્બળ આત્માઓ આ વ્હેલા ધોરણની પરીક્ષામાથીજ તેનું વિકટપણું જોઇ હારી ગયા છે, અને આપ્તપ્રકાશિત માર્ગને દુર્ઘટ માની તે ક્રમને નિસર્ગના નિયમથી વિરૂદ્ધ કિંવા અસ્વાભાવિક ગણે છે. અધોપ્રકૃતિ અને ઉચ્ચ પ્રકૃતિના યુદ્ધકાલનો આ તમારો સમય તમારે અત્યંત સાવધાનતાથી પસાર કરવાનો છે; કારણ કે અનેક વીર પુરૂષોની ઉચ્ચ પ્રકૃતિ પણ સત્સમાગમનો યોગ હોવા છતાંયે આ યુદ્ધમાં અસાવધાનતી અને અનુપયોગથી પરાજયને પામી છે. કોશા! ભ્રાન્તિનો ઉપશમ થયા પછી કોઇક કાળે જે તેનો પ્રથમોદય થાય છે, તે અત્યન્ત બલવાન્ હોય છે. તેની નિવૃત્તિ કરવા જો આત્મા અસમર્થ નીવડે તો પુનઃ તે પ્રકૃતિના ટપ્પે ચઢે છે, અને પુન. નિર્ભ્રાન્ત સ્થિતિમાં આવતાં અનંત કાળ વીતી જાય છે. ઉદય સ્વરૂપને પામેલા પરિણામમાં રંજનપણું ન રાખતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક નિવારવા ભણી જ લક્ષ રાખશો તો અલ્પ કાળમાં તે ઉદય નિવૃત્ત થઇ જશે. ઉદયને પામેલા પરિણામને ભાવસ્વરૂપપણે ન પરિણમાવતાં ઉદયાવસ્થામાં જ સાક્ષીભાવે વેદી લેતા તે

તેને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપજાવી કાઢવાની ઇચ્છાએ જ આને મારી આપે કહી તેવી સ્થિતિ કરી મૂકી છે. મારી દૃષ્ટિમાં આ કાળે પુર્વની સ્થિતિ સૌભાગ્યચિન્હયુક્ત અને સાંપ્રત સ્થિતિ વૈધવ્ય સદૃશ જણાય છે. પ્રભો ! મારી ઉદયમાન સ્થિતિને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપજાવી આપવાની મારી યાચના આપ કબુલ નહિ રાખો ?

સ્થુલભદ્ર:—મહાત્માઓની વિભૂતિ પરોપકાર અર્થે જ હોય છે તમારી પ્રકૃતિનો ઉદય તમે જણાવ્યો તે ઉપાયવડે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય હોત તો હું ગમે તે ભોગે પણ તેમાં ભેરાત; પરંતુ તે ઉપાય સત્ય હોવાની ભ્રાન્તિ, તમારી સવિકાર સ્થિતિવડેજ થયેલી હોવાથી અને અનુરૂપ સામગ્રીના યોગે ઉદયમાન પ્રકૃત્તિની નિવૃત્ત શાસ્ત્ર પ્રમાણથી બાધિત તેમજ અન્વાયચક્ષુએ વિચારતાં અસંભવિત હોવાથી, તમારી યાચના હું સ્વીકારી શકતો નથી. પ્રકૃતિના ઉદયરંગથી રંગાયેલ મનોયોગ કૃત્રિમ ઉપાયમાં પણ યથાર્થતાનું ભાન ઉત્પન્ન કરાવી પોતાને અનુકૂળ સામગ્રી ઉપજાવી કાઢવા માટે અનેક યુક્તિ–પ્રયુક્તિથી બુદ્ધિ પાસે પણ તેની વાસ્તવિકતા કબુલ કરાવે છે અને વિકારવડે પ્રમત્ત થયેલી બુદ્ધિ પણ તેવી દલીલથી એકતરફી વલણ પકડી ઘણીવાર ઉદયને અનુરૂપ યોજના, પ્રમાણાભાસ સહિત પ્રકટાવી આપે છે. બુદ્ધિ તરફથી પ્રમાણનો ટેકો મળતાં મન–વચન–કાયાનો યોગ સ્વચ્છંદપણે વર્તવા લાગે છે. કોશા ! આજે તમારી સ્થિતિ પણ કાંઇક આવા જ પ્રકારની છે. તમારી સવિકાર દશાએ તમારી ઉદયમાન પ્રકૃતિને અનુરૂપ સામગ્રી ઉપજાવી કાઢવા માટે, અને તેવી સામગ્રીના યોગથી તે પ્રકૃતિનું બળ નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે એવો આભાસ કરાવી,

આરે સરળતા કરી આપે છે. જો તે બળાત્કારથી આત્માની અનિચ્છા છતાં તેને જોડવા શક્તિમાન હોય તો આ પ-રેશાં કયારનાયે તેમણે તમારી ઇચ્છાને અમલમાં મૂકી દીધી હોત; પરંતુ કર્મની શક્તિમાં બલાત્કારથી કોઇની સાથે જોડવાનું સા-મર્થ્ય નથી. નિર્બલ જીવો જ તે નિમિત્તમાં સામર્થ્યનો આરોપ કરી તેના ઉદયના પૂરમાં તણાય છે. આત્માની અનંત શક્તિ ઉપર કોઇ વસ્તુનું આપણે ધારીએ છીએ તેવું સામર્થ્ય છે જ નહિ. ષડ્રસ ભોજન કોઇ જીવ્હા ઉપર બલાત્કાર કરી તેમાં પરાણે પ્રવેશ કરતા નથી શ્રુતિમનોહર રાગો કોઇ બલાત્કારથી આપણા કાનમાં પ્રવેશી લુબ્ધ કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિ-યના સર્વ વિષયો વિકારના ઉદયકાળે આત્માની અનિચ્છા છતાં બલાત્કારથી તેને ભોગમાં જોડતા નથી.

કોશાઃ—પ્રભો! આપના કથનમાં મને હવે શ્રદ્ધા પ્રકટે છે. વિકારના આ ઉદયકાળે હું શું કરું તો તે સહેજે નિષ્ફળ જાય તે સ્પષ્ટ રીતે કહો.

સ્થૂલભદ્રઃ—ભેદજ્ઞાનના તારતમ્ય પ્રમાણે ઉદયકર્મ આત્મા ઉપર બળ કરી શકે છે. ઉદયમાન કર્મ કરતાં ઉપયોગબળ, ભેદ—જ્ઞાન અને વિવેકબુદ્ધિનો ઉદય વિશેષ જાગૃત કરવાથી, કર્મના ઉદય બળનો પરાભવ થવા યોગ્ય છે. સ્થુલ ભોગમાં વિ-લાસની ઇચ્છાનો ઉદય, તેમાં આત્મા તરફથી રસનું સિંચન થાય નહિ ત્યાં સુધી, કદી પણ બલવાન થઇ શકતો નથી; અને તે રસનું સિંચન કરવું યા ન કરવું તે આત્માની સ્વતંત્રતાની વાત છે. ઉદયમાં ન જોડાવું, તેમાં રસવૃત્તિ ન જ કરવી, તેને જ્ઞાન વડે પરિક્ષીણ કરી નાંખવો, એ જ કર્મના ઉદયજન્ય વિકારનો પરાજય કરવાનો ઉપાય છે. સામાન્ય જીવોમાં અને મહાત્માઓમાં માત્ર બાટલો ફેર છે. જ્ઞાનીઓનું

મ્હારા માથે પણ માલીક ?

શાલિભદ્ર અને ભદ્રાનો સંવાદ.

ભદ્રા:—ગઈ કાલના બનાવ પછી ત્હારા વદનની માધુરી એક જ સુકાઈ ગઈ છે. બેટા ! શ્રેણીક નરેન્દ્રે ત્હારી સ્નેહભરી ભેટ લીધી તેથી તો ત્હારે ઉલટું પ્રસન્ન થવું જોઈએ. રાજાઓમાં પ્રભુત્વનો અંશ છે; કેમ કે કાળના વીર્યનું શુભાશુભપણું ત્હેમની ભાવનાઓની શુભાશુભતાને લઈને નિર્માય છે. એક બાજુ પ્રભુ મહાવીરનું ધર્મચક્ર લોકોની આત્મસમૃદ્ધિ સંરક્ષી તથા વિસ્તારી રહી છે, ત્યહારે બીજી બાજુએ તે શાસનને સાનુકૂળ રહી શ્રેણીક નૃપતિનું રાજચક્ર આપણી વ્યવહારસંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે. તે પ્રજાપાલક રાજા આપણી સંભાળ પિતાની જેમ રાખે છે. આપણી વિપુલ સંપત્તિનું દર્શન કરી તે ભલા રાજાએ, સામાન્ય રાજાઓને સુલભ એવી ઇર્ષ્યા અનુભવવાને બદલે, અત્યંત હર્ષ અનુભવ્યો હતો. શ્રેણીકે ત્હને પ્રેમભર આલિંગન આપી ત્હારી 'રહડતી કળા' પુચ્છી હતી. છતાં તે ક્ષણથી ત્હારૂં મુખ કરમાઈ ગયું છે. ગઈ કાલના પ્રભાત અને આજના પ્રભાતના અલ્પ અંતરમાં ત્હારા સુંદર દેહમાં વહેતું લોહી ફીકકું પડી ગયું છે. તાત ! ત્હારી આ તરવ્યથા હું સહમજી શકતી નથી. કયો વિચાર ત્હારા મર્મમાં આઘાત કરી રહ્યો છે ? બેટા હૃદય ખોલ અને આ સ્નેહાળ માતાને ત્હારા દુઃખની ભાગી બનાવ !

શાલિભદ્ર:—માજી આપ જ્હેને દુઃખ લેખો તેવું કશું જ દુઃખ મ્હને નથી મ્હારૂં શરીર હમેશની જેમ રોગ-

આર મ્હારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને ચોજશે હું બીજી માતાઓ જેવી મૂર્ખ નથી. ગમે તેટલા ઉંચા શિખરે ત્હારૂં હૃદય ચ્હડયું હશે તો પણ હું ત્યાં પડતાં-આખડતાંએ ચ્હડીશ, પરંતુ ત્હારા હૃદયને એક કદમ પણ નીચે ઉતરવા નહિ વિનવું. અંતરનો સાચો સ્નેહ, સ્નેહના સ્થાનનું દુઃખ ટાળવામાં પોતાના રાગ-દ્વેષના ધોરણને બાજુએ મુકી સ્નેહસ્થાનના ધોરણને પોતાનું કરી લે છે. બેટા, ત્હારૂં કષ્ટ જો ટળી શકે તેમ હશે તો તે ટાળવા માટે હું ત્હારા અનુભવને મ્હારો અનુભવ બનાવી લઇશ, અને છેવટે કાંઇ પણ નહિ બની શકે તો ત્હારી વેદનાના સ્થાન ઉપર નિશ્વાસની ઉષ્ણ જ્વાળાને બદલે સ્નેહની શિતળ ફુંક મારી ત્હને શાન્તિ તો પમાડીશ. મ્હને આશા છે કે જો ત્હારૂં કષ્ટ માત્ર કાલ્પનિકજ હશે તો માતૃ-હૃદયના સ્નેહનાં કિરણો તે કલ્પનાના ધુમસદળને વિખેરી નાખી અગાઉના જેવી ત્હારી ચિત્તપ્રસન્નતાને પાછી આણશે, અને તે દર્દ વાસ્તવિકજ હશે તથા ત્હેને દૂર કરવા માટે જે માર્ગ તું લેવા ધારતો હશે તે યોગ્ય જ હશે તો, આ હૃદય પણ તે માર્ગને ખુલ્લો કરવામાં ઉલટું સહાયક બનશે. બેટા ! નિષ્ફળ ચિંતા દૂર કર. આ માતાનો સ્નેહ તું ધારે છે તેવો છેક જ સ્વાર્થી નથી. મ્હેં પણ એવા અનેક હૃદયપલટા અનુભવ્યા છે. મહાવીર પ્રભુના કંઠથી પ્રગટેલી વાણીના પડઘા હજી આ અણુગોલકમાં તાજા જ છે. કાંઇ પણ આશ્ચર્ય હવે એવું નથી રહ્યું કે જે મ્હને આઘાત કરી શકે.

શાલિભદ્રઃ—તો માજી ! આ ચોત્રીશ કલાકમાં મ્હેં શું શું પલટા અનુભવ્યા ત્હેની કથા હું સ્વલ્પમાં કહીશ. હૃદયની અશાંતિ તો ઘણા કાળની હતી. કોણ જાણે શું કારણથી

ભદ્રા:—બેટા! એ પ્રસંગથી તો હું હજી અંધારામાં જ છું. મ્હને ત્હેની વાત સરખી પણ ત્હેં કરી નથી. હું તો એમ જ માનું છું કે ત્હને કશી વાતનો ટોટો નથી, અને તું આ ગગનચુંબી મહાલયમાં આરામ અને સુખનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે ભાઇ! ત્હને શી વાતે ખાંમી હતી? એ દુઃખનો ઇતિહાસ મ્હારાથી કેમ આજ સુધી ત્હેં ગુપ્ત રાખ્યો?

શાલિભદ્ર:—એ પ્રસંગ આપથી પણ અજાણ્યો નથી. જે અજાણ્યું છે તે તે પ્રસંગથી આ હૃદયમાં જે ધક્કો વાગ્યો હતો તે છે; અને હૃદયનો ઇતિહાસ, માજી, કાંઇ ક્ષણે ક્ષણે શું થવા બેસાય છે? જ્યહારે કોઇ પરિપાકવાળી અવસ્થાએ પહોંચાય છે ત્યહારે જ ત્હેના મૂળના ઇતિવૃત્તને મહત્વ અપાય છે. એવા તો અનેક મનુષ્યો ને અનેક ક્ષણિક આવેગો પ્રકટતા હશે, પણ જ્યહાં સુધી તે કોઇ અપૂર્વ ભાવના ભણી આત્માને દોરે નહિ ત્યહાં સુધી ત્હેનું કશું જ ગૌરવ નથી, અને મ્હારી તે કાળની વૃત્તિ કાંઇ પણ આકાર કે રૂપરેખા વિનાની હોવાથી મ્હેં આપને ત્હેની કશી માહીતી આપી નહોતી. માત્ર હૃદય ભાંજગડ કરી અશાન્તિ વેદતું હતું, અને ત્હેમાંથી માર્ગ શોધવા મથતું હતુ. પણ તે કાળે આગળ–પાછળ ધુમસનાં દળ ભાસતાં હતાં અને તેથી અશાન્તિના ખરા કારણની શોધ થઇ શકી નહોતી.

ભદ્રા:—પણ તે પ્રસંગ શું હતો? કાંઇક સ્મરણ કરાવે તો સમજ પડે!

શાલિભદ્ર:—પ્રસંગ તો સહેજ હતો. માજી, બે વર્ષ ઉપર બત્રીસ બાળાઓમાંના પદ્મા માંદી પડી હતી. મ્હને પદ્મા પર કાંઇક આસક્તિ હતી. સહુમાં તે રૂપવતી અને બેરંક હોવાથી

આના ઉદયની જવાળા આત્મામાંથી પ્રકટતી સુધાને ઘણીવાર સૂં-ફુંકી નાંખે છે. મ્હારા સબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. સૂક્ષ્મતા-માંથી સ્થૂળતામાં આવવામાં પુણ્ય સર્વથી મહાન નિમિત્ત છે, અને સ્થૂળતામાંથી સૂક્ષ્મતામાં જવા માટે પૂર્વનું આરાધકપણું, સત્પુરૂષોનો પરિચય અથવા દુઃખનો રંગ એ ત્રણ મુખ્ય હેતુઓ છે, એમ હવે સમજાય છે. આ ત્રણે હેતુઓમાંથી એકકેનો મ્હને તે કાળે સદ્‌ભાવ ન હોવાથી મ્હારા હૃદયનાં ખુલેલાં દ્વાર પાછાં લગભગ બંધ થઇ ગયાં; છતાં કોઇ-વાર ત્હેની તીરાડમાંથી તે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનું ઝાંખું દર્શન થતું હતું. હૃદય એકે વસ્તુમાં સંપૂર્ણ વિરમેલું નહોતું. એક પક્ષે પુણ્યના ઉપભોગ કાળે તે પૂર્વના આઘાતો મામરા આવતા તેથી તે ઉપભોગની અડધી માત્રા નાશ પામતી, અને અન્ય પક્ષે અંતર આગારમાં પ્રવેશવાનું એકકે બળવાન નિમિત્ત નહોતું. માતા ! પુણ્યનો મહોદય આત્માને ત્હેની ખરી અવસ્થા સમજવાની દરકારથી વિમુખ રાખે છે.

ભદ્રા:—બેટા ! પણ હજી ત્હારા પુણ્યરસનો મહાસાગર તો ભરેલોજ છે. શ્રેણીક જેવા રાજાઓ ત્હારે ત્યાં ત્હારા દર્શન અર્થે આવે એ ત્હારા શુભના મહાનપ્રકર્ષને શું નથી સૂચવતું ? અને આ પુણ્યના ફળ પ્રસંગે ત્હને આવો નિર્વેદ પ્રકટાવ્યો એ જોઇ મ્હને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શાલિભદ્ર:—આપે જ્યહારે શ્રેણીકને નમવા માટે મ્હને સૂચવ્યું તે ક્ષણની મ્હારી હૃદયસ્થિતિ વિલક્ષણ હતી. આ શરીર જ્યારે નમવામાં રોકાએલું હતું, ત્યારે આત્મા કોઇ અવ્યક્ત દર્દની ભાવના ઉપર ચ્હડતો જતો હતો જીવનભરમાં હું કોઇના આગળ નમ્રપણે અવનત થયો હોઉં તો તે માત્ર દે

શાલિભદ્ર:—અને આગની તે માનીનતા સત્ય જ હતી. હું વિષયનો જ ગુલામ હતો. પુણ્યના રસને જ મ્હેં ચુસ્યા કર્યો છે કદી સાચો પ્રેમી પણ બની શકયો નથી, અને ભેકતૃત્વના અભિમાનને ગાળી નાખી કશામાં પણ સ્વાર્પણ અનુભવી શકયો નથી જો તેમ બન્યું હોત તો, માજી ! આ પ્રસંગને આવવાપણું નહોતુ સંસારમાં જે સ્વાર્પણની ભાવના સિદ્ધ કરી શકે છે ત્હેને સંન્યાસ કે જંગલની અપેક્ષા રહેતી નથી. મ્હારાથી તે બન્યું નહિ અને તેથી જ આ હૃદય કોઇ બીજો માર્ગ શોધવા તત્પર બન્યું છે. કેમકે ગઇ કાલથી એ પુણ્યના ઉદધિમાંથી માધુર્યનો નાશ થયો છે. એટલું જ નહિ પણ તે છેક જ ખારો બની 'પાપ'માં પલટી જાય તે પહેલાં મ્હારે ચેતવાની જરૂર છે. આજે જે મોળું અને ફીકકું બન્યું ત્હેને કાળક્રમે ખારૂ બનતાં કે સડી જતાં કોણ અટકાવી શકે તેમ છે ?

ભદ્રા:—બેટા ! એ ચિંતા તો વ્યર્થ છે. ત્હને અત્યારે શી વાતની કમી છે કે એ પુણ્યનો અંત એટલો ત્વરાથી આવવાનો ત્હારે ભય રાખવો પડે ? દૈવી લક્ષ્મી, યુવાવસ્થા અને મનોગમ સ્ત્રીઓનો સંયોગ ત્હારા આ ક્ષણિક આવેગને થોડા કાળમાં ભુંસી નાખશે. તાત ! કોઇ પણ સાહસમાં ઝુકાવું ઉચિત નથી.

શાલીભદ્ર:—હું સ્હમજું છું કે હૃદયના ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાનો આત્મા અનાદર કરે છે ત્યારે કાળક્રમે ત્હેની અસર ભુંસાઇ જાય છે, અને જુના ચીલે તે હમેશની માફક વિહરવા લાગે છે; પણ આ ટુંકા કાળમાં મ્હને જે અનેક સત્યાનુભવો થયા છે તેમાં એ પણ એક છે કે હૃદયના ધક્કાનો ઉપયોગ

શાલિભદ્ર:—અને આપની તે માનીનતા સત્ય જ હતી. હું વિષયનો જ ગુલામ હતો. પુણ્યના રસને જ રહેં ચુસ્યા કર્યો છે કદી સાચો પ્રેમી પણ બની શકયો નથી, અને લે કતૃત્વના અભિમાનને ગાળી નાંખી કશામાં પણ સ્વાર્પણ અનુભવી શકયો નથી જો તેમ બન્યું હોત તો, માજી ! આ પ્રસંગને આવવાપણું નહોતુ સંસારમાં જે સ્વાર્પણની ભાવના સિદ્ધ કરી શકે છે ત્હેને સંન્યાસ કે જંગલની અપેક્ષા રહેતી નથી. મ્હારાથી તે બન્યું નહિ અને તેથી જ આ હૃદય કોઇ બીજો માર્ગ શોધવા તત્પર બન્યું છે. કેમકે ગઇ કાલથી એ પુણ્યના ઉદધિમાંથી માધુર્યનો નાશ થયો છે. એટલું જ નહિ પણ તે છેક જ ખારો બની 'પાપ'માં પલટી જાય તે પહેલાં મ્હારે ચેતવાની જરૂર છે. આજે જે મોળું અને ફીકું બન્યું ત્હેને કાળક્રમે ખારૂ બનતાં કે સડી જતાં કોણ અટકાવી શકે તેમ છે ?

ભદ્રા:—બેટા ! એ ચિંતા તો વ્યર્થ છે. ત્હને અત્યારે શી વાતની કમી છે કે એ પુણ્યનો અંત્ત એટલો ત્વરાથી આવવાનો ત્હારે ભય રાખવો પડે ? દૈવી લક્ષ્મી, યુવાવસ્થા અને મનોગમ સ્ત્રીઓનો સંયોગ ત્હારા આ ક્ષણિક આવેગને થોડા કાળમાં ભુંસી નાંખશે. તાત ! કોઇ પણ સાહસમાં ઝુંપલાવું ઉચિત નથી.

શાલીભદ્ર:—હું સ્હમજું છું કે હૃદયના ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાનો આત્મા અનાદર કરે છે ત્ય્હારે કાળક્રમે ત્હેની અસર ભુંસાઇ જાય છે, અને જુના ચીલે તે હમેશની માફક વિહરવા માંડે છે; પણ આ ટુંકા કાળમાં મ્હને જે અનેક સત્યાનુભવો થયા છે તેમાં એ પણ એક છે કે હૃદયના ધક્કાનો ઉપયોગ

સંસારનો રસ ચુસવામાં નિમગ્ન રહે છે. આખરે એવી અવસ્થાએ આત્મા આવે છે કે, ગમે તેવા સખ્ત ધક્કાથી પણ તે સહાઇ જાય છે, પણ ત્હેનો ઉપયોગ કરવા ભણી અથવા તે ક્યા માર્ગમાં દોરવા માગે છે તે વિચારવા પ્રતિ તે નજર સરખી પણ કરતો નથી. માતા ! હવે મ્હને પ્રમાદાવસ્થા ગમતી નથી આ ધક્કાનો ઉપયોગ કરી લેવામાં જ મ્હને જીવનસાફલ્ય સ્હમજાય છે.

ભદ્રા:—બેટા ! ઇચ્છા હશે તો એ પ્રસંગ પણ ભાવીમાં બની આવશે. હજી ત્હારૂં વય પણ એવું પ્રૌઢ નથી કે એવી ઉતાવળ કરવાની જરૂર હોય. તાત ! હજી પુણ્યના ઉદયને ભોગવો અને પુત્રવત્સલ માતાને નિત્યની જેમ પ્રસન્નતા આપો.

શાલિભદ્ર:—જેને આપ પુણ્ય માનો છો ત્હેનો અંત નજીકમાં નથી, એ હું પણ સ્હમજુ છું. પણ એક કાળે ત્હેનો અંત છે એજ નિશ્ચય આ કાળે પણ ત્હેના અંતને મ્હારી દૃષ્ટિમાં સ્થાપે છે, અને ભાવીમાં બનવાના પ્રસંગને, ભાવીને ચિંતવા સમર્થ થયેલી દૃષ્ટિ, હમણાંજ મ્હારી સમક્ષ ખડો કરે છે. વિચારશીલ મનુષ્યો ભાવીમાં થવાના અનુભવને અત્યારે જ અનુભવે છે, અને પાછળથી તાપનો હેતુ ન થાય એવી ગોઠવણ રચે છે. કાળને જતાં વાર લાગતી નથી, અને એ ભયાનક ક્ષણ આંખો ફાડી ઉભી રહે છે. માજી ! જ્યહારે આ પુણ્યનો અંત એક ક્ષણે આવવો નિશ્ચિત છે તો પછી હું ત્હેને નિરાંતથી કેમ ભોગવી શકું ? અંતનો ભય એ જ વર્તમાનમાંથી બધી મધુરતા લૂટી લે છે. અજ્ઞાન મનુષ્યો જ પુણ્યનો રસભર્યો ઉપભોગ કરી શકે છે. સ્હમજ્યા પછી તો 'પુણ્ય' એ 'પાપ' માં જ પલટી જાય છે; કેમકે ત્હેમની નજર આખરના પરિ-

વિરામ હોય તોપણ તે બાળવિરાગ છે. પુણ્યની ખામીના વિચારમાંથી પ્રકટેલી ભાવના કદી સ્થાયી રહી શકતી નથી. તારો અત્યારનો વૈરાગ્ય ગમે તેટલો ત્હને વિશુધ્ધ જણાતો હોય તો પણ જે નિમિત્તથી તે પ્રકટેલો છે તે નિમિત્તનો લોપ થતાં તે પલટાઇ જશે, અને પૂર્વના ઉપભોગના વ્હેણમાં તને પાછો ખસડી આણશે.

શાલિભદ્ર:—માજી ! આ ભયનું મ્હને દર્શન કરાવી રહેનાથી ચેતતા રહેવા માટે મ્હને સૂચવ્યું એ ઉપકાર હું કદી વિસરી શકીશ નહિ. ઘણા મનુષ્યો એના પ્રસંગમાંથી પાછા જૂના ચીલે ચ્હડી જાય છે. પરન્તુ, જે ભાવના મ્હને આટલે સુધી ચ્હડાવી શકી છે, તે જ ભાવના એ ભયના સ્થાનથી મ્હારૂં રક્ષણ પણ કરશે, એવો મ્હને વિશ્વાસ છે.

ભદ્રા:—બેટા ! મ્હારે એ જ વાત પુનઃ પુનઃ કહેવાની રહે છે કે, પૂર્વની જેમ માતાના વત્સલ હૃદયને આનંદ આપતા અહીં જ સ્થિર રહો. આ આવેગનો થોડા જ કાળમાં લોપ થઇ જશે અને પછી હાલની આ 'મનોરથ સૃષ્ટિ' સ્વપ્નના જેવી ક્ષુલ્લક જણાશે.

શાલિભદ્ર:—એ જ વાતથી હું ભયભીત છું, અને તેથી જ હું જેમ બને તેમ પ્રભુનું શરણ વહેલું ગ્રહવા તત્પર બનતો જાઉં છું જો આ પ્રસંગ—આ ધક્કો હૃદયમાં તાજો જ રાખી શકી-સમાહિત વૃત્તિથી સંસાર કે જંગલમાં એક સરખી રીતે રહેવા સમર્થ હોત તો આપના વત્સલ હૃદયને હું અત્યારે રોવરાવવાની નિષ્ઠુરતા કરત જ નહિ. પણ, માજી ! એવા સામર્થ્યની ખાત્રીનો અભાવ હોવાથી કહું છું કે આપ જો મ્હને આવેલા પ્રસંગમાંથી ફળ લેવાની મનાઇ કરશો તો મ્હારે

દુસ્મનમાંથી એકનો તો પરાજય કરી શકયો છે. અને એક દુશ્મનને જીતનાર તે જીતમાંથી બીજા દુસ્મનોને જીતવાનું તાજું બળ પણ સાથે મેળવે જ છે મૂર્ખ મનુષ્યો હારનારની હાંસી કરે છે, પણ ખરી રીતે તેવી હાંસી હારનારની નહિ પણ ત્હેમની પોતાની મૂર્ખાઇની જ છે. માજી ! હું 'પડું' એવો ભય આપ રાખશો નહિ. આપના જેવી માતાઓનું સંતાન એટલું બળ તો અવસ્ય સ્ફુરાવી શકશે.

ભદ્રા:—ત્હારા સુવર્ણ સરખા રમણીય દેહનું અદર્શન આ આતાથી કેમ સહી શકશે ? જો કે મ્હારી આ ઇચ્છા સ્વાર્થની છે, તો પણ મ્હારી ભાવનાને ધક્કો ન આપવો એ ત્હારો પ્રથમ ધર્મ છે.

શાલિભદ્ર:—ગત અનંતકાળમાં શાલિભદ્ર સરખા અનંત સંતાનોનો સંયોગ-વિયોગ ત્હમારા આત્માએ અનંત વાર અનુભવ્યો છે. કાળ એ સર્વ દર્દોનું ઔષધ છે. અને જે દર્દ કાલ્પનિક છે તે લાંબો કાળ નભતું નથી. મ્હારામાં આપને જે મમત્વ છે તે કાલ્પનિક જ છે, અને અલ્પકાળમાં આપની વિવેક દૃષ્ટિ તે મમત્વને ભુસી નાંખશે.

ભદ્રા:—તો ભલે, તાત ! સ્નેહસ્થાનનો સ્વાર્થ પ્રથમ સાચવવો એ સ્નેહની પહેલી ફરજ છે. ત્હમારૂં શ્રેય જે માર્ગે જણાતું હોય તે માર્ગે, બેટા ! વિવેકપૂર્વક વિહરો, અને મ્હારા જેવી માતાઓને વિયોગનો પ્રસંગ ઉપજાવવા પુનઃ અવતરવું ન પડે એવું પરમ કલ્યાણ સાધો !

શાલિભદ્ર:—માજી ! આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં આપનું હૈયુ છેક જ ગળી જાય છે. અને મિથ્યા મોહથી આપની જ્ઞાનદૃષ્ટિ પરાભવ પામેલી જણાય છે. આવી રાગવૃત્તિ આ દેહમાં

કીનું પડયા પછી પ્રતિઆંચકા (re-action) નું બળ એટલું વેગવાન હોય છે કે મનુષ્યને ક્ષણવાર હારી પાછું હઠવું પડે છે. તેવા પ્રસંગ ન આવે તે માટે હૃદયની અવસ્થાઓને, ગૃહાવાસમાં રહી થોડા કાળ જુઓ; અને બને તેટલી મ હાપ્રયાણની તૈયારી કરો. હૃદયનો મળ અહીં જ ધોઇ, શુદ્ધ થઇ, પ્રભુ પાસે જવાય તો તે માર્ગ કંટકરહિત થાય છે. હાલ તો કલ્પનાના પ્રદેશમાં તે પ્રભુની સૃષ્ટિ રચી ત્યાં વિહરો અને ત્યાં જે શરીરકષ્ટ અને સંકોચ ભોગવવા પડશે તે ક-લ્પનામાં જ 'સહતાં' શીખો, અડગ રહી શકવાનું બળ મનુષ્યે પ્રથમ પોતાની કલ્પનામાં સિદ્ધ કરવાનું છે, અને તે મેળવ્યા પછી સાક્ષાત્ અનુભવ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે.

શાલિભદ્ર:—તો ભલે, માજી ! આપની સલાહ હું મા ન્ય રાખીશ, અને ત્યાગના સ્વરૂપને ધીમે ધીમે અહીંથી જ સિદ્ધ કરીને પ્રભુના ચરણે ગતિ કરીશ.

× × × × ×

શાલિભદ્ર:—માજી ! એક માસ ઉપરની અવધ આજે પુરી થઇ ગઇ છે; અને તે કસોટીમાં આ આત્મા અચળ રહી શક્યો છે. હવે રજા અને આશિષ આપો.

ભદ્રા:—ભલે, બેટા ! પધારો પણ પ્રભુની આજ્ઞા લઇ આ માતાને પ્રસંગોપાત દર્શન આપતા રહેજો, અને તમારા અનુભવમાંથી પ્રકટેલ અમૃત, આ હૃદય જીરવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં. વખતોવખત સીંચતા રહી આપણા પૂર્વ સંબંધને સફળ કરજો એટલો પક્ષપાત તો આ માતા ઉપર જરૂર રા-ખજો. પ્રભુ એટલી આજ્ઞા આપે તેવા દયાળુ છે. (માથે હાથ મુકી) તાત ! સુખેથી પ્રભુના શરણે જાઓ અને જીવનના પ-રમ ઉદ્દેશો વ્હેલા વ્હેલા સિદ્ધ કરો

અને મારા નવા જન્મના દેહને લોકો કયા નામથી ઓળખે તે ઠીક, એનો વિચાર કરવાની મેં પરવા રાખી નથી. પરંતુ આપની સાથે વાત કરવામાં હું આ દેહને અનાથયોગી એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાવીશ, તો તે મારા પૂર્વના ઇતિહાસનો અને મારા હૃદયના વર્તમાન ભાવનો કાંઇક અર્થબોધ કરી શકશે.

નૃપતિ—મહારાજ ! બોલવામાં પણ આપનું હૃદય દ્રવી પડતું જણાય છે. કંઠ ગળગળો બની ગયો છે પ્રભુના રાજ્યમાં આવ્યા પછી પણ આપ શાંતિ અનુભવી શક્યા હો તેમ જણાતું નથી. અંતરનું તોફાન આપની મનોહર આકૃતિ ઉપર સ્ફુટરૂપે તરી આવે છે, અને દીલ ઉપર થયેલો આઘાત હજી જાણે તાજો જ હોય એમ આપની ગદગદ વાણી સૂચવી આપે છે. આપના દેહની માફક આપનું હૃદય પણ બહુ કોમળ જણાય છે. મહારાજ ! કયા કષ્ટના પ્રસંગે આપને અનાથ બનાવ્યા છે ? પરમાત્માના છત્રનીચે આવ્યા છતાં હજી કયો કાળાગ્નિ આપને તપાવી રહ્યો છે અડચણ ન હોય તો હૃદય ખુલ્લું કરો. પ્રભુની કૃપાથી હું તેમાંથી ખુંચતો કંટક ખેંચી કાઢીશ. વિશ્વમાં કોઇ જ અનાથ નથી, પ્રભુની અનુગ્રહ—સુધા સર્વ ઉપર સરખી વરસી રહી છે.

અનાથ—નૃપતિ ! તમારૂં કથન સાંભળી મને તમારા અજ્ઞાન ઉપર હાસ્ય આવે છે. તમે જે કાંઇ આપી શકો તેમ છો તે તો પૂર્વાશ્રમમાં મને સહુજ પ્રાપ્ત હતું લક્ષ્મીની [illegible]ઓ ન્હોતી. પુત્રવત્સલ માતા—પિતા, સુશીલ અને પ્રેમાળ પત્ની, આત્મવત્ સહોદર બંધુ, અને ભગિનીઓ તથા સ્નેહી મિત્રો એ સર્વ મને યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હતું. સંસાર જે વડે સુખપૂર્વક ક્રમાય અને આખું આયુષ નિમિષ માત્રમાં વ્યતિત થયું

એમ કહેવા માગું છું કે આ આત્મા પ્રભુની કૃપાનું પાત્ર બની શક્યો છે, અને તે કૃપા શું કરવા સમર્થ નથી ? મને આપનું દર્દ—આંતર વ્યથા—નિહાળી બહુ દુઃખ થયું છે, મહારાજ ! કહેશો કે આપને હજુ સુધી શું ખટક્યા કરે છે ?

અનાથ યોગી—રાજન્ ! " હું સમજું છું " એવું અભિમાન એજ અજ્ઞાનને સૂચવનારૂં છે તમે મારા આત્માનું દર્દ મટાડી શકો અને શાંતિના રાજ્યમાં મને સદાને માટે સ્થાપી શકો એ પ્રકારના તમારા અભિમાનમાં મને શ્રદ્ધા નથી. અહીં આટલો કાળ તપ તપવાથી, ક્રિયા—અનુષ્ઠાનથી અને વિરાગ ભાવનાના સેવનથી મને જે મળી શક્યું નથી તે, સમૃદ્ધિ અને ઇંદ્રિય સુખોની મધ્યમાં વસનાર તમો સંસારીઓ અમને આપી શકો એ કેમ સંભવે ? નિરંતરના સદભ્યાસમાંથી મને જે શાન્તિ મળી શકી નહીં તે, સંસ્કારો વડે તિરસ્કાર પામેલા સંસાર સેવનથી તમને મળી હોય અને વળી તમે તે અમને આપી શકો એ કદી ન બને તેવી વાત છે.

નૃપતિ—મહારાજ ! આપના આ ઉદ્ગારો એ આપની શાસ્ત્ર-પ્રવૃત્તિ અને અનુષ્ઠાનના બાહ્ય સેવનથી પ્રકટવા યોગ્ય અભિમાનથી રંગાયેલા છે. મેં આપને પ્રથમજ કહ્યું છે તેમ યદ્યપિ આપના બાહ્ય પરિવેશમાં મને પક્ષપાત છે, અને ત્યાં મારૂં હૃદય સ્વભાવથી જ નમી પડે છે, તો પણ સત્ય અને આપને ખાતર કહેવું જોઇએ કે પ્રભુના રાજ્યમાં હજી આપે પહેલું જ પગલું મૂક્યું છે. પ્રભુનું જ્ઞાન અને સત્ય, દેશ કાળ તથા બાહ્ય પરિવેશ વડે મર્યાદા પામે છે એમ માનવું એજ પ્રભુના સ્વરૂપને મોટામાં મોટો અન્યાય આપવા બરાબર છે. જો

છે. પરંતુ જે કાંઇ અમર રહેવા યોગ્ય છે, જેની પ્રાપ્તિ થયા પછી કોઇ કાળે જેનો વિયોગ થવાનો નથી તેનું ભાન જાગ્રત રહે તે અભિમાન નથી, પણ એક પ્રકારની વિલક્ષણ પ્રબોધમય સ્થિતિ છે,—અથવા ઇશજ્ઞપ્તિ (God consciousness) છે. આવી ભૂલ આપે એકલાએ જ કરી છે એમ નથી. પ્રથમ સમાગમે પ્રભુએ જ્યારે મને કહ્યું કે-રાજન્ ! હું વિશ્વનો ઉદ્ધારક, વિશ્વનો નાથ, વિશ્વપ્રિય અને અનેક જીવોનો તારક છું—મારા યોગબળથી અનેક પ્રાણીઓ શાશ્વત કલ્યાણને પામશે" (જગપીયા મહા જગનાહો) ત્યારે મેં પણ તે પ્રભુને અભિમાની ગણી અન્યાય આપ્યો હતો. કેમકે તે કાળે મારી વ્યાખ્યાઓનું ધોરણ આ કાળે આપને છે તેવું પ્રાકૃત હતું, પણ જ્યારે હું સમજ્યો ત્યારે મને જણાયું કે પ્રભુને અભિમાની ગણવામાં મારૂં દોષ યુક્ત અંતઃકરણ જ હેતુરૂપ હતું.

અનાથ—અગાઉ કદી નહીં સાંભળેલા એવી તમારી વાણીથી મારી હૃદય-મર્યાદા આજે વિશાળ થતી મને અનુભવાય છે. હવે મને વિશ્વાસ આવે છે કે, પ્રભુની કૃપાને સ્થાન કે વેષનો પક્ષપાત નથી મારૂં અભિમાન ગળી પડતું જણાય છે. હવે મારૂં હૃદય હું જલદી ખુલ્લું મુકીશ.

નૃપતિ—પ્રભુની તાબેદારી કરવાની તક મને આપશો તો હું મારૂં સૌભાગ્ય લેખીશ આપનું અરધું દર્દ તો હું સમજી ગયો છું. આપને આ સંસાર સ્વાર્થી લાગ્યો એજ વાત આપને કરવાની છે, ખરૂં મહારાજ ?

અનાથ—રાજર્ષી ! એ પણ મારા દર્દનો એક વિભાગ છે. મારી એ માન્યતા શું ખરી નથી ? સંસાર સહુ સ્વાર્થનો

આંકવામાં ઠગાયો હતો. જેઓ દુઃખમાં ભાગ ન લઇ શકે તેઓ શું સ્વાર્થી લેખાવા યોગ્ય નથી ?

નૃપતિ—મહાનુભાવ ! આપના સ્વજનના આંસુની કિંમત આંકવામાં આપ ઠગાયા છો. એક મનુષ્યને અન્ય મનુષ્યના દુઃખના પ્રસંગે આંસુ આવે, ત્યાં આંસુ લાવનાર હૃદય સ્વાર્થી છે એમ કોણ કહી શકશે ? ખરૂં કહેવરાવો તો આપના જીવનની એ એકજ રસપૂર્ણ ક્ષણ હતી. વેદનીનો ઉદય એક પૂર્વકર્મનું ફળ હતું. અને આપના સ્વજનો એમાં ભાગ લઇ આપના દુઃખને ન્યૂન કરી શકે એમ ઇચ્છવું અને તે ઇચ્છા પાર ન પડવાથી તેમને સ્વાર્થી કહેવા એ આપનું અજ્ઞાન જ હતું. વળી આપના હૃદયનો જે અંશ જગતને સ્વાર્થી રૂપે ઓળખવા તત્પર થયો છે તે કેટલો સ્વાર્થી હોવો જોઇએ, તેનો આપે કદી વિચાર કર્યો છે ? વિશ્વને સ્વાર્થી ગણનાર પોતાના જ સ્વાર્થી હૃદયનો પડઘો પાડે છે. કેટલા બધા સંકોચની હદે આવ્યા પછી મનુષ્ય તેની આસપાસના સમુદાયને સ્વાર્થી કહી શકે છે ? આપનું દુઃખ આપના સ્વજનોથી ન્યૂન ન થઇ શક્યું એજ વિચારે આપને જો અનાથ બનાવ્યા હોય અને તે વ્યતિકરમાં તેમનો સ્વાર્થ જોઇ આપ તેમનાથી વિમુખ બની અહીં આવ્યા હો તો આપનું અનાથત્વ નિત્યને માટે કાયમજ રહેવાનું. વસ્તુ-સ્થિતિના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવેલું કાર્ય યદ્યપિ ઉત્તમ અને શાસ્ત્રો વડે પ્રશંસા પામેલું હોય તો પણ કાંઇ ઇષ્ટ ફળને આપી શકતું નથી. આપ જે પ્રકારે સંસારથી નાસી છુટયા છો તે જ્ઞાની જનોને સંમત નથી. સંસારમાં અમુક ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઇ અમુક દર્દના યોગે વ્યાકુળ બનવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે તુરતજ

આપવાની પ્રવૃતિએ ચઢે છે ત્યારે તે એમ નથી જોતો કે ભોક્તા યોગીની ગુફામાં વસે છે કે, પ્રાસાદોની ટોચે વિરાજે છે ? ભગવી કફની પહેરી છે કે રત્નના આભૂષણો સજ્યા છે ? સુખ-દુઃખનો અનુભવ ઉભય સ્થાન કે સ્થિતિમાં એક સરખોજ રહે છે માત્ર પ્રભુના કૃપા પાત્ર મનુષ્યોને તે દ્વંદ્વમાંથી નીકળવાની યુક્તિઓ જાણી હોય છે, અને તે સમજાયા પછી કર્મનો મહા નિયમ તેને માટે અર્થ શૂન્ય થઇ પડે છે. કેમકે તે તેના આત્માને સ્પર્શી શકતો નથી.

અનાથ—દેવ ! એ યુક્તિ શું છે તે કૃપા કરી સમજાવશો ?

નૃપતિ—બાળકથી પણ તે સમજી શકાય એવી સરલ છે. કેમકે સત્ય હમેશાં સરલજ હોય છે. પાત્ર અંતઃકરણમાં તે સત્ય વિરમી શકે છે, અને અપાત્રને માટે હજારો વખત સાંભળ્યા છતાં તે અર્થ રહિત છે. વળી સત્યની સાચી જીજ્ઞાસા રાખનાર, સત્યને ગમે ત્યાંથી આકર્ષી શકે છે. આત્માને જ્યારે સત્યની તૃષા લાગે છે, ત્યારે તે તૃષાતુરના પુકારનો ઉત્તર ન મળે એમ બનતું જ નથી. "હું કેવા પ્રકારે સનાથ થઉં" એવો આપના આત્માનો પુકાર આપના અનાથત્વને દૂર કરી શકશે, કારણ કે આપનાં હૃદયમાં આપે સુધારણાનો અવકાશ રખ્યો છે. પરંતુ જો બાળ યોગીપણું સ્વીકારી લીધા પછી તુર્તજ મનાથત્વનો આરોપ કરી લીધો હોત તો ભૂલ સુધરવાનો સંભવ જ નહોતો. માણસ જ્યારે અજ્ઞાનથી કોઇ ભૂલ કરી બેસે છે, ત્યારે પણ જો તે અભિમાન રહિત હોય તો કાલક્રમે તે ભૂલ સુધરી શકે છે. અભિમાન એજ બંધન છે અને આપ તેથી મુક્ત છો; એ આપનું અનાથ યોગી એ પ્રકારનું અભિધાનજ જણાવી

ગ્રંથતાનો વિષય છે. અને તેઓ વેદનીના કદયનો પોતાની સાથે સ્પર્શ પણ થવા દેતા નથી દેહ સંબંધી પ્રબળ જ્ઞાનયુક્ત વિરાગથી તે તેમને પોતાનો મનાતો બંધ થયો હોય છે, તેથી દેહના ઉપર જે કાંઈ થાય તે પોતાના સ્વરૂપને થાય છે એવું તેઓ શામાટે માને ? તેમણે પોતાના નિર્મોહિત્વને એવા પ્રકારે કેળવ્યું હોય છે કે, દેહ સંબંધી કષ્ટો તેમના આત્માને સ્પર્શી શકતા નથી. જે પોતાનું સ્વીકારાયું નથી તેમાં પ્રગટતા વિકારને તે પોતાના વિકાર ગણતા નથી. પ્રાકૃત દૃષ્ટિ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ઉભયને થતા વેદનમાં એકજ કષ્ટની લાગણી જુએ છે. કેમકે ઉભયના દેહની સ્થિતિ એક સરખી વિકૃતિવશ હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં ત્યાં પણ જ્ઞાની જનો પોતાનું સત્વ લેશ પણ ગુમાવતા નથી. જે અંશે દેહ પોતાનો મનાય છે અને ત્યાં મોહ અનુભવાય છે તે અંશે તેમાં ઉપસ્થિત થતા સુખદુઃખ પોતાને થતા મનાય છે. આપને ગૃહવાસ વખતે જે વેદનાનો અનુભવ થયો હતો તે પણ આપના મોહને લઇને જ હતો. વેદની તેવા પ્રકારની હતી તેવું કશુંજ નહોતું. આત્મા જ્યારે અમુક દર્દ પોતાને થતું માને છે ત્યારે જ તે દર્દ તેના આત્મા સુધી પહોંચી શકે છે. દર્દમાં આત્માને વ્યાકૂળ બનાવવાની કશીજ સત્તા નથી. આત્મા કોઇનાથી પણ દુઃખી થતો હોય તો તે પોતાવડે દુઃખી થાય છે. તે પોતાના દેહનું દુઃખ કલ્પી લે છે, અને ત્યાંથી જ તેના કષ્ટની શરૂઆત થાય છે. જે પોતાનું નથી તેને પોતાનું ગણવું એ પહેલી ભૂલ છે, અને એક ભૂલ અનેક ભૂલોની પરંપરાને ખેંચી લાવે છે.

અનાથ—પણ દેવ ! જે વેદન પ્રકટ થતું અનુભવાય છે

-ર્જતાનો વિષય છે. અને તેઓ વેદનીના ઉદયનો પોતાની સાથે સ્પર્શ પણ થવા દેતા નથી દેહ સંબંધી પ્રબળ જ્ઞાનયુક્ત વિરાગથી તે તેમને પોતાનો મનાતો બંધ થયો હોય છે, તેથી દેહના ઉપર જે કાંઇ થાય તે પોતાના સ્વરૂપને થાય છે એવું તેઓ શામાટે માને ? તેમણે પોતાના નિર્મોહત્વને એવા પ્રકારે કેળવ્યું હોય છે કે, દેહ સંબંધી કષ્ટો તેમના આત્માને સ્પર્શી શકતા નથી. જે પોતાનું સ્વીકારાયુ નથી તેમાં પ્રગટતા વિકારને તે પોતાના વિકાર ગણતા નથી. પ્રાકૃત દૃષ્ટિ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ઉભયને થતા વેદનમાં એકજ કષ્ટની લાગણી જુએ છે. કેમકે ઉભયના દેહની સ્થિતિ એક સરખી વિકૃતિવશ હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં ત્યાં પણ જ્ઞાની જનો પોતાનું સ્વત્વ લેશ પણ ગુમાવતા નથી. જે અંશે દેહ પોતાનો મનાય છે અને ત્યાં મોહ અનુભવાય છે તે અંશે તેમાં ઉપસ્થિત થતા સુખદુઃખ પોતાને થતા મનાય છે. આપને ગૃહવાસ વખતે જે વેદનાનો અનુભવ થયો હતો તે પણ આપના મોહને લઇને જ હતો. વેદની તેવા પ્રકારની હતી તેવું કશુજ નહોતું. આત્મા જ્યારે અમુક દર્દ પોતાને થતું માને છે ત્યારે જ તે દર્દ તેના આત્મા સુધી ફેલાઇ શકે છે. દર્દમાં આત્માને વ્યાકુળ બનાવવાની કશીજ સત્તા નથી. આત્મા કોઇનાથી પણ દુઃખી થતો હોય તો તે પોતાથીજ દુઃખી થાય છે. તે પોતાના દેહનું દુઃખ કલ્પી લે છે, અને ત્યાંથી જ તેના કષ્ટની શરૂઆત થાય છે. જે પોતાનું નથી તેને પોતાનું ગણવું એ પહેલી ભૂલ છે, અને એક ભૂલ અનેક ભૂલોની પરંપરાને ખેંચી લાવે છે.

અનાથ—પણ દેવ ! જે વેદન પ્રકટ થતું અનુભવાય છે

અનાથ—આપની વાણી પરથી હું જોઈ શકું છું કે મારા સંસારત્યાગને આપ પરોક્ષ રીતે દોષરૂપે જુઓ છો.

નૃપતિ—પરોક્ષ રીતે નહીં, પણ સીધી રીતે કહું છું કે તે દોષ રૂપજ હતું. આપના ત્યાગની પાછળ જે સંકોચવૃત્તિ છુપાયેલી હતી તેજ આપની અશાંતિનું મૂળ હતું. જે ભાવનાઓથી આપનો ત્યાગ ઉદ્ભવ્યો હતો તે છેકજ બાલીશ હતો. આપ સંસારની કાલ્પનિક બુરાઈ દેખીને રીસાઈ આવ્યા છો. અને જે દૃષ્ટિ એક સ્થળે બુરાઈ કલ્પે તે બધેજ કેમ ન કલ્પે? ફરીને એની એજ વાત કહીશ કે શાંતિ વસતીમાં નથી તેમ જંગલમાં પણ નથી. વિશ્વને ગાળો આપીને મનુષ્ય જ્યારે વસતીથી છુટો પડે છે અને જંગલમાં વસે છે ત્યારે તે ત્યાં દેવ થવાને બદલે જંગલના પશુઓના જેવો પશુ બને છે. મનુષ્યના સમાજમાંથી તે જે ભાવનાઓ કેળવીને ત્યાંથી છુટો પડયો હોય છે તેજ ભાવનાઓ જંગલમાં ઉત્કટ રૂપે ઘડાય છે. જ્ઞાનનો પાયો સંસારમાં છે અને સંસારનું સ્વરૂપ સંસારમાંજ સમજાવા યોગ્ય છે. જ્યારે તે યથાર્થ સમજણ સાથે સંસારથી છુટો પડી આત્માના ઉંડા અનુભવ અર્થે જંગલના નીરવ પ્રદેશમાં આવે છે, ત્યારે સંસારની સમસ્ત વિભૂતિઓ તેને તેના પ્રયત્નમાં સહાય અર્પે છે. તેવો પુરૂષ જગતને નીંદવાને બદલે તેનો સખા બને છે. પ્રત્યેક પ્રાણી ઉપર તેનો નિરવધિ પ્રેમ હોય છે, અને ઔદાર્યની એ મહા ભાવનામાંથી તેના કાર્યની સિદ્ધિ ઉપજી આવે છે.

અનાથ—ત્યારે દેવ? શું આપ એવું ઇચ્છો છો કે મારે પુનઃ ગૃહવાસમાં જઈ સંસારનું સ્વરૂપ અનુભવવું અને બને તેટલું નિર્મોહીપણું ત્યાંજ ઉપાર્જવું?

આપણું આરિસા ભૂવન.

આધ્યાત્મિક ઘટના

જૈન દર્શનના કથાનુયોગમાં એક એવી મતલબની-પણ રહસ્યપૂર્ણ-આખ્યાયિકા છે કે, ભરત ચક્રવર્તી, એક દિવસે આરિસાભુવનમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નીહાળતા હતા, ત્યાં એકાએક તેમને કૈવલ્ય-જ્ઞાન પ્રકટ થયું. જગતની સ્થૂળ દૃષ્ટિ આ બનાવને અંધ શ્રદ્ધાના બળથી વાસ્તવિક સત્ય તરીકે નીભાવી લે તેમ છે. પરંતુ વિચારવાનને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થવા યોગ્ય છે કે એક માણસ દર્પણમાં પોતાના પ્રતિબિંબને જુએ તેટલામાં જ તેને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કેમ થાય? તેથી ઉલટું આપણે અનેકવાર નિત્ય આરિસામાં મોઢું જોતી વખતે, કશી પણ લાગણી અનુભવતા હોઈએ છીએ તો તે માત્ર આપણા મુખમંડળના સૌંદર્યના અભિમાનની જ હોય છે. એક પામર મનુષ્યને પણ આરિસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળતી વખતે કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટ દેહાભિમાનની વૃત્તિ સ્ફુરી આવે છે. તે પોતાની મૂછ-દાઢી અને કેશને સુમાર્જિત જોઈ પોતાને પોતાના ઇતર બંધુઓથી અધિક સ્વરૂપવાન માની આનંદ અનુભવે છે. તો પછી એક ચક્રવર્તી નૃપ પોતાના અલૌકિક દિવ્ય સ્વરૂપને પ્રતિબિંબિત નીહાળતી વખતે, કોઈ પ્રકારની જ્ઞાનોત્પતિ માટે આવશ્યક વિરાગ કેવી રીતે અનુભવી શકે? મોહ અને અહંતાના બળવાન નિગડમાંથી કૈવલ્યને કેવી રીતે શોધી શકે? આવો પ્રશ્ન બુદ્ધિમંતોને સહેજે થવા યોગ્ય છે. સ્થૂળ ભૂમિકા ઉપર એનો નિર્ણય બની આવવો અશક્ય છે.

દોડનો હોય છે ત્યારે ત્યારે તે પોતાનીજ પાછળ દોડનો હોય છે.
સુખ પોતામાં છે, અને તેની શોધ તે પોતાના સ્વરૂપનીજ શોધ
છે, પછી ભલે તે સુખ બાહ્ય પદાર્થ કે કોઇ વ્યક્તિ વિશેષમાં
સમજાતું હોય, તો પણ તેથી તે સુખનું સાચુંસ્થાન બદલાઇ
જતું નથી. રસ અને તૃપ્તિ મેળવવા મનુષ્યે એવા પદાર્થ—વિ-
શેષને મેળવવો જોઇએ કે જે મેળવ્યા પછી તેને અધિકની ઇ-
ચ્છાજ રહે નહીં—પૂર્ણ પર્યાપ્તિજ અનુભવાય. આવી સ્થિતિ
પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તે રસમય અંશને
શોધવા માટે આપણ—સર્વનું પ્રયાણ છે અમે અને તમે એની
જ શોધમાં છીએ, અને તે ભાવનામય તત્વને પકડવા મથીએ
છીએ. પરંતુ જ્યાં તે પકડાવાની અણી ઉપર આવે છે ત્યાં
તુર્તજ તે છટકી જાય છે, અને છેટેનું છેટે આપણને લલચાવ-
તુંજ રહે છે. આપણે તેની પાછળ પાછળ ભટકીએ છીએ,
અને માનીએ છીએ કે અમુક પદાર્થને મેળવ્યા પછી આપણે
પર્યાપ્તિ અનુભવીશું. પરંતુ તે મળતાંજ પાછો નિર્વેદ ખડો
થાય છે—એ તૃપ્તિ વધારે વાર ટકી શકતી નથી. વિશ્વના ખા-
નપાનાદિ અને વૈભવ—ઐશ્વર્યાદિમાં જે રસમયતા સમજાય છે તે
તેની પ્રાપ્તિ અનંતર રહેતી નથી. બીજીજ ક્ષણે તે રસ વિરસ
બની જાય છે વૃત્તિ વિકલતા અનુભવવા માંડે છે. “ગમતું ન-
થી.”—“કશામાં મજા પડતી નથી” એવા પ્રકારની નીર-
સતા પાછી સાથે આવીને ઉભી રહે છે. ખાનપાન, રંગરાગ,
નાટ્યવિલાસ, કાવ્યતરંગ એ વિવિધ યોજનાઓ આ રસમયતાને
નિર્વેદથી બચાવવા માટેજ છે. તે તૃપ્તિની પર્યાપ્તિ થાય તે માટે
તેમાં કાંઇનું કાંઇ વિશિષ્ટતર ખાસુરા માટે છે પરંતુ એ-
કજ ક્ષણ પછી પુનઃ વિકળતા ઉપસ્થિત થાય છે. પર્યાપ્તિ માટે

રીએ. શબ્દોમાં એવી સત્તા નથી કે તે ભાવનામય સ્વરૂપને ગૂંઢેણુ કરી અક્ષરાત્મક કરી શકે છતાં વાક્ય વિન્યાસને અવળે સવળો ઉલટાવી, પુનરૂક્તિ દોષને પણ વ્હોરી લેઇ, થાય તેટલું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. જે સ્વરૂપ વાણીથી પર છે, તેને વાણીના પ્રદેશમાં ધસડી લાવવા જરા મથીએ એ અશક્ય વાત શક્ય કરવા શાસ્ત્રકારો પણ નેતિ નેતિ અને અવાચ્ય કહેતાં કહેતાં પણ શબ્દોનો ધસારો કરી કાંઇક દિવ્ય તણખો મૂકતા ગયા છે. એ તણખા વડે જ આ વિશ્વનું પરમ સૌભાગ્ય છે.

સુખ-તૃપ્તિનું સ્થાન આપણામાં છે. પણ 'આપણે" કોણ અને ક્યાં છીએ ? "આપણુ" એ તત્વ ક્યા સ્વરૂપનું અભિવ્યંજક છે ? એ તૃપ્તિ આપણા શરીરની છે, ઇન્દ્રિયોની છે, મનની છે કે શાની છે ? તૃપ્તિનો અનુભવ લેનાર અંશ એ સર્વથી પર છે. ખાનપાન કે અનુકુળ પદાર્થોના સંયોગથી શરીર તે તૃપ્તિ અનુભવે છે. પણ તેનો અનુભવ કરનાર શરીરથી કોઇ ઇતર પદાર્થ છે. કેમકે સ્વપ્નાવસ્થામાં શારીરિક ભોગો તાદૃશ્ય અનુભવાય છે છતાં તે અવસ્થાની તૃપ્તિ શરીરને નથી થતી, એવો અનેકોને અનુભવ છે ત્યાં સુખોની ઉપલબ્ધી વેદનાર શરીર નથી પણ-શરીરનો માલીક છે. તે અનુભવો લેનાર શરીરથી કોઇ પર છે. તેજ પ્રકારે અનેક ભવ્ય ભાવનાઓ, ઉર્મીઓ, કાવ્યતરંગો અને સૌંદર્ય ઘટનાઓથી જે સુખ મન અનુભવતુ જણાય છે તે પણ આભાસ માત્ર જ છે. મન તો તે તે બુદ્ધિ, ઉર્મી, ઇચ્છા, આદિ રૂપે પરિણામ-આકાર પામે છે. મન એ જડનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વિશેષ છે. સ્થૂલ-જડના વિકાર જેમ ઘટ-પટાદિ ગ્રાહક સ્થૂલ છે તેમ સૂક્ષ્મ જડના-મનના વિકાર વૃત્તિ-ઉર્મી-તરંગ આદિરૂપે સૂક્ષ્મ છે બાહ્ય નિમિત્તને ઉદ્બોધક મળ્યો તે અનેક પરિણામ પામી વિવિધ આકાર રૂપ થાય છે તે તો માત્ર બહુરૂપી છે. જૂદા જૂદા વેષ ધારણ

એમ અવસ્થા કશાનો વિષય બને તેમ નથી. તે આનંદ સ્વરૂપ છે. તૃપ્તિ અને સુખ માટે ત્યાં આવવું જોઇએ. ભરત ચક્રેશ્વરી ત્યાં આવ્યા હતા. પોતાના પ્રતિબિંબને શોધતાં શોધતાં છેવટે જ્યાં પોતાનું સાચું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું ત્યાં આવ્યા હતા, સર્વ સ્થળોએથી નિરાશા પામી આદર્શ ભૂવનનો આશ્રય શોધ્યો હતો.

પ્રાણીમાત્રને પોતાનું પ્રતિબિંબ મેળવ્યા સિવાય આનંદ નથી. આનંદ એ આત્માનું જીવન છે. તે અત્યારે તેને બહિર્ પ્રદેશમાં શોધે છે—અનંત કાળથી શોધે છે. પરંતુ સ્વરૂપના લાભ વિના આનંદ કયાંઇ નથી, અને સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ લેવા માટે આદર્શભૂવનમાં આવવુંજ જોઇશે અતનો વિશ્રામ તો એજ છે. તેમાં આવવાનો રસ્તો દુર્ગમ કે દુર્લભ નથી. તે આપણું સ્વાભાવિક સ્થળ છે. નિત્ય પ્રતિ થોડી થોડીવાર ત્યાં આવવાનો અભ્યાસ રાખો. તમારા વાસ્તવ "આપણને" ઝીલવા પ્રયત્નશીલ થાઓ, અને અનંતકાળના બહિર્ દ્રષ્ટિના અભ્યાસબળથી સંક્ષોભ થાય તો પણ દ્રઢતાથી તે ભાવનામય અંશને પ્રતિબિંબિત કરવા પ્રયત્નશીલ થાઓ. વાણી વડે તે સ્વરૂપનો અધિક પ્રબોધ થઇ શકે તેમ નથી. તે સ્વરૂપ શું છે તે કોઇથી કહેવાય તેમ નથી. પરંતુ તે શું નથી એ નિષેધાત્મક પદ્ધત્તિની સહાયતાથી તેને વાણીનો વિષય કરી શકાય છે. જે તે નથી. ત્યાં 'આપણે"ની ભાવના ઉઠાવી લેઇ; છેવટે જેની પાર કોઇ નથી એવા અંશમાં તેને સ્થાપવી એ પરમ ધ્યાન છે. મનુષ્ય જીવનનું ત્યાંજ પરમ સાફલ્ય છે. ભરતચક્રવર્ત્તિનો એ અંતિમ વિશ્રામ હતો, અને એજ આરિસાભૂવન પ્રાણીમાત્રનુ–ભવ્યોનું છેવટનું શરણ છે. બંધુ! તમે પણ તમારા પ્રતિબિંબને મેળવી અનંત સુખ અનંત તૃપ્તિ અને રસમયતા પ્રાપ્ત કરો.

રાજેમતી—બંધુ ! હું તમારી આંડને તે પ્રભુની કૃપાથી છોડેલી શકાશ અને તમારા જીગરમાં જે કાંટો ખુચ્યા કરે છે તેને પકડાને તમારા હાથમાં આપી શકીશ.

રથનેમી—તો, કૃપા, દેવી !

રાજેમતી—પણ, એક સરત.

રથનેમી—તે ગમે તે હો-ક્ષત્રી પુત્રોને તેવી સરત તો એક વિલાસ માત્ર છે.

રાજેમતી—તે સરત તમે કલ્પતા હો તેવી સહેલી નથી. કેહવામાં સહેલી છે, પણ ચક્રવર્તી જેવાના પરાક્રમથી પણ તે પુરી પડી શકાય તેવી નથી. શરીર બળ કે મનોબળથી તે સરત સચવાય તેવી નથી. પરમ કલ્યાણની સાચી જીજ્ઞાસા જ આત્માને તે કઠણ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણાહૂતિએ પહોંચાડી શકે છે. પણ હું તમારા સંબંધે તો જોતી આવી છું કે તમે ધારો તો તે સરતને સાંગોપાંગ ઉતારી શકો ખરા !

રથનેમી—ત્વરાથી બોલો, દેવી ! મારૂં ધૈર્ય રહેતું નથી. પુનઃ વાસનાના ઉદયનો, અત્યારના જેવો દુષ્ટ પ્રસંગ જ ન આવે તે અર્થે ગમે તે પ્રતીજ્ઞા હું સ્વીકારીશ.

રાજેમતી—ત્યારે બાંધવ, તમારા હૃદયના દ્વારો છેક જ ખુલ્લા કરી દ્યો, તમારા જીવનમાં એવું કશું ન રાખો કે જે જગતથી તમારે સંતાડવું પડે. જે વિચાર કે કૃતિ જગતથી છાની રાખવાનું મન થાય તેજ પાપની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. ખાતરમાં દાટેલો અન્નનો કણ જેમ ચોતરફથી પોષણ પામી વધે છે તેમ જે વાસનાઓ હૃદયમાં ગુપ્તપણે રહેલી છે, અને દુનીયાથી છાની છે, તે પોષણ પામી વધ્યા જાય છે. જ્યારે આત્મા દિગંબર બની જગતના ચોગાનમાં આવી ઉભો રહે છે,

પક્ષપાત રાખી શકો તેમ છો; એટલે મારી વાસનાઓ નિર્બીજ કરવાનો ક્રમ દર્શાવો; એટલીજ કૃપા હું યાચું છું.

રાજેમતી—ભાઈ ! હું તો પ્રભુની નાનામાં નાની શિષ્યા છું. ગુરૂ તરીકેનું અભિમાન લેવા હું રાજી નથી. પણ તમારૂં દર્દ તો હું દૂર કરી શકીશ. હું એમ કહેવા માગું છું, કે જ્યારે આપણા પાપ જગત્ જાણે છે ત્યારે તેની ધાર બુઠી થઈ જાય છે—તેની શક્તિ હણાઈ જાય છે; પછી તે આપણને બહુ હેરાન કરી શકતા નથી. તમારા હૃદયને એ અવસ્થાએ લાવો કે જ્યાંથી જગત્ તેને ખુલ્લી રીતે નિહાળી શકે. કશું ગુપ્ત રાખો નહીં. અને ગુપ્ત રાખવું પડે તેવું આચરણ પણ સેવો નહીં. એ પ્રભુના માર્ગનું પહેલું પગથીયું છે. દુનિયાની ખુલ્લી દ્રષ્ટિનો પ્રવાહ એ ગંગાનો પ્રવાહ છે. તેને તમારા હૃદય ઉપર વહેવા દ્યો તે પ્રવાહથી તમારૂં હૃદય ધોવાશે અને વાસનાના ડાઘા નીકળી જશે.

રથનેમી—ત્યારે મારા હૃદયના તાળા આપની સમક્ષ હું ખુલ્લા મૂકું છું સૌંદર્યલિપ્સાના કાજળના થર ત્યાં લીંપાયેલા છે. દેવી ! યદ્યપિ આપ મારા માતૃનિર્વિશેષ છો, વડા બંધુની ભાર્યા છો, તો પણ આ પાપી આત્મા તે રૂપે આપને જોઈ શકતો નથી. લોકલજ્જાથી અને આપની સદ્દ્રષ્ટાંતના પ્રવાહ બળથી હું બળાત્કારે જ આપને સૌંદર્યમૂર્ત્તિ કરતાં અન્ય સ્વરૂપે જોઈ શકું છું. મારા આત્માનો એક અંશ આપના પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિથી ડોકીયા કરી રહ્યો છે. છતાં તેનું સામર્થ્ય કોઈ મહા બળવાન સત્તાથી પરાભૂત થયેલું અનુભવાય છે તે સત્તા પણ આ આત્માનો જ કોઈ અંશ છે, અને તે અંશ આપના દેહમાં વહેતા લાલ રક્તનેજ પૂજનારો છે. તે બે સત્તાઓનો મહા સંગ્રામ અત્યારે આ આત્માના સમરાંગણમાં મચી રહ્યો છે. કદી બાહ-

રથનેમી-દેવી ! ભ્રાન્તીના ચશ્મા પહેરીએ છીએ, ત્યારેજ આ સૌંદર્યનું સૌંદર્યપણું છે. બાકી તો વિવેકની દ્રષ્ટિએ તે બહાર ગુમજ થઇ જવાનો. સૌંદર્યનું પૃથક્કરણ કરતાં એના મોહકપણાનું આકર્ષણ ઉડીજ જવાનું

રાજે-શાબાશ ! અરધી વાત તો તમે હવે સમજ્યા ત્યારે એટલું તો ખરૂં કે આપણા આત્મામાં બે અંશ છે. એક અંશ એવો છે કે જેની વિકાસદશામાં આ સૌંદર્યનું સૌંદર્યપણું નભી શકે છે. અને બીજો અંશ એવો છે કે જેની ઉદયમાન અવસ્થામાં એ સૌંદર્યનો ભ્રાન્તીજનક બહાર ઉડી જાય છે. આ બીજા અંશમાં પ્રથક્કરણ કરવાનો ગુણ છે, અને તે અંશમાંથી ઝરતા રસમાં એવી શક્તિ છે કે તે દરેક વસ્તુને તેના મૂળસ્વરૂપમાં-તેના કારણ સ્વરૂપમાંજ-લય પમાડી દે છે.

રથનેમી-ખરૂં. દેવી !

રાજેમતી-જે અંશ આગળ સૌંદર્યનું સૌંદર્યપણું રહી શકે છે તે અંશ કયો, અને જેના આગળ એ બહાર ઉડી જાય છે તે અંશ કયો ?

રથનેમી-તે તમારાજ મુખથી કહો. મારો સાંભળવાનોજ અધિકાર છે

રાજેમતી-તો ભલે, હુંજ કહીશ. જે અંશને આ રક્તમાં અને હાડ-ચર્મની ઘટનામાં સૌંદર્ય જેવું જણાય છે, તે આત્માનું વાસનામય અંગ (Instinct) છે. ભ્રાન્તિનું-રાગ-દ્વેષનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે; અને આત્માનો અશુદ્ધ અંશ છે. ગત અનંતકાળના સંસ્કારોથી પોષાએલી વાસનાઓને વસવાનું એ સ્થળ છે, અને તે આત્માને ઔપાધિક ભાવે મળેલું છે, આત્મા જ્યાંસુધી અંધકારમાં રહેવાની લાલસા વાળો હોય છે, ત્યાંસુધીજ

કહે છે, અને તે હૃદયનો સ્વામી પણ જ્યારે તેને અનુકૂળ બનો બુદ્ધિના આધિપત્યમાં રસ હિનતા તેમજ કઠોરતાનું દર્શન કરે છે, ત્યારે તે સીધી ગતિના મહા નિયમને તોડી નાખી નિરંકુશપણે જ્યાં ત્યાં રખડતા વહાણના જેવું બને છે.

રથનેમી—પણ તે નિયમને આધિન થતાં મારો જીવનક્રમ અને અરુણ જ થવાનો. હું સૌંદર્યની ભાવના વિના જીવી શકું તેમ નથી, દેવી! હૃદયનું જીવન એજ મને તો સાચુ જીવન ભાસે છે. વાસનાના ઉદ્દવના વેદનકાળે જ આ જીવનનો સાચી મઝા અનુભવાય છે. બુદ્ધિને અનુસરવા જતાં તો તેની કઠોરતા નીચે હું ચગદાઇ મરીશ. મને તે કક્ષામાં આનંદ અનુભવવાની ના પાડશે હૃદય જેને સુખનો હેતુ માને છે, તે સિવાય અન્ય સ્થળે શું સુખ હશે ?

રાજેમતી—હૃદયની વાસનાને બુદ્ધિની કઠોરતા નીચે દબાવવાથી સુખનું વેદન કરનાર લેશ પણ દબાતો નથી, દબાયેલો ભાસે છે તેનું કારણ જુદુંજ છે. અને તે એકે કે તેણે સુખની લાગણીનો સંબંધ અમુક સ્થૂળ પદાર્થોમાંજ કલ્પેલો છે. સુખનો સ્વામી તે ઉપભોગની સામગ્રીમાં નથી. પણ બુદ્ધિ અને હૃદય એ ઉભયની પર છે હૃદયની વાસનાને ન અનુસરવાથી ને પર પ્રદેશમાં રહેલો સુખાસ્વાદ કરનાર સુખમય ચૈતન્ય ધન એક સરખો અલિપ્ત અને નિરાળો જ રહે છે. પણ તેણે જે સામગ્રીના સ્પર્શ કે ઉપભોગમાં સુખ કલ્પ્યુ હતુ તેના વિયોગથી તે સુખનું સ્થાન ગુમાવ્યું જ સમજે છે. વાસ્તવમાં સુખનો સ્વામી આત્મા પોતે જ છે. હૃદયની કોઇ પ્રિય ભાવનાને અનુસરતી વખતે જે સુખને તે અનુભવે છે. તે સુખનું સ્થાન અને નિદાન પોતેજ છે—તે તે ભાવના કે ભોગ સામગ્રી નહીં. માત્ર ભ્રાન્તિ

ઉઠે છે, અને તે હૃદયનો સ્વામી પણ જ્યારે તેને અનુકૂળ બનો બુદ્ધિના આધિપત્યમાં રસ હિનતા તેમજ કઠોરતાનું દર્શન કરે છે, ત્યારે તે સીધી ગતિના મહા નિયમને તોડી નાખી નિરંકુશપણે જ્યાં ત્યાં રખડતા વહાણના જેવુ બને છે.

રથનેમી—પણ તે નિયમને આધિન થતાં મારો જીવનક્રમ મને અરૂણ જ થવાનો. હું સૌંદર્યની ભાવના વિના જીવી શકું તેમ નથી, દેવી ! હૃદયનું જીવન એજ મને તો સાચુ જીવન ભાસે છે. વાસનાના ઉદ્ભવના વેદનકાળે જ આ જીવનની સાચી મજા અનુભવાય છે. બુદ્ધિને અનુસરવા જતાં તો તેની કઠોરતા નીચે હું ચગદાઇ મરીશ. મને તે કક્ષામાં આનંદ અનુભવવાની ના પાડશે હૃદય જેને સુખનો હેતુ માને છે, તે સિવાય અન્ય સ્થળે શું સુખ હશે ?

રાજેમતી—હૃદયની વાસનાને બુદ્ધિની કઠોરતા નીચે દબાવવાથી સુખનું વેદન કરનાર એ પણ દબાતો નથી, દબાયેલો ભાસે છે તેનું કારણ જુદુંજ છે. એતે તે એ કે તેણે સુખની લાગણીનો સંબંધ અમુક સ્થૂળ પદાર્થોમાંજ કલ્પેલો છે. સુખનો સ્વામી તે ઉપભોગની સામગ્રીમાં નથી. પણ બુદ્ધિ અને હૃદય એ ઉભયની પર છે હૃદયની વાસનાને ન અનુસરવાથી ને પર પ્રદેશમાં રહેલો સુખાસ્વાદ કરનાર સુખમય ચૈતન્ય ધન એક સરખો અલિપ્ત અને નિરાળો જ રહે છે. પણ તેણે જે સામગ્રીના સ્પર્શ કે ઉપભોગમા સુખ કલ્પ્યુ હતુ તેના વિયોગથી તે સુખનું સ્થાન ગુમાવ્યું જ સમજે છે. વાસ્તવમાં સુખનો સ્વામી આત્મા પોતે જ છે. હૃદયની કોઇ પ્રિય ભાવનાને અનુસરતી વખતે જે સુખને તે અનુભવે છે, તે સુખનું સ્થાન અને નિદાન પોતેજ છે—તે તે ભાવના કે ભોગ સામગ્રી નહીં. માત્ર ભ્રાન્તિ

તો તમારા ઉપકારના બોજા તળે દબાઇને કહી તેમ વર્તવાની હા કહીશ પણ મારૂં હૃદય તેમ કરવાની હા પાડતું નથી.

રાજેમતી—દીયરજી ? ખરૂં છે કે, સુખ અને ઉપભોગવી લાલસા મનુષ્યને બધી રીતે છેક જ નાલાયક, અમાહમ્રિક, ભીરૂ અને નિર્વીર્ય કરી મૂકે છે, અને—

રથનેમી—મારી નાલાયકી મારી આમળ જણાવી મને વધારે દુઃખી નહીં કરો મને છુટતુ ગમે છે પણ જે ઉપાય તમે દર્શાવો છો, તે માટે તો હું બધા રીતે અયોગ્ય અને અપાત્ર છું. હૃદયની અત્યારની સુખદાયક ભાવના સચવાય અને સાથે સાથે સાચા જીવનના ક્રમ ઉપર જવાય એવો કોઇ રસ્તો હોય તો દર્શાવો.

રાજેમતી—ભાઇ ! મોક્ષના માર્ગ બે હોતા સંભવતા નથી. પણ એટલું છે કે તે બન્નેની ગતીનો ક્રમ, મનુષ્યની વૃત્તિના હાલના બંધારણને ક્ષોભ કરનાર કે વિપરીત તો ન જ હોવા જોઇએ વારૂ, તમારી સૌંદર્ય અને સુખ-સ્પૃહાને અનુકૂળ આવે તેવી યુક્તિ દર્શાવું તો તમે તેને અનુસરશો ?

રથનેમી—દેવી ? સુખ કોને પ્રિય નથી ? અને તે પણ પોતાની પ્રિય ભાવનાઓને ધક્કો પહોંચ્યા વિના મળતું હોય તો કોઇને આશ્ચર્ય ન જ હોઇ શકે. અલબત આપ મારા વડીલ છો, અને આ કાળે મને નર્કમાંથી છોડાવો છો. તો પણ કહેવા દ્યો કે પ્રત્યેક મનુષ્યનો ઉત્ક્રાન્તિનો માર્ગ આ કાળે તે જે સ્થિતિમાં છે, ત્યાંથીજ શરૂ થવો જોઇએ અને તેની પ્રિય ભાવનાઓને જેમ ઓછો આંચકો લાગે તે રીતે ક્રમ લેવાય તો તેમાં તેનું અધિક શ્રેય છે

રાજેમતી—તો બને એમ. વારૂ ! તમારે સૌંદર્યને આશ્રા વિના નહીં જ ચાલે ?

—ઉપભોગની લાલસાને—જ ચાહો છો, એમ કહેવાશે. તે સૌંદર્ય—સ્થાનમાં વસેલા ભાવનામય તત્વને ચાહો. પણ પેલા હાડકા અને ચામડાની કોથળીને નહીં. હાડકા અને ચર્મ એ સૌંદર્ય નથી. સૌંદર્ય એ અદૃશ્ય ભાવનામય વસ્તુ છે ચાહ્યા વિના ન જ ચાલે તો તે ભાવનામય વસ્તુને ચાહો, અને તે પણ સ્વાર્થ—રહિતપણેજ. મનુષ્ય જ્યારે સ્વાર્થની ખાતર સૌંદર્યને ચાહે છે, ત્યારે તે નર્ક ભણી ખેંચાય છે. "એ સૌંદર્ય—સ્થાનનો માલીક હું છું, હું તેનો ભોક્તા છું" એવા અહંકાર પૂર્વક જ્યારે સૌંદર્યનો ઉપભોગ થાય છે, ત્યારે તે સ્વાર્થજન્ય ગણાવા યોગ્ય છે, એવા સ્વાર્થની ખાતર સૌંદર્યને ચાહનાર, જ્યારે તેમની સૌંદર્યની મૂર્તિ અન્યની ભોજ્ય બને છે, અથવા પોતાની ભોજ્ય બનતી અટકે છે, ત્યારે અંધ બની જાય છે. તેમના હૃદયનો પ્રવાહ બંધ પડી જાય છે—સુકાઇ જાય છે. કેમકે સૌંદર્યના માલીકપણાનું અભિમાન જતાની સાથે જ તેઓ શાંતિ ગુમાવી બેસે છે. પરંતુ જેઓ સૌંદર્યને સૌંદર્યની ખાતર ચાહે છે, તેઓ તેનામાં સર્વ અભિમાનના અર્પણ સાથે ચાહી શકે છે. તેઓ તેમના સ્નેહ—સ્થાનની ઇચ્છાને અનુસરે છે. કદી તે અન્યનું થવા ઇચ્છે તોપણ તે ઇચ્છાને તેઓ માન આપે છે સ્વાર્થની આહૂતિ આપીને ચાહનારાઓ તેમના સ્નેહ અને સૌંદર્યના સ્થાન ઉપર બળાત્કાર કરતા નથી—કરી શકતાં નથી.

રથનેમી—તો ભલે, દેવી ! હું મારી હાલની સૌંદર્ય—સ્પૃહાને તેવા રૂપમાં બદલી શકીશ. પછી, આગળનો શું ક્રમ છે ?

રાજેમતિ—પછી હૃદય એક ભાવનામય તત્વનું અનુસારી બનીને રહેશે અને સૌંદર્ય—સ્નેહમાંથી સ્વાર્થનો ઝેરી કાંટો નીકળી

નથી. મારા હૃદયની રણભૂમિ ઉપર પુત્ર પ્રેમ અને વીર પ્રભુના સ્થાપેલા શાસનનો પ્રેમ એ ઉભય ભાવોનું યુદ્ધ ઘણા કાળથી ચાલી રહ્યું છે. પરંતુ તેમાં દર વખતે પુત્ર પ્રેમનો વિજય થતો આવે છે મારા આત્માની પરમ વિભૂતિ, મારા રક્ત માંસ અને પ્રાણનો અવિભાજ્ય અંશ, મારો સુકુમાર લાલ, હું એ દારૂણ તપોભૂમિમાં જતો આ ચક્ષુથી હું નિહાળી શકું તે પહેલા આ હૃદય ભાગી ગયું હશે.

કુમાર—તમારો આ મોહ અજ્ઞાન અને મીથ્યાત્વ ઉપર અવલંબી રહેલો છે. પ્રિય માતા, જ્યારે વિશ્વ અને ઇશ્વર સંબંધોના ઉચ્ચતર સત્યો તમારા સમજવામાં આવશે ત્યારે એ અજ્ઞાન આપોઆપ અળપાઇ જશે અને પછી આ પુત્રને બદલે આપ ફક્ત એક ચૈતન્યનું સ્ફુલીંગ જ ત્યાં જોઇ શકશો હું પુત્ર છુ તે ફક્ત આપનીજ દ્રષ્ટિએ છું, પરંતુ તે દ્રષ્ટિ એ એક પક્ષે જોતા સાચી નથી તેમ સ્થાયી પણ નથી. એક દ્રષ્ટિ વિશેષના પ્રભાવે આપના હૃદયમાં ઉપસ્થિત થતા વ્યામોહને બાધાન ન થાય તેટલા ખાતર પ્રભુના ઘરના ઉચ્ચત્તમ અને પરમ સત્ય દ્રષ્ટિ બિંદુના લાભથી મને વંચિત રાખવા તેમાં માતાના પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમની સાચી સફળતા નથી, એમ તમે પણ અવશ્ય સ્વીકારશોજ.

માતા—માતાનો પુત્ર પ્રત્યેનો ધર્મ માતાઓને પુત્ર પાસેથી શીખવો પડે એટલી હદે હજી સુધી માતૃ હૃદયના ગૌરવ અને મહિમાનો લોપ નથી થયો. જે હૃદય માતૃ હૃદયના ભાવોને અનુસરી શકે નહી તેમને માતાના ધર્મો નક્કી કરવાનો અધિકાર નથી. મુગ્ધ ! માતાનો પુત્ર ઉપરનો સ્નેહ અજ્ઞાન ઉપર અવ-

માતા—અન્ય કશોજ માર્ગ નથી. માતા અને પુત્ર વચ્ચેનું સ્નેહ બંધન બન્ને પક્ષની સંમતિ વીના તુટી શકે નહીં કદાચ પુત્ર પક્ષ તે બળાત્કારથી તોડવા માગે તો તેમાં વિષમતા, અસ્વાભાવિકતા અને પ્રકૃતિના મહા નિયમનું ઉલ્લંઘન છે.

કુમાર—હું સંસારનો કીડો બની આવૃત્ત મનુષ્યોને સુલભ જીવન વીતાવું એ તમને પસંદ છે કે જે બંધનમાં સમસ્ત સંસાર બંધાએલો છે તેને તોડી આપ્ત જનોએ ઇષ્ટ રૂપે સ્વીકારેલા પરમ લક્ષ્ય ભણી ગતિ કરી વીરત્વ સ્ફુરાવું એ પસંદ છે? જે માતાઓ પોતાના પુત્રને બાળપણમાં ખેલતું એક રમકડું ગણી તેને શણગારી હુલાવી ફુલાવી આનંદ માને છે, મોટી વયે વિવાહના બંધનમાં નાખી પુત્ર વધુના સુખનો લ્હાવો લે છે, અને જેમ બને તેમ તેને અધિક અધિક સંસાર પ્રિય બનાવવા ઉત્સુક રહે છે, તેવી અજ્ઞાન હર્ષ ઘેલી માતાઓ કરતા તમારામાં હું કાંઇ વિશેષતા જોઉં છું. પ્રભુના માર્ગમાં ગતિ કરવાની મારામાં જે કાંઇ સ્વલ્પ અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થયેલી છે તેનું બીજ પણ આપનાજ રક્તમાંથી મને મળ્યું છે. મનુષ્ય-જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની જે મહત્વાકાંક્ષા મારા હૃદયમાં રહેલી છે તે આપના દ્વારાજ ચરિતાર્થ થવા નિર્માએલી હોય એમ મને ભાસે છે. જો તેમ ન હોય તો મારા દેહનો આવિર્ભાવ આપની દ્વારા હોત જ નહી.

માતા—પણ બેટા, સંસારમાં રહીને એ બધુ શું નથી બની શકતું? સંપ્રદાયે કલ્પેલો સાધુત્વનો સૂચક પરિવેશ ધારણ કરવામાં આવે તોજ પ્રભુનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે? ઉલટો પ્રભુનો ઉપદેશતો એમ છે કે સંસાર એજ આત્માના ગુણો કેળ-

વાસ્તવ ક્ષેત્ર હવે તો મેં નિર્દિષ્ટ કરેલ છે તેજ ભાસે છે. મારી શક્તિઓ કોઇ પ્રકારના લૌકીક સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે વાપરવાનો અવકાશ નથી. તે શક્તિઓને હવે અંતરની ભૂમિ ઉપર કાર્ય કરવાનું નિર્માણ છે. માતા ! એ પ્રવાહના સ્વાભાવિક વેગમાં અંતરાય આપના તરફથી તો નજ આવે એમ હું ઇચ્છુ છું.

માતા—ફરી ફરીને મારો એજ પ્રશ્ન છે કે એ બધું અહીં સંસારમાં રહીનેજ શું નથી બની શકતું ?

કુમાર—બની શકે તેમ છે, પરંતુ માતા ? સઘળા મુમુક્ષુઓ કાંઇ સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં એક સરખા અખંડ નિર્લેપ અને અનાસક્ત રહી શકતા નથી આત્મિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં અહીં જેટલા વિઘ્નો અંતરાયો અને પ્રલોભનો છે તેટલા પ્રભુએ સ્થાપેલા મુમુક્ષોઓના મહારાજ્યમાં નથી વળી હું જ્યાં જવા માટે તત્પર છું તે પણ એક પ્રકારનો મહત્તર, ઉચ્ચતર સંસારજ છે. અને આત્માના ઉચ્ચ અંશોને અભિવ્યક્તિ પામવાની શાળા છે. આપ જેને સંસાર કહો છો તેનાથી એને છુટો પાડવામાં આપ ભુલ કરો છો. મનુષ્યનું અંતઃકરણ એજ તેનો સંસાર છે અને જ્યાંસુધી એ ઉપાધિનો આત્યંતિક લય નથી થયો ત્યાંસુધી મનુષ્ય વસતીમાં હો કે જંગલમાં હો, હર્મ્યતળ ઉપર હો કે ગીરિકંદરમાં હો, તો પણ તે એકજ સરખી રીતે સંસારમાં છે. માજી ! હું સંસારમાંથી છુટવાનું અભિમાન રાખી આપનાથી વિછુટો પડતો નથી, પરંતુ પ્રવૃતિનો પ્રદેશ બદલી એક મહત્તર જીવનના અનુભવ માટે પ્રયાણ કરૂં છું.

માતા—મારા દષ્ટિ–પથમાં રહીને જ એ પ્રભુ–મય જીવનનો અનુભવ કરવા આ માતૃ હૃદય તને વિનવે છે.

રાખું, વસ્ત્રોને કળાહિન બનાવું, ચોતરફ શુષ્કતા, રસહિનતા, કઠોરતા, તપસ્વિતા, અને નિર્વેદ મયતાના પરિચાયક ઉપવેષ્ટનો ઉપજાવું. અને તારી સંસાર નિર્વાસનની અભિલાષાને આંહીંજ સફળ કરૂં. પણ હું તને આંહીંથી ગયેલો જોવાનું સહી શકતી નથી.

કુમાર—મા આપ ધારો છો તેટલો હું અજ્ઞ કે અબોધ નથી. મારૂં સુખ શેમાં છે તેનો મે ન્યુનાધિક અંશે વિવેકપૂર્ણ નિશ્ચય કરેલો છે અને તે ઉપરાંત સર્વથી અધિક બળવતી મારી પ્રભુના ઉપદેશાએલા માર્ગ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા છે. આપ કદાચ મારા આંહી વસવામાં મને સુખી હોવાનું કલ્પતા હોતો તે ભ્રાંતિ છે. પૂણ્ય-સંચયમાંથી ઉદ્ભવતી સુખકર સામગ્રીની જેમને યથેષ્ટ પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિ નથી તેમને તે પદાર્થોમાં સુખદાયકપણાનો વ્યામોહ રહે છે. પરંતુ તે પદાર્થો જેમને ઇચ્છાતિત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે તેમને તેમાં કશુંજ સુખકારકપણું ભાસતુ નથી. મારી મનોસ્થિતિ તે પ્રકારની છે હું એ પદાર્થોમાંથી ઉપજતા સુખોને એટલો બધો ટેવાઇ ગયો છું કે હવે તેમાં મને કશીજ નવીનતા, સુંદરતા કે સુખમયતા જણાતી નથી.

માતા—બસ એજ મારા હૃદયનો કાંટો છે. તું જે સુખ માટે પ્રભુની પાસે જાય છે, તે સુખ, તને તારી વર્તમાન ચિત્ત સ્થિતિના કારણથી, ત્યાં પણ મળે તેમ નથી. પૂણ્ય રસના બાહુલ્યથી ઉપજેલો તારો આ નિર્વેદ ત્યાં જતાવેંતજ લયપામી જશે એમ મને ભય છે. તું શું શોધે છે, શું હેતુથી તારૂં એ રાજ્યમાં પ્રયાણ છે, એ હજી તું સમજ્યો હોય એ વિષયમાં મને શંકા છે. સુખની શોધથી સુખ મળતુ નથી એ પ્રભુનો માર્મિક ઉપદેશ હજી તું સમજ્યો નથી.

સ્વાગમાં છે કે સંસારના શ્રેય અર્થે કરેલા તેના ઉપયોગમાં છે એ, તને સમજાવવાની જરૂર છે ?

કુમાર—માતા! આ સ્થૂળ લક્ષ્મી કરતા એક અત્યંત મહાન વસ્તુ હું સંસારને મુક્ત હસ્તે વહેંચવા માગુ છું. લક્ષ્મી એ પ્રભુનો સ્થુળ અંશ છે; અને મારા અભિમાનની દ્વારા એ જડ પ્રવાહ વહે તે કરતા પ્રભુના સ્વરૂપના ઉચ્ચતર અંશો રૂપી અમૃત પ્રવાહ વહે એ મને અધિક પ્રિય છે. અને તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે હું પ્રભુના રાજ્યની દીક્ષા લેવા તત્પર થયો છું. મારી અત્યારની સ્થુળ લક્ષ્મીએ મારી અને વિશ્વ વચ્ચે એક કૃત્રિમ ભેદ ઉભો કરેલો છે. અને તેથી મારી સ્વરૂપ પ્રાપ્તિમાં એક અંતરાય પ્રગટેલો છે. હું ધનવાન અને બીજા દીન, હું મહેલમાં વસનાર અને બીજા ઝુંપડીમાં વસનાર, હું સ્વરૂપવાન અને બીજા સામાન્ય, એવા વિવિધ ભેદોના ભાનથી હવે મને કંટાળો આવ્યો છે. તે સાથે કાળ ક્રમે એ ભેદના ભાનથી મારા અંતરમાં ઉત્પન્ન થતું કષ્ટ કદાચ લોપ પામે તો મારા ઉદ્ધારની આશાનો પણ તે સાથેજ લોપ થાય અને હું ભોગના કીચડમાં ઉંડો ઉંડો ઉતરતો જઇ પ્રાકૃત પામર બની જઉં એ પણ મને મોટામાં મોટો ભય છે.

માતા—અત્યારે જેમ ધનવાન અને દરિદ્રીના ભેદનું ભાન રહે છે, તેમ ગુરૂના સામિપ્યમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, લીપ્ત અને મુમુક્ષુ એવા ભેદોનું ભાન રહ્યાજ કરવાનું. તો પછી એ કરતા અત્યારનીજ ભેદભાવવાળી મિત સ્થિતિ શું ખોટી છે ?

કુમાર—અભિમાનનો સર્વથા ક્ષય થતા સુધી કોઇને કોઇ પ્રકારના ભેદોનું ભાન તો રહ્યાજ કરવાનું એ નિર્માણ આ મહા યોજનામાં પદે પદે ભાસમાન થાય છે. પરંતુ એ ભેદ ભાવનું સ્વ

ત્યાગમાં છે કે સંસારના શ્રેય અર્થે કરેલા તેના ઉપયોગમાં છે એ, તને સમજાવવાની જરૂર છે ?

કુમાર—માતા! આ સ્થૂળ લક્ષ્મી કરતા એક અત્યંત મહાન વસ્તુ હું સંસારને મુક્ત હસ્તે વહેંચવા માગુ છું. લક્ષ્મી એ પ્રભુનો સ્થુળ અંશ છે; અને મારા અભિમાની દ્વારા એ જડ પ્રવાહ વહે તે કરતા પ્રભુના સ્વરૂપના ઉચ્ચતર અંશો રૂપી અમૃત પ્રવાહ વહે એ મને અધિક પ્રિય છે. અને તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે હું પ્રભુના રાજ્યની દીક્ષા લેવા તત્પર થયો છું. મારી અત્યારની સ્થુળ લક્ષ્મીએ મારી અને વિશ્વ વચ્ચે એક કૃત્રિમ ભેદ ઉભો કરેલો છે. અને તેથી મારી સ્વરૂપ પ્રાપ્તિમાં એક અંતરાય પ્રગટેલો છે. હું ધનવાન અને બીજા દીન, હું મહેલમાં વસનાર અને બીજા ઝુંપડીમાં વસનાર હું સ્વરૂપવાન અને બીજા સામાન્ય, એવા વિવિધ ભેદોના ભાનથી હવે મને કંટાળો આવ્યો છે તે સાથે કાળ ક્રમે એ ભેદના ભાનથી મારા અંતરમાં ઉત્પન્ન થતું કષ્ટ કદાચ લોપ પામે તો મારા ઉદ્ધારની આશાનો પણ તે સાથેજ લોપ થાય અને હું ભોગના કીચડમાં ઉંડો ઉંડો ઉતરતો જઇ આકૃત પામર બની જઉં એ પણ મને મોટામાં મોટો ભય છે.

માતા—અત્યારે જેમ ધનવાન અને દરિદ્રીના ભેદનું ભાન રહે છે, તેમ ગુરૂના સામિપ્યમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, લોપ્ત અને મુમુક્ષુ એવા ભેદોનું ભાન રહ્યાજ કરવાનું. તો પછી એ કરતા અત્યારનીજ ભેદભાવવાળી સ્થિત સ્થિતિ શું ખોટી છે ?

કુમાર—અભિમાનનો સર્વથા ક્ષય થતા સુધી કોઇને કોઇ પ્રકારના ભેદોનું ભાન તો રહ્યાજ કરવાનું એ નિર્માણ આ મહા યોજનામાં પદે પદે ભાસ્યમાન થાય છે. પરંતુ એ ભેદ ભાવનું સ્વ-

આનંદનું અવલંબન આપીનેજ તે આત્માની પાસેથી આ સ્વાર્પણ માગે છે. એ મહત્તર અવલંબનનું સ્વરૂપ આપના વર્તમાન ભ્રન્તિજન્ય અજ્ઞાન આવરણના લીધે હાલ તો આપને કદાચ નહી સમજાય, પણ કાળે કરી તે સ્વરૂપ આપના અંતરાકાશમાં ઉદયમાન થઇ આપને અધિક સ્થાયી સૌમ્ય અને સ્નીગ્ધ સુખનું ભાન કરાવશેજ. અમુક કાળનો અવધિના અંતે તે પણ લોપ પામી તેના સ્થાને તેથી પણ મહત્તર, ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર આનંદનું અવલંબન મળશે અને તે પ્રમાણે આત્માની ઉત્ક્રાન્તિના ચરમ લક્ષ્ય સાથે ઐક્ય સધાતા પર્યંત ચાલ્યાજ કરશે. માતા! આપના હૃદયને પુત્ર ભાવનું સમર્પણ કરવામાં જેમ કષ્ટ છે તે માંહેનું મને કશુંજ નથી એમ માનશો નહિ! પરંતુ વિશ્વના મંગળ નિર્માણમાં મને આપના કરતા અધિક શ્રદ્ધા હોવાથીજ મને ધૈર્ય અને શૌર્ય છે. આપ પણ પ્રભુના ઉપદેશ અને આદેશમાં શ્રદ્ધા રાખો. એ શ્રદ્ધાના બળથીજ આજે જે નથી સમજાતુ તે આવતી કાલે સ્હેજે સમજી શકાશે પણ માતા! આ હું શું જોઉ છું! આપની આંખ માંહેના અશ્રુ મારૂં સર્વ જ્ઞાન સર્વ સાહસ, સર્વ ધૈર્ય પીગળાવી નાંખે છે.

માતા—બેટા! આ આંસુ નથી, પરંતુ આંસુનું રૂપ ધારી આવેલી તારી ઇચ્છાનુસાર આશા છે. માત ની જીભ તેની આજ્ઞા કરવા અચકાય છે. તેથી માતાના હૃદયમાં રહેલો પ્રભુત્વનો અંશ અશ્રુ દ્વારા આજ્ઞાનો સંદેશ મોકલે છે પણ તાત! હું તને શેકજ ગુમાવીશ?

કુમાર—ગુમાવવા પણું કશું નથી મારૂં બાહ્ય સ્વરૂપ એ કશુંજ નહિ પરંતુ આપના આંતર ચિત્રનો એક સ્થૂળ આવિર્ભાવ

આત્માના માનસિક કરણો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અગાઉ "હું" નું ભાન જાગૃત કરવા સંબંધી કેટલીક આરંભિક સૂચના હમે આપી ગયા છીએ. પરંતુ તે લેખમાં માત્ર આત્મા સ્થૂળ શરીરથી ભિન્ન હોવાનું સિદ્ધ કરવા ઉપરાંત કાંઇ અધિક કહી શકયા નથી. સ્થૂળ શરીર એ માત્ર આત્માનું સૌથી ઉપરનું અને મૂર્ત દૃષ્ટિએ આવે એવું ભૌતિક આવરણ છે. તેના કરતાં સૂક્ષ્મ અને આત્માની સાથે વધારે નિકટનો સંબંધ ધરાવતા બીજા આવરણો પણ છે, જે સામાન્ય મનુષ્યોને મૂર્ત દૃષ્ટિમાં આવી શકતા નથી. અને તેમ છતાં તે સૂક્ષ્મ પડો પણ સ્થૂળ જેટલાજ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન અને અતિરિક્ત છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સર્વ આવરણોને આત્મા આ કાળે પોતાના કરણ (tools) અથવા હથીઆર (instruments) તરીકે વાપરે છે અને ખરી રીતે કરણો આત્માને એક હાથી રૂપે નથી પરંતુ તેના વિકાસક્રમમાં આ કાળે તેને તે કરણો અત્યંત ઉપયોગી અને સહાયક હોવાથી જ પ્રાપ્ત થએલા છે. તે આત્માની પ્રગતિ, વિકાસ, સંવર્ધન અથવા અભિવ્યક્તિને અર્થે આવશ્યક વસ્તુઓ છે, અને તેનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરવાથી આત્મા ઉન્નતિના મહા માર્ગમાં ગતિ કરી શકે છે

આત્માથી જે કાંઇ અતિરિક્ત છે, તેના પ્રતી આપણને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ પડી ગએલી છે. આમાં ખરી રીતે કોઇ કેટલેક અંશે આપણી પોતાની વસ્તુ સ્વરૂપની સમજણની

આ લેખમાં હમે "હું" ના સૂક્ષ્મ કરણો સબંધી કાંઈક રૂપરેખા આપવા યત્ન કરીશુ. તે કરણોનુ સ્વરૂપ અને આત્માનું તેમના કાર્ય ઉપરનું સ્વામીત્વ સમજ્યા પછી તે કરણોનો આત્મા અત્યત લાભપ્રદ ઉપયોગ કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અને તે સૂક્ષ્મ સામગ્રી જે ઉદ્દેશથી આપણને પ્રાપ્ત થએલી છે, તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા આત્મા શક્તિમાન બને છે. આ કાળે તે સામગ્રીનો આપણે સ્હેજ સરખો પણ ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કારણકે તે આપણા આધિપત્ય તળે છે અને આત્માનું તેના કાર્યપ્રદેશ ઉપર સ્વામીત્વ છે એવા ભાનમાં હજી આપણે આવ્યા નથી. જનસમાજ જ્યારે તે સામગ્રીનું સ્વરૂપ સમજતો થશે અને તેનો ઉપયોગ કરી લાભ ઉઠાવવા જેટલી હદે આવશે, ત્યારે આ વિશ્વનું રૂપ કાંઈ જુદા જ પ્રકારનું બની જશે. પછી મનુષ્ય બાલકનો તેની ઇન્દ્રિયોની ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થશે અને તેની ઇન્દ્રિયોનું બળ જે હાલ તેના અધઃપતન અર્થે વપરાય છે તે, તેના ઉર્ધ્વગમન માટે વપરાતું થશે ટુંકામાં હાલમાં મનુષ્ય જે પશુ જેવો છે તે તેવો મટીને દેવ કોટીનો બનતો જશે પરંતુ તે દૂરના ભાવિના રમણીય પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું આપણું વર્તમાન કર્તવ્ય નથી. હાલ તો તે ઉચ્ચ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાથમીક બાળ ધોરણોમાં શિક્ષણ લેવાનુ છે.

શાસ્ત્રકારોએ કોઈ કોઈ સ્થળે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે અઘટતો ધિક્કાર દર્શાવ્યો છે, ત્યાં તેમનો હેતુ એવો હતો, કે મનુષ્યોએ તે ઇન્દ્રિયોના બળથી ઘસડાઈને પશુવૃત્તિના કિચડમાં રોળાવું ન જોઈએ. અને તે સામે ચેતવણી આપવાના કષ્ટ કર્તવ્યના આવેશમાં તેઓ જરા પોતાના નિયત પ્રદેશથી બહાર વધી જઈને, જે ભાગ ઉપર હુમલો લઈ જવાનો તેમનો મુદ્દલ ઈરાદો ન હતો તે

સ્થૂળ કરણ અર્થાત્ શરીર એ દેખીતી રીતે જ "હું" થી ભિન્ન પ્રતીત થતું હઇને તેનાથી પ્રથકત્વ અનુભવવું અને "હું" ના આધિપત્ય તળે તેને રાખવું એ સુલભ છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ કરણો આત્માની સાથે એટલો નિકટનો સબંધ ધરાવે છે, કે તેનાથી આત્માનું જુદાપણું અનુભવવું એ મુશ્કેલ છે અને અભ્યાસની અપેક્ષા રાખનારૂં છે. શરીરથી સ્વતંત્ર હોવાનું અનુભવ્યા પછી મનુષ્યો ઘણીવાર પોતાના "હું" ને મનોતત્ત્વ સાથે સેળભેળ કરી નાખે છે. આ ભૂલ છે. મન તેની વિવિધ પ્રકારની કક્ષામાં અને વિવિધ કાર્યમાં આત્માનું એક હથીયાર માત્ર છે અને તેના ગમે તેવા સૂક્ષ્મ કાર્ય પ્રદેશમાં પણ "હું" ની સાથે તેનું એકત્વ નથી. આ મુદ્દાને પ્રધાનપણે લક્ષ્યગત કરાવવા આ લેખમાં હમે ઉદ્યમ કરીશું. બનતા સુધી શાસ્ત્રીય અને પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગથી છેટા રહી ચોખ્ખી વાત કહેવા પ્રયત્ન કરીશું. વિદ્વાનોએ બાંધેલી જુદી જુદી સંભાવનાઓ (theory) મનનું સ્વરૂપ, તેની ઉત્પત્તિ, તેનો હેતુ એ વગેરે ઉપર રોકાઇ ન રહેતાં મનનુ પ્રથકકરણ કરી આત્માનું તેનાથી ભિન્નત્વ દર્શાવવા ઉપરજ હમે હમારૂ પ્રધાન લક્ષ્ય રાખશું. બુદ્ધિવડે તમે મનનુ કાર્ય, તેના વિભાગ સમજી શકશો અર્થાત્ મનના બળ વડે મન પાસેથી મન પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

"હું" ના માનસ બંધારણના સિદ્ધાંતોએ ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. મન એકનું એક હોવા છતાં કાર્ય પરત્વે તેના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય અને તે બધા કાર્ય ઉપર આત્માનું સ્વામીત્વ છે. આ ત્રણ વિભાગ આ પ્રમાણે છે—(૧) સંજ્ઞાત્મક મન અથવા આંતર મન (Instinctive or sub-conscious mind) (૨)

પ્રાએ સ્વસંરક્ષણ અર્થે ઉપયોગી અને પોતાના વ્યાજબી સ્થાને હતી) ના બધા ચિન્હો અને લક્ષણો હજી આ મનના પ્રદેશ ઉપર રહેવા પામ્યા છે અને તે-તક મળતા મનની બહારની સપાટી ઉપર આવી ચઢે છે. આ લક્ષણો એવી પ્રછન્ન અવસ્થામાં રહ્યા છે કે ઘણીવાર જ્યારે આપણે એમ માનતા હઇએ છીએ, કે હવે અમારામાં એવા પશુને સુલભ લક્ષણો રહ્યા નથી, ત્યારે પણ તે અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રતીત થાય છે. પશુઓમાં જે કલહ-વૃત્તિ, જે વિકારો, દ્વેષ ઇર્ષ્યા, ક્રોધ વિગેરે હોય છે, તે આ મનમાં હજી કાયમ રહેલા છે. અને તે ખરી રીતે આપણા ભૂત જીવનનો વારસો છે. ગત જીવનમાં આપણને પડેલી નાની મોટી અને સારી નરસી ટેવોનો સર્વનો સારાંશ હજી તે આંતરમનના નિશાળ ગ્રહમાં સચવાઇ રહ્યો છે. ખરેખર આ મન એક વિચિત્ર બઆર જેવું છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારના અનુભવો, કેટલાક સારા અને કેટલાક કચરા સરખા, કેટલાક ઉપયોગી અને કેટલાક પ્રગતિના અવરોધક, રહેલા છે.

મનના આ પ્રદેશ ઉપર આપણી વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ, રૂચિઓ, આવેગો, લાગણીઓ, સ્પૃહાઓ, લાલસાઓ અને એવી બીજી બધી અધમ વૃત્તિઓ વસેલી હોય છે. પશુમાં, જંગલી મનુષ્યમાં અને હાલના કેળવાયલા મનુષ્યમાં તે સમાનપણે છે. પરંતુ કેળવાએલા મનુષ્ય અને પશુ અથવા જંગલી મનુષ્યમાં તફાવત એટલો છે, કે જ્યારે પશુ અથવા જંગલી મનુષ્ય તે અધમ વૃત્તિઓ ઉપર મુદલ કાબુ રાખી શકતો નથી, ત્યારે કેળવાએલો મનુષ્ય ન્યુનાધિક અંશે તેને પોતાના કાબુમાં રાખી શકે છે, અને જેટલા અંશે તેમ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેટલે અંશે તે પશુ કરતા ચઢીઆતો અથવા મનુષ્યના અભિધાનને

સ્થાપી આપણને તેના કાબુ રાખે છે, ત્યારે તે ખરી રીતે "નરસુ" ગણાવા યોગ્ય છે. આપણા ક્રમિક-વિકાસમાં જે જે લક્ષણોને હવે આપણે વળોટી ગયા છીએ, અને જેની વર્તમાન ભુમિકાએ જરૂર નથી તેવા લક્ષણોને જ્યારે આપણે સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે તે લક્ષણો "નરસા" કહેવાય છે. બાકી વસ્તુતઃ તે લક્ષણો ખરાબ નથી. કયા લક્ષણો સારા અને કયા નરસા એ શિક્ષણને આ વિષય સાથે સંબંધ નથી. હમારો કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે આ બધા લક્ષણો હજી આપણા અંતર મનમાં રહેલા છે, અને તક મળતા તે મનની બહારની સપાટી ઉપર તરી આવે છે આ બધું જણાવીને જે કાંઇ કથિતવ્ય છે તે એ જ છે કે આ લક્ષણો એ "હું" નથી, પણ આપણા વાસ્તવ સ્વરૂપથી પર છે. તમે જેને "હું" કહો છો તેનો આ લક્ષણો વિભાગ નથી. તમારો આ લક્ષણો સાથે ગુણ-ગુણી સંબંધ પણ નથી, પણ તમારા માનસ-ચક્ષુથીજ દૃશ્યમાન થાય એવી તે સૂક્ષ્મ સામગ્રી છે, અને તમે તટસ્થ ભાવે, નિરાળા રહીને તેને અવલોકી, તોળી, માપી અને નિર્ણય કરી બાહ્ય પદાર્થોની માફક તેને સ્વીકારી કે દુર કરી શકો તેમ છો.

આ અંતર મન પછી ક્રમમાં બીજું બાહ્ય મન આવે છે. જેને આપણે તર્ક, પ્રથક્કરણ, વિચાર, ન્યાય આદિ બુદ્ધિ વ્યાપારમાં યોજી શકીએ છીએ. આ લેખ વાંચતી વખતે પણ તમે એ મનનોજ ઉપયોગ કરો છો. તમે જોઇ શકયા હશો, કે તમે આ મનનો ફક્ત ઉપયોગ કરો છો તમે પોતે એ તર્ક, વિચાર કે બુદ્ધિ વ્યાપાર નથી. જેમ સંજ્ઞાત્મક એ તમારા સ્વરૂપથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેમ આ બાહ્ય મન પણ તમારાથી ભિન્ન છે અને તમારૂં એક હથિઆર માત્ર છે. ક્ષણુવાર વિચાર કરશો

સ્થાપી આપણને તેના કાબુ રાખે છે, ત્યારે તે ખરી રીતે "નરસુ" ગણાવા યોગ્ય છે. આપણા ક્રમિક-વિકાસમાં જે જે લક્ષણોને હવે આપણે વળોટી ગયા છીએ, અને જેની વર્તમાન ભુમિકાએ જરૂર નથી તેવા લક્ષણોને જ્યારે આપણે સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે તે લક્ષણો "નરસા" કહેવાય છે. બાકી વસ્તુતઃ તો લક્ષણો ખરાબ નથી. કયા લક્ષણો સારા અને કયા નરસા એ શિક્ષણને આ વિષય સાથે સંબંધ નથી. હમારો કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે આ બધા લક્ષણો હજી આપણા આંતર મનમાં રહેલા છે, અને તક મળતા તે મનની બહારની સપાટી ઉપર તરી આવે છે. આ બધું જણાવીને જે કાંઇ કથિતવ્ય છે તે એ જ છે કે આ લક્ષણો એ "હું" નથી, પણ આપણા વાસ્તવ સ્વરૂપથી પર છે. તમે જેને "હું" કહો છો તેનો આ લક્ષણો વિભાગ નથી. તમારો આ લક્ષણો સાથે ગુણ-ગુણી સંબંધ પણ નથી, પણ તમારા માનસ-ચક્ષુથીજ દૃશ્યમાન થાય એવી તે સૂક્ષ્મ સામગ્રી છે, અને તમે તટસ્થ ભાવે, નિરાળા રહીને તેને અવલોકી, તોળી, માપી અને નિર્ણય કરી બાહ્ય પદાર્થોની માફક તેને સ્વીકારી કે દુર કરી શકો તેમ છો.

૯ આ અંતર મન પછી ક્રમમાં બીજું બાહ્ય મન આવે છે. જેને આપણે તર્ક, પ્રથક્કરણ, વિચાર, ન્યાય આદિ બુદ્ધિ વ્યાપારમાં યોજી શકીએ છીએ. આ લેખ વાંચતી વખતે પણ તમે એ મનનોજ ઉપયોગ કરો છો. તમે જોઇ શકયા હશો, કે તમે આ મનનો ફક્ત ઉપયોગ કરો છો. તમે પોતે એ તર્ક, વિચાર કે બુદ્ધિ વ્યાપાર નથી. જેમ સંજ્ઞાત્મક એ તમારા સ્વરૂપથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેમ આ બાહ્ય મન પણ તમારાથી ભિન્ન છે અને તમારૂં એક હથિઆર માત્ર છે. ક્ષણવાર વિચાર કરશો

તમારામાં આ મનનો અંશ અભિવ્યક્ત થવા વેગવાન બને છે, અને તે વેગને અનુકૂળ થઇ તેની સ્વાભાવિક ગતિમાં તમારી પોતાની ગતિ ભેળવી દેવી એજ સર્વ પ્રકારના શ્રેયનો રાજમાર્ગ છે.

તેમ છતાં તમારે ભુલવાનું નથી, કે આ ઉચ્ચતમ મન પણ તમારા "હું" નું એક સૂક્ષ્મતમ યંત્ર માત્ર છે. યંત્ર કરતાં અધિક તેની કિંમત તમારે આંકવી વ્યાજબી નથી.

મન અને તેની સર્વ અવસ્થાઓથી "હું" એ તદ્દન ભિન્ન છે, એવો અનુભવ દ્રઢ થાય એ અર્થે કેટલાક અભ્યાસ પાઠો હમે આ લેખમાં આપીશું. આ સંબંધમાં પુનઃ પુનઃ કહેવાનું એજ છે, કે મનનો પ્રત્યેક વિભાગ, તેનુ પ્રત્યેક કાર્ય અને પ્રત્યેક અવસ્થા પોતાના વ્યાજબી સ્થાને અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે, અને એમ માનવાની ભૂલ કદી કરવા યોગ્ય નથી, કે મન એ આત્માથી ભિન્ન હોવાના કારણથી અમે તેની કિંમત ઓછી આંકવા માગીએ છીએ. અથવા આત્માને તે ઉપાધી રૂપે અથવા સંસારના કારાગ્રહમાં આત્માને પુરી રાખનાર છે, એથી ઉલટુ પ્રત્યેક જ્ઞાની મહાજનોનો એવો દ્રઢ નિશ્ચય છે કે, આ મનના ઉપયોગ અને વ્યાપાર દ્વારાજ મનુષ્ય પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને હજી અનેક અવસ્થાઓમાંથી સહિસલામત પસાર થવા માટે મનની શક્તિના વિકાસ અને વ્યાપાર ઉપર આધાર રાખ્યા શિવાય અન્ય કોઇ માર્ગ નથી.

અત્યારે તો મનુષ્ય તેની માનમ સામગ્રીનો હલકો અંશજ વાપરે છે, હજી તેને સુદ્ધાં ખબર નથી કે, તેના માનસ ભંડારમાં એવી અજ્ઞાત મહાન્ સૃષ્ટિઓ પડેલી છે કે જેનું અત્યારે

વિષય પ્રત્યે આદર અને પ્રેમની દ્રષ્ટિથી જુવો બને તેટલું એનુ કુળ વળણુ ધારણ કરો.

જેમ શરીર એ તમારાથી ભિન્ન વસ્તુ છે, તેમ મનના બધા કાર્યો પણ ભિન્ન છે આ મુદ્દો સિદ્ધ થવો એ જરા મુશ્કેલ છે. તમને અત્યારે એમ જણાય છે કે તમારૂં "હુ" એ તમારા વિચારોનો, લાગણીઓનો, આવેગોનો અને મનોસ્થિતિઓનો સમુહ માત્ર છે. પરંતુ તમારે "હુ" ને આ માનસિક અવસ્થાઓથી અતિરિક્ત અનુભવવાનો અભ્યાસ સિદ્ધ કરવાનો છે.

શરીરજન્ય આવેગો જેવા કે ક્ષુધા તૃષા, દર્દ, શાતા, અશાતા, સ્પર્શ-ઇચ્છા એ આપણા વાસ્તવ "હુ" નો વિભાગ નથી અને આપણું ખરૂં સ્વરૂપ તેના અંગભૂત નથી. આ લાગણીઓ એટલી બધી સ્થૂળ છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ તેને "હુ" ના સંકલ્પના બળ વડે ભિન્ન અનુભવી શકવા સમર્થ બને છે, ભિન્ન અનુભવવી એનો અર્થ એવો નથી, કે એ લાગણીઓનો રસ જ્ઞાનીજનો ભોગવતા નથી; તેનો અર્થ એટલોજ કે તે લાગણીઓને જ્ઞાનીજનો શરીરજન્ય લાગણીઓ ગણી સ્થૂળ દેહના આનુષંગિક વ્યતિકર તરીકે ગણે છે. તેઓ પોતાના 'હું'ની સાથે તે લાગણીઓનુ એકત્વ થવા દેતા નથી. તેઓએ તે લાગણીઓ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સિદ્ધ કરી તેને કાબુમાં રાખેલ હોય છે, આથી તેઓ તે લાગણીઓથી પોતાનું ભિન્નત્વ સાચવી શકે છે. ઘણા માણસો આ લાગણીઓ સાથે એટલા બધા એકીભાવ પામેલા હોય છે કે જ્યારે તેઓ "હુ" નો ઉચ્ચાર કરે છે કે તે સાથે જ તેમની ઉપરોક્ત સર્વ લાગણીઓનો સમૂહ તરી આવે છે. તેઓ તેને પોતાથી મનોમય રીતે વેગળી મુકી શકતા નથી; તેમજ મરજી પડે ત્યારે વાપરી શકાય એવી વસ્તુઓ રૂપે ગણી

અર્થમાં કે તે તેમના હથિઆરો છે, તેના ઉપર તેમનો કબજો ભોગવટો છે અને નહીં કે તેઓ પોતેજ તેના હથિઆરો છે. જ્યારે જ્યારે તેમને એવી લાગણીઓ થાય છે, ત્યારે તેમનું સ્વાભાવિક ભાન એમજ હોય છે કે એ મને નથી પણ મને આગંતુક પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલી છે, અને તેના ઉપર મારે સંભાળ અને કાળજી રાખવી એ મારી ફરજ છે. તેના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં એ ભાન સતત જાગ્રત હોય છે કે "હું" એ બધી સામગ્રી અને શરીરજન્ય લાગણીઓથી નિરાળુ છે. "હું" તેના વિના પણ રહી શકે તેમ છે. આ ભાન સિદ્ધ કરવું એ આત્મ સાક્ષાત્કારનું પહેલું પગથીયું છે.

હવે આગળ વધતા પહેલા તમે તમારી શરીરજન્ય વૃત્તિઓ ઉપર જરા નજર ફેરવી જાઓ. તમે એવું માનસ-ચિત્ર ખડું કરો, અને તમારા અંતઃકરણના અંતસ્તમ પ્રદેશમાં એ ભાન અંકિત કરો, કે એ પ્રકારની શારીરિક વૃત્તિઓ મારા વિકાસક્રમની આ ભૂમિકાએ આવશ્યક છે માટેજ પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને તે કોઈ રીતે મારા સ્વરૂપનો વાસ્તવિક વિભાગ નથી; જેમ જેમ મારી ઉર્ધ્વગતિ થતી જશે, તેમ તેમ હું તેને જીર્ણ વસ્ત્રની માફક છોડતો ચાલવાનો છું. આ પ્રકારે મનોમય ચિત્ર ઉપર દ્રષ્ટિ કરાવવાથી અને એકાગ્રપણે તેના ઉપર ચિંતવન કરવાથી એ ભાન દઢપણે અંકિત થઇ તમારા જીવન સાથે તેનો નિત્ય સંબંધ થશે.

જ્યારે તમે આ પ્રકારની વૃત્તિઓને તમારાથી વેગળી જોઈ શકો છો, અને તમે તટસ્થ ભાવે તેની ગતિ, વેગ કે પ્રવૃત્તિના દ્રષ્ટા બની શકો છો, ત્યારે તમે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને અનાત્મ કોટીમાં દાખલ કરી શકો છો. હવે તમે વસ્તુ માત્રને એ

તે વખતે તમે બહાર કાઢી. જોઇ, આનંદ અથવા એદ અનુભવી, પાછું પુનઃ તે મજુસમાં પુરી દો છો. જેમ સેનાધિપતિ પોતાના લશ્કરને પોતાની સન્મુખ રાખી પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેમની પાસે ગતિ આગતિ કરાવી શકે છે, તેજ પ્રમાણે તમે પણ તમારા માનસ લશ્કરીઓને મરજી પડે ત્યારે તમારા આગળ થઇને પસાર થવા દો છો અને મરજી પડે ત્યારે તમારી માનસ કોથળીમાં તે વ્યક્તિઓને એક જાદુગરની માફક સમાવી દો છો. વસ્તુતઃ તે મનની મૂર્તિઓ એ તમે નથી પણ તે એવું કાંઇક છે કે જેને તમે સાથે રાખીને નિરંતર વિહરો છો. જેમ આપણા પુરાણમાં વર્ણવેલા દેવો પોતાની વૈક્રિય લબ્ધિના બળ વડે પોતામાંથી બેસુમાર વ્યક્તિઓને બહાર કાઢી પાછી પુનઃ પોતામાં દાખલ કરી દે છે, તેમ તમે પણ તમારી માનસ વ્યક્તિઓને ગમે ત્યારે ઉપજાવી પાછી શમાવી દેવા શક્તિવાન છો. તમે હવે જોઇ શક્યા હશો કે તમારા "હું" ને એ બધા વિના ચાલે તેમ છે. તે ન હોય તો તમારા સ્વરૂપને કશી જ ઉણા આવવાની નથી અથવા સ્વરૂપ હાની થવાની નથી તેના વિના પણ તમારૂં "હું" તો જેવું છે તેવું ને તેવું જ રહેવા નિર્માયું છે.

તમે આ પ્રકારે આ માનસ વિકારોને તમારાથી દોઢ હાથ દૂર રાખી, તેની પરીક્ષા કરી શકો છો અને તેની શુભાશુભતા ઉપર ન્યાય આપી શકો છો, એજ બતાવી આપે છે કે તમે તે વિકારો નથી. ઉપર જણાવ્યું તેમ વસ્તુના બે પ્રકાર છે (૧) તમે કે જે તમારાથી બીજી તમામ વસ્તુઓને ચર્મચક્ષુ અથવા જ્ઞાનચક્ષુથી જોઇ તેના ઉપર વિચાર ચલાવી શકો છો, અને (૨) પરીક્ષા કરવા વિચારનો વિષય બનનારા અને તમારાથી છેટે

ક્રમથી વિરોધી છે અને એમ કરવમાં કદી પણ વિજય મળતો નથી. વિજય મળ્યા જેવું બહારથી જણાય તો પણ પુનઃ પ્રત્યાઘાત થઇ પાછુ તેજ પાઠ શીખવા ફરીથી આવવુ પડે છે. જેમ કોઇ છોકરો પરીક્ષાના વખતે ચોરી કરી, પાસ થવા પુરતા માર્ક મેળવી ઉપરના વર્ગમાં ચઢી જાય છે અને દેખીતો વિજય મેળવે છે, પરંતુ જેમ ત્યાં ઝાઝો વખત નભી નહિ શકતા પાછુ તેનો પુનઃ પૂર્વના હલકા વર્ગમા આવવુ પડે છે, તેજ પ્રકારે જે ભૂમિકાએ જે આવેગો સ્વાભાવિક છે, તે ભૂમિકાએ તેને આધિન ન બનતા અને પ્રવૃતિમાં ન જોડાતા ઉપરના વર્ગના ચળકાટથી મોહ પામી ત્યાં જવા જે આત્મા લલચાય છે, તેને ત્યાંથી પુનઃ ધક્કો ખાઇ પાછુ નિચેની ભૂમિકાએ પોતાનો કાચો પાઠ ફરીથી શિખવા આવવું પડે છે.

આથી અમો આ સ્થળે બધા વિકારોને નિર્મૂળ કરી નાખવાનો પાઠ શીખવવાના ઇરાદાથી બેઠા નથી, તેમ વિકારોની નિંદાનુ પ્રકરણ પણ હાથમાં લીધું નથી, હમે જાણીએ છીએ કે સર્વે કઇ પોતપોતાની ભૂમિકાએ યોગ્ય અને યથાસ્થાનેજ છે. આ સ્થળે હમે એટલુંજ કહેવા માગીએ છીએ કે તમારૂં વાસ્તવિક "હુ" એ ઉપરોક્ત વિકારો અને માનસ સૃષ્ટિથી ઉપરના ભાગમાં વિરાજે છે, તેનાથી તમે સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છો, તમે તેના સ્વામી છો, અને તે તમારા ગુલામો છે. તમે તેને તમારા મન દ્રવ્યમાંથી ઘડી કાઢયા છે, અને એક ગુપ્ત ભાગમાં સંગ્રહી રાખ્યા છે. અત્યાર સુધી તમે તેના ગુલામ અને સેવક હતા. હવે તમે ધારો તો તેના ઉપર તમારો જન્મહક્ક સ્થાપો

તમે તેને તમારાથી દુર નીહાળવાની ટેવ પાડી શકો તેમ છો. અને તે સિદ્ધ થયે તમે આ સૂક્ષ્મ હથીઆરને અધિકપણે તમારા આધિપત્યમાં લાવવા સમર્થ બનો છો. આ પ્રકારે બુદ્ધિના વ્યપારો ઉપર તમારૂં દૃષ્ટાપદ સિદ્ધ કરવામાં સૌથી અધિક આશ્ચર્ય જેવું તો તમને એ જણાશે, કે બુદ્ધિગત વ્યાપારોને બુદ્ધિના સાધન વડે જ તમારૂં "હું" વિષય બનાવી શકે છે. જેમ એક હિરાની સહાયથી અન્ય હિરાને કાપી શકાય છે, તેમ એક પ્રકારની બુદ્ધિની ક્રિયાનું અવલંબન ગ્રહી અન્ય તેવાજ વ્યપારને "હું" અનુભવી શકે છે.

આ બુદ્ધ્યાત્મક મન પછી ક્રમમાં ત્રીજું દિવ્ય મન (Spiritual or super-conscious mind) આવે છે, જે હવે પછી ચર્ચશું.

પ્રકરણ બીજું.

ઉપરના પ્રકરણમાં અમે બુદ્ધયાત્મક મન વિષે કહી ગયા છીએ. હવે પછી ક્રમમાં ત્રીજું દિવ્ય મન (spiritual of super conscious mind) આવે છે. જેમ બુદ્ધિના વ્યાપારો તમારા "હું" નો વિષય બની શકે છે, તેમ મનના આ ઉપરી પ્રદેશમાંથી આવતા ભવ્ય સ્ફુરણો પણ તમારો વિષય બની શકવા યોગ્ય છે. તેની ઉપર તમે વિચાર કરી શકો છો, તેનું પ્રથક્કરણ કરી તેના સ્વરૂપનું નિદાન ચોકસ કરી શકો છો; અને બીજા સર્વ વિકારો કે વિચારોની માફક આ પ્રદેશમાંથી આવતી વસ્તુઓ ઉપર પણ

આપણને આપણા મનની સહાય વિના અનુભવી શકતા નથી. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનોસ્થિતિવાળા મહાપુરૂષોને પણ જે "હું" નો અનુભવ થએલો હોય છે, તે પણ તેમના દિવ્ય મનની સહાય દ્વારાજ થએલો હોય છે. ખરૂં છે કે તેમનું મન એક શાંત અક્ષુબ્ધ સરોવર જેવું હોવાથી "હું" નું પ્રતિબિંબ ઝીલવા અત્યંત લાયક બનેલું હોય છે. છતાં પણ એટલું ભૂલવાનું નથી કે તેમને પણ મનના યંત્ર વિના ચાલતું નથીજ, તે યંત્ર વિના ની આત્માની સ્થિતિ કેવી હશે, તેનો ખ્યાલ આવવો મહાજનોને પણ દુષ્કર છે. હમે તે વિષય સંબંધે હમારૂં અજ્ઞાન ખુલ્લા દીલથી કબુલ કરી લઇએ છીએ. મનુષ્ય પોતાથી અલ્પ સરખી પણ ઉપર ઉચ્ચતાએ વિરાજતા આત્માની મનોસ્થિતિમાં પ્રવેશી શકતો નથી તો પછી એવા અનંત પ્રગતિનો રસ્તો કાપી પર-આત્મકોટીમાં પ્રવેશેલા આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાનો આગ્રહ કયો મૂર્ખ રાખી શકે ?

"હું" પોતાનો પ્રકાશ પોતા ઉપર નાખી મનના યંત્રની સહાય વિના પોતાને સિધિ રીતે વિષય કરી શકતો નથી તેમ છતાં "હું" તો ગમે તેવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પણ રહેલુંજ હોય છે. જેને આપણે નિગોદ કોટીના જીવો કહીએ છીએ ત્યાં પણ આ "હું" તો અવ્યક્તપણે રહેલુંજ હોય છે. જેમ જેમ મનનું બંધારણ ઉચ્ચ પ્રકારનું બનતું જાય છે. અર્થાત્ તે યંત્ર વધારે વધારે પાણીદાર અને કાર્યકર બનતું જાય છે તેમ તેમ તે "હું" ની અધિકાધિક અભિવ્યક્તિ બનતી જાય છે. એક દ્રષ્ટાંતથી "હું" ના સ્વરૂપને બીજી રીતે સમજાવીએ. એક વિજળીનો દીવો કલ્પો અને તેના ઉપર લુગડાના ઘણા પડો વિંટાયેલા છે એમ

છેદવા માટે મળેલાં છે આજસુધી આપણે અવળો કાયદો ચલા-
વ્યો હતો, અને આપણી તલવારથી આપણા ઉપરજ ઘા કર્યો
ગયા હતા, હવે શું કરવું એ સહુએ પોતપોતાને માટે શોધી
લેવાનું છે.

હવે જ્યારે તમને નિશ્ચય થયો છે, કે તમે જે જે વસ્તુને
તમારો વિષય બનાવી શકો છો, તે તમારાથી ભિન્ન અને તમારા
ઉપયોગ અર્થે નિર્માયેલું યંત્ર છે, ત્યારે તમને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન
એ થશે, કે એ સર્વ પછી મારા સ્વરૂપભૂત અવશેષ તત્વ શું રહ્યું?
જ્યારે બધું જ અનાત્મકોટીમાં જાય છે, ત્યારે આત્મકોટીમાં
શું રહ્યું? ઉત્તર એમ કે "હું પોતે" તમે અનંત યુગ સુધી જો
"હું"થી નિરાળા બનવા પ્રયત્ન કરશો તો પણ તેને તમારાથી
જુદું પાડી નાખવામાં વિજય પામી શકવાના નહી જ. તમે જેમ
પ્રત્યેક પદાર્થ વિચાર કે ભાવનાને જુદી પાડી નાખી તેને તમારો
વિષય બનાવી શકો છો, તે પ્રમાણે તમારા "હું" ના સબંધે
કરી શકવાના નહી. તમને એમ લક્ષ કરવું હશે કે "હું" નો
પણ વિચાર કરી તેને વિષય કોટીમાં મુકી શકાય અને અન્ય
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પદાર્થોની માફક તેને પણ ભિન્ન અનુભવી શકાય.
પરંતુ જરા ઉંડો વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે, કે જ્યારે તમે
તેમ કરવા જાઓ છો ત્યારે તમે ખરી રીતે તમારા "હું" ને જુદો
પાડી તેના ઉપર વિચાર ચલાવી શકતા નથી, પરંતુ તમારા
એકાદ માનસિક લક્ષણને જુદું પાડી તેના ઉપરજ તમારા શસ્ત્રનો
પ્રયોગ કરો છો. તમે તે વખતે કોઇ મનોધર્મને તમારા "હું"
નો વિષય બનાવી તેને તમારાથી ભિન્ન અનુસરો છો. તમારું.

વાની ચોખી ના પાડે છે. તે અચળ, અમર, અવિકારી છે. ચૈતન્ય મહાસાગરનું તે એક બિંદુ છે. જેવી રીતે તમે "હું"ના મૃત્યુની કલ્પના કરી શકવામાં નિષ્ફળ બનો છો, તેજ પ્રકારે "હું" ને તમે તમારાથી દૂર અનુભવવાની કલ્પનામાં પણ નિષ્ફળ નિવડો છો. વસ્તુ માત્રને દૂર મુકનાર પોતે દૂર કેવી રીતે જઈ શકે ? જો તમે "હું" ને નિરાળુ કરી શકો તો પછી એ "હું" ને વિષય કરનાર બીજુ કોણ અવશેષ રહેશે ? અત્ર અને તત્ર ઉભયસ્થાને એક જ 'હું" કેવી રીતે રહી શકે ? "હું" એ "હું નથી,' એ ગમે તેવી ભીષણ કલ્પનામાં પણ આવી શકે જ નહિ. કલ્પનાનું સામર્થ્ય અમર્યાદ છે, તે અનંત બ્રહ્માંડોને ભેદીને પાર જઈ શકે છે; છતાં જ્યારે તેને "હું નથી" એવી કલ્પના કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પોતાની તેમ કરવાની અશકિત કાંઈપણ શરમ વિના કબુલ કરે છે. વિશ્વમાં જો કોઈપણ એવી વાત હોય કે જેને મનુષ્યની કલ્પનાશકિત ગ્રહી શકવા અસમર્થ હોય તો તે એકજ છે. અને તે એ કે "હું નથી' એમ તે કદી જ કલ્પી શકવાની નહિ.

મનુષ્ય પોતાના વાસ્તવ "હું" ના ભાનમાં આવે એના જેવો અન્ય કોઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ મહાભાગ્યનો પ્રસંગ નથી. એ ભાનમાં વિશ્વની સમસ્ત શક્તિઓ સુપ્તાવસ્થામાં રહેલી છે. અને જ્યારે તે પોતાના ભાનમાં આવે છે, ત્યારે તે સર્વ કોઈને યંત્રની માફક વાપરી શકવા સમર્થ બને છે. આ ભાનમાં પ્રવેશવા માટે આત્મા અનંતકાળથી પર્યટન કર્યા કરે છે. જ્યારે તે પોતાના "હું" ને મેળવે છે ત્યારે તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ-

વાની ચોખી ના પાડે છે. તે અચળ, અમર, અવિકારી છે. ચૈતન્ય મહાસાગરનું તે એક બિંદુ છે. જેવી રીતે તમે "હું"ના મૃત્યુની કલ્પના કરી શકવામાં નિષ્ફળ બનો છો, તેજ પ્રકારે "હું" ને તમે તમારાથી દૂર અનુભવવાની કલ્પનામાં પણ નિષ્ફળ નિવડો છો. વસ્તુ માત્રને દૂર મુકનાર પોતે દૂર કેવી રીતે જઇ શકે ? જો તમે "હું" ને નિરાળુ કરી શકો તો પછી એ "હું" ને વિષય કરનાર બીજુ કોણ અવશેષ રહેશે ? અત્ર અને તત્ર ઉભયસ્થાને એક જ 'હું' કેવી રીતે રહી શકે ? "હું" એ 'હું નથી,' એ ગમે તેવી ભીષણ કલ્પનામાં પણ આવી શકે જ નહિ. કલ્પનાનું સામર્થ્ય અમર્યાદ છે, તે અનંત બ્રહ્માંડોને ભેદીને પાર જઇ શકે છે; છતાં જ્યારે તેને "હું નથી" એવી કલ્પના કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પોતાની તેમ કરવાની અશક્તિ કોઇપણ શરમ વિના કબુલ કરે છે. વિશ્વમાં જો કોઇપણ એવી વાત હોય કે જેને મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિ ગ્રહી શકવા અસમર્થ હોય તો તે એકજ છે. અને તે એ કે "હું નથી" એમ તે કદી જ કલ્પી શકવાની નહિ

મનુષ્ય પોતાના વાસ્તવ "હું" ના ભાનમાં આવે એના જેવો અન્ય કોઇ પણ ઉત્કૃષ્ટ મહાભાગ્યનો પ્રસંગ નથી. એ ભાનમાં વિશ્વની સમસ્ત શક્તિઓ સુપ્તાવસ્થામાં રહેલી છે. અને જ્યારે તે પોતાના ભાનમાં આવે છે, ત્યારે તે સર્વ કોઇને મંત્રની માફક વાપરી શકવા સમર્થ બને છે. આ ભાનમાં પ્રવેશવા માટે આત્મા અનંતકાળથી પર્યટન કર્યા કરે છે. જ્યારે તે પોતાના "હું" ને મેળવે છે ત્યારે તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ-

જ્યાંસુધી "હું છું" એ વાતનો ગાઢ અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પ્રકારનો નિત્ય અભ્યાસ કરો એ ભાનને તમારા અંતઃકરણમાં ઉંડુ ઉતરવા દો. આ સત્ય ગ્રહણ કર્યા પછી તમે તમારા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કરણોને અતિ અધિક અસરકારક રીતે વાપરી શકશો. કેમકે પછી તમને પ્રતીતિ થએલી હશે કે મન એ મારૂ હથિઆર માત્ર છે, અને મારી આજ્ઞા ઉઠાવવાને બંધાએલું છે તમે તમારા મનનીવૃત્તિઓના વિકારોના અને આવેગોના ગુલામ નથી, પણ એ તમારા સેવક છે એમ તમને નિશ્ચય થશે. અત્યારે એ બધા તમારા "હું" સાથે સેળભેળ બની ગયા છે. જેમ પોતાનું પદ ન સમજનાર નૃપતિ સાથે તેના ખવાસો અને નોકરો અણઘટતી છુટ લઇ ગમે તેમ વર્તે છે, તેમ જ્યાંસુધી તમારૂં પદ તમને સમજાયું નથી અને એ પદના ભાનમાં પ્રવેશ્યા નથી; ત્યાંસુધી તમારા માનસિક હથિઆરો પણ તમારી સાથે ગમે તેમ વર્ત્યા કરે છે, પરંતુ જે ક્ષણથી નૃપતિ પોતાનું પદ અને સ્વરૂપ સમજી પોતાનો અમલ ચલાવવા માંડે છે તે ક્ષણથી જેમ નોકરવર્ગ તેની આજ્ઞા શીર ચઢાવી રાજાની મરજી અનુસાર વર્તે છે, તેમ આત્મા પણ પોતાનું વાસ્તવ "હું" નું પદ સમજી પોતાના કરણો ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ બેસારી શકે નહિ ત્યાંસુધી તેના કરણો પણ ગમે તેમ વર્તે છે. આત્મા પોતાના પદને સમજ્યા પછી ગુલામના પદમાંથી ઉપર ચઢીને માલેકના અધિકારને મેળવે છે, સેવક મટી સેવ્ય બને છે. વાસ્તવમાં તમારૂં "હું" સબળ છે અને તે સિવાયના બધાજ કરણો નિર્બળ છે. તમારા વાસ્તવ "હું" ના રાજ્યાસન ઉપર કોઇને ચઢવા ન દો. તેમ કરવાથી તમારી તમામ શક્તિઓ તમારી

હું મારો હક સંભાળું છું. હવેથી તમારે મારી આજ્ઞા શિવાય કાંઈપણ હિલચાલ કરવી નહી." આ પ્રમાણે તમારા મનના મહારાજ્ય ઉપર વિજય સ્થાપો.

ઘણાનું એમ માનવું છે કે મનની સ્થિતિને અનુસરી સુખ-દુઃખવાળી અવસ્થા અનુભવ્યા શિવાય મનુષ્યને ચાલે તેમ નથીજ. પરંતુ આ વાત પામર મનુષ્યેના સબંધેજ સત્ય છે, સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્યો આ ક્લેશથી મુક્ત થએલા હોય છે, કેમકે તેમણે મનની વિવિધ અવસ્થાઓ ઉપર પોતાના "હું" નું સમ્રાજ્ય સ્થાપેલું હોય છે, અને તેમના મનના બધા વ્યાપારો એક યંત્ર જેમ ઇન્જીનીઅરની દેખરેખ નીચે ચાલે છે તેમ, તેમની આજ્ઞામાં વશ રહીને વર્તતા હોય છે. બાહ્ય મનના ઉપર તેમનો કાબુ નિરંતર સ્થપાએલોજ રહે છે અને મનના પ્રત્યેક પ્રવર્તનને પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ હિતના માર્ગેજ દોર્યે જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોતાના આંતર મનને (Subconscious mind) પણ નિર્દિષ્ટ કાર્ય કરવા માટેજ આજ્ઞા આપી મુકેલી હોય છે. અને તેને અનુસરીને તે મન નિદ્રામાં અવ્યક્તપણે તે નિર્દિષ્ટ કાર્યને જ કરતું હોય છે.

આપણા બધા વિચારો, લાગણીઓ, વૃત્તિઓ, આવેગો વિગેરે ઉપર આપણું સ્વામીત્વ હોય એ ભાવના આપણને આ કાળે તદ્દન અપરિચિત છે. એક સહજ સરખી ચિંતા આપણને આખી રાત્રીનો ઉજાગરો કરાવે અને ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં આપણો પીછો ન છોડે, એ પરવશ પણાનો ખ્યાલ તેના સંપૂર્ણ રૂપમાં આપણને ક્યારે આપશે? કોઇ વાતની ચિંતા કરવી કે નહી અથવા

ખુંચતા કરતો વિચાર આપણામાં પેસી ગયો, હોય તો તેને પણ તેજ રીતે આપણે બહાર ફેંકી દઇ શકીએ તેમ છીએ. જોડામાંથી કાંકરો કાઢી નાખવો આપણને સુલભ છે. અને સરલ ભાસે છે, અને વિચારને તેજ પ્રમાણે કાઢી નાખવો દુષ્કર ભાસે છે, તેનું કારણ એ છે કે, આપણે આપણા બુટ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું છે—તે આપણું હથિઆર છે અને આપણા પગના રક્ષણ અર્થે એક હથિઆર તરિકે તેને વાપરવાનું છે એમ આપણને નિરંતર ભાન રહ્યા કરે છે અને તેથી તેના ભાનની સહાય વડે તુર્તજ તેને પગથી દૂર કરી તેમાંથી કાંકરો કાઢીને ફેંકી દઇએ છીએ પરંતુ મનના સંબંધે તે આપણું હથિઆર હોવાનું, અને આપણા ઉત્ક્રાંતિક્રમમાં માત્ર તે સહાયક તરીકે આપણને તે સોંપડેલ છે, તેવા પ્રકારનું ભાન પ્રગટેલું નથી, તેથી આપણું "હું" જોડા ઉપર જેટલું સ્વામિત્વ ધરાવે છે, તેટલું મન ઉપર ધરાવી શકતું નથી. મનનું પ્રવર્તન આપણા હાથમાં નથી, એવું ભાન રહ્યા કરતું હોવાથી તેના કાર્યને આપણે વશ રહેવું પડે છે, અને આપણે આપણામાં પ્રધાનપણે ચાલતા વિચાર ઉપર આધિપત્ય સ્થાપી શકીએ તેમ છીએ જ નહીં, એ માન્યતા ચોક્કસ થઇ ગઇ છે આ માન્યતા આપણું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

પ્રાણી માત્રને પોતપોતાની માન્યતાજ સુખદુઃખનું નિમિત્ત થાય છે, એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. મદારી લોકો વાંદરાને કેવી રીતે પકડે છે તે તમે જાણો છો ? તેઓ એવા પ્રકારનું પાંજરૂં બનાવે છે કે જેમાં વાંદરાનો ખાલી હાથ આવી શકે પરંતુ મૂઠી વાળેલો હાથ ન આવી શકે. આ પાંજરામાં તેઓ દાણીઆ જેવી કોઇ ખાવાની વસ્તુ મૂકે છે. વાંદરો તેમાં પોતાન

બની જાય છે! ખરા અર્થમાં મનુષ્ય આ કાળે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મનના ઉપર જેનું સ્વતંત્ર છે, એવા જવલ્લેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ચિંતા, વાસના, અને ભોગલિપ્સાના ચાબુકથી માર ખાતા, ડરતા, અને પેટે ઘસડાતા મનુષ્યોના દર્શનથી આપણે એટલા ટેવાઇ ગયેલા છીએ, કે તેમના દર્શનમાં હવે આપણને આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ રહ્યું નથી. પરંતુ સંયમી મનુષ્યોને આ દ્રશ્ય જોતાં દયા અને કંપારી છુટે છે. તેઓને આશ્ચર્ય થાય છે કે મનુષ્ય સ્વતંત્ર છતાં શા માટે આ પ્રમાણે હેરાન અને દુઃખી થાય છે? પોતે રથી છતાં રથને જોડાઇને શા માટે ચાબુકના પ્રહાર સહન કરે છે? મનુષ્યનું "હું" એ સર્વને પોતાના આધિપત્ય તળે રાખી શકે તેમ છે છતાં શા માટે તેઓ જાણી જોઇને આ આ કષ્ટની પરંપરાને વેઠ્યા કરે છે, આથી તે પુરૂષો આપણને આપણું સામ્રાજ્ય સંભાળવા શાસ્ત્રદ્વારા મહસ્ત્ર મુખે પ્રબોધ્યા કરે છે, પરંતુ આપણે તે બોધને ટેવાઇ ગયાં છીએ, અને તેમાં કશું જ મહત્વનું હોય એમ માની શકીએ એવી સ્થિતિમાં રહ્યા નથી આથી અન્ય મહદ્ દુર્ભાગ્ય શું હોઇ શકે?

વિચારથી છુટવાની કળા ત્યારેજ સિદ્ધ થઇ શકે કે જ્યારે વિચારના સર્વ વ્યાપારોથી મનુષ્યનું "હું" નિરાળું રહી શકે અને તેના વ્યાપારો તેની આજ્ઞા કે સંકેતવડેજ થાય છે એવું દ્દઢ ભાન તેના "હું" માં પ્રવેશી શકે આ કળા સિદ્ધ થવા માટે અભ્યાસની અપેક્ષા છે, પરંતુ એ અભ્યાસના અંતે જે મહદ્ ફળ વિરાજે છે, તે જોતાં એ અભ્યાસને અંગે રહેલો શ્રમ જરૂર ખેડવા જેવો છે. ખરી રીતે એ કળા સિદ્ધ થયા પછીજ માણસનું ખરું જીવન શરૂ થાય છે. અત્યારે આપણે જેની છીએ,

